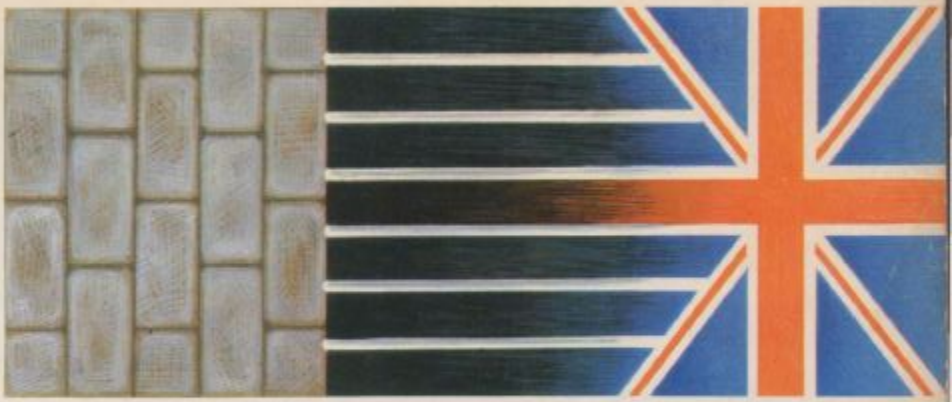
MALTA SÜRGÜNLERİ

BİLÂL N. ŞİMŞİR

bilgi yayınevi

BİLGİ YAYINLARI/BİLGİ DİZİSİ : 38

Birinci Basım 1976

İkinci Basım
Nisan 1985

BİLGİ YAYINEVİ
Meşrutiyet Cad. 46/A
Telf : 31 81 22 — 31 16 65
Yenişehir - Ankara

Babıâli Cad. 19/2
Telf : 5 22 52 01
Cağaloğlu - İstanbul

BİLÂL N. ŞİMŞİR

Malta Sürgünleri

BİLGİ YAYINEVİ

kapak : fahri karagözoğlu

BİLÂL N. ŞİMŞİR'İN ÖTEKİ KİTAPLARI

İngiliz Belgelerinde Atatürk (4 cilt), TTK, Ankara, 1973 - 1984.

Ege Sorunu (2 cilt), TTK, Ankara, 1976, 1982.

İngiliz Belgelerinde Osmanlı Ermenileri (3 cilt; İngilizce), TTK, Ankara, 1982 - 1983.

Rumeli'den Türk Göçleri (2 cilt), TKAE, Ankara, 1968 - 1970.

Bulgaristan Türkleri Tarihçesi (Fransızca), TKAE, Ankara, 1966.

Dış Basında Atatürk ve Türk Devrimi, TKAE, Ankara, 1981.

İngiliz Belgelerinde Sakarya'dan İzmir'e, İstanbul, 1972.

Doğu'nun Kahramanı Atatürk (İngilizce), İslâmabad, Pakistan, 1981.

İngiliz Belgelerinde Türkiye'de «Kürt Sorunu» (İngilizce), Ankara, 1975.

Atatürk ile Yazışmalar, Ankara, 1981.

Fransız Belgeleriyle Midhat Paşa'nın Sonu, Ankara, 1970.

Osmanlı Diplomatik Belgelerinde Ermeni Sorunu (2 cilt; basılıyor).

olgaç basımevi - ankara

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ ... 9

I — TÜRK SAVAŞ SUÇLULARI

2776 Rauf Bey ... 17
Mimlenen Komutanlar ... 20
Bitmeyen Savaş ... 27
İşbirlikçi Padişah ... 32
Londra'nın Planı ... 36
Fransız Tepkisi ... 40
Bekirağa Bölüğü ... 43
Vali Dr. Reşit ... 46
Kara Listeler ... 50
Atatürk, Kara Listede ... 53
Egemenlik Sorunu ... 54
Yine Tutuklamalar ... 57
Tarafsız Yargıçlar Konusu ... 60
İnsan Avı ... 63
İngiliz Listeleri ... 68
61 Kişilik Liste ... 70
Amerikan ve Fransız Listeleri ... 73
«Millî Şehit» ... 75
İttihatçıların Yargılanmaları ... 80

II — İLK SÜRGÜNLER

Malta Öncüsü ... 89
Bir Manga Subay ... 92
Yıldızlara Dikkat! ... 95
Malta Operasyonu ... 98
Calthorpe Raporu ... 102

78'ler ... 106
1) 12'ler : Önce Limni'ye, sonra Malta'ya sürülenler ... 107
2) 41'ler : «İkinci Sınıf» Sürgünler ... 109
3) Kars Şûrası Üyeleri, 11 kişi ... 110
Fransız Protestosu ... 112

III — YENİ SUÇLULAR VE SÜRGÜNLER

İlk Kemalist ... 121
Bir Olay ... 124
Halil Paşa'nın Kaçışı ... 127
Yedi Baş ... 131
Mısır'dan Malta'ya ... 135
Atatürk'ün Bir Zaferi ... 138
Son Meclise Tuzak ... 143
Sıvas'tan İstanbul'a ... 148
İstanbul'un İşgali ... 152
«Gelsin Deyuslar, İşte Buradayız!» ... 160
Kemalistlerin Sürülmesi ... 168
Misilleme ... 175
«Arzulanmayan Milliyetçiler» ... 179
Ferit Paşa'nın Kara Listesi ... 183
Ankara'ya Akın ... 188
Son Sürgünler ... 193

IV — SÜRGÜNLERİ YARGILAMA SORUNU

Batum Mahkemesi ... 203
Uluslararası Mahkeme Konusu ... 208
Sınıflamalar ... 214
Sevr'e Doğru ... 221
Sevr Antlaşması ... 225
Delil Toplama Sorunu ... 229
Dağ Bir Fare Doğuruyor! ... 233
Amerika'dan Medet ... 240
Bir Politikanın İflası ... 244

V — SÜRGÜNDEN MEKTUPLARLA PORTRELER

Madalyonun Tersi ... 253
Mısırlı Prens ... 254

Bir Yavuz Adam ... 263
Cihat Fetvacısı ... 269
Bir Hariciye Nazırı ... 274
Anglofil Sürgünler ... 284
İki Kader Yoldaşı ... 288
Bir Makedonyalı ... 291
Sabırlı Nazır ... 295
Protestocu Komutan ... 298
Tutsakçıların Tutsaklığı ... 301
Sonuncu Sürre Emini ... 305
Bir Başka Hacı ... 307
Göz Doktorunun Çilesi ... 308
Mal Canın Yongası ... 312
Edebiyatçı Vali ... 313
Kaygılı Bir Baba ... 314
Trakyalı Mebuslar ... 315
Bambaşka Bir Mebus ... 317
Tek Umut : Ankara ... 318

VI — SÜRGÜN - TUTSAK DEĞİŞ TOKUŞU

İlk Girişimler ... 327
Atatürk'ün Uyarısı ... 330
Anadolu'ya Giden Heyet ... 336
İngiliz Hazırlıkları ... 339
Konferans Öncesi ... 342
Londra Anlaşması ... 348
İngiliz Dönekliği ... 356
Roma'dan Protestolar ... 362
40'ların Kurtuluşu ... 366
Ankara - Londra Kavgası ... 372
On altı Sürgünün Kaçışı ... 383
İstanbul Anlaşması ... 389
Toptan Kurtuluş ... 395

SONUÇ ... 405

MALTA'YA SÜRÜLENLERİN LİSTESİ ... 415

KAYNAKLAR ... 421

KISALTMALAR

D. B. A.	:	Dışişleri Bakanlığı Arşivleri.
— / K.	:	Kutu.
— / D.	:	Dosya.
E.....	:	**Eastern. İngiltere Dışişleri Bakanlığının** Türkiye İşlerine bakan Doğu Dairesinin arşiv kayıtlarında kullanılan kısaltması. E...'den sonra gelen rakamlar, belgenin arşiv kayıt numarasıdır.
F. O.	:	**Foreign Office Archives** (İngiltere Dışişleri Bakanlığı arşivleri).
— / 371	:	İngiltere Dışişleri Bakanlığı Arşivlerinin «Genel Yazışmalar» (General Correspondance) serisi. Bu seride Malta sürgünleri üzerine 17 cilt belge vardır.
— / 406	:	İngiltere Dışişleri Bakanlığı Arşivlerinin «Gizli Yayınlar» (Confidential Print) serisi. 371 ve 406 rakamlarından sonra gelen rakam grubu, o seri içindeki cilt numarasıdır.
H. N. A.	:	Osmanlı Hariciye Nezareti Arşivleri.
op. cit.	:	Latince opere citato, anılan eser, adı geçen eser.
ibid.	:	Latince **ibidem**'in kısaltılmışı. Aynı yerde, bir önce anılan ciltte, eserde anlamına gelir.
R. B. A.	:	Türkiye'nin Roma Büyükelçiliği Arşivleri.

ÖNSÖZ

Türk Kurtuluş Savaşı tarihinin ilginç sayfalarından biri de Malta sürgünleri olayıdır. Mondros Mütarekesi üzerine, İngilizler İstanbul'a ayak basınca, Türkiye'de amansız bir «insan avı» başlatıldı. İngiliz polisi, padişah hafiyesi, «Ermeni tazısı» elele verdiler. Birçok kimse sorgusuz yakalandı. Bunların çoğu, «Bekirağa Bölüğü» denen uğursuz cezaevine tıkıldı. Bir süre sonra, tutukluların bir bölümü İngilizlerce apar topar Malta Adasına sürüldü. 1919 - 20 yıllarında tutuklamalar, sürgüne yollamalar birbirini kovaladı. Toplam, 140 kadar Türk, Malta'ya gönderildi.

Sürülenlerin çoğu Türkiye'nin ileri gelenleriydi. İçlerinde sadrazamlık, şeyhülislamlık, nazırlık, meclis başkanlığı, mebusluk yapmış devlet adamları vardı. Genelkurmay başkanı, harbiye nazırı, ordu kumandanları gibi büyük paşalar da sürgünler arasındaydı. Tanınmış profesörler, yazarlar, düşünürler, gazeteciler, valiler aynı sürgün kampında çile doldurdular. Kısacası, asker - sivil, Türkiye'nin kalburüstü kişileri sürüldü. Bu seçkin kadro, kendi ulusunun Kurtuluş Savaşını uzaktan seyretmek zorunda bırakıldı.

Türk Kurtuluş Savaşının önderleri de kara listeye geçirildiler. Yakalanıp sürülmek istendiler. 1920 yılı ortalarına kadar arandılar, kovalandılar, tuzağa düşürülmeye çalışıldılar. Tutuklanmaktan kıl payıyla sıyrılıp Anadolu'ya atlamayı başaran Mustafa Kemal Paşa'ya, İstanbul'u «teşrifi» için yalvarıldı. «Vatanını seviyorsan dön» diye ısrar edildi. O sıralarda Atatürk, İngilizlerin eline düşseydi, Napolyon Bonapart gibi bir İngiliz sürgün adasında çürütülür müydü, bilinmez. Ama, O'nun önderliğindeki Türk Kurtuluş Savaşı kuşkusuz çok ağır bir darbe yemiş olurdu. Sürgün politikasıyla güdülen amaçlardan biri ve en önemlisi, Türk Kurtuluş hareketine darbe indirmek değil miydi? Bu açıdan bakınca, Malta sürgünleri olayı Kurtuluş Savaşıyla bütünleşir.

Olayın arkasında çetin bir Türk - İngiliz boğuşması yattığı apaçıktır. Sürgün politikası, İngiliz savaş yöntemlerinden biriydi. İngiliz İmparatorluğu tarihinde çeşitli sürgün örnekleri vardır. Denizci İngilizler, Atlantik'ten Pasifik'e, Akdeniz'den Hint Okyanusuna kadar, pek çok adayı sürgün yeri olarak kullanmışlardır. Türklerin bahtına da Malta Adası düşmüştür. Ne var ki, Türk'e karşı girişilen sürgün harekâtı, amansız bir savaş biçimini almıştır. Türkiye'nin, işbirlikçiler dışındaki tüm yönetici kadrosunun sürülmesi amaçlanmıştır. Koskoca bir ulusun başını gövdesinden ayırmayı amaçlayan böylesine iddialı, böylesine acımasız bir sürgün harekâtının eşine Britanya İmparatorluğu tarihinde bile rastlanmaz. Buna bir nokta koymak gerek.

İşin içinde bir kanlı kardeş kavgası, bir iç savaş da vardır. Padişahından sadrazamına, nazırına ve zaptiyesine kadar, bir işbirlikçi kadro işgalci düşmanla elele vermiştir. Sürgün adaylarının mimlenmesinde, kovalanmasında, yakalanmasında içerden İngiliz'e yardım edilmiştir. Türk Türk'e vurdurulmuş, kardeş kardeşe düşürülmüştür. Araya kişisel düşmanlıkların girdiği olmuştur. Ama bunun ötesinde, yabancı sömürgeci ile yerli hain, ülkücü Millicilere karşı, çağdışı bir savaş yürütmüşlerdir.

Ayrıca, bu yerli yabancı işbirliğiyle, bir düşük iktidardan hesap mı sorulmak istenmişti? Belli bir rejimin temizlenmesine mi çalışılmıştı? Malta Adası düşük İttihatçılar için bir çeşit «Yassıada» mı olacaktı? Yoksa İngilizler gerçek «savaş suçlularını» mı kovalıyorlardı; çeyrek yüzyıl önce Malta'da, Nürnberg Mahkemesi tipinde bir yüksek ceza mahkemesi kurmayı mı tasarlamışlardı? Olayın siyasal görünüşünün yanında hukuksal nedenleri de yok muydu acaba?

Sonra, kimlerdi bu «Malta Yaranı» da denen sürgünler? Bunların içinde yakın tarihimizde ün yapmış, iz bırakmış, başa güreşmek istemiş birçok kimse bulunduğu bilinir. Sürgünlerin çoğu kuşkusuz saygıdeğer kişilerdir. Ama hepsi gerçek «Türk büyükleri» miydi?

Sırf bilimsel kuşkuyla soru soruyu açar. Biraz yakından bakınca, sürgünler arasında —bir romanın değişik kahramanları gibi— çeşitli tipler bulunduğu görülür. İnanmış Kemalistlerle Atatürk'e İzmir suikastını hazırlayanlar, İstiklal Mah-

kemesinin yargıç koltuğunda oturanlarla sanık sandalyesinde oturanlar, idam hükmü verenlerle idam hükmü giyenler, Malta'da, aynı sürgün kampında kader yoldaşlığı etmişlerdi. Birçoğu ayrı birer biyografi konusu olabilecek bu yaman tipleri, Malta'da bir arada, topluca görüp incelemek başlıbaşına ilginç bir konudur. Acaba bu kimseler, sürgünde kaldıkları bir iki yıl içinde, İngilizlere neler söylediler, neler yazdılar?...

Okuyucu, bütün bu soruların karşılıklarını bu kitapta bulabilecektir, sanırız. Kitabı yazmaya otururken, sürgünlerin Malta'dan Londra'ya iletilmiş bütün mektuplarından başka, konuyla ilgili İngiliz Dışişleri belgelerinin eksiksiz filmleri elimizin altındaydı. Bunlar, henüz yayımlanmamış arşiv belgeleriydi. Olayın içyüzünü aydınlatabilmek için bu İngiliz belgeleri hemen hemen tek kaynaktı. İngiliz arşivlerinde bu konuda yirmi cilt kadar belge bulduğumuz halde, Türk arşivlerinde bulabildiklerimiz birkaç ince dosyayı geçmedi. Bu dosyalar da olayın son dönemiyle ilgiliydi. Bu bakımdan kitap, aslında İngiliz arşiv belgelerine dayanmaktadır. Türk belgeleriyle kitaplarsa, sadece eksikleri tamamlamak için kullanıldı.

Öyle sanıyoruz ki, bu kitap, Malta sürgünleri konusunun ilk belgesel tarihidir. Kişisel anılara değil, resmî belgelere dayanır. Birkaç ciltlik bir kitap olabilecek belgeleri tek ciltte toplarken, olayın bütün yönleri aydınlatılmaya çalışılmıştır. Arşiv belgeleri, bir bakıma madenden çıkarılmış külçeler gibidir. Bunları dikkatle işleyip yontmaya, güvenle okunabilecek bir kitap ortaya koymaya elden geldiğince özen gösterildi. Konu, pek dağıtılmadan altı bölümde toparlanırken, sık sık ara başlıklar kullanıldı. Belki kitap daha kolay okunabilir düşüncesiyle. Her bölümün başına, o bölümle ilgili aydınlatıcı sözler eklendi. Tümüyle Kurtuluş Savaşı tarihi içindeki yerine oturtulmaya çalışılan Malta sürgünleri olayında, okuyucunun düşündürücü sayfalar bulacağı umulur.

Bilâl N. ŞİMŞİR

I

TÜRK SAVAŞ SUÇLULARI

«Türk'e çok sert bir ders vermek gerek!»

General Sir George F. MİLNE
İngiliz Karadeniz Orduları Başkomutanı
12.1.1919

«Cezalandırmanın, hem Türk İmparatorluğunu parçalayarak milleti cezalandırma, hem de, benim listemdeki gibi yüksek görevlileri ibret için yargılayarak kişileri cezalandırma biçiminde olmasını öneriyorum.»

Amiral Richard WEBB
İngiliz Yüksek Komiser Vekili
3.4.1919

«Müttefiklerin, suçlu sanılan Türk görevlileri ile subaylarını hemen tutuklatmak istemeleri, tek kategori düşman, yani Müslüman Türk zararına ayrım yaratmak oluyor. Avusturyalı, Bulgar ve Alman suçluları tutuklanmış ya da rahatsız edilmiş değillerdir.»

Stephen PICHON
Fransa Dışişleri Bakanı
5.3.1919

«Eğer yabancı bir Hükümet, tümen komutanlarımızı, daha büyük ve daha küçüklerini böyle rastgele tutuklar ve buna karşı devletin hiçbir hakkı ve savunacak sözü olmazsa, o zaman halimiz nereye varır? Tutuklamak, cezalandırmak gerekiyorsa bunları hükümetimiz tutuklayıp cezalandırsın. Bir Osmanlı tümen komutanı, dünyada görülmüş, işitilmiş hangi kanun, hangi mantık gereğince bir İngiliz harp divanında yargılanabilir!»

Yakup Şevki Paşa (Subaşı)
IX. Ordu Komutanı
27.2.1919

2776 Rauf Bey

Osmanlı İmparatorluğu, Birinci Dünya Savaşında yenildiğini anlayınca, Ekim 1918'de mütareke ister. Mütarekeyi imzalamak görevi, Hüseyin Rauf Bey'e (Orbay) verilir. «Hamidiye» kahramanı Rauf Bey, o tarihte Ahmet İzzet Paşa kabinesinin on günlük Bahriye Nazırıdır. Müttefikler adına mütarekeyi imzalamak için de İngiliz Akdeniz Filosu Başkomutanı Amiral Sir Arthur Calthorpe seçilmiştir. İki düşman denizci, 26 Ekim 1918 gecesi Limni Adasının Mondros limanında buluşurlar. Amiral Calthorpe, Rauf Bey'i bir düşman gibi değil, saygıdeğer bir konuk olarak karşılar. Nazik, kibar ve konuksever görünür. Türk heyetini kumandan gemisinin kaptan köşkünde barındırır. Rauf Bey, «bizi güvertede samimî bir tarzda kabul eden Amiral (Calthorpe), istirahatımızı sağlamak maksadıyla, geminin kendisine mahsus mevkilerini bize ayırtmak centilmenliğini gösterdi» der (1).

27 Ekim sabahı başlayan mütareke görüşmelerinde de İngiliz amiral, centilmenliğini sürdürür. Oldukça yumuşak görünür. Rauf Bey'e, 24 maddelik bir anlaşma taslağı sunar. İngilizler bunun ilk dört maddesiyle, yetinebileceklerdi (2). Rauf Bey'in bundan haberi yoktu. Amiral Calthorpe, taslağı madde madde Türk heyetine kabul ettirmeye başlar. Görüşmeler bir dikta havasından uzaktır. «Kayıtsız şartsız teslim» söz konusu edilmez. «Savaş suçlusu» gibi sözler de ağza alınmaz. Rauf Bey'in kuşkuları daha çok Yunan emelleri bakımındandır. Bu kuşkular giderilir. İngiliz amirali Türkleri yatıştırıcı sözler söyler. Yarım ağızla güvenceler verir. Rauf Bey, pek az değişiklikle 24 maddenin tümünü kabul eder. Beş

(1) «Rauf Orbay'ın Hatıraları», **Yakın Tarihimiz**, Cilt I, s. 210.
(2) **F. O. - Cab. P. No. 494 A.** İngiliz Savaş kabinesinin 31.10.1918 günlü oturumu.

oturumda görüşmeler tamamlanır; 30 Ekim 1918 günü Mondros Mütarekesi imzalanır.

Mondros Mütarekesi, ilerde yapılacak Sevr Antlaşmasının ilk adımıydı. Kaypak hükümlerle doluydu. Kötü niyetle yorumlanıp uygulanınca, Türkiye için öldürücü olabilecekti. Ama Rauf Bey, İngilizlerin kötü niyetli olabilecekleri kanısında değildir. Amiral Calthorpe'u, «açık sözlü, dürüst, geniş görüşlü, anlayışlı» bir kişi diye niteler. İngiltere'nin Türkiye'yi yok etmek istemeyeceğini söyler. Dört yıllık dünya savaşında Türkiye'de bir İngiliz düşmanlığı doğmadığını ileri sürer. İngiltere'de de bir Türk düşmanlığı bulunmadığını sanır. Kırım Savaşındaki silah arkadaşlığını hatırlar (3). Aradan geçen altmış yıl içinde köprülerin altından nice sular aktığını fark etmemiş gibidir.

Rauf Bey, büyük bir başarı kazanmış gibi, Mondros'tan döner. Umutludur. İyimserdir. Çevresine de iyimserlik saçar. Basına demeçler verir :

> *«Mütarekeyi imzalamak göreviyle İstanbul'dan yola çıkarken bugünkü gibi övünç ve sevinçle döneceğimi hiç aklımdan geçirmiyordum.*
>
> *İmzaladığımız mütarekeyle devletimizin bağımsızlığı, saltanatımızın hukuku tümüyle kurtarılmıştır... Sizi temin ederim ki, İstanbul'umuza bir tek düşman askeri çıkmayacaktır... Adana, eskiden olduğu gibi Osmanlı yönetiminde kalacaktır. Batum ve Kars da şimdilik boşaltılmayacaktır. Size tekrar ediyorum ki, İngilizler bize olağanüstü bir iyiniyet gösterdiler. O kadar ki, askerimizin ne kadarını terhis etmemiz gerektiğini saptamak hakkını bize bırakmışlardır. Evet, yaptığımız mütareke umudumuzun üstündedir. Devletin bağımsızlığı, saltanatın hukuku, milletin onuru tümüyle kurtarılmıştır...» (4)*

Bu iyimserlik ve özlem, genellikle paylaşılır. Türkiye'de iyimserlik oldukça yaygındır. Mondros Mütarekesi Türk kamuoyuna bir «başarı» olarak tanıtılır. Osmanlı Parlamentosu, Mütareke anlaşmasını oybirliğiyle onaylar. Osmanlı PTT'si,

(3) **Yakın Tarihimiz**, Cilt 2, s. 18 - 19.

(4) **Yeni Gün**, 2.11.1918; Celâl Bayar, **Ben de Yazdım**, Cilt I, s. 97 - 98.

mutlu bir olayı kutlarcasına Mütareke için anma pulları çıkarır!...

Derken, olaylar bambaşka biçimde gelişmeye başlar. Rauf Bey'in demecinden on gün sonra, 13 Kasım 1918 günü, 55 parçalık bir düşman donanması Çanakkale Boğazından girip Dolmabahçe önünde demirler. Bu büyük armada, 22 İngiliz, 17 İtalyan, 12 Fransız ve 4 Yunan gemisinden oluşmaktadır. Rauf Bey'in Balkan Savaşından beri pek iyi tanıdığı *Averof* zırhlısı, Yunan gemilerinin başındadır. Oysa Amiral Calthorpe, hiçbir Yunan gemisinin boğazlardan geçmeyeceği yolunda Mondros'ta söz vermişti. Beyoğlu'na 3500 düşman askeri çıkar. Amiral Calthorpe, şimdi İstanbul'da İngiliz Yüksek Komiseridir. Sömürge genel valisi gibidir. İstanbul'a tepeden bakar. İngiltere Büyükelçiliği binasında değil, «Superb» zırhlısında oturmaktadır. «Hiçbir Türk'e yüz vermeme» yolunda talimat almıştır (5).

Öte yandan, işgaller başlamıştır. Düşman orduları Suriye'den, Irak'tan, Kafkasya'dan ve Ege'den Anadolu içlerine yürürler. Rauf Bey, bu kez, «Mütarekenin mürekkebi henüz kurumadan, Fransız, İtalyan ve İngilizler, İstanbul'da bir sömürge havası yaratmaktan geri kalmadılar» diye yakınır (6).

Düşman donanmasının Dolmabahçe önünde demir attığı gün, Mustafa Kemal Paşa, Suriye cephesinden İstanbul'a gelir. Rauf Bey, eskiden tanıdığı Paşa'yla yeniden ilişkiler kurar. Fikir değiştirmeye başlar. İngiliz artık güvenilir dost değil, Türkiye'yi yok etmeye kararlı bir düşmandır. Kırım Savaşının «silah arkadaşlığı» tarihe karışmıştır. Müttefikler, Türkiye'nin üzerine adamakıllı çullanmışlardır. Avrupa'nın yüzyıllık «Hasta Adam»ı şimdi can çekişmektedir. İzmir'in işgali sabırları taşırır.

Bundan sonra Rauf Bey, Atatürk'ün yanında görülür. Erzurum, Sıvas Kongrelerinin «İkinci Adamı»dır. Millî hareketin öncülerinden biridir. Son Osmanlı Meclisine Sıvas

(5) G. Jaeschke, **Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri**, s. 21 - 23.

(6) Dr. Selâhi Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika**, I., s. 15.

mebusu seçilir. İngilizlerce damgalanmış bir kişi olarak İstanbul'a döner. Millî Misak'ın Osmanlı Meclisi'nce kabul edilmesine öncülük eder. İngilizler darbeyi indirirler: 16 Mart 1920 günü İstanbul işgal edilir. Son Osmanlı Meclisi baskına uğrar. Aynı gün Rauf Bey, bir grup arkadaşıyla birlikte, Meclis binası içinde İngilizlerce tutuklanır. İki gün sonra İstanbul'daki yeni İngiliz Yüksek Komiseri Amiral De Robeck, Malta Valisi Lord Plumer'e şunları teller:

> «*18 Mart günü, 30 kadar önemli Türk siyasî suçlusunu* Benbow *gemisine yüklüyorum. Majesteleri Hükümetinin talimatı uyarınca tutuklandılar. Bunların Malta'da kabulü ve emin bir yere hapsedilmeleri için emir verirseniz müteşekkir kalırım.* Benbow, *21 Martta Malta'da olacak*» (7).

Amiral De Robeck, vapura yükleyip Malta'ya yolladığı bu kişileri kısaca Lord Curzon'a tanıtır.

Listenin üçüncü sırasında bulunan Hüseyin Rauf Bey için: «Eski Bahriye Nazırı. Milliyetçi hareketin başlıca teşkilatçılarından biri. Sıvas mebusu» der. Adının karşısında bir de rakam vardır: 2776 (8). Bu, Rauf Bey'in Malta'daki sürgün numarasıdır. Bundan böyle Rauf Bey, artık İngilizlerin bir konuğu değildir. Kaptan köşkünde ağırlanmaz. Tel örgüler arkasında, Polverista kampında tutukludur. «Hamidiye» kahramanlığı, bahriye nazırlığı, mütarekenin imzacısı nitelikleriyle de anılmayacaktır. Kendisinden Malta'da, «savaş tutsağı, siyasal suçlu, savaş suçlusu» diye söz edildiği olacaktır. Ama, bu dönemin İngiliz belgelerinde o, sürekli olarak sadece bir numarayla anılır. 2776 Rauf Bey!

Mimlenen Komutanlar

Türk «savaş suçluları» denince, ilk önce akla Enver, Talât, Cemal Paşalar gibi İttihat ve Terakki liderleri gelir. Tür-

(7) **F. O. 371/5089/E. 2210** - Plumer'den Sömürgeler Bakanlığına tel. Malta, 18.3.1920, No: A. 66.

(8) **F. O. 371/5089/E. 2805** - De Robeck'ten Curzon'a Yazı. İstanbul, 25.3.1920, No: 402/R. 2886.

kiye'yi savaşa sokan, savaşı uzatan onlardır; «galipler, en başta onların ardına düşeceklerdir,» diye düşünülebilir. Ama öyle olmaz. Müttefikler, mütarekenin ilk günü Türkiye'den kaçan bu İttihatçı başları kovalamakla oyalanmazlar. Bu işi ertelemiş ya da şimdilik Türkiye'deki İttihatçı düşmanlarına bırakmış görünürler. Tevfik Paşa, özellikle Damat Ferit Paşa kabineleri, Almanya'ya kaçan İttihatçı liderleri geri almak için diplomatik girişimlerde bulunurlar. Kurulan özel mahkemede kaçak İttihatçılar «gıyaben ölüm cezasına» çarptırılırlar. Almanya'dan geri alınamazlar. Almanya ile barış antlaşması imzalandıktan sonra, İngilizler de bunları kovalamaya girişeceklerdir.

Mütarekenin ilk aylarında İngilizlerin dikkati, öncelikle Türk cephe komutanlarına dönüktür. Cephedeki komutanlar kaçak İttihatçılardan daha önemli sayılır. İlerde Malta'ya sürülmek ya da yargılanmak üzere, ilk mimlenen kişiler komutanlardır. Türkiye yenilmişti, mütareke imzalamak zorunda kalmıştı. Ama bu yenilgi, Müttefiklerin özledikleri gibi olmamıştı. Mütareke imzalandığı gün, bugünkü Türkiye toprakları işgal edilmiş değildi. Güney cepheler, aşağı yukarı, «Millî Misak» sınırındaydı. Suriye cephesinde Halep düşmüştü, ama Hatay henüz Türkiye'nin elindeydi. Irak'ta cephe, Musul şehrinin 60 kilometre kadar güneyindeydi. Kafkasya'da ise durum Türkiye'ye daha da elverişliydi. Mütarekeyle bu durum olduğu gibi dondurulursa, Anadolu parçalanmadan kalacaktı. Türk toprakları üzerinde bir Ermeni devleti kurulmayacaktı. Türkiye'yi yok etme planları, Mütareke döneminde uygulanmaya başlanır. Resmî ağızlarda buna, «Mütarekeyi Uygulama» adı verilir. Mondros Mütarekesinin kaypak maddeleri, Türkiye'yi parçalama anlamındaki bir uygulamaya oldukça elverişlidir. Ayrıca Müttefikler, Mütareke anlaşmasını da çiğneyip aşarlar. Böylesine bir mütareke uygulamasıyla ilk önce cephe komutanları karşı karşıya kalırlar.

Galiplerin emelleri, Mütarekenin daha ilk ayında ortaya çıkar. 9 Kasımda İskenderun, 12 Aralıkta Adana, 17 Aralıkta Mersin işgal edilir. Buralarda, Nihat Paşa (Anılmış) komutasındaki İkinci Ordudan artakalan birlikler, Torosların kuzeyine çekilirler. Silahların, cephanenin önemli bir kısmı düşmana teslim edilir. Gülek Boğazının savunulması bakımından stratejik önem taşıyan Pozantı'nın düşmana kaptırılmaması için çaba harcanır. Ama 27 Aralıkta Pozantı da düş-

man eline düşer. İkinci ordu karargâhı artık orta Anadolu'da, Konya'dadır. İkinci Ordunun yalnız iskeleti kalmıştır. İşgal edilen bu bölgeye, Mondros Mütarekesinde «Kilikya» adı verilir. *Kilikya*'nın sınırı belli değildir. Müttefiklerin keyfine ya da insafına göre, genişletilmeye elverişli bir bölgedir bu. Kilikya'nın işgalinin altında, bu bölgeyi, Türkiye'den kesinlikle koparmak planı yatar. İngiltere Dışişleri Bakanlığınca hazırlanan 11 Kasım 1918 günlü bir belgede, Kilikya'da, Kuzey Suriye'de bir Ermeni devleti kurulması öngörülür. Bu yerlerin Ermeni göçmenleriyle doldurulabileceği belirtilir. Amerika'dan da Ermeni göçmenleri getirme tasarlanır. Kurulacak Kilikya Ermeni devletinin, Türklerle Araplar arasında bir tampon devlet olabileceği düşünülür. «Kuzeyden gelecek sızmalara karşı Arap devletini güvenlik altına alabilmek için, Türk olmayan bir Kilikya kesinlikle gereklidir» denir (9).

İkinci Ordu Kumandanı Nihat Paşa, düşmanın bu planını sezer, istilacılarla birlikte üniformalı Ermenilerin de Çukurova'ya doluştuklarını görür. Bunlar, öç almak hırsıyla doludurlar. Ordu kumandanı, geri çekilirken yerli Türk halkını korumayı düşünür. Halka silah dağıtır. Köylerde, kasabalarda millî örgütler kurmaya çalışır. Mimlenir. 2 Ocak 1919 günü, İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiserliği Babıâli'ye bir nota verir. «Türk halkını örgütleyip silahlandırdığı; kasabalarda, köylerde İslam dernekleri kurduğu» için Nihat Paşa'nın görevine son verilmesini ister. Harbiye Nazırı Cevat Paşa (Çobanlı) bu isteği kabul etmez. İngilizler buna bir «mim» koyup 16 Ocakta ikinci bir nota verirler. İngiliz baskısı karşısında Cevat Paşa istifa eder. Yerine gelen Ömer Yaver Paşa, 22 Ocakta, Hükümetin kararıyla Nihat Paşa'yı İstanbul'a çağırır. İkinci Ordunun başına Cemal Paşa (Mersinli) atanır (10). Nihat Paşa görevinden alınmakla, İngilizlerin hışmından kurtulur. Onu korumaya çalışan Cevat Paşa ise İngilizlerin kara listesine girer. 1920 yılında Cevat Paşa, Genelkurmay Başkanı bulunduğu bir sırada, Cemal Paşa (Mersinli) da Millî Savunma Bakanı iken İngilizlerce yakalanıp Malta'ya sü-

(9) **F. O. 406/40,** No. 31, p. 32: Memorandum on certain conditions of Settlement of Western Asia, 11.11.1918.

(10) Harp Tarihi Dairesi, **Türk İstiklâl Harbi I, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı.** Ankara 1962, s. 74.

rüleceklerdir. Onların Malta künyeleri de birer numara olacaktır: 2772 Cemal Paşa, 2773 Cevat Paşa.

Irak cephesinde durum, Suriye cephesinden daha çetindir. Mondros Mütarekesi, Irak'taki Türk garnizonlarının en yakın Müttefik kumandanına teslimini öngörmektedir. Anlaşmada ayrıca, karışıklık çıkarsa, Müttefiklerin, «Altı Ermeni Vilayetini» işgal edebilecekleri belirtilmektedir. Yani işgaller Irak'tan doğu Anadolu'ya da sıçratılabilecektir. İşgal edilen yerlerse, artık, Türkiye'ye geri verilmeyecektir. İngiltere Dışişleri Bakanı Mr. Balfour, 9 Kasım 1918'de bunu Amiral Calthorpe'a bildirir. «*Farkında olduğunuz gibi, Irak, Suriye ve Arabistan'da işgal ettiğimiz toprakların Osmanlı egemenliğine veya yönetimine dönmeyeceği siyasetimizin değişmez parçasıdır*» der (11).

Irak'taki Altıncı Ordu komutanı Ali İhsan Paşa (Sâbis) bu «değişmez» İngiliz siyasetini sezer. Bunu engellemek için çabalar. Orduyu düşmana teslim etmez. «Bu, yenilmemiş bir ordudur. Mütareke anlaşması deyimiyle 'garnizon' değildir; teslimi söz konusu olamaz,» diye düşünür. Musul şehrini ve vilayetini boşaltmayı da önce reddeder. 1918 Kasım ayının ilk günlerinde Irak'taki İngiliz Orduları Komutanı General Marshall ile Ali İhsan Paşa arasında gergin yazışmalar, tartışmalar olur. Sonunda, İngiliz baskısı ve İstanbul Hükümetinin buyruğu üzerine, Ali İhsan Paşa, 10 Kasımda Musul şehrini boşaltmak zorunda kalır. «Protesto ederek askerimi çekiyorum» der. Nusaybin'e çekilir. Ama silah, cephane, erzak stoklarını İngilizlere pek kaptırmaz; kuzeye taşıtır. Askeri terhis işini de çok ağırdan alır. İngilizler, 15 Kasımda Musul şehrini, kasım sonunda da bütün Musul vilayetini işgal ederler ve oradan Antep'e doğru uzanırlar (12).

İngilizler Güneydoğu Anadolu'ya doğru uzanınca durum bir kez daha gerginleşir. Ali İhsan Paşa, mütareke anlaşmasının İngilizce metninde «Ermeni Vilayetleri» diye adlandırılan altı Doğu Anadolu vilayeti işgal edilince, buralarda bir Ermeni devleti kurulmak isteneceğini anlar. Buna karşı tedbirler almaya çalışır. Altıncı Ordu karargâhı Diyarbakır'a çekilmiştir. Ordu kumandanı, bu bölge Müslümanlarını silahlandırıp örgütlemek işine girişir. Anılarında şöyle der

(11) Jaeschke, **op. cit.**, s. 21.

(12) Harp Tarihi Dairesi, **Türk İstiklâl Harbi I**..., s. 78-98.

«Irak ve Suriye'nin elimizden çıktığı aşikârdı. Hiç olmazsa altı doğu vilayetini bu akıbetten kurtarmak için uğraşmak lazımdı... Acz içinde bocalamakta olan İstanbul Hükümetinden enerji beklemek abes idi...

Her kasabanın ve şehrin, Müslüman halkın hukukunu muhafaza için, Müdafaai Hukuk Cemiyetleri ve mahallî milis teşkilatı kurmalarını valilerle müstakil mutasarrıflıklara tavsiye ettim; bu hususta icap eden silah ve cephaneleri, Altıncı Ordunun elindeki kaynaklardan vereceğimi bildirdim...» (13).

Doğu Anadolu'da Ermenistan projesini engellemeye çalışan Ali İhsan Paşa, 1919 yılının ilk aylarında da İngilizleri uğraştıracak ve «savaş suçlusu» olarak damgalanacaktır. Malta'ya ilk sürülen Türk, Ali İhsan Paşa'dır. Mart 1919'da sürülmüştür. «Yargılanacak» olan kişilerin başında yer alır. Malta künyesi: 2667 Ali İhsan Paşa'dır.

Mütareke döneminin daha ilk aylarında mimlenen bir başka Türk komutanı da Yakup Şevki Paşa (Subaşı) dır. Büyük Taarruzda İkinci Ordu komutanı olan Yakup Şevki Paşa, Mondros Mütarekesinin imzalandığı sıralarda Kafkasya'daki Dokuzuncu Ordu komutanıdır. «Mütareke uygulamasında» Dokuzuncu Ordu komutanına ağır bir görev düşer. Bu ordu uzun ve çetin bir çekilme zorunda bırakılır. Mütareke haberi, Türk ordusunu Azerbaycan, Dağıstan ve Kuzeybatı İran içlerinde bulur. Bakû ve Tebriz, Türk birliklerinin elindedir. Bu uzak yerlerden Erzurum'a doğru çekilme görevi Yakup Şevki Paşa'ya verilir. Çetin bir iştir bu. Buralarda 30 bin ton kadar yiyecek stoku vardır. Batıya taşınması gerekir. Yoksa ordu, hatta halk aç kalacaktır. Ulaştırma araçları yetersizdir. Kış bastırmıştır. Ordu çekilince meydan Ermeni çetelerine kalacaktır. Ermeniler, İngiliz himayesinde yürümek ve öç almak için sabırsızlıkla beklemektedirler. Türk halkı, can, mal, namus kaygısındadır. Çekilmemesi için orduya yalvaranlar vardır. Orduyla birlikte göçe kalkışanlar da az değildir. Ama ordu çekilmek zorundadır; çekilir. Türk birlikleri 17 Kasımda Bakû'yu, 18 Kasımda Tebriz'i, 4 Aralıkta da bütün Kuzeybatı İran'ı boşaltır. Halk kendi kendini savunmak için tedbirler al-

(13) Ali İhsan Sâbis, **Harp Hatıralarım**, Cilt 5, Ankara, 1951, s. 8-9.

maya çalışır. Bu arada Ahıska'da bir de geçici Hükümet kurulur. Bu, çekilmenin birinci safhasıdır.

İngilizler, 11 Kasım 1918 günü «üç sancak»ın, yani Kars, Ardahan ve Batum'un da hemen boşaltılmasını isterler. İstanbul Hükümeti İngiliz isteğine boyun eğer. Yakup Şevki Paşa, bu kez çok daha çetin bir durumla karşı karşıya kalır. Boşaltılacak bu yerlere, İngilizlerle birlikte Ermenilerle Gürcülerin yürüyecekleri kesindir. Yerli Türk halkını gözle görülür bir ölüm beklemektedir. Ordu komutanı çekilmeyi geciktirmek, zaman kazanmak ister. Yerli Türkler, ordunun kalması, direnmesi için yalvarır. Yakup Paşa, Hükümetin buyruğuna karşı gelemez, direnişe karar veremez. Yalnız, yerli Türklerin savunma hazırlıklarına yardımcı olur. Kars'ta, ordunun çekileceği Ardahan, Artvin, Oltu, Kağızman, Sarıkamış gibi yerlerde Millî Şûra Hükümetleri kurulmasını destekler. Bu minyatür hükümetler, Ermenilere karşı kendi başlarının çaresine bakmaya ve bölgesel kurtuluş savaşına hazırlanırlar. Denilebilir ki, «Doğu'da Kurtuluş Savaşı 1918 yılında başlar» (14). Yakup Şevki Paşa, 1919 başlarında, hemen hemen bütün ağırlıklarıyla Dokuzuncu Orduyu Erzurum'a kaydırmayı başaracaktır. Daha sonra On Beşinci Kolordu olarak örgütlenecek bu güç, Kurtuluş Savaşı başlarında Türkiye'nin ordu denebilecek tek eskerî gücüdür. Bu ordunun kurtarılabilmiş olmasında Yakup Şevki Paşa'nın uyanık davranmasının büyük bir payı vardır.

Ne var ki, Dokuzuncu Orduyu dağıtmayan, silahları, cephaneyi İngilizlere kaptırmayan, gıda stoklarını batıya taşıyan ve Ermenilere karşı yerli Türkleri silahlandıran Yakup Şevki Paşa, kara listeye girer. Daha sonra Malta'ya sürülecektir. Onun gibi, Kars Şûrası'nın bütün üyeleri de Malta'ya sürülecekler arasındadır. Kafkas ordusundan Halil Paşa, Küçük Cemal Paşa; Tümen komutanlarından Ali Rifat ve Mürsel Beyler gibi birçok Türk subayı, Mütarekenin daha ilk aylarında İngilizlerce mimlenirler. Bunları yakalamak, yargılamak, sürmek için İngilizler pusudadır. Olaylar, 1919 yılı içinde çorap söküğü gibi çözülecektir.

İngilizlerce daha 1918 yılında kara listeye alınan, 1919'da da Malta'ya sürülen komutanlar arasında «Medine Müdafii» Fahrettin (Türkkan) Paşa'yı da anmak gerekir. O da «mütareke

(14) Doğan Avcıoğlu, **Millî Kurtuluş Tarihi**, İstanbul 1974, C. 3, s. 1153.

uygulamasına» karşı direnenler arasındaydı. Yalnız direniş amacı biraz başkaydı. Mütareke imzalandığı sırada Fahrettin Paşa, Medine'deki Osmanlı kuvvetleri komutanıydı. Bu birlikler, sözde Yıldırım Orduları Grubu'na bağlıydı. Ama genel karargâhtan kopmuştu. Arada telsiz haberleşmesi bile kalmamıştı. Yıldırım Orduları dağıldıktan sonra ise Fahrettin Paşa büsbütün kendi başına buyruk kalmıştı.

6 Kasım 1918'de Sadrazam Ahmet İzzet Paşa, mütareke yapıldığını Fahrettin Paşa'ya teller. Mütareke gereğince, Hicaz, Asir ve Yemen'deki Osmanlı birlikleriyle garnizonlarının teslim olacaklarını bildirir. «Anayurdu kesin bir ölümden kurtarmak» amacıyla bu acıklı hükme boyun eğildiğini söyler. Buna uyulmasını ister. «Pek yakında yurdumuza sağlıcakla dönmenizi Tanrı'dan dilerim,» der ([15]).

Bu telgraf buyruğu, iki gün gecikmeyle —o da ancak İngiliz telsizleri aracılığıyla— Fahrettin Paşa'ya ulaştırılabilir. Paşa, İstanbul'un buyruğunu iki gün gizler. Bu arada çarpışmaları durdurur. Askeri Medine'ye çeker. Haber duyulunca, yanındaki subaylarla Medine ileri gelenlerini Haremi Şerif'te toplar. Sessiz, kasvetli bir öğle namazından sonra Paşa kalkar, kararını açıklar. «Ey Nâs!» diye başlayan bir nutuk söyler. Din duygularını coşturur ve «kutsal savaşa devam edeceğini» ilan eder. Şunları ekler:

> *«Ey Nâs! Malumunuz olsun ki, şeci ve kahraman askerlerim, bütün İslamın sırtını dayadığı yer, manevî gücünün desteği, hilafetin göz bebeği olan Medine'yi son fişengine, son damla kanına, son nefesine kadar muhafazaya ve müdafaaya memurdur.» ([16])*

Fahrettin Paşa, din aşkına gelmiş, genel gidişe ters düşen bir tutum içine girmiştir. Anadolu elden giderken o, kutsal savaş bayrağı açmıştır. Şerif Hüseyin'e karşı Medine'yi savunmak için direnir. İstanbul'un buyruğuna, yanındaki genç subayların uyarılarına aldırış etmez. «Peygamberin gölgesinde» direnir. Anlamını yitirmiş olan bu direniş, iki ay kadar sürer. Sonunda Fahrettin Paşa, 10 Ocak 1919 günü İngilizlere ve Arap-

(15) Genkurbaş, Harp Tarihi Dairesi, **Türk İstiklâl Savaşı,** Cilt I, s. 201.

(16) Feridun Kandemir, **Peygamberimizin Gölgesinde Son Türkler,** İstanbul, 1974, s. 177.

lara teslim olur. Savaş tutsağı olarak Kahire'ye götürülür. Orada yedi ay kadar tutulduktan sonra, yaveri Şevket Ziya Bey'le birlikte, 5 Ağustos 1919 günü Malta'ya sürülür. Adada kendisine verilen sürgün numarası 2752'dir (17).

Bitmeyen Savaş

1919 yılına girerken niyetler artık az çok bellidir. Müttefikler, Anadolu'yu parçalamak niyetindedirler. İşgal ettikleri yerlerde bir Ermeni devleti kuracaklardır. Yalnız Ermenilerin değil, Rumların da «kurtarıcıları» gibi Türkiye'ye gelmektedirler.

Türkler de, öz yurtlarının parçalanmasına kolaylıkla boyun eğmeyeceklerini belli etmişlerdir. Altıncı ve Dokuzuncu Ordular, Mütarekeye karşı sessiz bir direniş içindedirler. Türk halkı kaygılıdır, silahlanmaya çalışmaktadır. Özellikle, yakın tehlikeyle karşı karşıya olan doğu ve Güneydoğu Anadolu'da gözle görülür bir gerginlik vardır. Türklere dikte edilecek barış koşulları açıklanınca, Türkiye'de yer yer patlamalar olacağı anlaşılır. İngilizler bu patlamaların önüne geçmek için, dinamik kişileri yakalayıp susturmanın yeteceğini düşünürler. Kişilere karşı yeni bir savaş yoluna saparlar. Bu yeni biçimdeki «savaşın» ya da sömürgeci yöntemin öncülerinden biri Amiral Calthorpe'tur. 2 Ocak 1919 günü Londra'ya şunları teller:

> *«Türk Hükümetini protesto edip durmak, hem yararsız, hem de onurumuzla bağdaşmaz görünüyor. Bugünkü kabine (Tevfik Paşa kabinesi), bize her türlü iyi niyeti gösteriyorsa da onun emirlerine uyulmuyor. Kafkasya'da, Kilikya'da mütarekeye uyulmadığını, Ermenilere karşı davranışların ise her zamanki gibi aşırı saldırgan olduğunu görüyoruz. Bu nedenle, durum, yeni biçimde bir eylem gerektiriyor. Kendileri aleyhinde delil bulunduğu sanılan kimselerin hemen yakalanıp Müttefik askerî makamlarına teslimini isteme yetkisinin bana verilmesi, en etkin çare olacaktır kanısındayım.» (18)*

(17) **F. O. 371/4175/170560.**

(18) **F. O. 371/4172/3291** - Calthorpe'tan Foreign Office'e. Şifre tel. Gizli. İstanbul, 2.1.1919, No. 14.

İngiliz Yüksek Komiseri, açıkça bir «sömürge valisi» gibi davranmak istemektedir. İstanbul'da «suçlu» kişileri yakalatmak, bunları Müttefik askerî makamlarına teslim ettirmek, yargılatmak istemektedir. Oysa İstanbul henüz resmen işgal edilmiş değildir. Hukuk açısından Osmanlı devleti egemendir. Hiç değilse işgal edilmeyen bölgelerde, bu arada İstanbul'da, Osmanlı yasaları sözde geçerlidir. Suçlu bile olsalar, işgal edilmeyen bölgeler halkı üzerinde İngilizlerin yargı yetkisi olmaması gerekir. Ama, sömürgeci gözüyle bakılınca durum bambaşkadır. Osmanlı yasalarının yerini İngiliz buyruğu alabilecektir.

Osmanlı egemenliğinin ayaklar altına alınmakta olduğu açıktır. Ama, Amiral Calthorpe, İstanbul Hükümetinden bir tepki gelmeyeceğini bilmektedir. Aynı telgrafında söylediğine göre, Padişah ile Hükümeti, bundan memnun bile kalacaklardır. Çünkü onlar da «siyasî düşmanları İttihatçılara karşı sert eyleme geçmek» arzusundadırlar. Eyleme geçerken yanlarında Müttefiklerin askerî desteğini bulacaklardır. Öte yandan, suçluları yakalama yolundaki bu «yeni eylem», Anadolu içlerindeki Türklere «yenilmiş olduklarını en iyi biçimde anlatacaktır.» «Suçlu» Türkler yakalanıp Müttefik askerlerine teslim edilince, «Ermenilere saygı gösterilecek, Mütarekenin uygulanması kolaylaşacaktır». Türklerin bazıları yakalanınca, geri kalanlar yıldırılmış olacaklardır. Bunları anlattıktan sonra Amiral Calthorpe, «yoksa, cezalandırılması gereken herkesi yakalamak çok büyük bir iştir» diye ekler ([19]).

İngiliz Yüksek Komiseri, ertesi günü Londra'ya ikinci bir şifre telgraf çeker. İşgal kuvvetlerinin «suçlu Türkleri» yakalamaları gerektiğini savunur. Bu işin Türk Hükümetince başarılamayacağını söyler. «Son iki ayın deneyi, önerimi fazlasıyla haklı çıkarır,» der ([20]).

Bu arada Londra'da da «suçlu Türkleri» yakalayıp cezalandırma yönünde kararlı bir hava esmektedir. İngiltere Savunma Bakanlığı, 3 Ocak günü, İstanbul, Bağdat ve Kahire'deki İngiliz Başkumandanlarına uzunca bir şifre tel çeker. Türk birliklerinin Kafkasya'dan çekilirken gıda stoklarını Erzurum'a taşımakta olduklarını anlatır. Bu stokların «Ermeni

(19) **ibid.**

(20) **F. O. 371/4172/2546** - Calthorpe'tan Foreign Office'e. Şifre tel. İstanbul, 3.1.1919, No. 22.

malı» olduğunu ileri sürer. Bunları taşıtan Türk komutanlarının yakalanıp cezalandırılmaları gerektiğini belirtir. Bu amaçla Batum'da ve gerekli görülecek başka yerlerde *Sıkıyönetim Askerî Mahkemeleri* kurulmasını ister. Cezalandırılacak kişiler arasında, Enver Paşa'nın kardeşi Nuri Paşa ile Yakup Şevki Paşa'nın adları verilir (21).

Dokuzuncu Ordu üzerindeki İngiliz baskısı gittikçe sertleşir. 7 Ocak günü Kars'a gelen İngiliz Generali Walker, Yakup Şevki Paşa'ya yedi maddelik bir ültimatom verir: 12 Ocak gününe kadar Kars'ın İngilizlerle Ermenilere bırakılmasını, 15 Ocak gününe kadar demiryollarının Ermenilere teslim edilmesini, 25 Ocak gününe kadar da Kars ve Ardahan sancaklarının boşaltılmasını ister. Bu arada yiyecek stoklarının Erzurum'a taşınmasını önlemeye çalışır. 4.300 tonluk gıda stoku taşınamadan kalır (22).

Bu baskı karşısında Yakup Şevki Paşa, çekilmeyi hızlandırır. Ermeniler Kars'a gelmeden önce, 13 Ocak günü, Dokuzuncu Ordu karargâhını Erzurum'a kaydırır. Ama, İngilizler bununla yetinmezler. Türkiye'deki İngiliz Orduları Başkomutanı General Milne, Türk ordusunun Kars, Ardahan bölgesinden yavaş çekildiğini ileri sürer. 12 Ocak günü Londra'ya, «Türk'e çok sert bir ders vermek gerek,» diye yazar (23).

İngiltere Savunma Bakanlığı, «suçlu» Türkleri yakalatıp cezalandırmak üzere hemen eyleme geçer. 15 Ocak 1919 günü, İstanbul, Kahire, Bağdat'taki İngiliz Başkumandanlıklarına şifre telgrafla dokuz Türk komutanının adlarını verir. Cezalandırılmak üzere bunların yakalanmalarını ister. Bu Türk komutanlarının adları ve sözümona suçları şöyle sıralanmıştır:

Nuri Paşa : Kafkasya'da eski İslam Ordusu Komutanı. Azerbaycan'a asker sokmak, Ermenilere zorbalık etmekten suçludur.

Mürsel Paşa (General Mürsel Bakû) : Kafkasya'da Azerbaycan Kuvvetleri Komutanı. Nuri Paşa'yı desteklemek, Türk ordusunun geri çekilmesini geciktirmekle suçlanmaktadır.

---

(21) **F. O. 371/4173/47590** - War Office'den İstanbul, Kahire ve Bağdat İngiliz Başkomutanlıklarına. Şifre tel. Londra, 3.1.1919, No. 73364.

(22) Harp Tarihi Dairesi, **Türk İstiklâl Harbi** I, .. s. 163 - 166.

(23) **F. O. 371/4172/11472** - Milne'den War Office'e. Şifre tel. İstanbul, 12.1.1919, No. 1.-4396.

Şevki Bey (Yakup Şevki Subaşı Paşa): Kafkasya'da Dokuzuncu Ordu Komutanı. Ermenilere, Ukraynalılara zorbalık etmek ve geri çekilmeyi geciktirmekle suçlanmaktadır.

Nihat Paşa (Anılmış): Pozantı'da İkinci Ordu Komutanı. Mülkî makamları ayaklanmaya kışkırtmak, Kilikya'yı boşaltmamakla suçludur.

Ali İhsan Paşa (Sâbis) : Mezopotamya'da Altıncı Ordu Komutanı. Cerablus'ta İngiliz Komutanına hakaret etmekten ve yağmacılıktan suçludur.

Fahri Paşa (General Fahrettin Türkkan): Hicaz Ordusu Komutanı. Teslim olmamakla suçlanmaktadır.

Galip Paşa: Yemen'de 40. Tümen Komutanı. Teslim olmuyor.

Tevfik Paşa: Yemen'de 7. Kolordu Komutanı. Teslim olmuyor. Asir'deki 23. Kolordu Komutanı da teslim olmuyor (24).

İngilizlerin ilk kara listesi budur. Liste, kâğıt üzerinde kalmaz. Sanıklar, aranmaya, kovalanmaya başlanır. İlk yakalanan Türk subayı bu listede adı bulunmayan Albay Ali Rifat Bey'dir (25). Ali Rifat Bey, Yakup Şevki Paşa'nın tümen komutanlarındandır. Ocak 1919'da yakalanır, yargılanmak üzere Batum'a götürülür. Arkasından 1919 yılı Şubat ayı içinde Beşinci Kafkas Tümeni komutanı Albay Mürsel Bey tutuklanır. Malta'dan kurtulduktan sonra Büyük Taarruza Birinci Süvari Tümeni Komutanı olarak katılan Albay Mürsel (Bakû) Bey'in tutuklanması üzerine Yakup Şevki Paşa sert tepki gösterir. 27 Şubatta Harbiye Nezaretine şunları yazar:

> *«Gerek Albay Ali Rifat Bey'in tutuklanıp yargılanması, gerekse Beşinci Tümen Komutanı Albay Mürsel Bey'in tutuklanması konusundaki görüşlerimi birçok kez bildirmiştim... Eğer bir yabancı hükümet tümen komutanlarımızı, daha büyük ve daha küçüklerini böyle rasgele tu-*

(24) **F. O. 371/4172/9205** - İngiltere Savunma Bakanlığından Dışişleri Bakanlığına Yazı. DMI. Londra, 15.1.1919, No. BI/1742 (MI. 2).

(25) Albay Ali Rifat Bey'in İngilizlerce tutuklanması ve Batum'da yargılanmak istenmesi konusuyla ilgili olarak İstanbul Hariciye Nezareti Arşivlerinde başlıbaşına bir dosya vardır. **Bkz. HNA - MÜ - Karton 53. Dosya 2.**

tuklarsa ve buna karşı devletin hiçbir hakkı ve savunacak sözü olmazsa o zaman halimiz nereye varır? Tutuklamak, cezalandırmak gerekiyorsa bunları hükümetimiz tutuklayıp cezalandırsın. Bir Osmanlı tümen komutanı, dünyada görülmüş, işitilmiş hangi kanun, hangi mantık gereğince bir İngiliz harp divanında yargılanabilir? Devletimiz ciddî bir varlık gösterecek olursa, İngilizlerin bu kadar fazla ileri gidemeyecekleri kanısındayım.» (26)

Yakup Şevki Paşa, Erzurum'dan telgraflar yağdırmakla İstanbul Hükümetinin «ciddî bir varlık göstereceğini» umar, bekler. Bir gün sonra, «Düşmanların Osmanlı devletini, hatta Türk milletini yok etmeye karar verdiklerini» yazar. «*Hiç olmazsa şeref ve namusun kurtarılması için direniş gösterilmesini*» ister (27). Oysaki, İstanbul Hükümeti, direniş göstermek şöyle dursun, İngilizlerin uydusu gibi davranmaktadır; İngilizlerin isteği üzerine, Yakup Şevki Paşa'nın kendisini de görevden atmıştır. Daha 17 Şubat günü General Milne, övünerek Londra'ya şunları teller:

«Dokuzuncu Ordu Komutanı (Yakup) Şevki Paşa'yı attırdım. Yardımcısı Albay Ali Rifat Bey'i yakalattım. Mütarekeyi çiğnemek suçuyla yargılanacağı kesindir. Batum Tümeni Komutanı Mürsel Bey'i de tutuklattım..» (28).

Görevinden alınan Yakup Şevki Paşa, bir süre daha Erzurum'da kalır. Erzurum halkı İstanbul'a gitmemesi, ordunun başından ayrılmaması için kendisine yalvarır. Paşa, gözlerinden rahatsız olduğu, İstanbul'da tedavi görmesi gerektiği için Erzurum'da kalamayacağını söyler. İstanbul Hükümetine «direniş» öğütlerken kendisi de direnişi göze alamaz. Tümen komutanlarından sonra yakalanmak sırasının kendisine gelebileceğini pek düşünmez. İngilizlerin kara listesinde olduğunu aklına getirmez, ya da umursamaz. Tedavi için değil, yakalanıp Malta'ya sürülmek üzere İstanbul'a gider.

İngilizlerin yeni savaşı başlamıştır. Gittikçe de yoğunlaşacaktır.

---

(26) Harp Tarihi Dairesi, **Türk İstiklâl Harbi** I, s. 221, ek 14.

(27) **ibid.** s. 169.

(28) **F. O. 371/4172/34319** - Milne'den War Office'e. Şifre tel. İstanbul, 17.2.1919, No. 1.4874.

İşbirlikçi Padişah

İngilizler, Türkiye'de kişilere karşı bir savaşa girişirken, önce subayları hedef alırlar. Bunların ortak suçu, Müttefiklerin anladıkları anlamda bir «mütareke uygulamasına» karşı gelmektir. Ama Türk «Savaş Suçluları» kavramı bu kadar dar tutulmaz. Günden güne yeni yeni suçlar uydurulur, yeni yeni kişiler kovalanmaya başlanır. Dikkati çeken şudur ki, Padişah ve İstanbul Hükümeti bu alanda İngilizlerle işbirliği içindedirler. İngiliz Yüksek Komiseri, 7 Ocak 1919 günü, Osmanlı Dışişleri Bakanı Mustafa Reşit Paşa ile görüşür, iki yeni «suçlu» tipinden söz açar: (i) Savaş içinde İngiliz tutsaklarına kötü davrananlar, (ii) Ermeni kırımından sanık olanlar. Yüksek Komiser, Ermeni suçundan söz açarken «sürgün» deyimi yerine, kasten «kırım» (katliam) sözünü kullanır. Amiral Calthorpe, «*İngiltere Hükümetinin bu suçluları en sert biçimde cezalandırmaya kararlı olduğunu*» Mustafa Reşit Paşa'ya bildirir, Paşanın verdiği karşılığı Londra'ya şöyle anlatır:

> «*Reşit Paşa, Ermeni kırımı konusunda bir sıkıyönetim mahkemesi kurulduğunu, suçluları yargılamaya başladığını, biraz zaman bahşedilirse adaletin yerini bulacağını söyledi. 'Türkiye kamuoyu bunu istiyor, yalnız İttihatçılar buna karşıdır; Hükümet, kamuoyunun desteği ile hareket etmekte, ayrıca İngiltere Hükümetinin desteğine güvenebileceğini ummaktadır' dedi.*» (29)

Mustafa Reşit Paşa, yaşlı Tevfik Paşa Hükümetinin Dışişleri Bakanıdır. Bu hükümet, bir geçiş hükümeti gibidir. Yakın tarihimizde Damat Ferit Paşa hükümeti kadar işbirlikçi ya da hain diye bilinmez. Ama Tevfik Paşa hükümetinin Dışişleri Bakanı da, «suçluları» cezalandırmak için İngilizlerden destek istemekten çekinmez. Bir Dışişleri Bakanının kendi vatandaşlarını düşman hışmından korumak için çaba harcayacağı yerde, düşmanla böyle işbirliği yapmasını ilk bakışta anlamak güçtür. Ama İstanbul Hükümetinin «suçlu»dan kasti, İttihatçıdır. İngilizin gözünde ise suçlu «Türk»tür. Reşit Paşa, İngilizlere dayanarak İttihatçılara karşı eyleme geçmeyi düşün-

(29) **F. O. 371/4172/12905** - Calthorpe'tan F. O.'e yazı. İstanbul, 7.1.1919, No. 34/1335.

mektedir. İttihatçı düşmanlığı, Osmanlı Dışişleri Bakanını düşmanla işbirliğine gidecek kadar körleştirmiştir.

Padişah Vahidettin bu alanda daha da ileri gider. 10 Ocak 1919 günü, güvenilir bir adamı aracılığıyla İngiliz Yüksek Komiserine bir mesaj iletir. Yüksek Komiser bu mesajı Londra'ya şöyle bildirir:

> *«(Padişah) uzun zamandan beri, aslında 1908'den beri, İttihat ve Terakki Komitesinin hafiyeleriyle sarılmış olduğunu, onlardan çok çektiğini söyledi. Kendisi, her zaman İngiliz taraftarı olmuştur... Şimdi de bütün umudunu İngiltere'ye bağlamaktadır. (Komite üyesi değilse bile onunla yakınlığı olan) İçişleri Bakanı Mustafa Arif Bey'i kastederek, cumartesi gününden önce Kabine'de değişiklik yapacaktır. Komiteye karşı en sert biçimde eyleme geçmek arzusundadır... İngiltere Hükümetinin İngiliz savaş tutsaklarına karşı barbarca davrananlar ile kırımdan sorumlu olanların cezalandırılmasını istediğini bilmektedir ve İngiltere'nin arzulayacağı her kişiyi, yine İngiltere'nin arzusuna göre, yakalatıp cezalandırmaya hazırdır. Ancak, geniş ölçüde bir eyleme geçince ihtilal olacağından, kendisinin belki de devrilip öldürülebileceğinden korkmaktadır. Sert biçimde eyleme geçince, Müttefiklerin desteğine güvenip güvenemeyeceğini, Müttefiklerin bunu Türkiye'nin bir iç işi olduğunu söyleyip kenarda durup durmayacaklarını öğrenmek istemektedir. Asıl İngiltere'den gerçek destek, ilerde de dostluk beklemektedir. İngiliz Yüksek Komiserliğiyle ilişki kurabileceği bir yol yok mudur? Yüksek Komiserliğin bir işaretine göre harekete hazırdır...» (30).*

Amiral Calthorpe, Padişahın bu sözlerinin, Sadrazam Tevfik Paşa'nın söyledikleriyle aynı olduğunu bildirir. Ayrıntılı yoruma gereksinme duymaz. Mesaj Londra'ya ulaşınca, İngiltere Dışişleri Bakanlığında şu yorum yapılmıştır: «*Padişah, İttihat ve Terakki Komitesine karşı fazla bir şey yapabilecek güçte değildir. Bu işleri biz elimize alabilirsek kendisi, halkının büyük nefretinden kurtulacaktır; daha sonra da işimize yarayan bir dost olabilir.*» (31)

(30) **F. O. 371/4172/13592** - Calthorpe'tan Balfour'a. Özel yazı. İstanbul, 10.1.1919.

(31) **Ibid.** - İngiltere Dışişlerinin 25.1.1919 günlü yorumu.

Sultan Vahidettin, on gün sonra, 21 Ocak 1919 günü, eniştesi Damat Ferit Paşa aracılığıyla İngiltere Yüksek Komiserliğine bir mesaj daha iletir. Damat Ferit Paşa henüz sadrazam değildir, ama sadrazamlığa hazırlanmaktadır. İngiliz Yüksek Komiserliği Birinci Siyasî Müsteşarı Mr. Hohler ile görüşür, Padişahın mesajını şöyle aktarır:

> «*Kayınbiraderi (Vahidettin) suçluları cezalandırmak niyetindedir, yeteri kadar enerjik olmayan şimdiki kabine yerine daha güçlü bir kabine atamayı düşünmektedir. Suçlular, memleketteki en güçlü, en yaygın örgütün üyeleridir; kendilerine karşı ciddî eyleme geçildiğini görürlerse umutsuzluğa kapılabilirler. Padişah, bu yüzden, kendi görüşlerini paylaşanlara karşı bir patlamadan korkmaktadır. Böyle bir patlamada İngiltere'nin tutumunun ne olacağını bilmeyi arzu etmektedir.*» (32)

Vahidettin, geniş çapta bir İttihatçı avına girişmeden önce, İngilizlerin desteğini sağlamaya çalışmaktadır. Belirtmek gerekir ki, bu konuda İngilizlerden daha aşırı, daha hızlıdır. Geniş çapta bir tutuklama girişimi İngilizlerden önce Padişahtan gelmektedir. İngilizler hazırlıklarını daha tamamlamış değillerdi. Şimdiye kadar yalnız «mütareke suçlusu» saydıkları Türk subaylarını tutuklamaya başlamışlardı. Sivillerin tutuklanmasına henüz girişmemişlerdi. Gerçi Amiral Calthorpe, Ermeni sürgününden, İngiliz tutsaklarına karşi kötü davranmaktan sanık olanları da cezalandırmak istediklerini, sözlü olarak, bildirmişti. Ama 1919 Ocak ayında bu konuda İstanbul Hükümetine bir nota vermemiş, herhangi bir suçlu listesi de sunmamıştı. Londra'dan talimat istemişti; cevap bekliyordu. Padişah, İngilizlerin niyetini anlar anlamaz vakit kaybetmeden harekete geçmiştir. Nota verilmesini, suçlu listesi verilmesini beklememiştir. Üstüste İngiliz Yüksek Komiserliğine mesajlar iletmektedir.

Sultan Vahidettin İngilizlere dayanmak isterken, İngilizler de Padişahtan yararlanmayı düşünürler. Amiral Calthorpe, Vahidettin'in yukardaki mesajını Londra'ya iletirken, kendi görüşünü de ekler. Vahidettin'in İttihatçı düşmanlığının içten olduğunu, bundan yararlanmak ve suçluları yakalatmak

(32) **F. O. 371/4172/14375** — Calthorpe'tan Foreign Office'e. Şifre tel. İstanbul, 22.1.1919, No. 158.

için Türk makamları aracılığıyla eyleme geçmek gerektiğini söyler. Şöyle der:

«Bu bakımdan, suçluların yakalanmaları isteğinde bulunmadan önce, isteklerimizi yürütme çabası güçlükler yaratırsa kendisini destekleyeceğimiz yolunda Padişah'a özel olarak vaatte bulunma yetkisinin bana verilmesi gerekir, diye düşünüyorum.» (33)

İngiliz Yüksek Komiseri, suçluları yakalatmak, Padişaha destek vaadinde bulunmak için Londra'dan talimat beklerken, İstanbul Hükümeti, Padişahın da isteği üzerine, eyleme geçer. Ocak ayı içinde İstanbul'da geniş çapta tutuklamalar başlar. 24 Ocak günü Amiral Calthorpe, çok ivedi Londra'ya şunları teller :

«Evvelki gün Sadrazam bana 160 ile 200 kişinin tutuklandığını bildirdi. Bu bir abartmadır sanıyorum. Ama, bazı kişilerin tutuklandıkları kesindir.

Ermeni kırımından sorumlu olanlara gelince, bu konuda İçişleri Bakanı 60 kişilik bir liste hazırlamıştır. İstanbul'da bulunan bu kimseler bir baskınla yakalanacaklardır. Yakalanmaları, Padişah'ın pısırıklığı yüzünden gecikmiştir sanıyorum, ama iş hızla gelişmektedir. Pek yakında suçlulara bir yumruk indirilirse hiç şaşmam.

Eyleme geçmemizin tam zamanıdır; zaten çok gecikme oldu. Bu durum karşısında, İlgi'deki telime tezelden cevap bekliyorum.

Bu arada, kendiliğinden eyleme geçmesi için İçişleri Bakanına cesaret veriyor, haber toplayarak kendisine yardımcı oluyorum.» (34)

İstanbul'da insan avı başlamıştır. Zemberek boşanmıştır. Padişah Hükümetiyle yabancı düşmanlar işbirliği içindedirler. Sadrazam Tevfik Paşa, yakalattığı insanların sayılarını büyüterek İngiliz Yüksek Komiserine bildirir. İngilizin karşısında «başarısıyla» öğünür. Osmanlı İçişleri Bakanı kara listeler hazırlar, bunları önceden İngiliz Yüksek Komiserine göste-

(33) **ibid.**

(34) **F. O. 371/4172/13694** - Calthorpe'tan Foreign Office'e. Şifre tel. Çok acele. İstanbul, 24.1.1919, No. 170.

rir. Listedeki kişileri nasıl bir anî baskınla yakalatacağını anlatır. İngiliz ajanları haber toplar. Osmanlı İçişleri Bakanı İngilizlerin topladığı haberlerle, jurnallarla beslenir. Amiral Calthorpe, Londra'nın kesin talimatını beklemeden kendiliğinden işbirliğine girişmiştir. İngiltere'nin, Padişah Hükümetinin arkasında olacağını sezdirir. İçişleri Bakanını yüreklendirir. «Yürüyün, arkanızda biz varız» der gibidir.

Ne var ki, başlatılan insan avı, plansız, programsızdır. Tevfik Paşa Hükümeti rasgele, doğulu yöntemlerle, eyleme geçmiştir. İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiserliğinin elinde de henüz ayrıntılı bir plan yoktur. Kimlerin yakalanacakları, hangi suçlarla, nasıl yakalanacakları; yakalandıktan sonra bu insanların ne yapılacağı açık seçik belli değildir.

Londra'nın Planı

İstanbul'da tutuklamaların başladığı bir sırada, 23 Ocak 1919 günü Londra'da bir toplantı yapıldı. Buna, İngiltere Dışişleri, Millî Savunma, Donanma Bakanlıklarının temsilcileri katıldılar ([35]). Türk «Savaş Suçluları» konusundaki İngiliz planı bu toplantıda kararlaştı.

«Mütareke hükümlerinin Türkiye tarafından uygulanması konusunda konferans» adını taşıyan bu toplantıda önce, adına uygun olarak, Mütareke konusu ele alındı. Mütareke anlaşmasının kimi maddelerinin Türklerce tam uygulandığı, kimilerinin ancak yarım uygulandığı, kimi maddelerin ise hiç uygulanmadığı saptandı. Özellikle, «Türkiye'nin stratejik noktalarının işgal edilebileceğini» öngören yedinci maddenin uygulanmasına Türklerin karşı geldikleri belirtildi. Kilikya, Cerablus, Antep örnek olarak gösterildi. Yemen, Asir ve Mezopotamya'da Türk birliklerinin teslim olmadıkları açıklandı.

Bu noktalar saptandıktan sonra, «suçlu» Türklerin tutuklanıp cezalandırılmaları konusuna geçildi. İngiliz Savunma Bakanlığı temsilcileri, bu suçluların İngiliz askerî mahkemelerinde yargılanacaklarını açıkladı. Batum gibi yerlerde kuru-

(35) **F. O. 371/4172/20441** - Conference regarding the execution of Terms of Armistice by Turkey held at War Office, 23rd January, 1919.

lan bu mahkemelerin meşruluğunun tartışılmamasını istedi. İlerde bu konuda İngiltere Başsavcısının görüşünün alınabileceğini söyledi. Şimdilik, Batum'dan başka, Suriye'de, Mezopotamya'da da askerî mahkemeler kurulması kararlaştırıldı. Ancak, bu mahkemelerin bütün «suçluları» yargılayamayacakları da kabul edildi. Şöyle dendi :

«Bununla birlikte toplantı, bu mahkemelerin Türkiye'de Müttefiklerin fiilî işgali dışında kalan yerlerde yakalanan kişileri yargılamaya yetkili olamayacaklarını, bu gibi kimseler için Malta'ya sürülmek gibi başka tedbirler alınmasını da düşündü.» (36)

Yine aynı toplantıda, Türkiye'ye baskı yapmak üzere, İstanbul'un Müttefiklerce işgal edilmesinin Paris Barış Konferansına önerilmesi kararlaştırıldı.

Toplantının asıl sonucu, İngiltere'nin İstanbul Yüksek Komiserliğine verilecek talimat taslağının hazırlanması oldu. İngiltere Dışişleri Bakanlığı, hazırlanan taslakta birkaç değişiklik yaptı. Sözgelişi, taslakta, suçluların Müttefiklere teslim edilmeleri istenirken Türk Hükümetine çok sert baskı yapılması öngörülüyordu. Suçluları teslim etmeyecek olan Osmanlı nazırlarının Malta'ya sürülecekleri, daha da direnirlerse İstanbul'un işgal edileceği resmen açıklanacaktı. Lord Curzon, bir gözdağı vermeyi şimdilik gerekli görmedi. Çünkü, Padişah Hükümeti işbirlikçiydi. İngilizlerin isteklerini yerine getirmeye zaten hazırdı. Birkaç değişiklikten sonra taslak onaylandı. 5 Şubat 1919 günü, şifre telgrafla İstanbul Yüksek Komiserliğine iletildi. 233 sayılı olan bu telgraf, Türk savaş suçluları ve Malta sürgünleri konusunda temel İngiliz belgelerinden biridir. Bir plan ve ana talimat niteliğindedir. İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiserliği, 1919 - 1920 yıllarında, Türk ileri gelenlerini yakalatıp Malta'ya sürerken hep bu talimata dayanmıştır. Bu konudaki yazışmalarda sık sık söz konusu edilen bu talimatı veya planı olduğu gibi aşağıya aktarmak uygun olur. Lord Curzon'un, Amiral Calthorpe'a gönderdiği 5 Şubat 1919 günlü talimat şudur :

«158 ve 170 sayılı telgrafınızdan anladığıma göre, Türk Hükümetini arzuladığımız yönde harekete geçir-

(36) **İbid.**

mek için, herhangi bir baskıya gerek yoktur. (Sadece) kendisine destek vaadinde bulunmamız yetecektir.

O halde, aşağıdaki nedenlerden dolayı, sizce ya da ilgili komutanlarca teslim alınmaları gerekli görülecek Türk subayları ile görevlilerinin size ya da en yakın Müttefik komutanına teslim edilmeleri için hemen harekete geçmesi yönünde Türk Hükümetine talimat vermelisiniz :

1 — Mütareke hükümlerine uymakta kusur etmek;
2 — Mütareke hükümlerinin uygulanmasına engel olmak;
3 — İngiliz komutanlarına, subaylarına hakaret etmek;
4 — Tutsaklara kötü davranmak;
5 — Gerek Türkiye'de, gerek Kafkasya'da, Ermenilere ya da öteki ırklara karşı zorbalık etmek;
6 — Malların yağmasına, yok edilmesine katılmak;
7 — Savaş yasalarıyla törelerini çiğnemek.

İşgal altındaki topraklarda ya da Kafkasya'da suç işlemiş olan Türkleri yargılamak üzere, Kafkasya'da, Irak'ta, Suriye'de askerî mahkemeler kurulmaktadır.

Osmanlı İmparatorluğunun Müttefik işgali dışında kalan topraklarında yukarıdaki suçlardan sanık Türklere gelince, bunların Türk makamlarınca yargılanıp cezalandırılmasına İngiltere Hükümeti razı olamaz. O bakımdan, bu gibi suçluların, Malta tutsak kampına sürülmek, Müttefiklerin daha sonra verecekleri karara göre yargılanıp cezalandırılmak üzere, bize teslim edilmeleri için direnmeniz gerekir. Usul konusunda henüz bir karar alınmış değildir, ama bu sorun Paris'te (Barış Konferansında) görüşülecektir.

158 sayılı telgrafınızın son fıkrasında önerdiğiniz gibi kendisini destekleyeceğimiz konusunda Padişaha güvence veriniz.

Yukarıdaki noktalar Başkomutana da bildirildi.» (37)

Türk «Savaş Suçluları» konusunda Londra Hükümetinin görüşü ya da planı budur. Yedi çeşit suç sıralanmıştır. Bu suçlar, İngiltere Savunma Bakanlığında yapılan 23 Ocak 1919

(37) **F. O. 371/4172** - Foreign Office'den Calthorpe'a Şifre tel. Çok acele. Londra, 5.2.1919, No. 233.

günlü toplantıda saptanmış, İngiliz Hükümetince benimsenmiştir. Böyle suçlar sıralanırken hiçbir hukukçuya danışılmamıştır. Toplantıya, hukukçu çağırılmamış, hukuk, adalet kaygısından uzak kişiler katılmışlardır. Suçlar, öç alma hırsıyla hazırlanmıştır. Önyargılıdır. 7 sınıf suçun her biri alabildiğine keyfîdir, kaypaktır. «Mütareke hükümlerine uymakta kusur etmek» suçu, İngilizlerin keyfine göre yorumlanmaya elverişlidir. Mütareke, Türkiye'nin paylaşılmasına, Türk ulusunun kendi toprakları üzerinde bağımsız yaşama hakkının kaldırılmasına doğru yürütülmekteydi. Öyle olunca, bunu hazmedemeyecek her Türk, kolayca suçlanabilecek, askerî mahkemeye verilebilecekti. Yalnız bu suç bile, bütün Türkiye'de bir korku havası yaratmaya yetecekti. İşgal edilmiş yerlerde olsun olmasın bir Türk, bir İngiliz subayına yan bakamayacaktı. El kaldırmasına, silah çekmesine gerek yoktu. Bir söz, bir bakış bile «İngiliz subayına hakaret» suçu sayılabilecekti. Suçun cezası ise İngiliz askerî mahkemesine verilmek, ileride yargılanmak üzere Malta'ya sürülmekti. Türk, yalnız İngiliz önünde değil, Rum ve Ermeni önünde de boynu bükük kalmaya mahkûm edilmekteydi. Yoksa, «Ermenilere, Rumlara zorbalık» suçundan cezaya çarptırılması işten bile değildi. Suçların çoğu, zaman bakımından da çok genişti. «Makabline şamildi». Mütareke dönemiyle sınırlı değildi. Sözgelişi, Hıristiyan azınlıklara zorbalık suçu, haçlı kafasıyla çok eskilere kadar genişletilebilecek nitelikteydi. Balkan savaşında bir Rumun, bir Ermeninin burnu kanatılmışsa, İngiliz şimdi bunun hesabını sorabilecekti. Hukuk, adalet ölçüleriyle, İngiliz icadı bu suçların tutulur yanı yoktu.

Suret-i haktan görünmeye çalışılarak, suçlar, işlendikleri yere göre iki sınıfa ayrılmıştır. Suç, işgal edilen yerlerde işlenmişse, suçlu doğrudan doğruya İngiliz askerî mahkemesine verilecektir. Suç, işgal edilmemiş topraklarda işlenmişse ne olacaktır? O zaman suçlu, Malta tutsak kampına sürülecektir. Daha sonra yargılanıp cezalandırılmak üzere. Hangi mahkemece, nasıl yargılanacakları henüz kararlaştırılmamıştır ama, herhalde Türk mahkemelerince yargılanamayacaklardır. İngiltere, Türk devletinin yargı yetkisini kesinlikle kabul etmemektedir. Bu, Osmanlı İmparatorluğunun egemen bir devlet olduğunu kabul etmemek demektir. Türkiye'yi, herhangi bir İngiliz sömürgesiyle eş tutmak anlamına gelir. Hukuk açısından Osmanlı devleti henüz egemendir. Toprakları

yer yer işgal edilmişse de bütün Türkiye'nin bir sömürge olduğu henüz resmen ilan edilmiş değildir. Ama, İngiltere, Türkiye'yi sömürge gibi görmektedir.

İngilizler, «Türk Savaş Suçluları» kavramını icat ederken, İttihatçı - İtilafçı diye bir ayrım gözetmezler. Böyle bir ayrım, Padişahın kafasında vardır. Padişah, İngilizlere dayanarak İttihatçıları cezalandırmak kararındadır. İngilizlerin kararı ise Türk'ü cezalandırmaktır. İngiliz icadı suçlarla, İtilafçılar da kolayca suçlanabileceklerdir. Ancak, kayıtsız şartsız İngiliz uşaklığını kabul edebilenlerdir ki, «suçsuz» sayılabileceklerdir. Sömürgecinin istediği de budur: Kayıtsız şartsız uşaklık! Tek sözcükle, İngiliz planı, Türk ulusunu boyunduruk altına alma planıdır.

Fransız Tepkisi

Bu İngiliz planına ilk tepki Fransa'dan geldi. Fransa, İngiltere'nin müttefikidir. Türkiye'nin, Türklerin dostu değildir; sömürgecidir; emperyalisttir. Türkiye'nin paylaşılmasında İngiltere ile ortaktır. Türk topraklarının işgal edilmesine katılmaktadır. Türkiye'ye dikte edilecek barış koşullarını İngilizlerle birlikte hazırlamaktadır. Ama yine de Fransa, İngiliz planına tepki göstermekten kendini alamaz. Her şeyin bir ölçüsü, sınırı olmalı. Ölçüsüz, sınırsız İngiliz planını, sömürgeci Fransa bile hazmedemez.

Amiral Calthorpe, Lord Curzon'un talimatını alır almaz, İngiliz planını bir notaya döker. İstanbul Hükümetine verecektir. Vermeden önce bu notayı İstanbul'daki Fransız Yüksek Komiseri General Franchet d'Esperey'e gösterir. Türklere tepeden bakan, hatta küstahça davranan bu kibirli Fransız askerinin hukuk anlayışı, İngiliz planını kavramaya, hazmetmeye engeldir. Fransız generali, hemen yazılı olarak, İngiliz planına katılmadığını Amiral Calthorpe'a bildirir. 11 Şubat 1919 günü İngiliz Yüksek Komiserine şu yazıyı yollar :

> *«Osmanlı Dışişleri Bakanına vermek niyetinde olduğunuz, Cumhuriyet (Fransa) Yüksek Komiserliğine de bildirmek lütfunda bulunduğunuz mektup (nota) taslağı konusunda az önce bilgi edindim.*

Gerek savaş tutsaklarına, gerek Ermenilere karşı taşkınlıklarda bulunmaktan, genel bir anlamda savaş yasalarını çiğnemekten sanık kişilerin araştırılmaları, cezalandırılmaları gerektiği konusunda sizinle aynı görüşteyim.

Ancak, belirtmem gerekir ki, benim kanımca, Osmanlı İmparatorluğunun işgal edilmemiş bölgelerinde suçluların araştırılması, yargılanması, cezalandırılması, Türk makamlarının kendilerine düşen bir görevdir. Tabiî, Müttefik askerî makamları bunu gözetleyip denetleyecekler, görevin nasıl yerine getirildiği konusunda Hükümetlerine bilgi vereceklerdir.

Bu görüşüme katılacağınızı umarım.» (38)

Fransız generali, sınırlı, denetimli de olsa, Türk devletinin yargı yetkisini kabul ediyor, Osmanlı devletini tam bir sömürge gibi görmüyor, demektir. Fransız ve İngiliz görüşleri arasında temelde ayrılık vardır. Amiral Calthorpe, bu yazıyı alır almaz durakladı. Türk Hükümetine vermeye hazırlandığı notayı durdurdu. Hemen Londra'dan talimat istedi. Fransız görüşüne katılmadığını, bu arada «suçluları» yakalatmak işini sürdürdüğünü de söyledi (39). Yani, sanıkların yakalanmaları, yargılanmaları konularında görüş ayrılığının çözümlenmesini beklemeden, İngiliz Yüksek Komiseri sanıkları tutuklattırıyordu.

Londra'daki İngiliz makamları da bir şaşkınlık geçirdiler. Şimdiye kadar kendi kendilerine suçlar uyduruyorlar, bunlara karşı tedbirler düşünüyorlardı. İlk kez karşılarına değişik bir görüş çıkmıştı. İngiltere Dışişleri Bakanlığındaki bir görevli, suçu Amiral Calthorpe'un üzerine atmaya kalkıştı: «*Suçluları Malta'ya sürmek Calthorpe'un kendi önerisiydi*» dedi. Bir başka görevli, konuyu askerler arasında bir rekabet gibi gördü, şunları not etti :

«*General F. d'Esperey ile Yüksek Komiser (Calthorpe) arasında bu ilk görüş çatışmasıdır. Sorun, aslında askerîdir. Nota henüz Türklere verilmemiştir. Fransa Hükü-*

(38) **F. O. 371/4173/42787** - Franchet d'Esperey'den Calthorpe'a yazı. İstanbul, 11.2.1919.

(39) **F. O. 371/4172/24082** - Calthorpe'tan Foreign Office'e şifre tel. İstanbul, 12.2.1919, No. 305.

meti istiyorsa ve Savunma Bakanlığı da razıysa, nota değiştirilebilir.» (40)

Bir kez de Paris'in görüşü soruldu. İngiliz planına karşı tepkinin General Franchet d'Esperey'in kişisel, görüşü olmadığı, askerler arasındaki rekabetten de doğmadığı anlaşıldı. Fransa Hükümeti özetle şunları söylüyordu :

«Türkiye'nin işgal edilmemiş bölgelerinde Müttefikler, sanıkları tutuklayamazlar. Sanıkların Türkiye dışına sürülmelerini de Fransa kabul edemez. Bu, Türklerden öç almak istendiği izlenimini yaratır, sürülecek kişilere ün kazandırır. Fransa Hükümeti, General d'Esperey'nin görüşlerini desteklemektedir. Öteki müttefik subayların da Generale yardımcı olacaklarını ummaktadır. Fransız görüşünün İngiliz Hükümetince de paylaşılacağı umulmaktadır.» (41)

Fransa'nın direnmesine rağmen İngiltere, görüşünü değiştirmedi. 25 Şubat günü Mr. Balfour, Paris'ten talimatını verdi. Fransız görüşünün değişik olduğunu bildirdi. Hazırlanmış olan notanın, değiştirilmeden Türk Hükümetine verilmesini istedi. «*Sonradan burada (Paris'te) ya da Londra'da itiraz seslerini yükseltmek Fransızların kendilerine kalmış bir iştir*» dedi (42).

5 Mart günü, Fransa Dışişleri Bakanı Stephen Pichon, bir kez daha, yazılı olarak Fransız görüşlerini İngiltere'ye bildirdi. İşgal edilmemiş yerlerde Müttefiklerin Türkleri tutuklayamayacaklarını yineledi. Barış konferansının kararından önce sanıkların yargılanmamaları gerektiğini savundu. Sanıkların tutuklatılmalarının da ayrıcalık yarattığını söyledi, şöyle dedi :

«Müttefiklerin, suçlu sanılan Türk subayları ile görevlilerini hemen tutuklatmak istemeleri, yalnız bir düşman için, yani Müslüman Türk aleyhinde ayrım yarat-

(40) **ibid.**

(41) **F. O. 371/4172/28138** - Lord Derby'den Foreign Office'e. Şifre tel. Paris, 19.2.1919, No. 358 (D). Çok acele.

(42) **F. O. 371/4172/31389** - Balfour'dan Foreign Office'e. Şifre tel. Astoria (Paris), 25.2.1919, No. 369.

mak oluyor. Bulgar, Avusturyalı ve Alman suçlular tutuklanmış ya da rahatsız edilmiş değillerdir.» (43)

Fransa Dışişleri Bakanının bu sözlerini okuyan bir İngiliz Dışişleri görevlisi, «pratik değil, akademik» dedi. Tartışma orada kesildi. Hukuk açısından haklı olan Fransız görüşü, kâğıt üzerinde kaldı. İngiltere yolundan şaşmadı. Yalnız bu yazışmalar yüzünden Türkiye'ye verilecek İngiliz notası bir ay gecikti. 5 Mart 1919 günü İngiliz notası, hiç yumuşatılmadan, Osmanlı Dışişleri Bakanına verildi. Bir gün önce de Damat Ferit Paşa, sadrazam olmuştu. Yeni sadrazamın da işbirliğiyle, Türk «Savaş Suçluları» konusundaki İngiliz planı artık resmen, acımasızca uygulanacaktır.

Bu yazışmalar yapılırken İstanbul'da tutuklamalar iki aydır zaten sürüp gidiyordu.

Bekirağa Bölüğü

1919 yılının ilk günlerinde, Tevfik Paşa Hükümeti zamanında, İstanbul'da bazı kişilerin tutuklanmasına başlandı. İngilizler, sınır boylarında, cephelerde Türk subaylarını tutuklarken; Padişah Hükümeti de başkentte işe koyulmuştu. İstanbul Hükümetiyle işgalciler, şimdilik iki ayrı koldan yürüyorlardı. İşbirliği ve iş bölümü içinde birbirlerini bütünlüyorlardı. Ülkede yaman bir yıldırma başlatılmıştı. İstanbul'da tutuklananlar çoğunlukla, «Bekirağa Bölüğü» adı verilen Harbiye Nezareti Cezaevine tıkılıyorlardı. Ocak ayında başlayan tutuklamalar, Şubat, Mart aylarına doğru gittikçe artarak korkunç bir «insan avı» biçimine dönüşecek, Bekirağa Bölüğü de günden güne tıklım tıklım dolacaktı. Bu cezaevine tıkılan sözde «savaş suçluları» ilerde ya Malta'ya sürülecekler, ya da düzmece sıkıyönetim mahkemelerinde sürüdürüleceklerdi. İçlerinden ipe çekilenler bile olacaktı. Bu bakımlardan, Mütareke yıllarında Bekirağa Bölüğü'nün pek uğursuz bir yeri vardır.

O yıllarda Bekirağa Bölüğü'nden kimler gelip geçmiştir; kimler bu cezaevinde çile doldurmuştur, kesinlikle bilinmez.

(43) **F. O. 371/4172/36160** - Derby'den Foreign Office'e. Şifre tel. Paris, 5.3.1919, No. 454.

O zamanki Osmanlı makamlarının İngilizlere verdikleri bilgilere göre (44), Bekirağa Bölüğü'ne Türk siyasî suçlularının tıkılması 1919 yılının ilk günlerinde başlamıştır. 5 Ocak 1919'da Kırklareli Mutasarrıfı Hilmi Bey, İstanbul'da tutuklanıp Bekirağa Bölüğü'ne yollanır. Ertesi gün Çorum Jandarma Komutanı Mehmet Tevfik Bey, Trabzon Gümrük Memuru Mehmet Ali Bey ile tüccardan iki kişi daha tutuklanır. 7 Ocak günü İngiliz Yüksek Komiseri, Osmanlı Dışişleri Bakanıyla görüşür. Türk «Savaş Suçlularının» cezalandırılmalarını ister. «İyi niyet yetmez, sonuç bekliyoruz» der (45). Aynı gün Boğazlıyan Kaymakamı Mehmet Kemal Bey İstanbul'da tutuklanıp Bekirağa Bölüğü'ne yollanır. Bu genç Mülkiye amiri, birkaç ay sonra, Ermeni yalancı tanıklarının sözlerine dayanan düzmece Sıkıyönetim Mahkemesi'nce idama mahkûm edilerek Bayezit Meydanında asılacaktır.

13 Ocak günü, üç sivil memurla bir teğmen Bekirağa Bölüğü'ne yollanır. Derken, tutuklamalar daha yüksek görevlilere sıçrar: 14 Ocakta eski Sıvas Valisi Sâbit Bey, 18 Ocakta eski Musul Valisi Mehmet Memduh Bey, 21 Ocakta yine eski Sıvas Valilerinden Ahmet Muammer Bey tutuklanırlar. Onları 30 Ocak günü eski Bursa Valisi Ali Osman Beyin Bekirağa Bölüğü'ne yollanması izler. Arada beş kişi daha yakalanıp Bekirağa Bölüğü'ne yollanmıştır. Bu günlerde Sadrazam Tevfik Paşa çok sayıda insan yakalattığını övünürcesine İngiliz Yüksek Komiserine bildirir. Vahidettin'in İçişleri Bakanı ise Ermeni sürgününden sanık, 60 kişilik bir kara liste hazırlattığını, bu kimseleri anî bir baskınla yakalatacağını Amiral Calthorpe'a anlatır. 30 Ocak günü Amiral Calthorpe, Malta Valisine şunları teller:

> «*Türk makamları, Mütareke hükümlerinin uygulanmasına karşı gelen eski hükümet taraftarlarını, kırıma, tutsaklara karşı gaddarlığa adları karışan vb. kişileri tutuklamaya başladılar.*
>
> *Bu kimselerden bazılarının emin bir yerde hapsedilmeleri bakımından Türkiye dışına gönderilmeleri gerekirse,*

(44) **F. O. 371/4173/62442** - Webb'den F. O.'e. İstanbul, 7.4.1919, No. 481 Ek listeler.

(45) **F. O. 371/4172/12905** - Calthorpe'tan F. O.'e. Şifre tel, İstanbul 7.1.1919, No. 34/1335.

bunları Malta'ya kabul etmek için tertibat alabilir misiniz?

Yüzlerce kişinin adları karıştığı için kesin sayı henüz belli değilse de sürülmeleri gerekeceklerin 50 - 60 kişiyi aşacağını sanmam.

Dışişleri Bakanlığına bilgi veriyorum.» (46)

İngiliz Yüksek Komiseri, Bekirağa Bölüğü'nün hemen her gün yeni yeni sanıklarla dolmasını sevinçle karşılar. Padişah Hükümetinin tutumunu «pek memnuniyet verici» gördüğünü Londra'ya bildirir:

«Türk Hükümetinin tutuklamalara başlayarak giriştiği hareket pek memnuniyet verici. Bunun çok iyi bir başlangıç olduğunu söyleyerek, sözlü olarak, hareketi onayladığımı bildirdim. İçişleri Bakanına yeni adlar vermek niyetindeyim. Liste daha tamamlanamadığı için tutsaklara gaddarca davrananların bize teslim edilmelerini henüz resmen istemedim. Ne yazık ki, Hükümetin (tutuklama) niyeti dışarıya sızmış, suçlu kişilerin çoğu saklanmıştır.

Padişah'ın desteğiyle ayakta durabilen bugünkü Hükümetin güçsüzlüğünü tamamen kabul ediyorum... Bu arada aleyhimizde bir akım gelişmektedir, bunun sonucu olarak kesinlikle bize karşı bir hükümet iş başına gelebilir.

... Anadolu, İngiliz askerî bölgesi içinde kalmaktadır; (47) *ama Anadolu'da şimdilik kuvvetimiz yok... Bu ba-*

---

(46) **F. O. 371/4172/16731** - Calthorpe'tan Malta Valiliğine ve F.O.'e. Şifre tel. İstanbul, 30.1.1919, No. 212. Çok acele.

(47) Müttefiklerin Türkiye'de askerî nüfuz bölgelerinin saptanması için, 3 Aralık 1918 günü Londra'da İngiliz, Fransız ve İtalyan temsilcileri arasında bir toplantı yapılmıştır. Toplantıda, Trakya bölgesinin Fransız Generali Franchet d'Esperey'nin sorumluluğu altında olması, İngiliz Generali Milne komutasındaki kuvvetlerin ise Kafkasya'ya ve başka yerlere kaydırılması kararlaştırılmıştır.

İngiltere Savunma Bakanlığı, bu belirsiz karara dayanarak, bütün Anadolu'nun İngiliz askerî nüfuz bölgesinde olduğuna karar vermiştir. Asya Türkiyesinde İngiliz Başkomutanlığının, Müttefiklerine danışmadan her türlü kararı alabileceği belirtilmiştir. Gerekçe olarak da, Ça-

kımdan şimdiki Türk Hükümetiyle, özellikle de bize dayanmak istediğine inandığım Padişah aracılığıyla iş görmemiz her zamandan daha fazla gereklidir, sanırım. Bunu yapabilmemiz için kendilerine biraz cesaret vermemiz gerek. Tutuklamaların, Padişah ile İçişleri Bakanının eseri olduğu kanısındayım. Dışişleri Bakanı, bizim resmen istekte bulunmamıza değğin, tutuklamaları geciktirmekten yanaydı...

Şimdiye kadar, gerçekten önemli kırk kadar kişi tutuklanmış bulunmaktadır.» (48)

Bekirağa Bölüğü'nün 1919 yılı Ocak ayı bilançosu kısaca budur: Kırk kadar önemli tutuklu. İkinci derecedeki tutukluların ise sayısı belli değil. Ve bu henüz bir başlangıçtır.

Vali Dr. Reşit

25 Ocak 1919 günü, Bekirağa Bölüğü'nde bir olay patlak verir: İlk tutuklulardan eski Diyarbakır Valisi Dr. Reşit Bey, cezaevinden kaçmayı başarır. Olaya büyük siyasî önem verilir.

Ermeni sürgününden sanık olarak yakalanan Dr. Reşit Bey, İlk İttihatçılardandı. Daha tıbbiye sıralarındayken gizli ihtilal örgütüne katılmış, Abdülhamit'in hışmına uğramıştı. Meşrutiyet ilan edilince, asıl mesleği doktorluğu bırakarak politikaya atılır, idareciliği seçer. Vali olarak Diyarba-

---

nakkale Savaşı dışında, Birinci Dünya Savaşında Türkiye ile yalnız İngiltere'nin savaştığı; Mütarekenin de Müttefikler adına yalnız İngiliz temsilcisince imzalandığı belirtilmiştir (**F. O. 371/4172/18609** - War Office'den Foreign Office'e. Gizli yazı. 2.2.1919, No. 0152/4949/M.I.2).

İngiltere, Türkiye'den aslan payını kapmak niyetindeydi, buna Müttefiklerini ortak etmeye yanaşmıyordu. «Anadolu, İngiliz askerî bölgesidir,» deniyordu. Ancak, daha sonra Anadolu'da başlayan Türk Millî hareketi üzerine İngiltere fikir değiştirmeye başlayacak, Müttefiklerini de Anadolu'daki badireye ortak olarak sürüklemek için uğraşacaktır.

(48) **F.O. 371/4172/17682** - Calthorpe'tan Foreign Office'e. Şifre tel. 30.1.1919, No. 230.

kır'a gönderildiği zaman, orada Ermeni ihtilal kazanının patlama noktasına vardığını görür. Van vilayetiyle Bitlis vilayetlerinin yarısı Rus işgaline düşmüştür. Bölgede halk heyecan içindedir. Yerli Ermeniler, silahlı, örgütlüdürler. Korkunç bir ihtilal ya da ihanet hazırlığını tamamlamışlardır. Vali, bilinçli ve ülkücüdür. Evlerde aramalar yaptırır. Kendi deyimiyle, «bir orduyu havaya uçurmaya yetecek kadar» silah ve cephane ele geçirir. Ermenilerin yaman ihtilal örgütünü gözleriyle görür. «*Bu örgütü olduğu gibi bırakırsak, çok geçmeden Anadolu'da Türk'ü mumla arayacağız*» diye düşünür, kendi kendine: «*Hey Dr. Reşit, der, ortada iki olasılık var: ya Ermeniler Türk'ü temizleyecekler, ya da Türkler tarafından temizleneceklerdir.*» 1915'te «Tehcir Kanunu» çıkarılıp Ermenileri Anadolu dışına sürme emri gelince de, Vali Dr. Reşit Bey, Diyarbakır bölgesinde bu buyruğu şevkle uygular. Bunu, Anadolu'yu kurtarmak inancıyla yapar ([48]). Ocak 1919'da İstanbul'da yakalanıp Bekirağa Bölüğü'ne gönderilir. Ama bu eski İttihatçı, kaçmanın bir yolunu bulur, ilk kez o ünlü cezaevinin çemberini kırar ([50]).

İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri, idam ettirmeyi umduğu Dr. Reşit Bey'in Bekirağa Bölüğü'nden kaçtığını duyar duymaz, küplere biner. Baş tercümanı ve ikinci Müsteşarı Mr. Ryan'ı hemen Sadrazam Tevfik Paşa'ya yollar. Bunu şöyle anlatır:

> «*Ermeni kırımına en çok karışmış ve Türk Hükümetince yakalanmış olan eski Diyarbakır Valisi Reşit Bey, 25 Ocak günü, cezaevinden kaçtı. Bunu duyar duymaz hemen Mr. Ryan'ı sadrazama gönderdim ve şunları söylettim: olayı pek vahim görmekteyim. Bu, yalnız Türk Hükümetine karşı değil, aynı zamanda İtilaf devletlerine*

(49) «Dr. Reşit'in intiharı», **Yakın Tarihimiz**, Cilt 2, s. 339-341; «Dr. Reşit Bey ve Hatıraları», **Yakın Tarihimiz**, Cilt 3, s. 333-335, 363-365.

(50) İngiliz İstihbaratına göre Reşit Bey, Costaki Boyacı adlı ve Rum asıllı bir İttihat ve Terakki ajanının yardımıyla hapisten kaçmıştır (F. O. 371/4172/20443).

Türk kaynaklarına göre ise, «tanıdık bir mutasarrıfın oğlu tarafından» kaçırılmıştır (**Yakın Tarihimiz**, cilt 2, s. 340). Ne olursa olsun kaçışı İttihatçıların başarısıydı.

karşı bir meydan okumadır... Ermeni kırımı İngiltere'de duyulduğu zaman İngiliz devlet adamları, ilgili kişilerin sorumlu tutulacaklarını uygar dünyaya vaadetmişlerdi. İngiliz Hükümeti sözünü yerine getirmeye kararlıdır... Reşit Beyin kaçışını, küçük memurların gevşekliğine bağlamak yararsızdır. Bu bir Türk oyunudur, hükümet üyelerinin kendileri de sorumluluktan kurtulamazlar...» (51)

Amiral Calthorpe, aynı telgrafının gizli bölümünde, Sadrazam ile İçişleri Bakanının, Reşit Bey'i yeniden yakalamak için ellerinden geleni yapacaklarını Londra'ya anlatır. Padişahın gittikçe ürkekleştiğini, kendisini desteklemek gerektiğini söyler (52).

İtilafçı İstanbul basını da, Dr. Reşit Bey'in kaçışını, İttihat ve Terakki'nin bir tertibi olarak görür. Hükümete karşı saldırıya geçer. Sorumluların en sert biçimde cezalandırılmalarını ister.

İstanbul polisi seferber edilir. Reşit Bey'in deyimiyle, «Ermeni tazıları» da polise katılır. Bu sıkı arama sırasında Reşit Bey, dost bildiği kimselerin evlerinde pek barınamaz. Anadolu'ya geçmek ister. Ama bu düşüncesini gerçekleştiremez. Dostları kendisine teslim olması için öğüt verirler. Sinir krizleri geçirir âdeta. Saklandığı evden dışarı çıkar. Beşiktaş tarafında tanınır. İçlerinde Ermenilerin de bulunduğu polisler peşine düşerler. Beşiktaş ile Nişantaşı arasındaki bayırda, etrafını sararlar. Reşit Bey, yakalanacağını anlar, beynine bir kurşun sıkarak yaşamına son verir. Cebinde, vasiyetname niteliğinde şu mektup çıkar:

«Pek sevgili refikam ve çocuklarım,

Firarımdan dolayı... Muhafız Paşa ile Polis Müdürü bütün şiddet ve kuvvetleriyle beni arıyorlar, Ermeni tazıları da bunlara iltihak etmişlermiş. Gayretsiz ve hissiz bazı dostlarımın ihmali, programımı sekteye uğrattı.

Utanmadan, teslim olmaklığımı tavsiye ediyorlar. Neticeyi karanlık görüyorum. Yakalanıp hükümetin oyuncağı, düşmanlarımın eğlencesi olmamak için, son dakikada

(51) **F. O. 371/4172/16321** - Calthorpe'tan Foreign Office'e. Şifre tel. İstanbul, 28.1.1919, No. 203.

(52) **ibid.**

intihar etmek fikrindeyim. Rövelverim bir dakika yanımdan ayrılmıyor ve hazırdır. Hayatımın bence hiçbir kıymeti kalmadı. Bir müsait vakitte milletime son vazifemi yapar ve hayatımın bakiyesini tamamıyla size hasr ve tahsis ederim ümidiyle yaşamak isterdim. Ne çare, her istenilen olmadı. Sizi milletim için ihmal ettim. İstikbalinizi düşünemedim. Herkes beni Ermeni malı ile zenginleşmiş biliyor. Halbuki sizi temin-i maişetten âciz bırakıyorum. Bu da talihin bir cilvesi... (53).

İngiliz Yüksek Komiseri, Dr. Reşit Bey olayının böyle bir dramla sonuçlanmasından memnun kalır. İttihatçıların Padişah Hükümetine ve İtilaf devletlerine «meydan okumaya» kalkışmaları çabucak boşa çıkarılmıştır. Padişah Hükümeti, Amiral Calthorpe'a verdiği sözü tutmuştur. Kaçak sanık, sıcağı sıcağına, sıkı sıkıya aranmış ve sonunda kıstırılmıştır. Arama biraz gevşek tutulmuş olsaydı, Dr. Reşit Bey, Anadolu'ya geçip kurtulabilirdi. Buna fırsat verilmemiştir. Amiral Calthorpe'un Babıâli üzerindeki baskısı boşa gitmemiştir. Bir İttihatçı, bir «savaş suçlusu» yok edilmiştir. Dr. Reşit Bey'in Beşiktaş sırtlarında bir av hayvanı gibi kovalanması ve intihara zorlanmasıyla öteki «savaş suçlularına» da bir ders verilmiş olduğu düşünülür. Bekirağa Bölüğü'nden kaçmayı başarsalar bile, yine de onlara kurtuluş yoktur. Eninde sonunda yakalanacaklar, cezalarını bulacaklardır. Calthorpe, Londra'ya şunları teller:

«Tutuklamaların etkisi, her bakımdan fevkalade oldu. Hiç değilse İstanbul'da, İttihat ve Terakki Komitesinin yıldırıldığını sanıyorum.

Reşit Bey 6 Şubatta tekrar yakalandı ve onun üzerine intihar etti.» (54)

Vali Dr. Reşit Bey'in intiharıyla, Türk'e karşı kan davası güden Padişah Hükümetiyle İngiltere'ye, İstanbul'da ilk kurban verilmiş olur. Ama kan güdücüler birkaç kurbanla yetinmek niyetinde değillerdir.

---

(53) Nakleden C. Bayar, **Ben de Yazdım**, Cilt 5, s. 1524.

(54) **F. O. 371/4172/23004** - Calthorpe'tan Foreign Office'e. Şifre tel. 9.2.1919, No. 289.

Kara Listeler

1919 yılının Ocak ayından başlayarak, İngilizler durmadan «Kara listeler» hazırlarlar. «Kara liste» (Black list) deyimi, saptayabildiğimiz kadarıyla, ilk kez 17 Ocak 1919 günü, resmen kullanılmaya başlanmıştır. Bundan önce de İngilizlerin «Suçlu Türkler» listeleri hazırladıkları görülmüştür, ama bunlara resmen kara liste adı verilmemiştir. Paris Barış Konferansında Mr. Balfour'un yardımcılığını yapan Louis Mallet, 17 Ocakta İngiltere Dışişleri Bakanlığına bir yazı gönderir. Ermeni kırımından, Ermenilere, Rumlara, Hıristiyan Nestorilere zorbalıktan, savaş tutsaklarına kötü davranmaktan sanık Türklerin cezalandırılacakları bildirilir (Sevr Antlaşmasına maddeler konacaktır). Bu bakımdan İngiltere Dışişleri Bakanlığınca kara listeler hazırlanmasını önerir. Böyle listelerin arşivlerde bulundurulmasının arzu edildiğini bildirir (55).

Bundan sonraki günlerde kara listelerin hazırlanması hızlanır. Türkiye'de, Irak'ta, Kafkasya'da, Mısır'da görevli İngilizler «suçlu listeleri» hazırlamak üzere seferber olmuş gibidirler. İngiliz savaş tutsaklarına kötü davrananlarla ilgili listeler, İngiliz Başsavcılığının «*Savaş Tutsakları Dairesi*»ne iletilir. Öteki suçlularla ilgili listeler daha çok Türkiye'deki İngiliz Yüksek Komiserliğinde, İngiliz Başkumandanlığında toplanır. Bu makamlar kendi başlarına listeler hazırlarlar. İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiserliğinde kara liste hazırlamakla görevli bir şube vardır: *Ermeni-Rum Şubesi* (Armenian-Greek Section) adını taşır. Türkler aleyhinde ihbarlarda bulunmaları için Ermenilere, Rumlara hatta İngilizci Türklere yeşil ışık yakılmıştır. Azınlık örgütleri, «Ermeni Patrikhanesi, İngiliz Muhibler Cemiyeti», kara listeler hazırlanmasında İngilizlere yardımcı olurlar. İngilizlere ihbarlar yağar. Bunların büyük çoğunluğu pek saçma sapan şeylerdir. Ama İngilizlerce resmî işleme konur.

Mütareke döneminde yüzlerce Türk'ün canını yakan kara listeler çoğunlukla İngiliz Yüksek Komiserliği içindeki Ermeni - Rum Şubesince hazırlanmıştır. Bu Şubeden çıkan listelerle, yüzlerce Türk, Bekirağa Bölüğü'ne tıkılmış, Malta'ya sürül-

(55) **F. O. 371/4172/11461** - Louis Mallet'den Sir R. Graham'a (F.O.) yazı. Paris, 17.1.1919.

müş, sıkıyönetim mahkemelerinde süründürülmüştür. Yaptığı uğursuz iş bakımından, Ermeni-Rum Şubesi, Türkiye içinde bir çeşit İngiliz Gestapo'su gibidir. Bu Şubenin çalışmaları konusunda az bilgi vardır. Amiral Calthorpe, bir raporunda Şubenin çalışmaları ile ilgili olarak, özetle, şu bilgileri verir:

> *«Ermeni - Rum Şubesi, iki çeşit fiş tutar: kişi fişleri, olay fişleri. Kişi fişlerinde 600 - 700 'suçlu' Türk'ün adları bulunmaktadır. Kişilerle ilgili ihbarlar, bilgiler kısaca bu fişlere işlenir. Olay fişlerinde, 'suç' olayının yeri, buna karışanların adları bulunur. Bütün bilgiler İstanbul'da 'Ermeni Haberleri Bürosu'ndan ya da İstanbul dışındaki Ermenilerden toplanır. Şubenin kendisi, ancak pek seyrek durumlarda mahkeme önünde tanıklık edebilir, mahkemelere ifade verebilir. Ama mahkemelere kimlerin tanıklık edebileceklerini gösterir. Şube dışarıyla ilişkisini 'Ermeni Haberler Bürosu' aracılığıyla sağlar; öteki haber kaynaklarıyla doğrudan doğruya ilişki kurmaz. Şube, 'suçlu' kişilerle ilgili fişlerinin sayısını çok arttırabilir.» (56)*

Bu Şubeden başka İngiliz askerî haberalma örgütü de kara listeler hazırlar. 1919-1920 yıllarında İngiliz makamlarının Türk Hükümetine verdikleri kara listelerinin bir bölümü Yüksek Komiserlik'çe, bir bölümü de İngiliz Askerî makamlarınca hazırlanmıştır.

Ermeni-Rum Şubesi, İngiliz baş tercümanı ve Yüksek Komiserliğinin iki numaralı adamı Andrew Ryan'a bağlıydı. Ryan, 1899 - 1914 yıllarında on beş yıl Türkiye'de görev yapmış ve Mütarekeden sonra yeniden Türkiye'ye gelmiştir. Türkiye'de İngiliz ajanları ağının iplerini elinde tutan kişiydi. Alçak bir entrikacı olarak biliniyordu. İngiliz belgelerinde «Türkiye'de en çok nefret edilen kişi» olarak adı geçer. (F.O. 371/5480). Kurtuluş Savaşından sonra artık Türkiye'ye sokulmayacak olan Ryan, Mütarekede Türklere en çok kötülük eden İngilizlerden biridir. Kara listelerin çoğunu Ryan hazırlatmıştı.

Kara listeler hazırlanmasında hiçbir ölçü yoktur. Sorumsuz kişilerin akıl dışı iftiraları kara listelere dayanarak yapılır.

---

(56) **F. O. 371/4174/118377** - Calthorpe'tan Foreign Office'e. Rapor. İstanbul, 1.8.1919, No. 1364/5056/14.

Sözgelişi Dr. Sirounian adlı bir Ermeni, Türklerin Kut-el-Amara'da İngiliz tutsaklarına yaptıkları sözde zulümleri ihbar ederken, «*23 assubay ile birçok erin sünnet edildiklerini*» ileri sürer. Aynı muhbir, Ali İhsan Paşa'nın Ermenilerden 120 araba dolusu nadide halı toplatıp İstanbul'a yolladığını, bunların paralarıyla kendisine Bebek'te iki yalı satın aldığını ileri sürer (57). Bu saçma sapan iftiralar, İngiltere Bakanlar Kuruluna kadar çıkar. İngiliz devlet adamları, Türklerin İngiliz savaş tutsaklarını «sünnet ettikleri» laflarını ciddiye alırlar. Mr. Chamberlain, «*bunlar korkunç şeyler*» diye yazar. Lord Curzon, Türklerin elinde tutsak kaldıktan sonra serbest bırakılmış İngiliz askerleri arasında soruşturma açıldığını Mr. Chamberlain'a bildirir (58).

Zaman bakımından da hiçbir ölçü tanınmaz. Türklerin işledikleri sözde suçlar, çok gerilere götürülür. Birinci Dünya Savaşı ya da Mütareke dönemleriyle sınırlı kalmaz. Musul'daki İngiliz siyasî temsilcisi Mr. E. W. Mc Dowell, kırk yıl kadar önceki «suçları» da kara liste hazırlamak için kullanır. Birinci Dünya Savaşından 31 yıl önceki «suçları» sıralar. Bu saçma rapor da resmî işleme konur, Paris Barış Konferansına kadar gider. İstanbul'daki İngiliz haberalma yüzbaşısı H.A.D. Hoyland, 311 kişilik bir kara liste hazırlar, Balkan Savaşı sırasında suç işlemiş olanları da bu listeye geçirir. 1913 başında yapılan «Babıâli Baskını» suçundan dolayı 100 kişi kara listeye alınmıştır: 50 subay, 21 sivil, 7 mebus, 4 âyan, 8 İttihatçı lider, 6 polis görevlisi, 2 doktor ve 2 hukukçu salt Babıâli Baskınına karıştıkları için suçlu listesindedirler (59). Birinci Dünya Savaşından önce, İstanbul'da yapılmış bir hükümet darbesiyle İngilizlerin ilgisi nedir, diye sorulabilir. Türkiye ile İngiltere o tarihte savaş halinde değillerdi. Darbe Türkiye'nin bir iç işidir. İngilizlere ya da Hıristiyan azınlıklara karşı bir eylem de

(57) Mareşal Allenby, Ali İhsan Paşa'nın «suçunun» sadece Mütareke hükümlerine direnmek olduğunu yazar: «There is no charge preferred against Ali İhsan Pasha. He merely assumed an attitude of obstruction» (Allenby to War Office, şifre. 21.5.1919, No. 2455).

(58) **F. O. 371/4172/31315** - Calthorpe'tan Foreign Office'e. Yazı. İstanbul, 9.2.1919, No. 143/1068.

(59) **F. O. 371/4173/58111** - Hoyland'dan İstanbul İngiliz İstihbarat Merkezine, 28.2.1919, No. 2006 - 130.

söz konusu değildir. Ama, İngilizlerin kara listelerinde mantık, hukuk aramak boşunadır. Önemli olan, Türkiye'den kalburüstü kişileri cezalandırıp Türk ulusunu boyunduruk altına almaktır.

Atatürk Kara Listede

İngilizlerin kara liste furyasından Mustafa Kemal Paşa da kurtulamaz. Daha Samsun'a çıkışından 80 gün önce Mustafa Kemal (Atatürk) İngilizlerin kara listesine girmiştir. İngiliz haberalma subayı Yüzbaşı Hoyland'ın hazırladığı 28 Şubat 1919 günlü büyük kara listede Mustafa Kemal Paşa'nın da adı vardır. Paşa'nın adı, İstanbul'da bulunan ve «azledilip sürülecek» kişilerin başında yer almaktadır. Onun arkasından başka kişilerin adları sıralanmıştır. Mustafa Kemal Paşa'nın yaveri Cevat Bey (Gürer), Yarbay Kel Ali (Çetinkaya), Halil Paşa (Killi), Kâzım Karabekir Paşa, İsmet Bey (İnönü) ve daha birçok Türk subayının adları gelir. Bu kara liste İstanbul'daki İngiliz Haberalma Merkezinden Londra'ya, Askerî Haberalma Başkanlığına yollanmıştır. Oradan, 12 Nisan 1919 günlü bir yazıyla İngiltere Dışişleri Bakanlığına iletilmiştir (60).

Atatürk'ün, Anadolu'ya geçmeden aylarca önce İngilizlerin kara listesine geçirildiği halde, nasıl olup da tutuklanmadan, sürülmeden kalabildiği sorulmaya değer. Bu konuda, belgelere dayanarak kesin bir şey söylemek zordur. Görülen şudur ki, İngilizler yazışmalarla çok zaman kaybetmişlerdir. Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının da adlarını kapsayan kara liste, İstanbul'dan Londra'ya gönderilinceye kadar epeyce zaman geçmiştir. İngiltere Dışişleri Bakanlığına ise hazırlandıktan bir buçuk ay sonra ulaşmıştır. Sonra, o günlerde İngilizler o kadar çok kara listeler hazırlamışlardır ki, listelerdeki bütün sanıkları bir anda yakalamak olanaksız denecek kadar güçtü. Hangi listeden işe başlayacaklarını, önce kimleri tutuklatacaklarını âdeta şaşırmış gibidirler. İngiliz tutsaklarına kötü davranmaktan sanık kişilere öncelik vermişlerdir.

(60) Bu belgenin metnini, kısmen, daha önce yayımladık. Bkz. Bilâl N. Şimşir, **İngiliz Belgelerinde Atatürk**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1973, s. 3-4.

Mustafa Kemal Paşa'nın böyle bir «suç» ile uzaktan yakından ilgisi yoktur. Paşa, ayrıca, sözgelişi Ali İhsan Paşa, Yakup Şevki Paşa gibi, Mütarekenin uygulanmasına direnmek «suçu» ile mimlenen komutanlar arasında gözükmemektedir. Mütareke döneminin daha ilk günlerinde cepheden ayrılarak İstanbul'a gelmiş bulunmaktadır. İngiliz askerî makamlarının dikkatleri, İstanbul'da «Vekâlet Emrinde» bulunan bir paşadan ziyade, cephelerde silahsız direniş gösteren komutanlara dönüktü. Mustafa Kemal Paşa'dan daha önce tutuklanması gereken komutanlar vardı. Mustafa Kemal Paşa, tanınmış İttihatçılar arasında da gözükmemektedir. İngilizlerse öncelikle İttihatçıları yakalatmaya çalışıyorlardı. Sonra, unutmamak gerekir ki, İstanbul henüz resmen işgal edilmemişti ve İngilizler, İstanbul'daki tutuklamaları Türk makamları aracılığıyla yürütüyorlardı. İstanbul polisi de öncelikle İttihatçıların peşindeydi. Mustafa Kemal Paşa o nazik günlerde büyük bir taktisyen olarak davranmıştır. Damat Ferit Paşa'ya güven vermeyi başarmıştır. Hatta İngilizlerin kuşkularını da kısmen giderebilmiştir. Bütün bunlar, Atatürk'ün birkaç aylık nazik dönemi tutuklanmadan atlatabilmesinde ve Anadolu'ya geçebilmesinde rol oynamıştır, denebilir.

Egemenlik Sorunu

1 Şubat 1919 günü, İngiliz Yüksek Komiseri Calthorpe, Osmanlı Dışişleri Bakanına bir nota vererek, İngiliz savaş tutsaklarına kötü davranmaktan sanık 23 Türk yurttaşının İngiliz askerî makamlarına teslim edilmelerini istedi. Londra'ya bunu bildirirken, 23 kişilik listenin sadece bir «ön liste» olduğunu, yeni yeni listelerin tamamlandıkça Türk Hükümetine verileceğini, daha birçok kişinin tesliminin isteneceğini belirtti ([61]).

İngilizler, ilk kez resmen ve yazılı olarak, Türk Hükümetine kara liste veriyorlar, listedeki Türk yurttaşlarının İngiliz askerî mahkemelerinde yargılanmak üzere teslim edilmelerini istiyorlardı. İngiliz Yüksek Komiserliği bundan önce de Türk makamlarına kara listeler vermişti. Ama bunu resmî

(61) **F. O. 371/4172/22373** - Calthorpe'tan Foreign Office'e. Şifre tel. İstanbul, 5.2.1919, No. 248.

olmayan yollarla, sözlü olarak yapmıştı. Şimdiye kadar İngilizler, «suçlu» saydıkları kişilerin yalnız tutuklanmalarını istemekle yetinmişlerdi. Bunları İngiliz mahkemelerinde yargılamak üzere teslim almaya kalkışmamışlardı.

İngilizlerin bu defaki istekleri, Türkiye'nin doğrudan doğruya egemenlik sorununu ilgilendiriyordu. İstenen Türk yurttaşlarının «suçlu» oldukları varsayımıyla yürünse bile, bunları kim yargılayacaktı? Başka bir deyimle, Türkiye, kendi toprakları üzerinde, kendi yurttaşlarınca işlenmiş suçlar hakkında kendi yargı yetkisini kullanabilecek miydi, kullanamayacak mıydı? Sanıkların İngilizlere teslim edilmesi demek, Türkiye'nin kendi egemenlik hakkından bir ölçüde vazgeçmesi demek olacaktı. Bütün işbirlikçiliğine rağmen, Tevfik Paşa Hükümeti, İngilizlerin bu isteğini kabul edemedi. Direniş askerlerden, Harbiye Nezaretinden geldi. Teslim edilmesi istenen kişilerin çoğu askerdi. Bir Türk askerinin İngiliz Harp Divanı önünde yargılanması, sırf askerlik onuru bakımından bile kabul edilebilecek bir şey değildi. Kaldı ki, hukuk açısından İngilizlerin istekleri tümüyle haksızdı. Bu haksız İngiliz tutumunu, Türkiye'nin düşmanı Fransa bile tepkiyle karşılamaktaydı. Askerlerin de direnmesi üzerine, Osmanlı Dışişleri Bakanı Reşit Paşa, 16 Şubat 1919 günü, İngiliz Yüksek Komiserine şu red cevabını verdi:

> *«İngiliz savaş tutsaklarına karşı zorbalığı ya da ihmali görülen bazı kişilerin İngiliz askerî makamlarına teslim edilmelerini isteyen ekselanslarının 1 Şubat 1919 günlü, 1315 sayılı yazılarını almakla onur kazanırım.*
>
> *Belirtmem gerekir ki, ekselanslarının bu isteğinin yerine getirilmesi, Hükümet-i Şahane'nin kendi egemenlik haklarıyla doğrudan doğruya çatışır. Çünkü, Devletler Hukukunda her devlet, kendi yurttaşlarını, kendi topraklarında işledikleri suçlardan ötürü, kendi mahkemelerinde yargılatmak hakkına sahiptir. Kendisiyle yaptığı Mütareke Anlaşmasıyla, İngiltere Hükümeti de Osmanlı İmparatorluğunu fiilen ve hukuken egemen bir devlet olarak tanımış bulunduğundan, Hükümet-i Şahane'nin kendi egemenlik ilkelerini serbestçe kullanmak hakkına sahip bulunduğu apaçık ortadadır.*
>
> *Şu halde ekselanslarına şunu teklif ederim: Amaç, suçluları cezalandırmak olduğuna, Mütareke sözleşmesi de*

bu kimselerin Müttefik mahkemelerine teslîminden söz etmediğine göre, bu kimselerin Osmanlı adaletine teslimini, bunu yapabilmek için de suçluların suç fiilleriyle ilgili olarak ekselanslarının elindeki bilgilerin bana gönderilmesini...» (62)

İngilizlerle yapmakta olduğu işbirliğine rağmen, Tevfik Paşa Hükümeti yine de İngilizlere bir hukuk dersi verebilmiştir. Askerî makamların baskısıyla da olsa, Türk yurttaşlarını İngiliz mahkemelerine teslim etmeyeceğini söyleyebilmiş ve bunu sağlam hukuk ilkelerine dayandırabilmiştir. Bunu tarih önünde övgüyle karşılamak, değerbilirlik gereğidir. Ancak Sultan Vahidettin, 15 gün sonra Tevfik Paşa Hükümetini değiştirecek, İngiliz uşaklığını Hükümet etmek sanan Damat Ferit Paşa'yı sadrazamlığa getirecektir. Ferit Paşa, Bekirağa Bölüğü'nde tutuklu Türk yurttaşlarını Malta'ya sürmeleri (ve isterlerse yargılamaları) için İngilizlere ricada bulunmaktan çekinmeyecektir.

Reşit Paşa'nın notasını alır almaz, İngilizler irkildiler. Hukuk açısından Türk Hükümetine verebilecek karşılık bulamadılar. İstanbul henüz işgal edilmemiş olduğundan, «suçlu» saydıkları kişileri yakalamak için İngiliz polislerini kullanmaya da pek kalkışamadılar. Ayrıca, tam o günlerde, Fransa Hükümeti de Türk Hükümetinin tezine koşut denebilecek bir görüş ileri sürüyor, işgal edilmemiş bölgelerdeki suçluları yargılamanın Osmanlı makamlarının görevi olduğunu ısrarla söylüyordu. İngilizler, Fransızları da kendi görüşlerine çekememişlerdi. Bu bakımdan, hiç değilse geçici bir süre için, İngilizler daha ileri gidemediler. Amiral Calthorpe, «suçlu listeleri tamamlanıncaya kadar» bu işin ertelenmesini, yani sanıkların Türk makamlarından teslim alınması üzerinde şimdilik ısrar edilmemesini Londra'ya yazdı (63). İngiltere Dışişleri Bakanlığı da «Fransızların ikna edilip edilmedikleri anlaşıldıktan sonra bu konuda yeniden harekete geçeriz» dedi (64). Ancak Fransızlar ikna edilemezdi. Sanık

(62) **F. O. 371/4172/38724** - Reşit Paşa'dan Calthorpe'a. Nota. İstanbul, 16.2.1919, No. 13847/37.

(63) **F. O. 371/4172/29167** - Webb'ten Foreign Office'e. Şifre tel. İstanbul, 19.2.1919, No. 364.

(64) **ibid.** Foreign Office'in 24.2.1919 günlü yorumu.

Türklerin teslim alınmaları, İngiliz mahkemelerinde yargılanmaları işi böylece ertelenmiş oldu. İngilizler, şimdilik beklemeyi uygun gördüler; ama niyetlerinden caymış değillerdi.

Yine Tutuklamalar

1919 yılı Şubat ayı içinde tutuklamalar sürer gider. Hatta hızlanır. Tevfik Paşa Hükümeti, Türk yurttaşlarını İngilizlere teslim etmemiştir. Ama yurttaşların tutuklanmaları konusunda İngilizlerle işbirliği içindedir. Reşit Paşa, İngiliz Yüksek Komiserine verdiği notada, «amaç suçluları cezalandırmak olduğuna göre», bunların Osmanlı mahkemelerince cezalandırılabileceklerini söyler. Padişah Hükümeti, bu konuda gerçekten kararlıdır. İngilizleri oyalamak ya da atlatmak düşüncesinden uzaktır. Türk yurttaşlarını hapse atmak konusunda Tevfik Paşa Hükümetinin İngilizlere karşı herhangi bir direnişi görülmez. Hatta, İngiliz baskısı bahane edilerek, İttihatçıların kovalanması bir fırsat bilinir. İlerde Malta'ya sürüleceklerin bir bölümü, Tevfik Paşa Hükümeti zamanında tutuklanır. İlk sıkıyönetim mahkemeleri de aynı Hükümetçe kurdurulur. Bekirağa Bölüğü'nden kaçmayı başaran Dr. Reşit Bey'in on gün gibi kısa bir zaman içinde yeniden yakalanması, canına kıymaya zorlanması, bu Hükümetin İttihatçıları kovalamakta ne kadar kararlı olduğunu gösterir.

1919 Ocak ayı içinde, 40 kadar önemli kişi, Bekirağa Bölüğü'ne tıkılmıştı. Çünkü görevlilerden kaç kişinin yakalanıp hapse atıldığı kesinlikle belli değildir. Şubat ayı içinde yeni yeni kimseler tutuklanır. Bunlar çoğunlukla yüksek görevli kimselerdir. 2 Şubat günü General Milne, İstanbul'dan Londra'ya şunları teller:

> *«Türk Hükümeti, içlerinde Hüseyin Cahit (Yalçın), Mithat Şükrü (Bleda), İsmail Canbulat, Ziya Gökalp, eski İzmir Valisi Rahmi gibi kimselerin de bulunduğu 30 kadar İttihatçı liderini tutukladı. Bunun üzerine İstanbul'da siyasal durum iyileşti. Tutuklamaların taşrada yarattığı izlenim konusunda henüz bilgi alınamadı.»* (65)

(65) **F. O. 371/4172** - Milne'den War Office'e. Şifre tel. İstanbul, 2.2.1919, No. 14674. Gizli.

Tutuklamalar valilerden mebuslara ve nazırlara taşmıştır. 1919 Ocak sonlarıyla Şubat başlarında tutuklanan kimseler arasında mebuslar, eski nazırlar da vardır. Hemen hepsi İttihatçıdır. Bunlar birkaç gün emniyet müdürlüğünde, karakollarda tutulduktan sonra cezaevine gönderilmişlerdir. 1919 yılı Şubat ayı içinde Bekirağa Bölüğü'ne gönderilenler arasında *dört eski vali* vardır: İzmir Valisi Rahmi, Bursa Valisi Rıza Hamit, Sıvas Valisi Ahmet ve Diyarbakır Valisi İbrahim Bedrettin Beyler. Valilerden başka *altı mebus* da tutuklanmıştır: Akdağ Madeni Mebusu Ziya Gökalp, İstanbul Mebuslarından Hüseyin Cahit (Yalçın) ve Karasso, Karasi Mebusu Hüseyin Kadri, Erzurum Mebusu Hüseyin Tosun, Lazistan Mebusu Süleyman Sudi Beyler. Eski Dahiliye Nazırı İsmail Canbulat, eski *Âyan Reisi* Hacı Adil, İttihat ve Terakki Partisi eski Umumî kâtibi Mithat Şükrü (Bleda) Beylerden başka *üç general* de şubat ayı içinde Bekirağa Bölüğü'ne yollanmışlardır. Beşinci Ordu Komutanları Vehip ve Mahmut Kâmil Paşalar ile Askerî Sıhhiye Müfettişi Dr. Süleyman Numan Paşa. Daha küçük subaylar ve memurlar ile birlikte şubat ayında cezaevine gönderilenlerin sayısı, saptayabildiğimiz kadarıyla, 42 kişidir (66). Ocak ayında yakalananlarla birlikte, Bekirağa Bölüğü'ndeki tutukluların sayısı 100 kadar olmuştur.

Ancak, Tevfik Paşa Hükümetinin bu gayretkeşliği, İngilizlerle İtilafçılara yaranma çabaları yeterli görülmez. İngilizler, tutuklamaların İstanbul'da İttihatçıları yıldırdığını sanırlar, bundan memnun görünürler, ama Anadolu'da Mütarekenin uygulanmasından bir türlü tatmin olmazlar. Mareşal Allenby, İstanbul Hükümeti üzerindeki baskının yetersiz olduğu kanısındadır. Yeniden savaşı başlatabilmek gibi olağanüstü yetkilerle, 8 Şubat günü İstanbul'a gelir. Türk Hükümetine bir ültimatom verir ve tekrar çekip gider. Tevfik Paşa Hükümeti, çok ağır bir baskı altındadır. İngilizler ayrıca, yakalanan kişilerin gerçekten cezalandırılıp cezalandırılmayacakları konusunda kuşkuludurlar. İki aydan beri Bekirağa Bölüğü boyuna doldurulur, sıkıyönetim mahkemeleri de kurulur. Ama şimdiye kadar hiçbir idam hükmü verilmemiş,

(66) **F. O. 371/4173/62442** - Webb'ten Foreign Office'e. Rapor. 7.4.1919, No. 481/1316'ya ek liste.

hiçbir İttihatçı asılmamıştır. Hükümet, kararlı olduğunu, her fırsatta göstermeye çalışır.

Tevfik Paşa Hükümetine bir başka baskı, Hürriyet ve İtilaf Partisinden gelir. İtilafçılar, yeniden örgütlenmişler ve artık tam kadroyla iktidara geçmek peşindedirler. İttihatçılara karşı amansız bir kin beslerler. Bu kin, onları körü körüne İngiliz uşaklığına doğru itmiştir. Bu günlerde durmadan İngilizlere yanaşırlar. Kullandıkları en büyük koz, «Türk Savaş Suçlularını» layıkıyla cezalandırmaktır. İngilizlerle görüşmelerinde biteviye bu konuyu işlerler. İngiliz Yüksek Komiserliğinden General W. H. Deeds, 27 Şubat 1919 günlü bir raporunda bunu şöyle anlatır:

> *«İktidara gelememiş olan muhalefet (Hürriyet ve İtilaf Partisi), İngiltere Büyükelçiliğinin desteğini sağlamak için birçok girişimlerde bulundu. Her gelişlerinde hep şu kanıtı kullandılar: İngiltere Hükümetinin, İttihat ve Terakki Komitesini, Ermeni kırımından ve Rum sürgününden sorumlu olanları cezalandırmak istediğini bilmektedirler. Şimdiki Hükümet (Tevfik Paşa Hükümeti) bunu yapamayacaktır. Kendi partileri ise yapabilecek durumdadır. Bunun için İngiltere'nin desteğini sağlamak istemektedirler. Bu kanıta her zaman şu karşılık verildi: İngiltere Hükümeti yalnızca cezalandırmayı arzuluyor değildir; suçluların cezalandırılmalarını sağlamak niyetindedir. Bu konuda enerjik davranacak bir hükümeti, enerjik olmayan Hükümete yeğ tutmaktadır ...» (67)*

Görülen odur ki, İtilafçıların en büyük amacı, iktidar ve öçtür. Sırtlarını dış düşmana dayayacaklar, iktidar koltuğuna oturacaklar ve kardeş kanı dökeceklerdir. Başka hiçbir düşünceleri yok gibidir. İngiliz makamlarıyla yaptıkları gizli görüşmelerde, hep aynı konu üzerinde dururlar, başka bir yurt sorununu deşmezler bile. Tevfik Paşa Hükümetiyle rekabetleri, *«daha fazla İttihatçıyı cezalandırmak»* noktasında toplanır. Hangi taraf daha çok Türk'ü, daha sert cezaya çarptırırsa, o taraf İngilizlerin gözüne daha fazla girecek ve daha çok iktidarda kalacaktır! O nazik günlerde Türk yöneticilerinin böylesine birbirleriyle kanlı bıçaklı olmaları, böylesine düşman

(67) **F. O. 371/4173/44216** - Deeds'ten War Office'e ve Askerî İstihbarat Başkanlığına rapor. 27.2.1919.

oyuncağı haline gelmeleri, Türk ordusunun cephelerde yenilgisinden, İmparatorluğun dağılmasından daha hazindir. Son Osmanlı padişahı da ağırlığını —evet gittikçe hafifleyen ağırlığını— daha fazla kardeş kanı dökmekten yana olanların kefesine koyacaktır. Tevfik Paşa Hükümetinin Bekirağa Bölüğü'nü doldurması, sıkıyönetim mahkemeleri kurdurması yeterli görülmez. Bu Hükümet, çok geçmeden Padişah tarafından değiştirilecektir.

Tarafsız Yargıçlar Konusu

Tevfik Paşa Hükümeti, Padişah tarafından düşürülmeden az önce, bir önemli girişimde daha bulundu: Savaş suçluları konusunda soruşturma yaptırmak üzere, tarafsız ülkelerden ikişer yargıç istedi. 1919 yılı Şubat ayı sonlarına doğru, Danimarka, İsveç, İsviçre, Hollanda ve İspanya Hükümetlerine başvurdu. 19 Şubat günü İstanbul'daki Danimarka elçiliğine şu notayı verdi:

«Danimarka Kraliyet Elçiliğince bilindiği üzere, Osmanlı Hükümeti, savaş sırasında gerek Müslüman, gerek Müslüman olmayan Osmanlı yurttaşlarının sürülmelerinden sorumlu olanlar hakkında adlî kovuşturma açmış bulunmaktadır. Irk ve din ayrımı gözetmeksizin, suçluları ortaya çıkarmak üzere, hem İstanbul'da, hem de illerde Soruşturma Komisyonları kurulmuştur ... Bu sorunu yüksek hakkaniyet ve tarafsızlık esprisiyle aydınlatabilmek için Osmanlı Hükümeti, adı geçen Soruşturma Komisyonları üyeliklerine tarafsız ülkeler yargıçları arasından seçilecek yabancı üyeler de katmaya karar vermiştir. Bu düşünceyle Osmanlı Hariciye Nazırı, Danimarkalı iki yargıcın anılan komisyonlara atanması için Hükümeti nezdinde aracılık etmesini ve Danimarka Hükümetinin karşılığını tezelden bildirmesini Danimarka Kraliyet Elçiliğinden rica etmekle onur kazanır.

Bu üyelerin yollukları ve öteki giderleri tabiî ki Hükümet-i Şahane'ce karşılanacaktır.» (68)

(68) **F. O. 371/4172/29498** - Danimarka elçiliğinden Kopenhag'a tel. İstanbul, 19.2.1919.

Aynı yolda Hollanda, İspanya, İsveç ve İsviçre Elçiliklerine birer nota verilir. Tarafsız ikişer yargıç gönderilmesini sağlamaları için o ülkelerdeki Osmanlı temsilciliklerine de telgrafla talimat iletilir.. Bu talimatta, tarafsız yargıçların Ermeni kırımı konusunu araştırmak amacıyla istendiği açıkça belirtilir. Girişim budur: Beş tarafsız ülkeden ikişer yargıç olmak üzere on Avrupalı yargıç çağırılmaktadır.

Bu girişim birkaç bakımdan önem taşır. Önce seçilen zaman ilginçtir. Müttefiklerin, özellikle İngilizlerin, Türk savaş suçlusu sanıklarını gerçekten acımadan cezalandırmaya kararlı oldukları anlaşılmıştı. Yakında iktidara gelmeye hazırlanan Hürriyet ve İtilaf Partisinin de İngilizlerden geri kalmayacağı, sınırsız bir öç alma hırsıyla bol bol kardeş kanı dökmekten çekinmeyeceği apaçık ortaya çıkmıştı. İtilafçı basın, «İttihatçılara idam, idam!» diye yaygara koparıyordu. Bekirağa Bölüğü'ndeki tutukluları ve yeni tutuklanacak olanları yakın bir felaket bekliyordu. Tevfik Paşa Hükümeti, iktidarda kalsa da ellerini kana bulamaktan kurtulamayacak gibi görünüyordu. İsteksiz bile olsa, iç ve dış düşmanların ağır baskısıyla, birçok kimseyi idam sehpasına yollamak durumunda kalacaktı. Bu nazik ortam içinde Hükümet, hem kendisini, hem de sanıkları bir ölçüde koruyabilmek umuduyla tarafsız yargıçlar düşünmüş olmalıdır.

Bu girişim, bir başka bakımdan da tarihî önem taşır. İttihatçı yöneticiler, savaş içinde, ihanete ve ihtilale hazırlanmış Ermenileri toptan sürmek zorunda kalmışlardı. Ama toplu öldürmelere, kırıma (katliama) gitmemişlerdi. Devletlerin, daha az zorunlu durumlarda bile toptan sürgün tedbirlerine başvurduklarına tarihte çok rastlanır. İkinci Dünya Savaşı içinde Sovyet Rusya, Kırım Türklerini, Amerika da Amerikalı Japonları başka bölgelere toptan sürmüşlerdir. Ama Ermeni sürgünü, savaş yıllarının o acımasız düşman propagandasınca sürgün olarak değil, kırım (katliam) olarak kamuoyuna sunulmuştur. Başta İngilizler, Avrupa kamuoyunu, hatta kendi kendilerini koşullandırmışlardır. Sürgün değil kırım söz konusu olduğuna Avrupa ve Amerika'yı geniş ölçüde inandırmışlardır. Şimdi, propaganda eseri sözümona böyle bir kırım suçunun öcü alınmak isteniyordu. Sanıklar, önceden mahkûm edilmişlerdi. Yalnız İttihatçı yöneticiler değil, tümüyle Türk ulusu da iftiraya uğramıştı, sanık durumundaydı. Ne var ki, düşman propagandasının icap edip alabil-

diğine şişirdiği bu «kırım» balonu, o güne kadar tarafsızların eline hiç verilmemişti. Ciddî ve gerçekten tarafsız bir soruşturma, sözümona Ermeni kırımı propagandasını kökten çökertebilirdi. Bu da «Türk Savaş Suçluları» kuramını ve buna dayandırılmak istenen İngiliz planlarını altüst edebilirdi.

İngilizler, Türk girişiminin anlamını hemen kavradılar. Paniğe kapıldılar. Telaş içinde, Türk girişimini daha kaynağında boğmaya kalkıştılar. İstanbul'daki İngiliz sansür memuru, Danimarka elçiliğinin Türk notasını Kopenhag'a ileten telgrafına el koymaya kalkışmış, yetişememiştir. Sansür memurunun az gecikmesi yüzünden telgraf çekilir. Ama sansürcüler bunun peşini bırakmazlar. Hemen Londra'yı ararlar. Albay Wright, İngiltere Dışişlerini telefonla bulur. Kopenhag'a çekilen telgrafı bildirir. Yetkilileri uyarır ([69]).

İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiser Vekili Amiral Webb de hemen Londra'nın dikkatini çeker. Beş tarafsız ülkedeki Türk temsilciliklerine gönderilecek talimatın önlenmesini ister. Madrit, Kopenhag ve Lahey'e gönderilen telgraflar yerlerine ulaşmıştır ([70]). İsveç ve İsviçre'ye gönderilecek telgraflarsa yerlerine bile ulaştırılmaz. Önlenir. İngiltere Dışişlerinde bir görevli, «*Bu telgrafların gönderilebileceklerini sanmam*» diye not düşer ([71]).

Türk girişimi daha başında baltalanmıştır. Türk telgraflarının hepsinin yerlerine ulaştırılmalarına bile fırsat verilmemiştir. İngiltere, Ermeni kırımı sorununun tarafsız yargıçlarca incelenmesini göze alamaz. Balonun söneceğinden, hazırlanan sömürgeci planların bozulacağından kaygı duyar. Fransa da kaygılanır. Kopenhag'daki Fransız işgüderi, Hükümetinin talimatı gereğince, Türk Hükümetinin isteğinin Danimarka Hükümetince kabul edilmemesi için girişimde bulunur ([72]). İngiltere'nin Kopenhag Elçisi Lord Kilmarnock da Fransız meslektaşını destekler ([73]). Bu Fransız - İngiliz ortak

(69) **ibid.** J. de W. Lardner Clarke'ın 19.2.1919 günlü notu.

(70) **F. O. 371/4172/31827** - Webb'ten Foreign Office'e. Şifre tel. İstanbul, 25.2.1919, No. 409.

(71) **F. O. 371/4173/47293** - Webb'ten Foreign Office'e. Yazı. 25.2.1919, No. 218/1552'nin altındaki not.

(72) **F. O. 371/4172/32889** - Kilmarnock'tan Foreign Office'e. Şifre tel. Kopenhag. 27.2.1919, No. 559.

(73) **F. O. 371/4172/36307** - Balfour'dan F. O.'e şifre talimat. Paris, 6.3.1919, No. 430.

baskısı karşısında Danimarka'dan Türkiye'ye yargıç getirilmesi işi suya düşer.

İspanyol Hükümetiyse, Türkiye'ye karşılık vermeden önce İngiltere'ye danışır. Londra'daki İspanyol Büyükelçisi Don Alfonso Merry del Val, 28 Şubat günü İngiltere Dışişleri Bakanlığına başvurur. Türkiye'nin isteğini incelediklerini, bir karar vermeden önce İngiltere'nin görüşünü almak istediklerini bildirir. İngiltere'nin kararı kesindir. 4 Martta İspanya'ya verilen karşılıkta, «*bu iş Barış Konferansının bir işidir*» denir ve şunlar eklenir:

> «*Belirtmem gerekir ki, Türkiye'nin çağrısının kabul edilmesi, Barış Konferansında muhtemelen alınacak tedbirlerle çelişecek ve ciddî komplikasyonlar yaratabilecektir.*» (74)

Kısacası, Tevfik Paşa Hükümetinin tarafsız yargıçlar çağırmak için yaptığı girişim, tümüyle suya düşürülmüştür. Bu arada, belki bu gibi girişimlerin de etkisiyle, Hükümetin kendisi de düşürülmüştür. 4 Mart 1919 günü, İngilizlerin istediği Damat Ferit Paşa, sadrazam olmuştur.

İnsan Avı

4 Mart 1919 günü, Damat Ferit Paşa ilk kez sadrazam olur. 5 Mart günü, «Türk Savaş Suçluları» konusundaki İngiliz planı Babıâli'ye verilir. Sanıkların yakalanmaları istenir. Yeni bir sayfa açılır. Yakın tarihimizin karanlık sayfalarından biridir bu. İstanbul'da insan avı konusunda İngilizlerle Padişah Hükümeti arasında tam bir işbirliği dönemi başlar. Yeni sadrazamın en önemli işi budur. 9 Mart günü, Damat Ferit Paşa, İngiliz Yüksek Komiserliğini ziyaret eder. İngilizlerin istediği gibi hareket edeceğini bildirir. Amiral Webb, bu görüşmeyi Londra'ya şöyle anlatır:

> «*Sadrazam bugün öğleden sonra beni ziyaret etti. Daha önce özel olarak bana iletmiş olduğu, kendisinin ve*

(74) **F. O. 371/4172/35094** - İspanya'nın 28.2.1919 günlü ve İngiltere'nin 4.3.1919 günlü notaları.

Efendisi Padişahın Allah'tan sonra İngiltere'ye umut bağladıkları yolundaki güvencesini birçok kez tekrarladı. Bu mesajını size iletmemi arzuladı. Savaş tutsaklarına gaddarlıktan ve Ermeni kırımından sorumlu olan kişileri tutuklamak istediğimizi bildiğini, ancak listelerin arşivden kaybolduğunu söyledi. Bu kimselerin yakalanacaklarına ve cezalandırılacaklarına söz verdi.» (75)

Sadrazam, İngilize verdiği sözü tutar. İngiliz Yüksek Komiserliğinden çıkar çıkmaz «insan avı» emri verir. O gece ve ertesi sabah İstanbul, polis baskınlarına uğrar. 11 Mart günü Amiral Webb, Londra'ya şunları teller :

«Yeni Hükümet, övülecek bir çabayla yeniden tutuklamalara başladı. Eski Sadrazam Sait Halim'den başlayarak, savaş içinde nazırlık yapmış birçok kimseyi de kapsayan yirminin üstünde kişi dün tutuklandı. Cavit Bey'in kaçıp saklandığı bildiriliyor. Yakalananların listesi postayla yollanacak.» (76)

General Milne, Amiral Webb'in verdiği bilgileri tamamlar. Tutuklananların adlarını verdikten ve Cavit Bey ile Hüseyin Rauf Bey'in kaçıp saklandıklarını söyledikten sonra şunları anlatır :

«11 Martta, Anadolu demiryolu boyunca Konya'ya kadar ve Ankara'nın doğusunda belki Sıvas'a kadar olan yerlerde de tutuklamalar başlayacaktır. Hükümet, polise yardımcı olarak, İttihatçı aleyhtarı çeteler de kurmuştur. Taşradan gelen tek haber, Aydın ve Trabzon valileriyle Amasya, Çanakkale ve Gümüşhane Mutasarrıflarının azledildikleridir. Hükümet, Ankara ve İzmit bölgelerinde karışıklıklar çıkacağından pek kaygı duymaktadır.

Efendi sınıfı arasındaki yorumlar, parti sempatilerine göre değişmektedir. Teceddüt, Hürriyet-i Perveran ve öteki İttihat ve Terakki filizleri partileri kapsayan ve

(75) **F. O. 371/4172** - Webb'ten Foreign Office'e. Şifre tel. İstanbul, 9.3.1919, No. 499.

(76) **F. O. 371/4172/41632** - Webb'ten Foreign Office'e. Şifre tel. İstanbul, 11.3.1919, No. 529.

Millî Blok adıyla bilinen Parti taraftarları 'tutuklamalara' karşıdır...

İttihat ve Terakki aleyhtarı kampanya, İtilafçıların liderlerinden olan ve fakat arka planda kalmayı tercih eden Hoca Zeynelabidin tarafından örgütlenmiştir.

Program, tutuklananları özel Harp Divanında çarçabuk yargılatmaktır.» (77)

Damat Ferit Paşa Hükümeti, bir çırpıda muhalefeti susturmak ve yok etmek kararındadır. Hiç vakit kaybetmez. İngilizlere dayanarak korkunç bir insan avına girişir. «Av köpekleri» de hazırlanmıştır. İçlerinde «Ermeni tazıları»nın da bulunduğu gizli çeteler kurulmuştur. Görevleri, İttihatçı avında polise yardımcı olmaktır. Hoca Zeynelabidin, perde arkasından durumu yönetir. Yalnız İstanbul'da değil, Konya'ya, Sıvas'a kadar orta Anadolu içlerinde de yıldırma başlatılmıştır. Program kısa ve kesindir. Yakalananlar çarçabuk Harp Divanı'nda yargılanıp tasfiye edileceklerdir. Hükümet oyalanır ya da zaman kaybederse tersine gelişmeler olabilir, patlamalar beklenebilir, diye kaygı duyulmaktadır. Soluk aldırmamak, göz açtırmamak gerekir. İtilafçılar ilk kez İktidar koltuğuna oturmuşlardır. «Gün, bugündür» diye düşünürler. Ellerine tarihî bir fırsat geçtiği kanısındadırlar. Bu fırsatı, muhalefeti yok etmek için kullanırlar. Önce İttihatçıların başı ezilmeli, sonra iktidar koltuğunda rahat edilmelidir.

İtilafçılar işbirlikçidirler. İttihatçılar ise o günün milliyetçileridir. Milliyetçiler, Türkiye'nin parçalanıp paylaşılmasına karşıdırlar. Bu bakımdan Müttefiklerce mimlenmişlerdir. Damat Ferit Paşa Hükümetinin İttihatçı düşmanlığı ile İngilizlerin milliyetçilere olan düşmanlığı arasında paralellik vardır.

Yeni sadrazam, İngilizlerin umduklarından daha sert ve daha hızlı İttihatçı avına girişmiştir. İngiliz Yüksek Komiserliği bundan pek memnun kalır ve «Türk Savaş Suçluları» konusundaki tutumunu değiştirir. Yakalanan sanıkların İngiliz askerî makamlarına teslim edilmeleri isteğinden, şimdilik, vazgeçer. Çünkü Damat Ferit Paşa, İngilizlerin yapmak istediklerini kendiliğinden yapacak gibi görünmektedir. Yalnız sanıkları yakalamakla kalmayacak, aynı zamanda bunları sert ce-

(77) **F. O. 371/4173/46680** - Milne'den İngiliz Askerî İstihbarat Başkanlığına. Şifre tel. İstanbul, 16.3.1919, No. I.5174.

zalara çarptıracaktır, diye düşünülür. İngilizler, yeni hükümeti kollamak, ondan yararlanmak gereğini de duyarlar. 11 Mart günü, Amiral Webb Londra'ya şunları yazar :

> «*Daha önceki telgraflarımda da belirttiğim gibi, sanıkları ortaya çıkarıp yakalayabilmek için Türk makamlarının işbirliğine ihtiyacımız vardır. Bu işbirliği bugün sağlanmış bulunmaktadır. Sanıkların bize teslim edilmelerinde ısrar edersek, zaten koşan bir atı kamçılamış ve onu yan çizmeye itmiş oluruz kaygısındayım. Böyle yaparsak yeni Kabineyi dayanılması güç bir durumda bırakabiliriz. Oysa bu Kabineden daha iyisi ve bize daha dost olanı bulunamaz... Bu bakımdan şimdilik tutuklamalarla yetinmemizi öneriyorum.*» (78)

Bundan sonraki günlerde İngilizler, öncelikle, bol bol insanı hapse attırmak yolunu tutarlar. Yakalananların İngiliz askerî makamlarına teslimini ya da İngiliz mahkemelerince yargılanmasını istemezler. Damat Ferit Paşa'yı izlerler. Sadrazam, İngilizlerin istedikleri yönde bol bol insanı Bekirağa Bölüğü'ne gönderecektir.

Damat Ferit Paşa Hükümeti, yalnız 10 Mart 1919 günü ileri gelen 20 kadar kimseyi tutuklamıştır. İngiliz Yüksek Komiserliği, o gün tutuklananları Londra'ya şöyle tanıtır (79).

Sait Halim Paşa — Eski Sadrazam.

Halil Bey (Menteşe) — Eski Menteşe Mebusu, Devlet Şûrası Reisi, Adliye Nazırı, Meclis-i Mebusan Reisi, İttihat ve Terakki Komitesinin en göze çarpan üyelerinden biri.

Rifat Bey — «Topal» lakabıyla tanınır. Eski Maliye Nazırı, Âyan Reisi. Genellikle aşırı partizan olarak bilinmez.

Ali Münif Bey — Eskiden Dahiliye Nezareti Müsteşarı, Lübnan Valisi, Nafıa Nazırıydı.

Fethi Bey (Okyar) — Eski Sofya Sefiri, Dahiliye Nazırı. Önceleri İttihat ve Terakki Komitesinin ileri gelen üyelerinden idi. Son olarak görünüşte muhalefete geçti ve Hürriyet-i Perveran Partisini kurdu.

---

(78) **F. O. 371/4172/41634** - Webb'ten Foreign Office'e. Şifre tel. İstanbul, 11.3.1919, No. 532.

(79) **F. O. 371/4173/55120** - Calthorpe'tan Foreign Office'e. Yazı. İstanbul, 22.3.1919, No. 282/1315.

Şükrü Bey — Eski Maarif Nazırı.

İbrahim Pirzade — Eski Adliye Nazırı.

Ahmet Nesimî Bey — Eski Hariciye Nazırı. Giritli. Sağlam bir İttihatçı, ama ön safta değil.

Musa Kâzım Efendi — Eski Şeyhülislam.

Fazıl Berkî Bey — İttihat ve Terakki Merkez Komitesi üyesi, eski Çankırı Mebusu.

Müştak Bey — Âyan Sekreteri.

Reşat Bey — Emniyet Umum Müdürlüğü eski Siyasî Şube Müdürü.

İzzet Bey — İttihat ve Terakki Merkez Komitesi üyesi.

Salâh Cimcoz Bey — Gazeteci, eski İstanbul Mebusu. Sözümona Türk Sosyalist Partisi lideri.

Hasan Fehmi Bey — Eski Sinop Mebusu.

Sapancalı Hakkı Bey — «İstiklal» gazetesi sahibi.

Ahmet Emin Bey (Yalman) — «Vakit» gazetesi başyazarı. Selânik Yahudi dönmesi. Savaş içinde Alman parasıyla beslendiği söylenir. Savaş öncesinde birkaç yıl Amerika'da kaldı.

Habip Bey — Eski Bolu Mebusu. Şimdi iktidarda olanların sırlarını İttihatçılara verdiği için kendisinden öç alınmakta olduğu söyleniyor.

Osman Bey — Dahiliye Nezareti Hukuk Müşaviri. Az tanınır. Şimdi seçilmiş olmasının nedeni bilinmiyor .

Fuat Bey — Önceleri Posta Nezaretinde yüksek memurdu, sonra Telefon İdaresi Müdürü oldu. Şimdi politikaya karışmış bulunuyor. Tutuklanma nedeni karanlık.

Hilmi Bey — Eski Ankara Mebusu.

Celâl Nuri Bey — «İleri» gazetesi başyazarı. Bu gazete, halen Maarif Nazırı ve İttihatçıların en amansız düşmanı olan Ali Kemal Bey'in Saray hafiyeliğini ifşa etmekle reklamını yaptı.

Amiral Calthorpe bu listeyi Londra'ya iletirken ek bilgiler de verir: Tutuklananlardan Ahmet Emin (Yalman) ile Celâl Nuri (İleri) Beyler serbest bırakılıp İstanbul'dan taşraya sürülmüşlerdir. Calthorpe bunu bir «zaaf» olarak görür. Yakalanmak için aranan eski Maliye Nazırı Cavit Bey ile Yunus Nadi Bey'se kaçıp saklanmışlardır. Savaş içinde «Cihat» fetvası çıkarmış olan Şeyhülislam Hayri Efendi ise hasta olduğu için tutuklanmamıştır, ama göz hapsinde tutulmaktadır. İngiliz Yük-

sek Komiserinin söylediğine göre «listedeki kişiler, kısmen siyasal öç dolayısıyla yakalanmışlardır, ama bunların çoğu yargılanmaya müstahaktır.» Ferit Paşa Hükümeti, bunları yargılatmak üzere yeni bir Harp Divanı kurdurmuştur. Bu mahkeme, önceki Hükümet zamanında kurulandan daha etkindir. Yargılamalar en kısa sürede başlayacaktır.

İngiliz Listeleri

Damat Ferit Paşa Hükümetinin, 10 Mart 1919 günü İstanbul'da başlattığı insan avı, genişleyerek sürdürülür. Tutuklamaların bir bölümü doğrudan doğruya İngiliz baskısı olmadan yapılır. Ama hapse atılanların çoğu İngiliz listelerine göre tutuklanırlar. İngilizler, yakalatmak istedikleri kişilerin adlarını ya resmî olmayan yolla, sözlü olarak; ya da resmen yazılı olarak Türk makamlarına iletmişlerdir. Resmî yazıya dökülmeden, kaç kişinin ve kimlerin adlarının Padişah Hükümetinin kulağına fısıldandığı pek bilinmiyor. Resmî kara listeler ise arşivde saklanmıştır.

Bu belgelerden anlaşıldığına göre, İstanbul'daki İngiliz makamları, 23 Ocak - 20 Nisan 1919 günleri arasındaki üç aylık dönemde, yakalanmaları için 223 kişinin adını resmen İstanbul Hükümetlerine vermişlerdir. İngiliz kara listeleri Tevfik Paşa Hükümeti zamanında Türk makamlarına verilmeye başlanmış, birinci Damat Ferit Paşa kabinesi zamanında arttırılmış ve şu çizgiyi izlemiştir:

23 Ocak - 14 Mart 1919 arasında ..... 100 kişi ([80])
15 Mart - 7 Nisan 1919 arasında ..... 61 kişi ([81])
8 - 9 Nisan 1919'da ..... 18 kişi ([82])
10 - 20 Nisan 1919 arasında..... 44 kişi ([83])

(80) **F. O. 371/4173/50501** - Webb'ten Foreign Office'e yazı. İstanbul 14 Mart 1919, No. 316/1315 sayılı yazı, eki liste.
(81) **F. O. 371/4173/62442** - Webb'ten Foreign Office'e. İstanbul, 7 Nisan 1919, No. 481/1316 sayılı yazı, eki liste.
(82) **F. O. 371/4173/66315** - Calthorpe'tan Foreign Office'e. İstanbul, 9.4.1919, No. 495/1315 sayılı yazı, eki liste.
(83) **F. O. 371/4173/68109** - Calthorpe'tan Foreign Office'e. İstanbul 20.4.1919, No. 571/1315 sayılı yazı, eki liste.

olmak üzere, toplam 223 kişinin tutuklanmaları resmen Türk makamlarından istenmiştir. Bizim İngiliz arşivlerinde saptayabildiklerimiz bu kadardır. Aynı dönem içinde İngilizlerce yakalananlar da olmuştur. Özellikle Kars - Ardahan - Batum bölgesinde bazı Türk komutanları, doğrudan doğruya İngiliz askerî kuvvetlerince yakalanmışlardır.

İngilizler önce, «İngiliz savaş tutsaklarına kötü davranmakla» suçladıkları kişilerin adlarını Türk makamlarına resmen vermişlerdir. Bu konuda kendilerini çok haklı ve yetkili görmüşlerdir. Tutuklatmak istedikleri öteki kişileri, resmen nota konusu yapmayı uygun görmemişler, bunları «gayri resmî» yollarla tutuklatmayı yeğ tutmuşlardır. Bu işle, Türkiye'de «en çok nefret edilen İngiliz» olarak bilinen Mr. Ryan görevlendirilmiştir. Baş tercüman ve İkinci Müsteşar Ryan, sık sık sadrazamları, öteki nazırları ziyaret ederek sözlü olarak «suçlu» adları vermiştir. Padişah Hükümetinden herhangi bir tepki gelmemesi ve İngiliz listelerinin tamamlanması üzerinedir ki, öteki «suçluları» da nota konusu yapmakta bir sakınca görmez olmuşlardır.

23 Ocak - 14 Mart arasında yakalatmak üzere Türk makamlarına bildirilen 100 kişilik liste, karışık bir listedir. Bunun içinde bol sayıda Alman subayı ve teknisyeni de bulunmaktadır. Hepsi «İngiliz savaş tutsaklarına kötü davranmaktan» sanıktır. Bu listenin içinde otuz yedi Türk subayı bulunmaktadır: Musul'da 13. Kolordu Komutanı Ali Sami Paşa, yine Kolordu Komutanlarından Nurettin Paşa, İstanbul Mevki Komutanı Cevat Bey, Ankara Komutanı Fevzi Bey, Musul Komutanı İsmail Hakkı Bey, Eskişehir Tutsaklar Kampı Komutanı Cebel Bey, Afyon Komutanı Mazlum Bey, Rasülayn Komutanı Albay Tevfik Bey, İstanbul Tutsaklar Kampı Komutanı Albay Kemal Bey, Yozgat Komutanı Kâzım Bey, İstanbul Askerî Hapishane Komutanı Cemal Bey... gibi.

Bu subayların rütbeleri çoğunlukla eksiktir. Ama generalden yüzbaşıya kadar her rütbeden subay bulunduğu anlaşılmaktadır. İngiliz Haberalma Örgütlerinin yetersizliği de göze çarpmaktadır. Çünkü «adları bilinmeyen» bazı subayların da tutuklanması istenmektedir. Sözgelişi Haydarpaşa Hastanesi Komutanı, Taşkışla Hastanesi Komutanı gibi kimi subayların adları saptanamamıştır. «Adları bilinmiyor» denen bu kimselere de suçlar yüklenmektedir. Bunların aranıp bulunmaları ve cezalandırılmaları Türk makamlarından istenmektedir.

15 Mart - 7 Nisan arasında tutuklanması istenen 61 kişilik liste ise daha ilginçtir. Bunlar sözde «Ermeni kırımından» sanık olanlardır. İngiliz Yüksek Komiser Vekili, bu listeden önce, yalnız savaş tutsaklarına kötü davrananlar ile iki Diyarbakır mebusunun tutuklanmalarını resmen istediğini; ama özel yollarla, Ermeni kırımından sanık birçok kimseyi tutuklattığını bildirir. Amiral Webb, yeni listeyi savunurken 3 Nisan 1919 günü, Paris Barış Konferansında bulunan İngiliz Dışişleri Bakanı Mr. Balfour'a şunları yazar:

«Ermenilere zulmetmekten suçlu olan herkesi cezalandırabilmek için, Türkleri toptan idam etmek gerekir. O bakımdan cezalandırmanın, hem son Türk İmparatorluğunu parçalayarak milleti cezalandırma, hem de benim listemdeki gibi yüksek görevlileri ibret için yargılayarak kişileri cezalandırma biçiminde olmasını öneriyorum.

Tutuklular şimdilik oldukça güvenli yerde hapsedilmiş bulunduklarından bunların bize teslim edilmelerini istemedim; buna karşılık, daha fazla kişi yakalatmaya devam ediyorum.» (84)

61 Kişilik Liste

İngiliz Yüksek Komiser Vekili Amiral R. Webb'in «ibret için» cezalandırmak istediği kimlerdi? Bunların bir bölümü, 15 Mart - 7 Nisan 1919 günlerinde Türk Hükümetine verildikten sonra 7 Nisanda Londra'ya da gönderilen 61 kişilik kara listede görülür (85). Hemen hepsi sözde «Ermeni kırımından» suçlu olan kişilerdir. İngiliz Yüksek Komiserliği bu kimselerin kimliklerini ve «suçlarını» Londra'ya şöyle tanıtır:

Abdülkadir Paşa — Mardin İttihat ve Terakki Reisi. Kendisi aleyhinde Halepli Katolik Ermeni Dr. Fardjalian tanıklık ediyor.

Ahmet Ağaoğlu veya Ahmet Agayef — Alman beslemesi «Tercüman-ı Hakikat» gazetesinde kırımı teşvik edip savundu (Şimdi hapiste).

(84) **F. O. 371/4173/53351** - Webb'ten Balfour'a. Şifre tel. Istanbul, 3.4.1919, No. 647.

(85) Bkz. 81 numaralı dipnot.

Ahmet Nesimî Bey — 1915'te İttihat ve Terakki Merkez Komitesi ve Kabine üyesi olması dolayısıyla kırımdan sorumludur.

Ali Münif Bey — Lübnan Umumî Valisi, halkı aç bıraktı. Kırım zamanında Talât'ın (Paşa) Dahiliye Nazırlığında Müsteşardı.

Ali Nazmi — Ankara Savcısı, İttihat ve Terakki üyesi, Kırşehir'de kırım hazırladı. Kendisi aleyhinde Aram Forbikian ile Agop Terzi tanıklık ediyorlar.

Dr. Mehmet Asaf — Adana'da gezici hükümet tabibi. Kendisi aleyhinde Sisak Nalbantyan ile Azniv Sayatyan tanıklık ediyorlar.

Âtıf Bey — Kırım sırasında Ankara Valisi.

Bedri Bey — 1915 kırımı sırasında Mardin Mutasarrıfı.

Binbaşı Burhanettin — Eski Kırşehir Komutanı, şimdi Beşiktaş'ta. Kendisi aleyhinde Aram Forbikian ile Agop tanıklık ediyorlar.

Kaymakam Kadri (Hafız Necipzade) — Kırım sırasında Palu Kaymakamıydı.

Cevdet Bey — Eski Van Valisi, şimdi İzmir'de. Amerikalılar tanıklık ediyorlar. Enver'in (Paşa) kayınbiraderi.

Feyzi Bey — Diyarbakır Mebusu. Şimdi tutuklu.

Gani Bey — Sıvas kırımında Muammer'e yardım etti. Oranın İttihatçı temsilcisi. Ohannes Kantar'ın tanıklığı.

Hacı İlyas — Muş Mebusu, şimdi Beşiktaş'ta. Sisak Nalbantyan ile Azniv Sayatyan tanıklık ediyorlar.

Dr. Hacı Mehmet Efendi — Harput Mebusu. Kendisini Amerikan misyoneri Mr. Riggs suçluyor.

Halit Bey (Hacı Tahir Paşa'nın oğlu) — Erzincan Mebusu. Ermeni Patrikhanesince suçlanıyor.

Halil Bey — 1915'te Devlet Şûrası Reisi olması dolayısıyla kırımda sorumluluk payı vardır. Şimdi tutuklu.

Hilmi Bey — Eski Kırşehir Mutasarrıfı. Aram Forbikian ile Agop Terzi tanıklık ediyorlar.

İbrahim Bey — 1915'te Adliye Nazırıydı, kırım sorumluluğunda payı var.

İhsan Bey — 1916/17 yıllarında Samsun Örfi İdare Mahkemesi Reisi. Stylianos Papadopulos ile George Maurides kendisi aleyhinde tanıklık ediyorlar.

İsmail Canbulat — Eski İstanbul Mebusu, kırım sırasında Polis Müdürüydü. Şimdi hapiste.

İsmail Hakkı — 1915/16 kırımı sırasında Adana Valisiydi.

Hayri Efendi — 1915'te Şeyhülislamdı, kırım sorumluluğunda payı vardır.

Prof. Kâzım Bey — Şimdi İzmir Sultanisi Müdürü. Aram Forbikian ile Agop Terzi tanıklık ediyorlar.

Mithat Şükrü Bey — Kırım sırasında İttihat ve Terakki Umumî Kâtibiydi, bu bakımdan sorumluluğu paylaşması gerekir.

Muammer Bey — Eski Sıvas Valisi. Kırımda sorumluluğu var. Şimdi hapiste.

Mustafa Şerif Bey — 1915/16'da Ticaret Nazırıydı ve sorumluluğu paylaşması gerekir.

Oğuz Cemal Bey — İleri gelen İttihatçılardan. Ermeni Patrikhanesi kâtibi Mr. Garabetyan tanıklık ediyor.

Rafet veya Rifat Paşa — Eski Samsun Askerî Valisi. Stylianos Papadopulos ile Yorghias Mavrides tanıklık ediyorlar.

Sabit Bey — Harput Valisi, şimdi tutuklu. Amerikan misyoneri Mr. Riggs kendisini suçluyor.

Sait Halim Paşa — Eski Sadrazam, şimdi tutuklu. 1915/17 yıllarının sadrazamı olarak kırım sorumluluğunu paylaşması gerekir.

Şükrü Bey — 1915'te Maarif Nazırıydı ve kırım sorumluluğunu paylaşması gerekir.

İşte böyle liste uzayıp gider ve okunması bile insanı bıktırır usandırır. Görülen şudur ki, savaş yıllarının İttihat ve Terakki iktidarı toptan suçlanmaktadır. Sadrazamdan nazırlara kadar herkese bir Ermeni kırımı suçu yapıştırılmıştır. İktidarda olmaları yeter görülmüştür. «Sorumluluğu paylaşması gerekir» denmekle yetinilmektedir. Başkaca delil aramaya gerek duyulmamaktadır. Ermeni sürgünü değil de kırımı (katliamı) propagandasına İngilizlerin neden dört elle sarılmış oldukları şimdi daha iyi anlaşılmaktadır. Bu konunun tarafsız yargıçlarca araştırılmasını hemen önleyen İngiltere, «kırım» propagandasını bir koz olarak kullanmaktadır. Daha doğrusu, Türkiye'de İngiliz sömürgeci planlarının tezgâhlanabilmesi için Ermeni kırımı kasten icat edilmiş dense yeridir. Nazırlık koltuğunda olmayanları da Ermeni kırımı ile suçlayabilmek için birer ikişer Rum ve Ermeni yalancı tanık kiralanmıştır. Her sanık için ayrı ayrı tanıklara bile gerek duyulmamıştır. Sözgelişi Aram Forbikian ve Agop Terzi adlı iki Ermeni, Ankara Savcısı,

Kırşehir Mutasarrıfı ve Komutanı ile İzmir Sultanisi Müdürü aleyhinde tanıklık edeceklermiş! Yani iki Ermeni, aynı zamanda Ankara'da, Kırşehir'de ve İzmir'de bulunan görevliler aleyhinde yalancı tanıklık edeceklerdir, bunlara dayanılarak da görevliler mahkûm edileceklerdir. Bu mizansen, hiçbir ciddî mahkeme önüne çıkarılamaz. Çıkarılamayacaktır.

Uzun listeden birkaç kişi daha sıralayalım: Erzurum Valisi Tahsin Bey, Tekirdağ Kaymakamı Zekeriya Bey, Dr, Süleyman Numan Paşa, Diyarbakır Mebusları Feyzi ve Zülfî Beyler, Urfa Mebusları Mahmut Nedim Bey ve Şeyh Saffet Efendi, Ankara Valisi Âtıf Bey, Edirne Valisi Zekeriya Bey, Kayseri Mutasarrıfı Zekâi Bey, Amasya Mutasarrıfı Süreyya Bey vb. vb. Bunların hepsi Ermeni kırımı suçlusu sayılmaktadır.

61 kişilik bu listeden sonra, İngiliz Yüksek Komiserliği, yine 1919 yılı Nisan ayı içinde Damat Ferit Paşa Hükümetine iki kara liste daha verir. 9 Nisanda verilen 12 kişilik listede İzmit ve Adapazarı bölgesinde yaşayan «suçlular» yer alır. Bunlar arasında tanınmış kişiler yoktur, tersine eşkıya tipi kimseler dikkati çeker. Hepsinin tutuklanması istenir ([86]).

17 Nisan günlü bir notayla verilen 44 kişilik liste ise, subay listesidir. Daha önceki listelerde de adı geçen Dr. Süleyman Numan Paşa'dan sonra, listede iki albay ile daha küçük subayların adları sıralanır. Adları saptanamamış ve yalnız görevleri bildirilen subaylar da vardır. Listede sivil olarak yalnız Kayseri Valisi Mustafa Zeki Bey'in adı bulunmaktadır. 44 kişinin hepsi «İngiliz tutsaklarına kötü davranmak»la suçlanırlar. Bunların bulunup yakalanmaları, yakalandıktan sonra da İngiliz askerî makamlarına teslim edilmeleri resmen istenir ([87]).

Amerikan ve Fransız Listeleri

İngilizler, «Türk Savaş Suçluları» listeleri hazırlarken Amerika'dan da yardım isterler. Lord Curzon, 14 Şubat günü Lond' ra'daki Amerika Büyükelçisi John W. Davis'e bir nota verir

(86) **F. O. 371/4173/66315** - Calthorpe'tan Foreign Office'e yazı. İstanbul. 9.4.1919, No. 495/1315'e ek liste.

(87) **F. O. 371/4173/68109** - Calthorpe'tan Ferit Paşa'ya nota. İstanbul, 17.4.1919, No. 1315.

ve İngiliz savaş suçlularına karşı kötü davranmış Türk görevlileri hakkında bilgi ister. Amerikalılar buna 16 Nisan 1919 günü beş kişilik bir listeyle karşılık verirler. Amerikan listesinde yer alan kişilerin adları ve «suçları» özetle aşağıya aktarılmıştır.

Süleyman Numan Paşa — Taşkışla barakalarında görevli askerî doktor olarak İngiliz tutsaklarına iyi bakmamış. Tutsakların bağlanmaları için 1915 baharında buyruk vermiş. Tutsakların ziyaret edilmelerini iki ay süreyle yasaklamış. Taşkışla barakaları «gayri insanî» imiş. Paşanın kendisi «Prusya ülküleriyle dolu» imiş.

Seyfi Bey — Harbiye Nezaretinde İstihbarat Şefi bulunduğu sırada, tutsakları ziyaret etmek isteyen Amerikan Elçiliğinin başvurmalarına aldırış etmemiş. Tutsakların acı çekmelerine neden olmuş...

Şükrü Bey — 1916 - 17 yıllarında Maarif Nazırı iken Türkiye'deki Müttefik dinî ve eğitim kurumlarına zarar vermiş ve 1916 yılında Fransa Büyükelçiliği kilisesine el koydurmuş.

Âtıf Bey — 1915 - 16 yıllarında Ankara Valisi iken İttihatçıların «en acımasız ajanlarından biri» olarak Ermeni kırımına adı karışmış.

Konya Valisi — (Adı bilinmiyor), 1916 yazında küçük bir tutsak kafilesine sert davranmış. Aynı kafile Bağdat demiryolu görevlilerinin de sert davranışlarına uğramış ([88]).

Amerikan listesinde adları geçenler İngiliz listelerinde de yer alır. Tutuklanırlar. İngiliz Dışişleri Bakanlığı, bunların uzun süre Türk cezaevinde kalabileceklerine pek inanmaz. Ya cezaevinden kaçacaklarını, ya da «gelecek hükümet darbesinde kurtulacaklarını» düşünür. Bu bakımdan tutukluları Türk makamlarının elinden almayı tasarlar. Yalnız eski Maarif Nazırının Fransızlarca teslim alınabileceği belirtilir. Çünkü kendisi daha çok Fransız çıkarlarını baltalamış ([89]).

Fransızlar da, İngilizlerden ayrı olarak, 12 Şubat günlü bir notayla Türk Hükümetine 12 kişilik bir kara liste vermişlerdir. Tevfik Paşa Hükümeti zamanında verilen bu liste o zaman hasıraltı edilmiş, listedeki kişilerin tutuklanmasına gidil-

(88) **F. O. 371/4173/69050** - 16.4.1919 günlü Amerikan notası eki.

(89) **ibid.** İngiltere Dışişleri Bakanlığından W. S. Edmonds'un 23.4.1919 günlü notu.

memiştir. Ancak Ferit Paşa Hükümeti zamanında bu kimseler de tutuklanmaya başlanmıştır.

Fransız listesinde yer alan on iki kişinin adlarıyla görevleri şöyledir :

> *Sait Halim Paşa, eski Sadrazam; Hayri Efendi, eski Şeyhülislam; Cavit Bey, eski Maliye Nazırı; İbrahim Bey, eski Adliye Nazırı; Şükrü Bey, eski Maarif Nazırı; Nesimî Bey, eski Hariciye Nazırı; Halil Bey, eski Adliye Nazırı ve Meclis Reisi; Topal Rifat Bey, eski Âyan Reisi; Ali Münif Bey, eski Lübnan Valisi; Hoca Ali Galip, eski Mebus; Ömer Naci, İttihatçıların ileri gelenlerinden ve Yunus Nadi, Gazeteci (90).*

Bu listede adları geçen Ömer Naci ile Yunus Nadi'nin adlarına İngiliz listelerinde rastlayamadık. Ötekiler, İngiliz listelerinde de vardır. Fransız listesinde bu kimselerin «suçları» belirtilmemiştir. Hepsinin ortak «suçu» İttihatçı olmalarıdır, denebilir.

Kısacası, Padişah Hükümetiyle İngilizler durmadan kara listeler hazırlarlar. Amerikalılarla Fransızlar bile liste hazırlamadan edemezler. Listelere geçenlerin çoğu tutuklanır. Tutuklanmamış olanlar aranmaktadır. Bekirağa Bölüğü tıklım tıklım dolmuştur. Bundan sonra ne olacaktır?

«Millî Şehit»

8 Nisan 1919 günü, ilk kez, bir Türk «savaş suçlusu» aleyhinde idam hükmü verilir. Mustafa Nazım Paşa'nın Harp Divanı, Bekirağa Bölüğü'nde tutuklu bulunanlardan eski Boğazlıyan Kaymakamı Mehmet Kemal Bey'i (1884 - 1919) ölüm cezasına çarptırır. Sadrazam Damat Ferit Paşa, idam kararını aynı gece Padişaha yollar. Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendinin de fetvasını alan Sultan Vahidettin, kararı hemen onaylar. Kemal Bey, 10 Nisan günü saat 17'de Bayezit Meydanında asılır (91). Olay, o günün konjoktörü içinde büyük önem taşır.

(90) **F. O. 371/4173/42787** - Webb'ten Foreign Office'e 5.3.1919 günlü, 269/1315 sayılı yazı eki Fransız listesi.

(91) Bu olay hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mücellitoğlu Ali ÇANKAYA, **Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler,** Ankara, 1968, cilt III, s. 1156 - 1171.

Bir düzmece mahkemenin alçakça verdiği bu idam kararı, kuşkusuz, Türk adalet tarihinin «kara leke»lerinden biridir. Kemal Bey, Boğazlıyan Kaymakamı ve Yozgat Mutasarrıf vekili bulunduğu sırada, 1915'te İstanbul'dan bir emir alır. Emirde, Sancaktaki bütün Ermenilerin 24 saat içinde Suriye'ye doğru sürülmesi istenir. Kaymakam bu emri uygular. Suçu budur. Görevini kötüye kullandığı, Ermenilerin ölümüne sebep olduğu ispatlanmış değildir. Mahkeme, sağlam delillere göre değil, Ermeni iftiralarına göre karar vermiştir. Hukuk açısından karar, bir rezalettir.

Daha önemlisi, Padişah ve Damat Ferit Paşa Hükümeti, Türk Ermeni boğuşmasının bu döneminde Ermeniden yana olduklarını belli etmişlerdir. Ermenileri tatmin etmek, İngilizlere yaranmak için siyasî bir idam kararı verilmiştir. Türk vicdanını derinden yaralayan bu kararla, tehlikeli bir çığır açılmaya başlanmıştır. İngiliz Yüksek Komiseri, bu idam kararını bir başlangıç olarak düşünür. Bekirağa Bölüğü'ndeki öteki tutuklular aleyhinde de böyle idam kararları verilmesini ve özellikle yüksek düzeydeki Türk devlet adamlarının da idam sehpalarına yollanmasını umar ve bekler. Londra'ya şöyle yazar:

> *«Eski Boğazlıyan Kaymakamı Kemal... Özel Harp Divanının kararıyla 10 Nisan günü idam edildi.*
>
> *Kırım suçuna katılmaktan dolayı bir kimse, ilk kez layık olduğu cezaya çarptırılmıştır. Bundan sonra Hükümetin, geniş ölçüde ve özellikle yüksek düzeydeki suçlular aleyhinde aynı sertlikle hareket etme cesaretini gösterip gösteremeyeceğini bekleyip görmek kalıyor.» (92)*

İngiliz Yüksek Komiseri umduğunu göremeyecektir. Padişah ve Damat Ferit Paşa Hükümetine, kolay kolay yeni idam kararları verdiremeyeceklerdir. Olay, İngilizlerin pek beklemedikleri derecede büyük bir tepkiyle karşılanır. Büyük kitle gösterisine yol açar. İstanbul aydınları yargılamayı zaten yakından izlemişlerdi. İdam, alışılmış olduğu gibi, sabahın erken saatlerinde değil, öğleden sonra, halk kitlelerinin gözü önünde, Bayezit Meydanında infaz edilmiştir. Burada, halkın tepkisi biraz daha oluşmuştur. Kemal Bey, darağacı önünde halka şöyle seslenir :

---

(92) **F. O. 371/4173/61185** - Calthorpe'tan Foreign Office'e. Şifre tel. İstanbul, 17.4.1919, No. 789.

«Sevgili vatandaşlarım; ben bir Türk memuruyum; aldığım emri yerine getirdim, vazifemi yaptığıma vicdanım emindir. Sizlere yemin ederim ki, ben de masumum; son sözüm bugün de budur, yarın da bu olacaktır. Ecnebi devletlere yaranmak için beni asıyorlar... Eğer adalet buna diyorlarsa kahrolsun böyle adalet!»

Bayezit Meydanı yasa bürünür. Halkın içinden «kahrolsun» sesleri duyulur. Ertesi gün dalgalanma Kadıköy yakasına atlar. Kemal Bey'in cenazesi vasiyeti üzerine, Kadıköy Kuşdili çayırındaki oğlunun mezarı yanına gömülecektir. Cesedi ailesine teslim edilir. Kadıköy'de büyük bir cenaze töreni yapılır. Tıbbiye öğrencileri, cenazeyi, «Türklerin Büyük Şehidi Kemal Bey» yazılı bir çelenkle karşılarlar. Tabut, Kadıköy İtfaiye Karakolu önünden geçerken bir manga asker kendiliğinden cenazeyi selamlar. Cenaze alayı gittikçe büyür. Evlerden hıçkırıklar duyulur. Mezarı başında imam sorar :

«Merhumu nasıl bilirsiniz?»

Cemaat birden gürler :

«Büyük vatanperverdir, iyi biliriz, Allah rahmet eylesin!»

İngilizler, Kemal Bey'in cenaze törenini yakından ve dikkatle izlerler. Kadıköy'de E. La Fontain adlı bir İngiliz istihbarat yüzbaşısı görevlidir. 12 Nisan günü cenaze törenini şöyle rapor eder:

«Ermeni kırımı ile tanınan Boğazlıyan ve Yozgat Mutasarrıfı Kemal Bey için, Kadıköy'de bugün saat 12'de büyük ve görkemli bir cenaze töreni yapıldı. Cenaze alayının önünde tıbbiye öğrencileri, polisler ve birçok molla bulunuyordu. Tabutun omuzlarda taşınması âdet olduğu halde, törene daha büyük önem vermek amacıyla, bu kez tabut başlar hizasından daha yukarıda, eller üzerinde taşındı. Birçok Jön Türk törende hazır bulundu. Çok sayıda fotoğraf çekildi. Tören için 1000'den fazla davetiye dağıtıldı. İslam dininde böyle bir şey şimdiye kadar duyulmuş değildi. Bütün bunların, üyelerinden birini kaybetmiş olan İttihat ve Terakki Komitesince kasten düzenlendiği apaçıktır. Hükümetin böyle bir törene izin vermekle gösterdiği güçsüzlük, affedilemez...

İslam törelerine tamamen aykırı olarak, üzerlerinde, 'Milletin masum kurbanına' yazılı çelenkler vardı.

Böyle bir gösteri yapılacağı Emniyet makamlarınca bilindiği halde, bunu önlemek için hiçbir şey yapılmadığı bildiriliyor. 'Törenin, bugünkü Hükümete karşı düşmanca bir gösteri olduğu açıktır'.» (93)

H.A.D. Hoyland adlı bir başka İngiliz istihbarat subayı, Kemal Bey'in «*Masum İslam şehidi*» olarak adlandırıldığını belirterek raporu üst makamlara sunar. İki gün sonra yüzbaşı La Fontain, törenle ilgili olarak tamamlayıcı bir rapor daha kaleme alır ve şunları bildirir :

«Cenaze törenini, Kadıköy, Mecidiye, Üsküdar Dergâh şeyhi Münip Efendi yönetti. Münip Efendi, törene katılmaları için mollalara emir vermiştir. Törende, tıbbiye öğrencilerinden başka, çok sayıda subay ve er de bulundu. Elinde bir buket çiçek tutan tıbbiye öğrencilerinden biri, mezarın başında bir konuşma yapmıştır. Bu konuşmadan aşağıdaki parça aynen çevrilmiştir :

'Dinle ey Millet!

Dinleyin ey Müslümanlar!

Burada toprağa verdiğimiz insan, Kahraman Kemal Bey'dir.

İngilizi Odesa'dan attılar; haydin biz de İstanbul'dan kovalım. Ne bekliyoruz? İngilizi atmak borcumuzdur. Felaketimizi hazırlayan İngilizi yok etmek zorundayız. Allah'ın yardımıyla yakında İngilizin kafasını ezeceğiz.'

Bu öğrenciden sonra, bir başkası da aynı sertlikte bir konuşma yapmıştır. Her iki konuşmanın tonu, açıkça ayaklanmaya kışkırtmak için hesaplanmıştır...

Bir muhbir, Fındıklı'da, bir cami ile Türk askerlerinin yemek yedikleri bir kulüp bulunduğunu, 10 Nisan günü saat 5'te askerlerin, yemekhaneden Meclis binasına cephane sandıkları taşıdıklarını haber verdi. Taşıma iki saat sürmüş. Bu binada, başka silahlar ve bombalar da bulunuyormuş...» (94)

---

(93) **F. O. 371/4173/72536** - Yüzbaşı La Fontain'den İstihbarat Merkezi'nde Yüzbaşı Hoyland'a rapor. Kadıköy (İstanbul), 12.4.1919, No. 59.

(94) **F. O. 371/4173/72743** - La Fontain'den Genel Karargâh İstihbarat Merkezi'ne rapor. 14.4.1919, No. 63.

Bu raporlar karşısında İngiliz makamları ilk kez irkilirler. Amiral Calthorpe, İttihat ve Terakki'nin Türkiye'de hâlâ geniş nüfuzlu olduğunu, bu nedenle Kemal Bey'in, «Haklı bir davanın ilk şehidi» ilan edildiğini, bu idamın İtilaf Devletlerine verilmiş bir ödün olarak görüldüğünü bildirir. Sadrazamın, cenaze töreninden dehşete kapıldığını söyler (95). Bir başka raporunda, «*cenaze törenine katılanların, Müslüman halkın büyük çoğunluğunun duygularına tercüman oldukları kuşkusuzdur*» der ve kaygılarını belirtir (96).

İngiltere Dışişleri Bakanlığını da bir düşüncedir alır. İngilizlerin yakalatıp Bekirağa Bölüğü'ne tıktırdıkları insanların kolay kolay idam sehpalarına yollanamayacağı anlaşılır. Bir İngiliz Dışişleri görevlisi, «*bu idamı, İttihat ve Terakki Komitesi kendisine bir sermaye yaptı, idamlar devam ederse yine sermaye yapacak; idamlar durdurulursa daha da fazla sermaye yapacak*» diye not düşer ve şunları ekler :

> «*Tutuklu suçluları Türkiye dışına sürmek bizim lehimize olabilir... Sadrazam, cezalandırmaktan pek fazla korkmuşsa suçluları bize teslim etmekten memnun olabilir.*» (97)

Ama İngiliz makamları, sanıkları teslim aldıktan sonra ne yapacaklarını kesinlikle bilemezler. Türkiye dışına sürüldükten sonra ne olacak? Bir ikinci Dışişleri görevlisi, yukardaki notun altına şunları ekler :

> «*Evet ama, Barış Konferansı bu durumda ne yapılacağını kararlaştırmış değildir. Suçluları yargılamak için bir Müttefik Mahkemesi kurulup kurulmayacağına, kurulunca da hangi suçluların bu mahkemenin yargı yetkisinde olacağına karar vermemiştir.*» (98)

Kemal Bey'in mezarı başında tıbbiyelilerin, «*İngilizin başını ezeceğiz*» diye haykırmaları, İngiliz makamlarını ayrıca dü-

---

(95) **F. O. 371/4173/61185** - Calthorpe'tan Foreign Office'e şifre tel. İstanbul, 17.4.1919, No. 789.

(96) **F. O. 371/4173/72536** - Calthorpe'tan Foreign Office'e rapor. İstanbul, 21.4.1919, No. 567/1845.

(97) **F. O. 371/4173/61185** - Foreign Office'in 22.4.1919 günlü notu.

(98) **ibid.** Foreign Office'in 22.4.1919 günlü bir başka notu.

şündürür. Bir görevli, «*bu konuşma yalnız ve yalnız Büyük Britanya'ya karşı yöneltilmiştir... Silah yığınağı raporu doğruysa, hiç de iyiye alamet değil*» der (99).

İngilizin cesareti kırılmaya başlamıştır. Bundan sonraki günlerde İstanbul Hükümetine yeni kara listeler verilmez olur. İstanbul'daki sıkıyönetim mahkemelerinden de pek umutlu değildir İngilizler. Sadrazam korkuya kapılmıştır. Yeniden idam cezaları verdirebileceği çok kuşkuludur. İngilizler umutsuzca beklemeye başlarlar. Bekirağa Bölüğü'ndeki tutukluların serbest bırakılabilecekleri ya da kaçırılabilecekleri kaygısı sürekli olarak İngilizlerin kafalarını uğraştırır. Bir düşünme dönemi başlar.

Kısaca, Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey'in idamı, Türk «Savaş Suçluları» konusunda İngilizlerin tutumlarında bir dönüm noktası olur. Bundan sonra tutukluları Malta'ya sürme fikri ön plana geçer.

İttihatçıların Yargılanmaları

Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey'in idamından iki hafta sonra, 28 Nisan 1919 günü, büyük İttihatçıların yargılanmaları başlar. İttihat ve Terakki iktidarının tutuklanabilmiş Nazırları, Genel Merkez üyeleri, Ziya Gökalp gibi fikir adamları ve en başta o dönemin Sadrazamı Sait Halim Paşa, İstanbul'da kurulmuş sıkıyönetim mahkemesi önüne getirilirler. Enver, Talât, Cemal Paşalar gibi yurt dışına kaçmış İttihatçı liderler ise gıyaben yargılanacaklardır.

Ancak İngilizler, bu mahkemeden pek umutlu değillerdir. Büyük siyasetçilere bakarak küçük bir memur olan Boğazlıyan Kaymakamının idamı bile büyük olay yaratmıştı. İstanbul yerinden oynamıştı. Damat Ferit Paşa Hükümetine ve İngilizlere karşı açıkça meydan okunmuştu. Tıbbiye öğrencileri, «İngilizlerin başını ezeceğiz» diye haykırmaktan çekinmemişlerdi. Bunlar birer uyarıydı. Şimdi, yüksek düzeydeki kişiler aleyhinde idam kararı verilebileceği çok kuşkuluydu. Damat Ferit Hükümeti oldukça ürkekleşmişti. İngilizlerde de bir çekingenlik başlamıştı.

---

(99) **F. O. 371/4173/72743** - Foreign Office'in 14.5.1919 günlü notu.

İstanbul'da başlayan yargılamayı, İngilizler ilgisizce izlerler. Bu konuda ayrıntılı raporlar kaleme almayı bile biraz gereksiz görürler. İngiliz Yüksek Komiserliği, İstanbul'da yeni yayımlanmaya başlanmış *Le Spectateur d'Orient* adlı Fransızca azınlık gazetesinin ilgili sayılarını Londra'ya postalamakla yetinir. İngiliz Dışişleri Bakanlığı, İttihatçıların yargılanmalarını bu gazeteden izler. Mahkemeye umut bağlanış olanlar, hemen hemen yalnız İstanbul Rum ve Ermeni azınlığıdır. Bunların organı durumundaki *Le Spectateur d'Orient,* 29 Nisan günü, bütün baş sayfasını İttihatçıların yargılanmalarına ayırır. Pek heyecanlıdır. Büyük başlıklar atar :

«İttihat ve Terakki'nin Yargılanması - Eski Nazırlar Sanık Sandalyesinde - Kendilerine Yüklenen Suçlar : İnsan Kırımı» gibi başlıklar. Gazete, Türkiye Hıristiyanlarının emelleri bakımından bu mahkemeyi «yeni bir çağ açacak» gibi görür ve «Doğu'nun Hıristiyan halkları, İtilaf Devletlerine ve Amerika'ya karşı bir kez daha minnettardırlar,» der. Gazete, ilk oturumu, bütün ayrıntılarıyla okuyucunun gözleri önüne serer.

28 Nisan günü, saat 13.40'da Sıkıyönetim Mahkemesi Başkanı Nâzım Paşa, «ufak dağları ben yarattım» edasıyla başkanlık koltuğuna oturur. Eski iktidarın Sadrazamı Sait Halim Paşa'dan başlanarak, sanıklar teker teker mahkemenin önüne getirilir : eski Maarif Nazırı Şükrü Bey, eski Nafıa Nazırı Ali Münif Bey, eski Hariciye Nazırı Ahmet Nesimî Bey, yine eski Hariciye Nazırlarından Halil Bey, eski Adliye Nazırı İbrahim Bey. Sonra, İttihat ve Terakki Umumî Merkez üyelerinden Ziya Gökalp, İttihat ve Terakki Umumî Kâtibi Mithat Şükrü Bey, eski İstanbul Merkez Kumandanı Albay Cevat Bey...

Sıkıyönetim Mahkemesi Başkanı Nâzım Paşa, eski Sadrazam Prens Sait Halim Paşa'dan başlayarak ilk sorgusunu yapar :

— *Paşa, adınız?*
— *Sait.*
— *Babanızın adı?*
— *Halim.*
— *Yaşınız?*
— *56.*
— *Doğum yeriniz?*
— *Kahire.*

— *Tahsiliniz?*
— *Yüksek tahsil.*
— *Daha önce mahkûmiyetiniz var mı?*
— *Hayır.*

Aynı sorular öteki sanıklara da sorulur. «Daha önce mahkûmiyetiniz var mı?» sorusuna gelince, bütün sanıklar arka arkaya karşılık verirler : «*Hayır, hayır, hayır. Eski Adliye Nazırı İbrahim Bey, 'Allaha şükür, hayır'*» der, ([100]).

Mahkeme, bu insanların «suçlu» olabileceklerine içten inanmakta mıdır? Bilinmez, ama biraz kararsızdır. Bir ithamname hazırlanmıştır. Ne söylemek istediği pek açık değildir; ama anlaşılan şudur ki, eski iktidar üyelerine yüklenmek istenen başlıca suç, sözde «Ermeni Kırımı»dır. Boğazlıyan Kaymakamı da bu suçla asılmıştı ve bu, Türk milletini derinden yaralamıştı. Nâzım Paşa mahkemesi eski nazırları da aynı suçla mahkûm edebilecek miydi? Mahkeme kendisinden pek emin görünmez. Daha ilk günde kararsızdır, savsaklamaya başlar. Usul konularına dalar. Yargılama gecikmelere uğrar. Sezilen odur ki, Nâzım Paşa, güç durumdadır. Daha birinci celse üzerine, İngiltere Dışişleri Bakanlığı görevlilerinden Mr. Edmonds, «Bu mahkeme pek ilginç değil, üstelik karışık» der. Sanıkların hangi suçla yargılanacaklarını anlamakta güçlük çeker ve «anlaşılan kırım suçuyla yargılanacaklar» diye ekler ([101]).

Sıkıyönetim mahkemesi, usul ve yetki sorunlarıyla bir süre oyalandıktan sonra, 4 Mayıs günü, yeniden sorgulara başlar. Ama hemen hemen hiç ilgi uyandırmaz. İlk günü pek heyecanlı olan *Le Spectateur d'Orient* gazetesi bile, mahkemeyle ilgili haberlerini iç sayfalarda, kısa kısa vermekle yetinir. 9 Mayısta, «ilgi gittikçe azalıyor» diye yazar. İttihatçıların yargılanmalarına büyük umut bağlamış olan Ermenilerle Rumların keyfi kaçmıştır. İngilizler de öyledir. İngiliz Dışişleri görevlilerinden biri, «Mahkemeye karşı pek az ilgi var. Sanıklar, Ermeni kırımıyla ilgileri bakımından sorguya çekiliyorlar, ama hepsi bunu inkâr ediyor,» diye yazar ([102]).

13 Mayıs günü, Aşçıyan adlı bir Ermeni, sıkıyönetim mahkemesi sorgu yargıçlığına atanır. Sanıklar, «Ermeni kırımına

(100) **Le Spectateur d'Orient,** (İstanbul), 29.4.1919, No. 116., s. 1.
(101) **F. O. 371/4173/75879** - W. G. E.'nin 20.5.1919 günlü notu.
(102) **F. O. 371/4173/79398** - Foreign Office'in 27.5.1919 günlü notu.

katılma» suçunu toptan inkâr ederler. Mahkeme Başkanı sanıkları sıkıştırmak, konuşturmak, itiraf ettirmek ister. Bu sorgular sürerken, 15 Mayıs gelir çatar, Yunanlılar İzmir'e çıkar ve bütün Türkiye'de kaynaşma başlar. Protesto telgrafları, protesto mitingleri birbirini kovalar. Tam bu hava içinde, Ermeni kırımından sanık olarak sorguya çekilen Ziya Gökalp, 17 Mayıs günü mahkeme önünde gürler :

«Milletimize iftira etmeyiniz. Türkiye'de bir Ermeni kırımı değil, bir Türk - Ermeni vuruşması vardır. Bize arkadan vurdular, biz de vurduk.»

Gökalp, meseleyi kökünden kesip atmıştır. İftirayı, iftiracıların yüzüne çarpmıştır. Konuşması geniş yankılar yapar. Hele o hava içinde, sıkıyönetim mahkemesinin Türk ileri gelenlerini «Ermeni kırımından» dolayı mahkûm etmesi artık büsbütün olanaksızdır.

İngilizlerin, Türkleri Türklerin eliyle mahkûm ettirip cezalandırma tasarıları suya düşmüştür. Padişah Hükümetiyle İngilizlerin önünde şimdi iki şık vardır: Bekirağa Bölüğü'ndeki tutuklular ya serbest bırakılacaklardır, ya da Malta'ya sürüleceklerdir. Büyük bir öç alma hırsıyla yakalattıkları bu kimseleri serbest bırakmayı İngilizler ve Damat Ferit Paşa göze alamazlar. Türkiye'de cezalandırılamayacaklarına ve serbest de bırakılamadıklarına göre, İngilizlerin önünde kala kala bir yol kalır : Malta!

II

İLK SÜRGÜNLER

«1/2 Mart (1919) gece yarısından sonra Haydarpaşa istasyonuna varınca etrafımızı İngiliz polis ve askerleriyle kuşatılmış gördük; işte o zaman acı hakikat meydana çıktı, gafletten ayıldık...»

2667 Ali İhsan Paşa (SÂBİS)

«Sadrazam (Damat Ferit Paşa), çeşitli nedenlerle tutuklanmış kişileri... mahkûm ettirmeyi çok zor, cezalandırmayı ise daha da zor görmektedir. Bu bakımdan bunların Malta'ya gönderilip gönderilmeyeceğini sordu...

Bu kimseler, Müttefiklerin kararlarına karşı açıkça direnme kararı verilince, karışıklık yaratacak güçlere iyi bir katkı olacaklardır. Böyle bir hareketin önlenmesi zorunludur.»

Tuğamiral Richard WEBB
İngiliz Yüksek Komiseri Vekili
19.5.1919

«Bu sanıkların, hapisten kurtulur kurtulmaz hemen bütün İttihatçı taraftarlarının çekirdeği olacakları apaçıktı. Bunun sonucunda başkentte bile son derece ciddî karışıklıklar çıkacağından korkuluyordu ve karışıklıklar, yalnız bugünkü Hükümetin değil, fakat aynı zamanda Müttefiklerin de maddî, manevî çıkarlarının son derece zararına olacaktı...

Tehlike açık olduğu kadar da âcildi...

Mahpuslar 28 Mayıs (1919) günü gemiye yüklendi ve gemi aynı gece yola çıktı.»

Amiral Arthur CALTHORPE
İngiliz Yüksek Komiseri
30.5.1919

«İngiliz askerî makamlarının 28 Mayıs günü İttihat ve Terakki üyelerini hapisten alıp götürdüklerini basından öğrendim.

Türkiye'deki Müttefik Orduları Komutanının, asayişin korunmasını ciddi olarak etkileyebilecek böyle önemli bir olaydan beni haberdar etmeyi uygun görmeyişine hayret ettim. Kuşkusuz bu, Hükümetinizin (İngiltere'nin) emriyle yapılmıştır ve bu bakımdan İngiliz Hükümetinin kendi emellerini gözeten siyasal bir tedbirdir.»

General Franchet d'ESPEREY
Müttefik Orduları Fransız Başkomutanı
30.5.1919

Malta Öncüsü

Türkiye'den Malta'ya ilk sürülen, eski Altıncı Ordu Komutanı Ali İhsan (Sâbis) Paşa'dır. İlk sürgün kafilesinden iki ay kadar önce, 29 Mart 1919 günü adaya varmıştır. Ali İhsan Paşa, aynı zamanda Mütareke döneminde, İngilizlerin Türkiye'de tutukladıkları ilk ordu komutanıdır. Ondan önce de İngilizler bazı Türk subaylarını tutuklamışlar, hatta kurdukları özel harp divanlarında yargılamaya başlamışlardı. Ama onların en kıdemlileri albaylar ya da tümen komutanlarıydı. Ali İhsan Paşa ile tutuklamalar generallere ve ordu komutanlarına kadar genişletilmiş oluyordu.

Ali İhsan Paşa, Musul bölgesindeki Altıncı Ordunun komutanı olarak Mütareke'nin ilk gününden beri İngilizlere karşı direnmiştir. İngilizlerin Türkiye'yi parçalama, doğu Anadolu'yu Ermenilere peşkeş çekme emellerine engel olmaya çalışmıştır. Orduyu dağıtmamış, silahları teslim etmemiş, İngilizlerin haksız işgallerini protesto etmiş ve Ermeniler arasına girip propaganda yapmaya kalkışan bir İngiliz subayını, Yarbay Kelling'i, birkaç gün hapsetmiştir. Bu gibi direnişleri yüzünden Paşa, Mütareke'nin daha ilk günlerinde İngilizlerce mimlenmiştir. Altıncı Ordu ve Ali İhsan Paşa konusunda İstanbul Hükümetiyle İngilizler arasında uzun yazışmalar yapılmış; ve bu ordu doğu Anadolu içlerine doğru çekildikçe çekilmiştir. Ama İngilizler için Altıncı Ordu 1919 yılı Şubat ayına kadar yine bir sorun olarak kalmıştır.

7 Şubat günü Mareşal Allenby, Kahire'den kalkıp bir fırtına gibi İstanbul'a gelir ve aynı gün Osmanlı Harbiye ve Hariciye Nazırlarına 12 maddelik bir ültimatom verir. Gelişinin birinci amacı, Ali İhsan Paşa ve Altıncı Ordu sorununu kökünden kesip atmaktır. Verdiği ültimatomda, Ali İhsan Paşa'nın görevine son verilmesini, Altıncı Ordunun, silahları teslim edilerek dağıtılmasını ister. Allenby, gerekli gördüğü her Osmanlı

görevlisinin işine son vereceğini, istediği kimseleri tutuklatacağını da ültimatomda belirtmiştir (1).

Tevfik Paşa Hükümeti, bu aşırı İngiliz baskısına boyun eğer. 9 Şubat günü, Ali İhsan Paşa'yı İstanbul'a çağırır ve Altıncı Ordunun adını Onüçüncü Orduya çevirir. Görevine son verilen Ali İhsan Paşa, İngilizlerin kendisini tutuklayabileceklerini aklına getirmiş gibidir, 12 Şubatta İstanbul'a şöyle yazar :

> «... *Musul, Arappınar, Cerablus ve Ayıntap'ta İngilizlere karşı, yurt çıkarlarını korumak için vekarla direnmiş ve Yarbay Kelling'i bir süre tutuklatmış olduğumdan, İngilizler bunun öcünü almaya kalkışabilirler... Silah ve hayvanlarımızı almaya cüret etmeleri ve... bizi tutuklayıp geciktirmeleri akla gelir (Tevkif ve tehir etmeleri varid-i hatırdır).*» (2)

Bunları önceden Harbiye Nezaretine yazmış olmakla birlikte Paşa, gerçekten tutuklanıp Malta'ya sürüleceğini pek aklına getirmemiştir. «Tevkif» sözcüğünü bile «tutuklanmak» anlamına değil, «durdurulmak», «yolundan alıkonulmak» yerine kullanmış gibidir. «Yolda İngilizlerin engellemeleri yüzünden İstanbul'a varışım gecikebilir,» demek istemiştir. Anılarında, «Haydarpaşa istasyonuna varınca... gafletten ayıldık» der. Buna pek şaşmamak gerek. O dönemde Ali İhsan Paşa gibi, iş işten geçtikten sonra uyananlar, İngilizlerin tuzağına düştükten sonra ayılanlar pek çoktur. Kaldı ki, o sıralarda Osmanlı Harbiye Nezareti, ordu komutanlarını etkili biçimde koruyabilecek güçte değildi. Türk generallerinin, Türk topraklarında güvenle dolaşabilmelerini sağlamaya gücü yetmiyordu Harbiye Nezaretinin!

Ali İhsan Paşa, ordusunun kumandasını Albay Ahmet Cevdet'e devrederek İstanbul yolunu tutar. 21 Şubat günü Resülayn'dan trene biner. Bu, İngilizlerin Halep'ten gönderdikleri bir trendir. Paşa hiç kuşkulanmaz. Centilmen İngilizlerin kendisini onurlandırdıklarını sanır. Trende, Paşayla birlikte İstanbul'a giden bir subayla 16 erden kurulu bir İngiliz muhafız

(1) Allenby ültimatomunun tam metni için bkz. Harp Tarihi Dairesi, **Türk İstiklâl Harbi I,** s. 100-101. İngilizce aslı : **F. O. 406/41,** No. 13, p. 19.

(2) Harp Tarihi Dairesi, **Türk İstiklâl Harbi I,** s. 102.

kıtası vardır. Ali İhsan Paşa aslında muhafaza altında, tutuklu gibi yolculuk yapmaktadır. Ama kendisini tam güven içinde görür. Her şeyin normal gittiği kanısındadır. Hatta İstanbul'a varınca Harbiye Nazırı olacağını bile kendisine söylerler. İnanmaz görünürse de morali, onuru yerindedir. Yolculuğun bundan sonrasını Paşa'nın kendi kaleminden dinleyelim :

«Konya Ereğli'sine kadar her şey yolunda gitti... Ne Konya Ereğli'sindeki ve ne de Konya'daki duraklamamız sırasında İstanbul durumu hakkında kaygı verecek hiçbir haber almadık. Konya'da Vali Muammer ve Ordu Müfettişi Mersinli Cemal Paşa ile görüştüm. Onlar da, gazete havadislerine göre, benim İstanbul'a gidince Harbiye Nazırı olacağıma inanmışlar...

Nihayet, İzmit civarına yaklaştık... Binek hayvanlarımı seyisleriyle beraber Derbent istasyonunda indirdikten sonra, biz trenle Haydarpaşa'ya doğru yolumuza devam ettik ve 1/2 Mart gece yarısından sonra Haydarpaşa istasyonuna varınca etrafımızı İngiliz polis ve askerleriyle kuşatılmış gördük; işte o zaman acı hakikat meydana çıktı; gafletten ayıldık ve esrar perdesi kalktı.

Barış zamanında Moda'da oturan ve o vakit İngiliz ordusu karargâhında istihbarat subayı bulunan Yüzbaşı La Fontaine, İstanbul'daki İngiliz kumandanının emriyle tutuklandığımı ve kendisiyle birlikte gelmekliğimi Fransızca söyledi. Bu konuşma esnasında etrafımızı on beş, yirmi kadar silahlı İngiliz askeri kuşatmıştı... Sebebini sordum; bilmediğini, kendisinin aldığı emri uygulamak zorunda olduğunu ve benimle tartışmaya yetkisi olmadığını ciddî bir tavırla söyledi...

(İstanbul'da) eşimi ve çocuklarımı görmeden İngiliz tuzağına tutulmak bana çok ağır gelmişti. Subay arkadaşlarımdan nemli gözlerimi saklamaya dikkat ediyordum...

Benimle beraber gelmiş olan arkadaşlara veda ettim. Ve kadere boyun eğerek La Fontaine'e döndüm ve Fransızca :

Haydi gidelim, dedim...» (3)

(3) Ali İhsan Sâbis, **Harp Hatıralarım,** Ankara 1951, cilt V, s. 19 - 21.

Ali İhsan Paşa, böylece İngiliz tuzağına yakalanır. Yakalanınca hayıflanır. Yola çıkmadan önce, bir Arap falcı, «*Bu yolculuğun sonu biraz kederli görünüyor. Paşa bir musibete uğrayacak*», demiş. Tutuklanınca Paşa, «*keşke bu falcının sözüne kulak verseydim, keşke Diyarbakır da kalsaydım*» diye düşünür, üzülerek! Dikkati çeken şudur ki, Paşayı tutuklayan İngilizlerin sayısı 15 - 20 kadardır. Oysa Paşa'nın yanında, onunla birlikte yolculuk yapmış 30 Türk subayıyla, 500 kadar asker vardır. Hepsi mıhlanıp kalmıştır! İngilizin karşısında bu yılgınlık anlaşılır şey değildir. Paşa, «Haydarpaşa'ya varınca... ayıldık» derken bile, tam ayılamamış gibidir. Haklarını başka yollarla koruyabileceğini umar ve İngiliz yüzbaşısının önüne düşer.

O gece İngiliz yüzbaşısı, Ali İhsan Paşa'yı yürüyerek Moda'ya kadar götürür. Geceyi yüzbaşının evinde geçirirler. Ertesi sabah Paşa, Hükümetin değiştiğini, Damat Ferit Paşa'nın sadrazam olduğunu öğrenir ve kurtulma umutlarını yitirir. İngilizler Ali İhsan Paşa'yı, cezaevi haline getirdikleri «Arapyan Han» denen binaya hapsederler. Bir ay kadar burada tutulduktan sonra Paşa, 29 Mart 1919 günü Malta'ya sürülür. Malta'ya giderken yalnız değildir. Yanında emir onbaşısı İbrahim Ahmet de vardır. Paşa, anılarında bu onbaşıdan hiç söz etmez. İngiliz belgelerinde ise İbrahim Ahmet, «Ali İhsan Paşa'nın onbaşısı - gönüllü sürgün» diye anılır. Paşa, Malta öncüsüdür; onbaşı onun yoldaşı. Adaya varınca birer sürgün künyesi alırlar:

«*2667 Ali İhsan Paşa.*»

«*2668 İbrahim Ahmet.*»

Bundan sonra numaralar birbirini izleyecektir. Malta'ya sürülen her Türk, adaya varış sırasına göre bir numara alacak ve liste uzadıkça uzayacaktır.

Bir Manga Subay

Ali İhsan Paşa olayı, ciddî bir tepki yaratmaz. Paşa'nın tutuklandığını duyar duymaz Harbiye Nezareti, 3 Mart günü Sadarete bir tezkere yazar. İngilizlerin Türk tümen komutanlarından sonra bu kez tutuklamaları ordu komutanlarına kadar vardırdıklarını, tarihin böyle bir şey kaydetmediğini belirtir. Bu gidişin sakıncalarına değinir ve Paşa'nın kurtarılması

için girişimde bulunulmasını ister (4). Ama, tam o gün sadrazamlığa gelmiş bulunan işbirlikçi Damat Ferit Paşa Hükümetinden bir ses, sada çıkmaz.

İngilizler, Türk Hükümetinden sanki bir tepki geleceğini beklercesine, Ali İhsan Paşa'yı hemen Malta'ya sürmezler. Bir ay kadar Arapyan Handa muhafaza altında tutarlar. Padişah Hükümetinden yine bir kıpırdanış görülmez. Sonunda Paşa, Malta'ya sürülür. Belki yurt dışında, yabancı bir mahkemede yargılanacaktır. Ferit Paşa Hükümetinin yine kılı kıpırdamaz. Halktan da bir tepki gelmez. İngilizler, sanki kendi sömürgelerindeymiş gibi davranmaya başlamışlardır. Padişah Hükümetinin de işbirlikçi umursamazlığı yüzünden, Türk devletinin egemenliği ayaklar altına alınmıştır. Henüz resmen işgal altında bile olmayan başkentte Osmanlı yasaları yerine, İngiliz buyruğu geçerli olmaya başlamıştır. Bir bakıma, Türkiye'nin ulusal onuru ve egemenliği onarılmaz bir yara almıştır. Olayın, kişisel bir sorun olmaktan öteye bir anlamı vardır. Ama buna gereken duyarlılık gösterilmemiştir. Böylece acı bir örnek yaratılmış, kötü bir çığır açılmıştır.

Bundan böyle İngilizler, daha birçok Türk vatandaşını Malta Adasına taşıyacaklar da taşıyacaklardır. Ali İhsan Paşa'dan hemen sonra, bir manga kadar Türk subayının peşine düşerler. Bunlar, Albay ile Yüzbaşı rütbelerinde subaylardır. Nisan ayı içinde İngiliz İrtibat Subayı Binbaşı Van Milligan, Harbiye Nezaretine gider. 22 kişilik bir subay listesi verir ve bunların «İngiliz tutsaklarına kötü davranmaktan sanık olduklarını» ileri sürerek tutuklanmalarını ister. Subayların çoğu tutuklanır. Arkasından İngiliz İstihbarat Subayı Yarbay Vilinerr, Harbiye Nezaretine gider. Bu subayların İngiliz askerî makamlarına teslim edilmelerini ister. Bunlar, İngiliz askerî mahkemelerinde yargılanacaklardır. İngilizlerin buna benzer bir girişimi şubat başında da görülmüştü. Ama o zaman Tevfik Paşa Hükümeti, Türkiye'nin egemenlik ilkesine aykırı olan İngiliz isteğini kesinlikle reddetmişti. İngilizler o zaman üstelememişler ve duraklamışlardı. Bu kez sadaret koltuğunda İngilizlerle işbirliği yapan Damat Ferit Paşa vardır.

Harbiye Nezaretinin ısrarı üzerine, Damat Ferit Paşa, 1 Mayıs günü İngiliz Yüksek Komiserliğine bir nota verir. Ödün

(4) **İbid.**, s. 215, Ek - 10.

veren, işbirlikçi bir notadır bu. İngilizlere teslim edilmeleri istenen subayların, Türkiye dışında yargılanacaklarının anlaşıldığı belirtildikten sonra, sözde bunu reddedermiş gibi bir dil kullanılır. Yurt dışında yargılamanın güç olacağı; sanıkların kendilerini kolay savunamayacakları; tanıkların dinlenmesi, delillerin toplanması bakımından da zorluklarla karşılaşılacağı anlatılır. Daha sonra, Türk subaylarının, Türk askerî yargısı dışında yargılanmalarının uluslararası yasalara ve Mütareke anlaşmasına aykırı olacağı da, pek yumuşak bir dille söylenir. Notanın sonunda Damat Ferit Paşa, bir öneride bulunur: Bu subayları yargılamak üzere, İstanbul'da bir *Türk - İngiliz karma Sıkıyönetim Mahkemesi* kurulmasını ister (5). Bu öneri, Türk yargı yetkisinden ve egemenliğinden İngiltere'ye ödün vermek; Türk subaylarının İngilizlerce de yargılanmalarına razı olmaktır.

İngiliz Yüksek Komiseri, bu ödünle yetinmez. 16 Mayıs günü verdiği karşılıkta, Türk subaylarının yurt dışında yargılanmaları sırasında kolaylık gösterileceğini, tanıkların dinleneceğini söyler. Ondan sonra, bu kimselerin «savaş yasalarıyla törelerini çiğnemiş» olduklarını ileri sürer. «Bu bakımdan anılan kişilerin teslim edilmelerinde İngiltere Hükümeti ısrar etmektedir» der (6).

Birkaç gün sonra İngiliz Yüksek Komiseri Calthorpe, Damat Ferit Paşa'ya bir nota daha verir. Dokuzuncu Ordu Komutanı Yakup Şevki Paşa'nın İngiliz askeri makamlarına teslim edilmesini ister. Paşa, Mütareke anlaşmasının uygulanmasına engel olmak ve tutsaklara kötü davranmakla suçlanır. İstanbul'a gelmiştir. Gözlerinden rahatsızdır. Haydarpaşa Hastanesinde tedavi görmektedir. Calthorpe, Paşanın hastanede tutuklanmasını ister (7). Tam o günlerde İngilizler, ilk sürgün kafilesini Malta'ya yollamak üzeredirler. Gemi beklenmektedir, daha doğrusu gemi yoldadır. Geminin İstanbul'a gelişine kadar, yolcularını tamamlamak çabası içindedirler.

Yakup Şevki Paşa, ilk gemiye yetiştirilemez. Onun Mal-

(5) **F. O. 371/4173/84433** - Damat Ferit Paşa'dan Calthorpe'a nota, İstanbul, 1.5.1919, No. 15449/145.

(6) **ibid.**, Calthorpe'tan Ferit Paşa'ya nota. İstanbul, 16.5.1919, No. 1315.

(7) **F. O. 371/4174/85628** - Calthorpe'tan Ferit Paşa'ya. Nota. İstanbul, 24.5.1919, No. 1315.

ta'ya gidişi gecikir. Ama, öteki bir mangalık subayı İngilizler teslim alıp ilk sürgün kafilesiyle birlikte, 28 Mayıs günü, İstanbul'da gemiye bindirirler. 2 Haziran günü Malta tutsak kampına indirileceklerdir.

İlk kafileyle Malta'ya sürülen bu subay grubu 14 kişiliktir: 3 albay, 2 yarbay, 5 binbaşı, 3 yüzbaşı ve rütbesi saptanamayan bir başka subay.

Bunların Malta'da aldıkları sürgün numaralarıyla birlikte adları şöyledir :

2676 Albay Celâl Bey, 2677 Yüzbaşı Şeref (veya Şerafettin) Efendi, 2678 Binbaşı Hazım Bey, 2679 Yarbay Mehmet Tevfik Bey, 2680 Albay Ahmet Tevfik Bey, 2681 Binbaşı Ömer Bey, 2694 Yüzbaşı Cemal Efendi, 2695 Yarbay Abdülgani Bey, 2699 Yüzbaşı Dr. Halil Bey, 2707 Binbaşı Mazlum Bey, 2708 Binbaşı Ahmet Haydar Bey, 2709 Albay Sami Bey, 2710 Binbaşı İbrahim Hakkı Bey ve Kemal Bey (8).

Bu subaylar ilk kafilede 54-67 sıra numaralarında yer alıyorlardı. Malta'ya varınca kendilerine karışık sıra numaraları verilmiştir. Bununla birlikte bu subaylar Malta Adasında ayrı bir grup olarak kalmışlar, öteki siyasî sürgünlerle pek kaynaşmamışlar ve hep birbirlerine dayanmışlardır.

Yıldızlara Dikkat!

15 Mayıs 1919 günü Türkiye'nin havası birdenbire elektrikleniverir. Yunan, İzmir'e ayak basmıştır. Türk'ün sabrı taştı taşacak. İşbirlikçi Sadrazam Damat Ferit Paşa bile, Yunan işgaline karşı bir tepki jesti olarak istifa eder. Gerçi birkaç gün sonra Padişah, sadrazamlığa yine Damat Ferit Paşa'yı getirir. Ama Türk kamuoyunda tepki dalga dalga büyür...

İstanbul'daki İngilizleri bir telaş alır. O gün Yüksek Komiser Calthorpe, Yunan çıkartmasını yerinde izlemek üzere

(8) **F. O. 371/4174/88768** - Calthorpe'tan Foreign Office'e rapor. İstanbul, 31.5.1919, No. 894. Sürgün numaraları başka belgelerden çıkarılmıştır. En sondaki Kemal Bey'in rütbesi ve sürgün numarası saptanamamıştır.

İzmir'deydi. Yardımcısı Amiral Webb, İstanbul'da ilk iş olarak Bekirağa Bölüğü'nü düşünür. Buradaki tutukluları Türk mahkemeleri eliyle cezalandırmak, o günün havası içinde artık bir düş gibi görünür. Türk makamlarının, kızgınlık içinde, cezaevi kapılarını ardına kadar açıvermeyeceklerine İngilizler nasıl güvenebilirler? Resmî makamlar buna kalkışmasalar bile, İstanbul halkının kükreyip Bekirağa Bölüğü'ne doğru yürümeyeceğine kim güvence verebilir? Ortada Hükümet bile yoktur. Amiral Webb, kararını verir: Bekirağa Bölüğü'ndeki tutuklular Malta'ya sürüleceklerdir. Hemen Donanma Komutanlığından bir gemi ister. Orduya da alarm işareti verir. 15 Mayıs günü General Milne'ye şunları yazar:

> «... *Çeşitli nedenlerle tutuklanmış bulunan kişilerin bugünkü durumda Türk cezaevlerinde kalmaları uygun değildir.*
>
> *Bu nedenle, siz de uygun görürseniz, bu kimseleri Malta'ya sürmek üzere cezaevinden teslim almanızı rica ederim.*
>
> *Teslim aldığınızı bildiren karşılığınıza kadar, bu kararımdan Türk Hükümetine bilgi vermek niyetinde değilim.*
>
> *Bu kimseleri Malta'ya götürmek üzere, «Prencess Ena» gemisini sağlamak için donanma yetkilileriyle yazışma yapıyorum.»* (9)

Ne var ki, Bekirağa Bölüğü tıklım tıklım doludur. Mayıs 1919'da burada en az 250 kadar tutuklu vardır. Bunların hepsi mi alınıp Malta'ya götürülecektir? Hepsini almak çok büyük bir iş olmayacak mıdır? Hepsi bir gemiye sığar mı? Malta'da hepsine bir çırpıda yer bulunabilir mi? Şimdiye kadar doğru dürüst hazırlık yapılmış değildir. Malta'ya sürülecekler ve sürülmeyecekler diye bir ayırma da yapılmamıştır. Amiral Webb, çarçabuk bir liste hazırlar. İngiliz Yüksek Komiserliğine göre, öncelikle Malta'ya sürüleceklerin listesidir bu. İngilizlerin gözünde, «en tehlikeli» ya da «en ağır suçlu» kişilerdir bunlar. Liste 59 kişiliktir. İlk Malta adayları bunlardır.

---

(9) **F. O. 371/4174/102588** - Webb'ten Milne'ye yazı. İstanbul 15.5.1919, No. 1315.

Amiral Webb, 19 Mayıs günü listeyi General Milne'ye iletirken 59 kişinin içinden bir seçme daha yapar. 19 kişinin adlarının karşısına birer «yıldız» (*) işareti koyar. «Yıldızlara dikkat» diye Ordu komutanını uyarır. 59 kişinin içinde bu 19 kişi âdeta «azılı» kimseler sayılır. En önemliler, diye görülür. Bunların adları Webb'in listesindeki sıraya göre şöyledir :

Sâbit Bey — Eski Sıvas Valisi (Sürgün suçu).
Memduh Bey — Eski Musul Valisi.
Ahmet Muammer Bey — Eski Sıvas Valisi.
Rahmi Bey — Eski İzmir Valisi.
Hüseyin Cahit Bey — İstanbul Mebusu (Asayişi bozmak suçu).
İsmail Canbulat Bey — Eski Dahiliye Nazırı (Asayişi bozmak).
Hüseyin Tosun Bey — Erzurum Mebusu (Asayişi bozmak suçu).
Abbas Halim Paşa — Eski Nafıa Nazırı (İmparatorluğun kaderinden sorumlu Kabine'nin üyesi).
Yunus Nadi Bey — «Yeni Gün» gazetesi sahibi (Siyasal nedenler).
Kâzım Bey — Albay, Enver Paşa'nın kayınbiraderi.
Ziya Gökalp — Ergani Madeni Mebusu (Asayişi bozmak suçu).
Hacı Adil Bey — Mebusan Meclisi Reisi (Asayişi bozmak suçu).
Mahmut Kâmil Paşa — Eski Birinci Ordu Komutanı (Kırım ve sürgün suçu).
Kemal Bey — Eski İaşe Nazırı (Asayişi bozmak suçu).
Mithat Şükrü Bey — Eski Maarif Nazırı, Burdur Mebusu.
Ali Münif Bey — Eski Nafıa Nazırı (Spekülasyon, siyasî neden).
Sait Halim Paşa — Eski Sadrazam.
Halil Bey — Eski Adliye Nazırı, İttihat ve Terakki üyesi.
Şükrü Bey — Eski Maarif Nazırı (10).

---

(10) **F. O. 371/4173/83002** - Webb'ten Milne'ye yazı. İstanbul, 19.5.1919, No. R. 1315 Ek liste.

Bu «yıldız» işaretli 19 sanığın suçları, İngiliz Yüksek Komiserliğince, ikişer üçer sözcükle, parantez içinde belirtilmiştir. Çoğunun suçu, «asayişi bozmak» diye gösterilmiştir. Her ne anlama geliyorsa!

Listede, yıldız işareti olmayan 40 kişi daha vardır. En çok tanınmış olanları: *Şeyhülislam Hayri Efendi, İzmir Mebusu Ubeydullah Efendi, Dr. Süleyman Numan Paşa, İstanbul Mevki Kumandanı Cevat Bey, Eski Dahiliye Nazırı Ali Fethi Bey (Okyar), Afyonkarahisar Mebusu Ahmet Ağaoğlu, Mülkiye Müfettişi Şükrü Bey (Kaya), Enver Paşa'nın babası Hacı Ahmet Paşa, İstanbul Mebusu Salâh Cimcoz, eski Hariciye Nazırı Ahmet Nesimî Bey...* Sonra Mebuslar: *Karasi Mebusu Hüseyin Kadri Bey, Tokat Mebusu Süleyman Sudi Bey, Bolu Mebusu Habip Bey, Sinop Mebusu Hasan Fehmi Bey, Çankırı Mebusu Fazıl Berkî Bey, Ankara Mebusu Âtıf Bey, Muş Mebusu İlyas Sami Bey gibi.*

Malta'ya sürülenler ile bu liste arasında bazı ayrılıklar görülecektir. İngilizler, Bekirağa Bölüğü'nden hem daha fazla, hem de biraz değişik kişileri alacaklardır. Ama, ilk Malta adayları bunlardır.

Bu liste Londra'ya ulaştığı zaman, İngiltere Dışişleri görevlilerinden Mr. Edmonds, «yıldızlı» ve «yıldızsız» kişilere bir göz atar ve şunları not eder:

«Tanınmış panislamist Ubeydullah Efendi, Ordu Sıhhiye hizmetleri başı Süleyman Numan Paşa ve eski Sofya Sefiri Fethi (Okyar) Bey de birer yıldızı hak edecek kadar önemlidirler.» (11)

Malta Operasyonu

Atatürk'ün İstanbul'dan Samsun'a yola çıktığı 16 Mayıs günü Yunan işgalinin yankıları genişlemektedir. Babıâli, İtilaf Devletlerine bir nota verir ve «böyle bir işgali haklı gösterecek hiçbir durum yoktu» der; Genelkurmay Başkanı Cevat Paşa (Çobanlı) orduya bildiri gönderir, bütün birliklerin yerlerinde ve silah başında kalmalarını emreder; Denizli'de,

(11) **ibid.**, W. G. Edmonds'un 4.6.1919 günlü notu.

Tavas'ta, Kastamonu'da, Bayramiç'te ve Seydişehir'de İzmir'in işgalini protesto eden mitingler yapılır. Ertesi gün Samsun'a 100 kadar İngiliz askeri daha çıkarılır; İtalyanlar Söke'yi işgal ederler; Yunanlılar ilerleyip Urla ve Çeşme'ye girerler; yeni protesto mitingleri yapılır; Giresun'dan İtilaf Devletleri temsilcilerine ve Amerika'ya protesto telgrafları çekilir. 18 Mayısta İstanbul Üniversitesi konferans salonunda işgali protesto için heyecanlı bir toplantı yapılır; Erzurum'dan İtilaf Devletleri temsilcilerine protesto telgrafları çekilir. 19 Mayısta Atatürk Samsun'a çıkınca İngilizleri bir kuşku alır; General Milne, Mustafa Kemal Paşa'nın niçin Anadolu'ya gönderildiğini Harbiye Nezaretinden sorar; İstanbul'un Fatih semtinde bir protesto mitingi yapılır...

Atatürk Samsun'a çıktığı gün İngilizler, Malta operasyonuna girişirler. Türkiye'de patlamalar olabileceğini anlamışlardır. Bekirağa Bölüğü'ndeki tutukluların kurtarılmak isteneceğini sezerler. Kurtulunca bu kimseler Müttefiklerin planlarına karşı direneceklerdir. İngilizler kaygılanırlar. Böyle bir direnişin önüne geçmeyi zorunlu görürler. Amiral Webb, Londra'ya şunları teller:

> *«Son olaylar, bu kimselerin (Bekirağa Bölüğü'ndeki tutukluların) bazılarının ya da hepsinin serbest bırakılmasına kalkışılması olasılığını doğurmuştur. Bunlar arasında önde gelen öyle İttihat ve Terakki üyeleri vardır ki, bu kimseler, Müttefiklerin kararlarına karşı açıkça direnme kararı verilince karışıklık yaratacak güçlere iyi bir katkı olacaklardır.*
>
> *Böyle bir hareketin önlenmesi zorunlu görülmektedir. Kendisine danıştığım General Milne, Malta'ya gönderme olanakları sağlanıncaya kadar bu kimseleri teslim almaya hazırdır...*
>
> *Şimdi bu çizgi üzerinde yürüyoruz.» (12)*

19 Mayıs günü ikinci kez sadrazamlığa getirilen Damat Ferit Paşa da İngilizlerle birliktedir. Gerçi Ferit Paşa'nın işbirliği olmasa da İngilizler yollarında yürüyecekler, tutukluları Malta'ya süreceklerdir. Bir Türk ulusal direnişini önlemek söz konusudur ve bu konuda İngilizler son derece ka-

(12) **F. O. 371/4173/76582** - Webb'ten Foreign Office'e. Şifre tel. İstanbul, 19.5.1919, No. 1082. Çok acele.

rarlıdırlar. Kendi açısından Sadrazamın da kaygıları vardır. Büyük hınçla yakalattığı İttihatçıları cezalandırma işi sarpa sarmış, hatta suya düşmüştür. O ortam içinde İttihatçıları darağacına yollama olanağı hemen hemen kalmamış gibidir. Cezalandıramayacağı tutuklular, Damat Ferit Paşa için bir yük, bir kâbus olmaya başlamışlardır. Bunlardan kurtulmanın tek çıkar yolunu, tutukluları İngilizlere teslim etmekte görür. Sadrazam, Türk devletinin egemenlik ilkesini kendi ayağıyla çiğneyip bir ihanet suçu işler ve tutukluları Malta'ya sürmelerini İngilizlere önerir. Aynı telgrafında Amiral Webb şunları da bildirir:

> *«Sadrazam (Ferit Paşa), çeşitli nedenlerle bir bölümü Müttefiklerin isteği üzerine, bir bölümü de Türk makamlarının kendi girişimleriyle tutuklanmış bulunan kişilerin yargılanmalarının gidişinden büyük düş kırıklığına uğradığını kısa bir süre önce bana bildirdi.*
>
> *Kendisi, bu kimseleri mahkûm ettirmeyi çok zor, cezalandırmayı ise daha da zor görmektedir... Bu bakımdan, bu kimselerin Malta'ya gönderilip gönderilemeyeceklerini sordu.»* (13)

Sadrazamın bu hiyanet sözleri, İngilizler için bulunmaz bir koz olur. İlerde Malta sürgünlerini kurtarmak söz konusu olunca bu kozu sürekli olarak kullanacaklar ve Türk yurttaşlarını «Türk Hükümetinin isteği üzerine sürdüklerini» söyleyeceklerdir.

20 - 22 Mayıs günleri hava daha da elektriklenir. İstanbul kaynamaktadır. Fatih semtinden sonra Üsküdar'da ve Kadıköy'de de protesto mitingleri yapılır. 23 Mayıs günü ise Sultanahmet Meydanında o güne kadar Türk tarihinde görülmemiş ölçüde büyük bir miting yapılacağı önceden duyulur. İngiliz Yüksek Komiserliği âdeta paniğe kapılır. Sultanahmet'te toplanacak büyük kitle, ufak bir işaretle, Bayezit'teki Bekirağa Bölüğü'ne yürüyebilir. Böyle bir yürüyüşten, «Bastille zindanına hücum» gibi bir ihtilal başlangıcı olacakmışçasına korkulur. Damat Ferit Paşa Hükümeti de aynı korkular içindedir ve bir gün önceden kırk kadar tutukluyu serbest bırakmak gereğini duyar. Bu haber, İngilizleri büsbütün telaşlandırır. Amiral Webb, yerinde oturamaz. Telaşla Başkomutan-

(13) **ibid.** Aynı telgraf.

lığa koşar. «Büyük Tehlike»yi soluk soluğa anlatır. General Milne'ye şu kısa notu da bırakır:

«Dün gece 41 tutuklunun serbest bırakıldığı öğrenildi. Bu, emirlerimizin ve otoritemizin alayla hiçe sayıldığını gösterir.

Daha fazla kişinin birden serbest bırakılmasında büyük tehlike vardır.

Kalanlardan bizim istediklerimizin ancak bir bölümünün Genel Karargâha alınabileceği anlaşıldı.

Buna karşılık («Prencess Ena» gelinceye kadar) Türk muhafızlarını gözetleyecek bir muhafız bölüğü sağlanırsa kalanları emniyete alabiliriz.

Harbiye Nezareti yanında olduğunu sandığım cezaevinde küçük bir kuvvet bulundurmak, cuma veya cumartesi günü çıkacağı söylenen karışıklıkların da zararını önler.» (14)

Bu konuşmalar 22 Mayıs perşembe günü geçer. Cuma günü büyük miting yapılacaktır. O gün karışıklıklar çıkacağı yolundaki söylentiler İngilizlerin kulağına gitmiştir. Mitingten önce Bekirağa Bölüğü'ne Müttefik askerî muhafızları yerleştirilmek istenmektedir. Amiral Webb, her perşembe yapılmakta olan Yüksek Komiserler toplantısına o gün katılamaz. Malta harekâtını planlayıp yürütmekle uğraşmaktadır. Mr. Hohler'i toplantıya yollar, Bekirağa Bölüğü'ne konacak muhafız bölüğü için Fransızların da asker vermelerini sağlar. Ama Malta'ya sürmek fikrini çok gizli tutar.

Aynı perşembe günü, yani Sultanahmet mitinginden bir gün önce, Bekirağa Bölüğü'ne İngiliz ve Fransız muhafızları yerleştirilir. Bir İngiliz yüzbaşısının kumandasında, 10 İngiliz askeri, 1 Fransız subayı ve 10 Fransız askeri olmak üzere, 22 kişilik bir muhafız bölüğüdür bu. 22 Mayıs günü saat tam 16'da Bekirağa Bölüğü cezaevi Müttefiklerin denetimine girmiştir. Osmanlı Harbiye Nezaretine, «Türk muhafızlarının değiştirilmeyecekleri» söylenmiştir. Ama Müttefikler artık denetimi ellerine almışlardır, cezaevinden kuş uçurtmazlar (15).

Malta operasyonunun birinci bölümü uygulanmıştır.

(14) **F. O. 371/4174/102588** - Webb'ten Milne'ye not. 22.5.1919.
(15) **ibid.**, General J. Duncan'dan Webb'e. Yazı İstanbul, 22.5.1919, No. 1302/I.G. Çok acele ve aynı günlü not.

Ondan sonra İngiliz Yüksek Komiserliği, tutukluları Malta'ya götürecek «Prencess Ena» gemisini beklemeye koyulur. Beş gün sonra gemi gelir. 28 Mayıs günü, gangsterce bir baskınla, Bekirağa Bölüğü'nden 67 kişi alınır, gemiye doldurulur ve gemi o gece Malta yolunu tutar. General Milne, son dakikada gemiye 11 kişi daha yükler. Bunlar, İngilizlerin tutukladıkları Kars Şûrası üyeleridir. *Prencess Ena gemisi* 78 tutukluyla İstanbul'dan demir alır. Gemi yola çıktıktan sonra Amiral Calthorpe, Damat Ferit Paşa'ya kısa bir notayla durumu bildirir. «*Benim isteğim üzerine, Karadeniz Orduları Başkomutanı, ekli listede adları gösterilen 67 kişiyi teslim aldı. Bunlar, Müttefiklerce karar verilecek biçimde yargılanıp cezalandırılıncaya kadar emin bir yerde hapsedileceklerdir*» der ([16]). Tutukluların nereye götürüldükleri bildirilmez. Gemiye doldurulan Kars Şûrası üyeleri de Türk makamlarından gizlenir.

Malta operasyonu tamamlanmıştır. İngiliz Yüksek Komiserliği ile Damat Ferit Paşa, rahat bir soluk alırlar.

Calthorpe Raporu

Sürgün gemisini yola çıkardıktan sonra Amiral Calthorpe, çok ivedi bir telgrafla durumu Londra'ya, Malta'ya ve Paris Barış Konferansında Mr. Balfour'a şöyle duyurdu:

> «*İngiliz askerî otoriteleri, Foreign Office'in 233 sayılı telgrafı uyarınca tutuklanmış bulunan 67 kişiyi Türk makamlarından teslim aldılar. Bunların adları, gelecek postayla sunulacaktır. Tutuklular «Prencess Ena» gemisine bindirildiler. Şimdi Malta'ya gönderiliyorlar. İçlerinden on iki kişi Mondros'a indirilecek ve orada hapsedileceklerdir.*
>
> *Askerî makamlar ayrıca, son Kars olaylarına karışmış olan on bir kişiyi de «Prencess Ena» gemisine bindirdiler.*» ([17])

(16) **F. O. 371/4174/88768** - Calthorpe'tan Ferit Paşa'ya Nota. İstanbul, 28.5.1919, No. 1315.

(17) **F. O. 371/4173/81368** - Calthorpe'tan F. O.'e. Şifre tel. İstanbul, 29.5.1919, No. 1150. Çok ivedi.

Bu kısa telgraftan sonra Calthorpe, ertesi gün daha ayrıntılı bir rapor kaleme aldı. Olayın nedenlerini, gerekçelerini Lord Curzon ile Mr. Balfour'a anlattı. «Malta operasyonu» na ışık tutması bakımından, bu raporun bazı parçaları aşağıya aktarıldı. İngiliz Yüksek Komiseri şöyle diyordu:

«... 22 Mayıs (1919) Perşembe günü sabah gazeteleri 41 tutuklunun serbest bırakıldıkları haberini verdiler. O gün ben İzmir'de bulunuyordum, ama benim yerimdeki Tuğamiral Webb, mahpusların serbest bırakılmalarından haklı olarak telaşa kapılmıştır. Gerçekten, Türkiye'nin son derece aleyhinde olan Yüksek Konsey kararlarının açıklanması halinde Türklerin bir hareketinden korkuluyordu ve bu son hareket de İzmir'in işgali haberiyle aynı zamana rastladı. Bunun üzerine Amiral Webb, o gün Yüksek Komiserlerin haftalık toplantısına katılmamıştı. Yerine Mr. Hohler'i toplantıya yollamıştı. Tutukluların serbest bırakılmalarını önlemek amacıyla hemen askerî otoritelerle görüşmek zorunda olduğu için toplantıya gelemediğini Mr. Hohler aracılığıyla bildirmişti. Mr. Hohler, sanıkların tutuklu bulundukları yere Müttefik muhafızları yerleştirilmesinin önerildiğini de açıklamıştı.

Bu tedbir aynı gün uygulanmış ve o semtteki İngiliz komutanının emrinde İngiliz ve Fransız askerlerinden oluşan bir muhafız bölüğü konmuştur.

Lord hazretlerince hatırlanacağı üzere, söz konusu kişiler, İttihat ve Terakki Komitesinin pek ünlü üyeleridir. Öyleki, gerek tamamen Müttefiklerden yana olan bugünkü Hükümeti ve taraftarlarını yüreklendirmek bakımından, gerek buradaki (İstanbul'daki) ve taşradaki İttihat ve Terakki Komitesi taraftarlarının cesaretlerini kırmak bakımından bu kimselerin kaçıp kurtulmalarına karşı sıkı tedbir alınması son derece önem taşıyordu. Hapisten kurtulur kurtulmaz bu sanıkların, hemen bütün azılı İttihatçı taraftarlarının çekirdeği olacakları apaçıktı. Bunun sonucunda, başkentte bile son derece ciddî karışıklıklar çıkacağından korkuluyordu ve karışıklıklar, yalnız bugünkü Hükümetin değil, fakat aynı zamanda Müttefiklerin de maddî ve manevî çıkarlarının son derece zararına olacaktı.

Bundan başka, Türk makamlarının paniğe kapılma-

larından ya da bir halk ayaklanması sonucu bu kimselerin serbest bırakılacaklarından korkuya gerek olmasa bile, bunların yargılanmaları öylesine yavaş ve isteksiz yapılıyordu ki, bir göz boyamaktan pek ileriye gitmiyordu.

Tehlike açık olduğu kadar da âcildi...

Bu durumlar karşısında, üç ay kadar önce Majesteleri Hükümetince onaylanmış bulunan... bir fikre, yani, bu kimseleri kaçıp kurtulamayacakları, fakat adaletin pençesinin kendilerine erişebileceği bir yere sürmek fikrine dönmek gerekiyordu. Şans yardım etti. Bu amaç için kendim 'Prencess Ena' gemisini sağlayabildim. İşin iyediliğini tam olarak kavrayan askerî makamlarla da işbirliği yaparak, 28 Mayıs günü mahpuslar gemiye yüklendiler ve gemi aynı gece yola çıktı.

.....

Şunu da eklemek isterim ki, şimdiye kadar bana ulaşan bilgilere göre, harekâtın sonucu pek yararlı ve tam benim düşündüğüm gibi oldu.» (18)

İngiliz Yüksek Komiserinin raporu açıktır. Bundan da anlaşılacağı üzere, bazı kimselerin Malta'ya sürülmesinin asıl amacı, çıkabilecek bir Türk ulusal direnişini önlemektir. Sürgünlerin çoğu seçkin, dinamik ve gözü pek kişilerdi. Bir direniş hareketini örgütleyebileceklerdi. Hiç değilse İngilizler öyle sanıyorlardı. Türklere dikte edilecek barış şartları belli olunca Türkiye'de bazı patlamalar olabileceğini İngilizler sürekli olarak kaygıyla düşünmüşlerdir. İzmir'in işgali, Yüksek Barış Konseyinin kararı gereğince olmuştur. Yani İzmir bölgesine Yunanlıların ayak basması, ileride Türklere empoze edilecek barış antlaşmasında öngörülecekti. Buna karşı tepkilerin başlaması, İngilizlerin korktuklarının bir belirtisi olarak görülmüştür. İstanbul'daki İngiliz makamları bundan gerçekten büyük telaşa kapılmışlardır. Bekirağa Bölüğü'nden bazı tutukluların serbest bırakılmaları ve İstanbul'da mitingler yapılması İngilizlerin telaşını daha da artırmıştır. Londra'dan yeniden talimat istenmekle vakit kaybedilmemiştir. İlk iş olarak Bekirağa Bölüğü'ne muhafızlar dikmişler, hiçbir kimsenin serbest bırakılmasına, ya da kaçırılmasına fırsat vermemişlerdir. Ar-

(18) **F. O. 371/4174/88761** - Calthorpe'tan Curzon'a ve Balfour'a rapor. İstanbul, 30.5.1919, No. 887/R/1315. D.

kasından, baskın biçiminde tutukluları apar topar hapishaneden alıp kamyonlara ve oradan da gemiye doldurmuşlardır. Amiral Calthorpe, bu işin «pek yararlı» olduğunu ileri sürmektedir. Yararlı mı, yoksa zararlı mı olacağı ileride anlaşılacaktır.

Amiral Calthorpe, yaptığı işten memnundur. Memnun olmakta o gün için haklı görünür. Bir operasyonu iyi başarmıştır. Hiçbir olay çıkmamıştır, tek bir silah patlamamıştır. İngilizlerin pek ürktükleri İttihatçı örgüt de kıpırdayamamıştır. Bu iş son derece gizli yürütülmüş, İngilizler, kendi müttefikleri Fransızlara ve İtalyanlara bile hiçbir şey sezdirmemişlerdir. Saati gelince, darbe indirilmiş, baskın yapılmış ve bütün İstanbul bir olup bitti karşısında bırakılmıştır. Herhangi bir olay çıkmasına zaman ve fırsat bırakılmamıştır. Bu başarısından dolayı İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiserinin övünmeye hakkı vardır.

Bu sonuçtan Londra da memnun kalır. Türk siyasî tutukluları İstanbul'dan kaçırılmakla, Türkiye politikasında iyi bir tutamak ele geçirildiği fikri egemendir. Londra yetkilileri, Türkiye'de artık ciddî bir direniş olamayacağı hayaline kapılırlar. Ellerindeki sürgünler iyi bir koz olacaktır, diye düşünülür. Raporlar Londra'ya ulaşınca. Foreign Office yetkililerinden Mr. Edmonds, sürgünlerin Türkiye'deki İttihatçılara karşı bir «rehin» olarak tutulacağını söyler ve «*gerekince bunları rehin tuttuğumuzu açıklayabiliriz*» der (19). Bir başka yetkili «... *İçlerinde İttihat ve Terakki'nin çok önemli üyeleri var ve bunları Malta'da hapsetmek bizim çok işimize yarayabilir*» diye not düşer. Bu notun altına Lord Curzon «evet» anlamına parafını koyar (20).

İngilizler, Türkiye'de direnişin yalnız İttihatçılardan geleceği, ya da direnişten yana olan her Türk'ün mutlaka İttihatçı olduğu kanısındadırlar. İttihatçıların ileri gelenleri rehin tutulunca, kalanları kıpırdamayacak ve direniş olamayacak, diye avunurlar. Bu avunma uzun sürmeyecektir.

Londra'nın ünlü *Times* gazetesinin yorumu da Amiral Calthorpe'un doğrultusundadır. Gazete, 5 Haziran günü uzunca bir haber yazı yayımlar ve olayı yorumlar. Buna göre, İttihatçı liderlerin sürülmeleri Türkiye'de «iyi etki yapmış. Tepki az olmuş, ya sürgünlerin sempatizanlarından ya da karar-

(19) **F. O. 371/4173/83002** - W. G. E.'nin 4.6.1919 günlü notu.
(20) **ibid,** G. K.'nin 7.6.1919 günlü notu.

sız kişilerden gelmiş. Kararsızlar, tutukluların Türk mahkemelerince yargılanmasını ileri sürüyorlarmış, ama bu düşünce yersizmiş. Çünkü, nasıl olsa Türkiye'nin imzalayacağı barış antlaşmasında bu konuda hükümler bulunacak ve Türkiye, bu kimselerin yabancı mahkemelerce yargılanmalarını kabul edecekmiş.» Gazete, Türkiye'deki resmî çevrelerin (Ferit Paşa Hükümetinin) İttihatçıların sürülmelerinden memnun kaldıklarını da belirtir. Çünkü, bunları yargılamak gibi bir sorumluluktan kurtulmuşlardır. Zaten yargılama işi de başarısız kalmıştı... (21)

Bir başka raporunda da Amiral Calthorpe, şunları söyler :

«Siyasal durum nedeniyle Türk makamları, Seraskerlik cezaevindeki tutukluların güvenle korumasını mayıs ayında artık yüklenemez oldular. Savaş zamanının ihtiyat tedbiri olarak başlıca tutuklular bize teslim edildiler ve 28 Mayıs günü Malta'ya sürüldüler. Bu işte Yüksek Komiserlik şu noktalardan yürüdü:

(a) Sadrazamın kişisel bir ricada bulunarak, Türk Hükümetinin yüklenemeyeceği sorumluluktan kurtarılmasını istemesi,

(b) Tutukluların hapisten kaçmalarından ve bunun sonuçlarından bizim kendi korkumuz,

(c) Bu kimselerin serbest kalınca Mütareke hükümlerinin uygulanmasına engel olmaları tehlikesi.

(d) Tutukluların üçte ikisinin Foreign Office'in 233 sayılı telgrafındaki maddelere girmesi, yani bunların sürülmelerine ve daha sonra Müttefik mahkemelerince yargılanmalarına müsaade edilmiş olması,

(e) Türk harp divanında yargılamanın göz boyama olması ve bizim kendi prestijimize zarar vermesi..» (22)

78'ler

28 Mayıs gecesi, İstanbul'dan demir alan «Prencess Ena» adlı İngiliz gemisi, 78 sürgün götürür. Bunların 67'si İstan-

(21) «Deportation of Turkish suspects. Eventual Trial by Allies», **The Times** (London), 5.6.1919.

(22) **F. O. 371/4174/118377** - Calthorpe'tan Curzon'a rapor. İstanbul, 1.8.1919, No. 1364/5056/14.

bul'dan, Bekirağa Bölüğü cezaevinden alınmıştır. Geri kalan 11 kişiyse, İngilizlerce dağıtılan Kars Şûrası üyeleridir. Bunlar, İngiliz Yüksek Komiserliğince değil, askerî makamlarca tutuklanıp sürülmüşlerdir. Amiral Calthorpe, bu 11 kişiyi, Türk makamlarına bildirmemiştir. Bu yüzden olacak, ilk sürgün kafilesi bugüne kadar 67 kişi olarak bilinegelmiştir. Çeşitli yayınlara da hep 67 kişi olarak geçmiştir ki, yanlıştır.

Bekirağa Bölüğü'nden alınan 67 kişi, hiçbir ayrım yapılmaksızın tek bir liste olarak sürülürler. Amiral Calthorpe, daha sonra bunları üç grupta toplar: (i) 12 eski nazır veya politikacı, birinci sınıf tutuklular; (ii) 41 eski nazır, politikacı, vali, biraz daha küçük görevliler, ikinci sınıf; (iii) 14 subay, İngiliz savaş tutsaklarına kötü davranmaktan sanık tutuklular.

i) 12'ler : Önce Limni'ye, sonra Malta'ya sürülenler

Sürgün gemisi İstanbul'dan Malta'ya gider, ama giderken 29 Mayıs 1919 günü Limni Adasına uğrar ve sürgünlerden 12 kişiyi Mondros limanına boşaltır. Bunlar, Amiral Calthorpe'un «birinci sınıf» diye nitelediği kişilerdir. Yedi ay önce Mütareke'nin imzalandığı Mondros'ta hapsedilirler. Dört ay kadar burada kaldıktan sonra, 21 Eylül günü Malta'ya sürülürler ve öteki kader yoldaşları sürgünlere katılırlar.

Malta Adasında aldıkları sürgün numaralarına göre, bu 12 kişinin künyeleri ve sözde «suçları» şöyle sıralanmıştır:

2754 — *Prens Abbas Halim Paşa :* Eski Nafıa Nazırı. Sürülme nedeni: Türk İmparatorluğunun kaderinden sorumlu Kabine'nin üyesi olmak ve Ermenilere zorbalık.

2755 — *Prens Sait Halim Paşa:* Eski Sadrazam. Sürülme nedeni : Ermenilere zorbalık.

2756 — *Mithat Şükrü Bey (Bleda):* İttihat ve Terakki Fırkası Umumî Kâtibi. Burdur Mebusu. Eski Maarif Nazırı. Sürülme nedeni : Ermeni kırımı.

2757 — *Hacı Adil Bey :* Mebusan Meclisi Reisi. Sürülme nedeni : Asayişi bozmak, kırım gibi suçlar.

2758 — *Mahmut Kâmil Paşa :* Eski Beşinci Ordu Kumandanı. Sürülme nedeni : Ermeni kırımı ve sürgünü.

2759 — *Ziya Gökalp :* Darülfünun hocası. Akdağ Madeni Mebusu. Sürülme nedeni : Asayişi bozmak, Ermenilere zorbalık.

2760 — *Halil Bey (Menteşe):* Eski Adliye ve Hariciye Nazırı. Sürülme nedeni: İttihat ve Terakki üyesi olmak, Ermenilere zorbalık.

2761 — *Kemal Bey (Kara Kemal):* Eski İaşe Nazırı. Sürülme nedeni: Asayişi bozmak.

2762 — *Ali Münif Bey :* Eski Nafıa Nazırı. Sürülme nedeni: Spekülasyon, Ermenilere zorbalık.

2763 — *Ahmet Şükrü Bey:* Eski Maarif Nazırı. Mebus. Sürülme nedeni : Asayişi bozmak, Ermenilere zorbalık.

2764 — *Ahmet Ağaoğlu :* Darülfünun hocası ve yazar. Eski Afyonkarahisar Mebusu. Sürülme nedeni: Asayişi bozmak, Ermenilere zorbalık.

2765 — *Hüseyin Tosun Bey :* Erzurum Mebusu, «Millî» Telgraf Ajansı Sahibi ve Müdürü. Sürülme nedeni: Asayişi bozmak, Ermenilere zorbalık ([23]).

Anlaşılacağı üzere, bu 12 sürgünün hemen hepsi, İttihat ve Terakki iktidarının adamlarıdır. Özellikle savaş yıllarında, nazır, mebus, hoca ve yazar olarak ön sırada rol almışlardır. Birinci Dünya Savaşında Türkiye, en başta İngilizlerle savaşmıştır. Çanakkale Savaşına katılan Fransızlar hesaba katılmazsa, Rusya'nın savaştan çekilmesinden sonra, Türkiye'nin karşısında yalnız İngiltere kalmıştı. İngilizler bunun öcünü alacaklardır. İngiltere'ye karşı savaşı yürüten ve uzatan İttihat ve Terakki iktidarının adamlarını yakalayıp sürmektedirler. Bunların asıl suçları «İttihatçı» ya da «İttihatçıların adamları» olmalarıdır. Ama İngilizler, bu sürgünlerin hepsine birer «Ermeni lekesi» de sürmeye kalkışmışlardır. Kaleminden başka silahı olmayan Ziya Gökalp ve Ahmet Ağaoğlu gibi kişiler bile «Ermenilere zorbalık» suçuyla lekelenmek istenmişlerdir. Aslında «Ermeni kırımı, Ermenilere zorbalık» gibi sözümona suçlar, çalınmış minareye uydurulmak istenen kılıflardır. İngilizler, sömürgeci emellerini gerçekleştirip Türk ulusunu boyunduruk altına almak amacıyla «suçlar» ve «suçlular» icat etmişlerdir. Doğrusu, bu sözde «Ermeni kırımı», tez-

(23) **F. O. 371/4174/88768** - Calthorpe'tan Curzon'a. Rapor. İstanbul, 31.5.1919, No. 894. Ek. 3.
F. O. 371/4175/170560 - War Office'den Foreign Office'e. Yazı. Londra, 2.1.1920, No. 0103/3/883. M. I. 6.
F. O. - C.P. 3269 - War Office'in 29.8.1919 günlü muhtırası.

gâhlanmış bir planı yürütmek için uydurulmuştur. Şimdi uydurma suça, uydurma failler bulunmuştur!

ii) 41'ler : İkinci Sınıf Sürgünler

Önce Limni'ye sürülen 12 kişiden başka, yine İttihat ve Terakki iktidarının adamları sayılan 41 kişi daha vardır. Doğrudan doğruya Malta'ya sürülmüşlerdir. Amiral Calthorpe bunları «ikinci sınıf» sürgünler olarak adlandırmıştır. Ama bunların içinde 5 eski kabine üyesi, 11 mebus, 8 vali vardır. Ancak yarıdan daha azı, 17 kişi, mutasarrıf, kaymakam gibi daha küçük görevlilerdir. Bu 17 kişinin içinde, generalden binbaşıya kadar dört asker de vardır. Bu ikinci grup sürgünler de, birinci gruptakiler gibi, «Asayişi bozmak, Ermeni kırımı, Ermeni sürgünü, Ermenilere zorbalık» gibi sözde suçlardan sanık olarak gösterilmektedirler.

28 Mayıs günü, İstanbul'dan alınan ve 2 Haziranda Malta'ya sürülen bu 41 kişinin, sürgündeki numaralarına göre adlarıyla son görevleri şöyledir:

2675 — *Hüseyin Cahit (Yalçın)* : İstanbul Mebusu, gazeteci.
2682 — *Tevfik Hadi Bey* : Siyasî Polis Müdürü.
2684 — *Yusuf Ziya Bey* : Emekli Binbaşı. İttihat ve Terakki üyesi.
2685 — *Habip Bey* : Bolu Mebusu.
2686 — *Mehmet Sâbit Bey* : Sıvas Valisi.
2687 — *Veli Necdet Bey* : Dahiliye Nazırlığı Müsteşarı.
2688 — *Hasan Fehmi Bey* : Sinop Mebusu.
2689 — *Ali Fethi Bey (Okyar)* : Eski Sofya Sefiri, Dahiliye Nazırı.
2690 — *Tahir Cevdet Bey* : Ankara Valisi.
2691 — *Rahmi Bey* : İzmir Valisi.
2692 — *İsmail Canbulat Bey* : Dahiliye Nazırı.
2693 — *Mithat Bey* : İttihat ve Terakki Üyesi.
2696 — *Nevzat Bey* : Yüzbaşı.
2697 — *Mümtaz Bey* : Emekli Yarbay.
2698 — *Fazıl Berki Bey* : Çankırı Mebusu.
2700 — *Ahmet Cevat Bey* : Albay, İstanbul Mevki Kumandanı.
2701 — *İbrahim Bedrettin Bey* : Diyarbakır Valisi.
2702 — *Âtıf Bey* : Ankara Mebusu.
2703 — *Ferit Bey* : İttihat ve Terakki Kâtibi.
2704 — *Macit Bey* : Divan-ı Muhasebat Memuru.

2705 — *Hüseyin Kadri Bey :* Karesi Mebusu.
2706 — *Hoca Rifat Efendi :* İttihat ve Terakki Temsilcisi.
2711 — *Mustafa Asım Bey :* Of Mutasarrıfı.
2712 — *Hilmi Bey :* Kırklareli Mutasarrıfı.
2718 — *Zekeriya Zihni Bey:* Edirne Valisi.
2719 — *Ahmet Muammer Bey :* Konya Valisi.
2723 — *Gani Bey :* İttihatçı.
2724 — *Ahmet Bey :* Sıvas Valisi.
2728 — *Salâh Cimcoz Bey :* İstanbul Mebusu.
2729 — *Mehmet Sabri Bey :* Saruhan Mebusu.
2730 — *Süleyman Sudi Bey :* Lazistan Mebusu.
2731 — *Ubeydullah Efendi :* İzmir Mebusu.
2732 — *Dr. Süleyman Numan Paşa :* Ordu Sağlık Müfettişi.
2733 — *Memduh Bey :* Musul Valisi.
2734 — *Hayri Efendi :* Şeyhülislam.
2735 — *Saip İbrahim Pirzade :* Şûray-ı Devlet Reisi, Nazır.
2736 — *Ahmet Nesimî Bey :* Hariciye Nazırı.
2737 — *Faik Bey :* Merzifon Kaymakamı.
2738 — *Şükrü Bey (Kaya) :* Mülkiye Müfettişi.
2739 — *Hacı Ahmet Paşa :* Enver Paşa'nın babası.
2740 — *Rıza Hamit Bey :* Bursa Mebusu (24).

Bekirağa Bölüğü'nden alınıp Malta'ya sürülen, «ikinci grup» ya da «ikinci kategori» 41 kişinin tam listesi budur. Yine 2 Haziran 1919 günü Malta'ya varan sürgünler arasında bir «üçüncü grup» daha vardır. Bu gruptaki sürgünlerin sayısı 14 kişidir. Bunlar albay ile yüzbaşı rütbelerinde subaylardır. Birinci ve ikinci gruplar daha ziyade «siyasal suçlulardır» Üçüncü gruptaki 14 subay ise «savaş suçlusu» sayılırlar, «İngiliz savaş tutsaklarına kötü davranmaktan» sanık olarak Malta'ya sürülmüşlerdir. Bu subayların adları yukarıda «Bir manga subay» başlığı altında verilmiş bulunmaktadır. 28 Mayıs 1919 günü İstanbul'dan alınarak Limni'ye ve Malta'ya sürülmüş olan 67 kişinin listesi böylece tamamlanmış olmaktadır.

iii) Kars Şûrası Üyeleri : 11 kişi

Kars Şûrası, Yakup Şevki Paşa komutasındaki Dokuzuncu Ordunun İngiliz baskısı karşısında Kars, Ardahan ve Batum

(24) **ibid.**

sancaklarından çekildiği sırada doğmuş bir hükümetti. Tam adı «Güneybatı Kafkas hükümeti»dir. Cihangiroğlu İbrahim Bey'in önderliğinde, 1 Ocak 1919 günü kurulmuştu. Asıl amacı, Türk ordusunun koruyucu kanadından yoksun kalan yerli halkı Ermeni ve Gürcü saldırılarına karşı korumaktı. Kendi ölçüsünde bir kurtuluş savaşı veriyor ve saldırılara karşı yiğitçe direniyordu. Ama İngiliz saldırısına dayanamadı. İngilizler, daha sonra 16 Mart 1920 günü İstanbul'u işgal etmenin, parlamento binasını basmanın ve parlamento içinde bazı mebusları tutuklayıp Malta'ya sürmenin ilk provasını Kars'ta yaptılar. Bir yıl kadar önce hemen hemen aynı olay Kars'ta görülür. General Thomson komutasındaki İngiliz alayı, 13 Nisan 1919 günü Kars Şûra Hükümetinin parlamentosunu bastı. Şûra ileri gelenlerini tutukladı. Önce Batum'a gönderdi. Bu kimseler oradan İstanbul'a gönderilip 28 Mayıs 1919 günü kalkan «Prencess Ena» gemisiyle Malta'ya sürüldüler. General Thomson, Kars Şûrası'nı dağıttıktan sonra kötü bir Türkçeyle şu bildiriyi yayınladı:

«İngiliz askerleri Kafkasya'da asayişi sağlamak amacıyla buraya geldi. Kars Şûrası, bütün halk için gerekli olan bu hizmet için yardıma çağrılmıştı. O, bunu yapmadı... Kars Şûrası ahali arasına karışıklık saldı. Şimdi bu Şûra İngiliz kumandanlığınca azledilmiştir. Bundan sonra yönetim İngiliz kumandanlığının elindedir. Halk, İngiliz kumandanlığının her emrine uymak zorundadır. İngiliz kumandanlığı ahaliye önceki yerlerinde ev verip rahat yaşam sağlayacaktır... Her millete bir gözle bakacaktır...» (25)

Bozuk Ermeni Türkçesiyle kaleme alındığı anlaşılan bu bildiriyi, dilini biraz düzelterek ve arılaştırarak aldık. İngilizler, vaatlerine rağmen, Kars'ı Ermenilere teslim ettiler. Kars Şûrası üç buçuk ay kadar yaşamıştır (1 Ocak - 13 Nisan 1919). Ondan sonra kurulan Oltu Hükümeti bir yıl kadar yaşayacaktır.

İngilizler Kars Şûrası'nın bütün üyelerini yakalayamamışlardır. Yakalayıp Malta'ya sürdükleri 11 kişidir. Bunlar arasında iki Rum üye de vardır. Buna şaşmamak gerekir. Türk'ün doğudaki savaşı Ermeniye karşıdır. 2 Haziran 1919 günü

(25) Cevat Dursunoğlu, **Millî Mücadelede Erzurum**, Ankara 1946, s. 46.

Malta'ya sürülen Kars Şûrası üyelerinin, sürgün numaraları sırasına göre adları ve görevleri şöyledir:

2713 — *Aziz Cihangiroğlu*: Şûra Adalet Bakanı (Mümessili).
2714 — *Pavlo Jamusev:* Şûra Rum üyesi.
2715 — *Hasan Han Cihangiroğlu:* Şûra Savunma Bakanı.
2716 — *Mehmet Bey Alibeyzade :* Kars Sivil Valisi.
2717 — *İbrahim Cihangiroğlu:* Şûra Başkanı.
2720 — *Musa Bey Salahov :* Polis Müdürü.
2721 — *Yusuf Bey Yusufoğlu:* Şûra Gıda Bakanı.
2722 — *Tauchitgin Memlejeff :* Emniyet Müdürü.
2725 — *Radjinski Matroi :* Şûra Rus üyesi.
2726 — *Vafiades Stefani:* Şûra Rum Sosyal Yardım Bakanı.
2727 — *Muhlis Bey Mehmetoğlu:* P.T.T. Genel Müdürü ([26]).

Bu 11 kişiyle ilk sürgün kafilesi tamamlanmış olur. Şöyle ki: Önce Limni'ye ve oradan Malta'ya sürülen 12 kişi; doğruca Malta'ya yollanan 41 siyasî suçlu; 14 kişilik bir subay grubu, dağıtılan Kars Şûrası üyeleri 11 kişi olmak üzere, toplam 78 sürgün eder. En büyük sürgün kafilesi budur.

Malta öncüsü gibi, iki ay kadar önce adaya sürülen Ali İhsan (Sâbis) ile yoldaşı onbaşıyı da bu kafileye ekleyince, 1919 Haziran başında sürgünlerin sayısı 80'e çıkar. Bundan sonra küçük gruplar halinde sürülecek olanlarla sürgünlerin sayısı artacaktır.

Şimdi sürgünleri Limni ve Malta'da bırakıp Müttefiklere dönelim. Sürgün konusunda Müttefiklerin kendi aralarında bir kavga vardır.

Fransız Protestosu

Tutukluların cezaevinden apar topar alınıp hemen Malta'ya sürülmeleri sürpriz yarattı. Bu İngiliz darbesi, Fransızlar için bir şok oldu. Gerçi Fransızlar, İngilizlerle birlikte Be-

(26) **F. O. 371/4174/118380** - Calthorpe'tan Curzon'a. Yazı. İstanbul, 5.8.1919, No. 1367/R/1315.D. Ek liste.
F. O. - C. P. 3269 - War Office'in İngiliz Kabinesi'ne raporu, Londra, 29.8.1919.

kirağa Bölüğü cezaevine muhafızlar koymuşlardı. İngiliz subayının komutasındaki muhafızların yarısı Fransızdı. Ama bu tedbir, tutukluların kaçırılmalarına karşı alınmıştı. İngilizlerin cezaevinden insan kaçıracaklarını Fransızlar akıllarına getirmemişlerdi. Fransız görüşü daha şubat ayında İngilizlere anlatılmıştı: Fransa, bu kimselerin ancak Türk mahkemelerince yargılanabilecekleri kanısındaydı; sürülmelerini kabul etmiyordu. Fransa'nın bu görüşünü bilen İngilizler, bu kez işi çok gizli tutmuşlardı. Müttefikleri Fransızlara hiçbir şey sezdirmemişlerdi. Tutukluları kaçırıp Malta'ya sürme planı önceden Fransızların kulağına gitmiş olsaydı, belki operasyon başarılamazdı. İstanbul'daki Fransız makamları tam anlamıyla atlatılmışlardı. Yalnız atlatılmakla kalmamışlar, aynı zamanda İngiliz oyununa gelmişlerdi. İngilizler, Fransız komutanlığının haberi olmadan, cezaevini koruyan Fransız muhafızlarını da kaçırma ve sürme işinde kullanmışlardı. Bunu duyar duymaz, Fransız Başkomutanı General Franchet d'Esperey, fena halde sinirlendi. Üstelik Franchet d'Esperey, İstanbul bölgesindeki bütün Müttefik kuvvetlerin Başkomutanıydı. Başkomutana haber verilmeden böyle bir operasyona kalkışılması, hazmedilir şey değildi. Olayı duyar duymaz, General Franchet d'Esperey hemen protesto etti. General Milne'ye şunları yazdı:

«İngiliz askerî otoritelerinin, İttihat ve Terakki üyelerini 28 Mayıs günü cezaevinden alıp götürdüklerini basından öğrendim.

Türkiye'deki Müttefik Orduları komutanının, asayişin korunmasını ciddî olarak etkileyebilecek böylesine önemli bir olaydan beni haberdar etmeyi uygun görmeyişine şaştım. Tutukluların alınıp götürülmesi konusunda Müttefikler arasında önceden hiçbir anlaşma yapılmamıştır. Tutukluların sürülmesi, kuşkusuz Hükümetiniz emriyle yapılmıştır ve bu bakımdan İngiliz Hükümetinin kendi amaçlarını gözeten siyasal bir tedbirdir.

Mahpusların taşınmaları sırasında, İngiliz subaylarınca alınan asayişi koruma tertiplerine cezaevini korumakta olan Fransız askerleri de katılmışlardır.

Fransız Komutanlığının haberi olmadan Fransız askerlerinin böyle bir amaç için kullanılmaları uygun görülmez kanısındayım. Belirtmek isterim ki, bu askerler yal-

nız askerî nitelikteki bir harekâtta kullanılmak amacıyla İngiliz Komutanlığının emri altında bulunuyorlardı... Siyasal niteliği ve yaratabileceği duygular nedeniyle böyle bir polis tedbirinin, Fransız askerlerinin muhafazası altında bulunan İstanbul'da asayişi önemli ölçüde etkileyebileceği inkâr edilemez.» (27)

Bunları söyledikten sonra General Franchet d'Esperey, İngiliz Orduları Komutanından iki şey ister: (i) İngiliz komutası altına verilmiş olan İstanbul'daki Fransız taburunun derhal Bakırköy'e yollanması, yani İngiliz komutanlığı emrinden ayrılması; (ii) Bundan böyle Fransız askerlerinin siyasal amaçlar için kullanılmaması.

General Milne, bu istekleri kabul eder. «*Fransız askerlerini kullandığım için General Franchet d'Esperey'den özür dilerim*» der. Bunu, «Müttefikler arasında işbirliği ilkesi gereğince» ve «Türklere karşı birlikte hareket etme düşüncesiyle» yaptığını ileri sürer, kendisini savunmaya çalışır (28).

Olay, İstanbul'daki Müttefik Komutanlıkları arasında ciddî bir sürtüşme yaratmıştır. İngiliz-Fransız askerî işbirliğinde ufak bir çatlak doğurmuştur. İngiliz generali özür dilemek zorunda kalmıştır.

Ama kavga bu kadarla kalmaz. Komutanlardan sonra Yüksek Komiserler arasında da bir tartışma görülür. İngiliz Yüksek Komiseri Calthorpe, sürgün gemisini Malta'ya doğru yola çıkardıktan bir gün sonra, Fransız ve İtalyan Yüksek Komiserlerine olayı duyurur. Hükümetinin talimatı gereğince, Türk tutuklularını cezaevinden aldırıp Limni'ye ve Malta'ya sürdüğünü bildirir. Bunların ilerde Müttefiklerce kararlaştırılacak biçimde yargılanıp cezalandırılıncaya kadar oralarda kalacaklarını söyler. 5 Mart 1919 günlü bir yazısına yollama yapar (29).

İtalyan Yüksek Komiserinden herhangi bir ses çıkmaz. Ama Fransız Yüksek Komiseri Defrance, sesini yükseltir.

---

(27) **F. O. 371/4174/102588.**

(28) **F. O. 371/4174/1022588** - Milne'den War Office'e. Şifre tel. İstanbul, 31.5.1919, No. G. C. 869. ve aynı günlü 1302/2G sayılı şifre tel.

(29) **F. O. 371/4174/88768** - Calthorpe'tan Fransız ve İtalyan Yüksek Komiserlerine yazı. İstanbul, 29.5.1919, No. 1315 D.

Önce, İngiliz meslektaşının sözünü ettiği 5 Mart günlü yazıyı aldığını söyler (Aslında bu yazı Yüksek Komiserlere değil, Sadrazama yollanmıştı). Sonra şunları yazar:

> «*Bu Osmanlı kişilerinin İngiliz gemisine bindirilmesi benim için bir sürpriz oldu, çünkü İngiliz Hükümetinin böyle bir girişiminden bana önceden haber verilmemişti.*
>
> *... General Franchet d'Esperey'nin size göndermiş olduğu 11 Şubat günlü yazıda söylenenlerle yetinmek isterim. Bu yazıda size, suçluların cezalandırılmasının Türk makamlarının görevi olduğu bildirilmişti.*» (30)

Yüksek Komiser Calthorpe da Fransız Yüksek Komiseri Defrance'dan özür diledi. Tutukluları çok acele olarak sürmek gerektiği, son derece sıkışık olduğu için, önceden Fransız meslektaşına haber veremediğini söyledi (31). Ama sanıkların Türk makamlarınca yargılanmak gerektiği yolundaki Fransız görüşünü sessiz geçiştirdi.

İstanbul'daki Fransız makamlarının tepkilerini bildiren telgraflar Londra'ya ulaşınca, İngiliz Dışişleri yetkililerinden biri «şimdi Fransız protestosunu beklemeliyiz» dedi (32). Gerçekten, komutanlar ve yüksek komiserler düzeyindeki protestolardan sonra, hükümet düzeyindeki Fransız protestosu da gecikmedi. Londra'daki Fransız Büyükelçiliği, 4 Haziran 1919 günü, İngiltere Dışişleri Bakanlığına uzunca bir protesto notası verdi. Notada, Türk «Savaş Suçluları» ile ilgili olarak şubat ayında, iki ülke arasında yapılmış yazışmalar özetle hatırlatıldıktan sonra şöyle denmekteydi:

> «*Fransa hükümeti, Mütareke'den önce işgal edilmemiş olan Osmanlı topraklarında tutuklanan Osmanlıların Türkiye dışına sürülmelerine karşıydı. Gerçekten, Türkiye dışındaki hiçbir mahkeme, bu kimseleri yargılamak, bu amaçla delil toplamak, tanıkları dinlemek bakımlarından usulü gereğince yetkili olamaz. Sonra, Osmanlı sanıklarının Türkiye dışına sürülmeleri, Müttefiklere karşı olanlarca keyfî bir öç alma olarak gösterilebilir ve suçluları Türk-*

(30) **F. O. 371/4174/90538** - Defrance'dan Calthorpe'a yazı. 2.6.1919.
(31) **F. O. 371/4174/88761** - Calthorpe'tan F. O.'e. Rapor. 30.5.1919, No. 887.
(32) **F. O. 371/4173/81880** - 2.6.19 günlü not.

lerin gözünde meşhur edip şehitlik mertebesine yükseltebilir.

Fransa hükümeti,... İstanbul'daki İngiliz makamlarının, oradaki Fransız makamlarına önceden haber bile vermeden Osmanlı suçlularını alıp Malta'ya sürmeye karar vermiş olmalarını öğrenmekten üzüntü duymaktadır.» (33)

İngiltere Dışişleri Bakanlığı, bu notaya önce, 14 Haziran günü bir ara cevap verdi. İstanbul'dan ayrıntılı rapor beklendiği bildirildi. «Türk sıkıyönetim mahkemesinin oyalayıcı tutumu ve sanıkların hapisten kaçma tehlikesi» yüzünden tutukluların Malta'ya sürülmesine karar verilmiş olabileceğini söyledi (34). Ondan sonra 20 Haziranda daha uzun bir nota verildi. Calthorpe'un olayı anlatan raporu hemen hemen olduğu gibi notaya geçirildi. Bu durumda sanıkların Malta'ya sürülmelerinin «tamamen haklı olduğunu ekselansları da kabul ederler» dendi ve sürme kararının önceden Fransa'ya bildirilmediği için özür dilendi. Lord Curzon, «*Fransa Hükümetine samimi üzüntülerimi bildiririm*» dedi (35).

İngiltere, sanıkları Malta'ya sürmüş olmaktan dolayı özür dilemiyordu. Bu konuda yerden göğe kadar haklı olduğu kanısındaydı. Yalnız, İstanbul'daki Fransız makamlarına önceden haber verilemediği için üzüntülerini bildiriyordu. Yazışmalar bu noktada kaldı. Fransız protestosu hiçbir şeyi değiştirmedi. İngiltere, daha birçok kişiyi Malta'ya sürecekti.

---

(33) **F. O. 371/4173/84188** - Fransa Büyükelçiliğinden Foreign Office'e. Nota. Londra, 4.6.1919.

(34) **ibid.** Curzon'dan Paul Cambon'a nota. Londra, 14.6.1919, No. 84/88.

(35) **F. O. 371/4174/88761** - Curzon'dan Paul Cambon'a nota. Londra, 20.6.1919, No. 38761.

III

YENİ SUÇLULAR VE SÜRGÜNLER

«Tehlikeli Milliyetçi liderlerin tutuklanması izlenegelen politikaya uygun olacaktır.»

Lord CURZON
10.3.1920

«Baylar, Rauf Bey'i ve öteki kişileri tam zamanında çağırmış olduğumuz, olaylarla, hem de üç dört gün geçmeden belli oldu. Ama ne yazık ki, bu çağırımız gerektiği kadar önemle dikkate alınmadı. Rauf Bey, Vasıf Bey gibi kişiler, en sonunda büyük bir uysallıkla Malta'ya gittiler.

Son dakikaya değin Anadolu'ya geçmek ve Ankara'ya gelmek yolunun ve tedbirlerinin bazı arkadaşlarca hazırlandığı dahi anlatılmıştı. Eğer böyle idiyse, bu kişilerin Ankara'ya gelmeyi kabul etmeyip İngilizlere teslim olmayı ve Malta'ya gitmeyi yeğ tutmalarındaki neden ve özür, gerçekten incelenmeye değer...»

ATATÜRK
Söylev, I, s. 297

«Bir memleketin buhranlı bir harp devresindeki bütün sevk ve idare ekibinin, Sadrazamıyla, Şeyhülislamıyla, nazırlarıyla, generalleriyle, mebuslarıyla bir yabancı memleketin esir kampında bir topluluk kurması, iki, üç yıl yurtlarının kurtuluş savaşını uzaktan seyretmeleri, tarihte eşi bulunmayan bir maceradır...»

2787 Ahmet Emin (YALMAN)
Görüp Geçirdiklerim, Cilt 2, s. 95-96

İlk Kemalist

İlk sürgün kafilesi çoğunlukla İttihatçılardan oluşuyordu. Mütareke döneminde İngilizlerle onların işbirlikçileri İtilafçılar, İttihatçılığı bir numaralı suç ilan etmişlerdi. İttihatçılık, o dönemde milliyetçilikti. Türkiye'nin yok edilmesine karşı ilk direniş bu milliyetçilerden bekleniyordu. Resmen feshedilmiş olmakla birlikte, İttihat ve Terakki örgütü, ülkenin en güçlü ve aynı zamanda en bilinçli siyasal örgütüydü. İngilizlerle İtilafçılar, İttihatçı örgütten ciddî olarak korkuyorlardı. İttihatçıların yeni bir direniş hareketini mayalandırmalarına fırsat vermemeye kararlıydılar. Bu bakımdan çok tehlikeli sayılan İttihatçılar, amansızca avlanıyordu. İlk sürgün kafilesi de bu avlanan İttihatçılardan oluşmuştu.

Ne var ki, çok geçmeden Türkiye'de yeni bir «suçlu» tipi ortaya çıkacaktı: Milliciler veya Kemalistler. İngilizlerle, Padişah hükümeti, bu kez Kemalistlerin peşine düşecekler ve bundan sonraki sürgün kafilelerinde İttihatçılarla birlikte Kemalistler de yer alacaklardı. İlk günler, Kemalist adı yoktur. Mustafa Kemal'in kendisi vardır ortada. O'nun çevresinde toplananlar, «İttihatçı» sayıldı. Bir bakıma doğrudur. Kurtuluş hareketinin çekirdeğinde, kovalanan İttihatçılar vardır. Ama Mustafa Kemal'in başlattığı Millî hareketin, bir İttihatçı hareketi olmadığı yavaş yavaş anlaşılacaktı.

İlk büyük sürgün kafilesi Mondros'a ve Malta'ya boşaltıldıktan hemen sonra İngilizler, Mustafa Kemal'in peşine düştüler. İngilizlerin yakalamak ve kuşkusuz Malta'ya sürmek istedikleri ilk Kemalist, Mustafa Kemal'in kendisidir. Daha şubat ayında İngilizlerin kara listesine girmiştir, ama yine de geniş yetkilerle Anadolu'ya atlamayı başarmıştır. İngilizler, Atatürk'ün Samsun'a ayak bastığı gün O'ndan kuşkulanmışlardır. 19 Mayıs 1919 günü, General Milne, «Dokuzuncu Ordunun örgütlenmesinden vazgeçildiği halde, bu ordu için geniş bir kur-

may heyetle birlikte bir müfettiş gönderilmesinin nedenini» sorar. Henüz ortada bir tutuklama, görevine son verme niyeti yok gibidir. Yalnızca kuşku vardır.

Çok geçmeden, Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun çevresinde yeni bir hareket örgütlemeye başladığı anlaşılır. 6 Haziranda General Milne, Mustafa Kemal Paşa ile kurmay heyetinin derhal çağırılmasını Harbiye Nezaretinden ister. Bu tarihten sonra Atatürk, artık İngilizlerin gözünde bir «suçlu»dur.

8 Haziranda İngiliz Yüksek Komiseri, Osmanlı Dışişleri Bakanlığına bir nota verir. Samsun bölgesinde bazı «kötü eğilimli» kişilerin karışıklık yaratmak istediklerini, Mustafa Kemal Paşa'nın bu harekete öncülük ettiğini ileri sürer. Paşa'nın geri çağırılması için General Milne'nin isteğini hatırlatır. Çıkacak karışıklıklardan şahsen sorumlu tutulacakları yolunda ilgili bütün sivil yöneticilere hemen talimat gönderilmesini ister.

Bu İngiliz istekleri karşısında Damat Ferit Paşa hükümeti, Mustafa Kemal Paşa'yı İstanbul'a çağırmaya karar verir. 8 Haziran günü Harbiye Nazırı Şevket Turgut paşa, Mustafa Kemal Paşa'ya bir tel çeker ve «*... istimbotlardan biriyle buraya (İstanbul'a) teşrifiniz rica olunur*» der. Atatürk, İstanbul'a dönmek niyetinde değildir. İstanbul'a dönmesinin «kömür ve benzin eksikliğinden dolayı geciktiğini» söyler. Niçin çağrıldığını da sorar. Genelkurmay Başkanı Cevat Paşa, «*... İstanbul'a çağırılmanızı İngilizler istedi*» der. Zaten sezilen durum anlaşılmıştır. Mustafa Kemal Paşa artık yolunda yürüyecektir. Ama İngilizlerle Damat Ferit Paşa hükümeti de Paşa'nın peşini bırakmayacaklardır. Paşa, 11 Haziranda Padişah'a bir telgraf çeker. Zorlanırsa Müfettişlik görevinden istifa edeceğini, ama İstanbul'a dönmeyeceğini, «Anadolu'da ve sine-i millette» kalarak yurt görevine devam edeceğini bildirir.

13 Haziranda Mustafa Kemal Paşa, karargâhıyla birlikte Havza'dan Amasya'ya gelir. 17 Haziranda Amiral Calthorpe, Paşa'nın geri çağırılması isteğini tekrarlar. «Mustafa Kemal Paşa'nın, bütün maiyetiyle birlikte derhal İstanbul'a çağırılması için emir verilmesini» ister. Ferit Paşa'nın İçişleri Bakanı Ali Kemal, İngiliz Generali Deeds'e, Kemalistlerin «şovenist» olduklarını söyler. Ya bu «şovenistlere» meydanı boş bırakmak, ya da onları temizlemek gibi bir durum karşısında olduklarını belirtir. 18 Haziran günü Ali Kemal, bütün vilayetlere, Müdafaa-i Hukuk-u Milliye hazırlığını şiddetle yasaklayan bir genelge gönderir. Savaş gittikçe kızışmaktadır. 22 Haziranda

Atatürk, ünlü Amasya genelgesini yayımlar: «*Vatanın bütünlüğü, milletin bağımsızlığı, tehlikededir*» der ve Sıvas'ta bir Millî Kongre toplanmasını ister. 26 Haziranda Ali Kemal, Millî ordu kurulmasının ve Millî teşkilat hazırlanmasının «felaket olduğunu» ilan eder.

2 Temmuz günü, İngiliz Yüksek Komiseri Calthorpe, Babıâli'ye yeniden sert bir nota verir. Sıvas ve Konya vilayetlerinde silahlı çeteler kurma, Müttefiklerin çıkarları aleyhinde çalışma yolunda ciddî bir hareket bulunduğunu, bu hareketin kışkırtıcılarının Sıvas'ta Mustafa Kemal ve Konya'da Cemal (Mersinli) Paşalar olduklarını bildirir. Mustafa Kemal'in geri çağırılmasını isteyen 17 Haziran tarihli notasına karşılık alamadığını hatırlatır. Meselenin önemine Babıâli'nin dikkatini çeker. Mustafa Kemal ve Cemal Paşaların «derhal ve kayıtsız şartsız» İstanbul'a çağırılmalarını ister. Cemal Paşa, kısa bir süre sonra İstanbul'a döner ve daha sonra Malta'ya sürülür. Mustafa Kemal Paşa ise, 3 Temmuzda Erzurum'a gider. Aynı gün Ali Kemal, ordu müfettişleriyle kolordu komutanlarının «İttihat ve Terakki kalıntıları» olduklarını ilan eder. Bunların seferberlik emirlerine uyulmamasını ister.

Mustafa Kemal Paşa, İstanbul'a çağırıldıkça öteye öteye gider ve Erzurum'a varır. İngilizlerin tuzağından kurtulmuştur. Ama, tersine İstanbul'a dönen ve İngilizlerin tuzağına düşenler de çok olur. İngilizlerin isteğine, Damat Ferit Paşa Hükümetinin çağrısına uyarak askerinin başından ayrılan ve İstanbul'a dönen komutanların başında, o günlerde, Mersinli Cemal Paşa görülür. İlerde o da Malta'ya sürülür. Cemal Paşa gibi bazı komutanların İstanbul'a dönmeleri üzerine, Mustafa Kemal Paşa, 7 Temmuz günü bütün komutanlıklara bir bildiri yayımlar. Müfettişlerle kumandanların görevlerinden ayrılmaları halinde, kendilerinin yerine geçecek subayların göreve devam etmeleri gerektiğini bildirir.

Bu arada Paşa, İstanbul'a dönmesi için durmadan sıkıştırılır. 5 Temmuzda Harbiye Nazırı telgraf makinesi başında Mustafa Kemal Paşa'yla konuşur. İstanbul'a dönmesini rica eder. Onurunun korunacağını, hayatının ve geleceğinin güvence altında olacağını söyler. İtilaf devletleri temsilcileriyle Padişah'ın da kendisini İstanbul'a beklediklerini belirtir. Paris Barış Konferansının vereceği karara boyun eğmekten başka yapılacak bir şey olmadığını bildirir, Atatürk, İstanbul'a dönmek şöyle dursun, Hükümete ders verir. Hükümet adamlarımızın ihanete âlet ol-

mamalarını ister. Kendisi için İngilizlerden «güvence» alınmasına şaştığını açıklar. İngilizlere güvenilemeyeceğini delilleriyle anlatır. 7 Temmuzda Harbiye Nazırlığı, Üçüncü Kolorduya bir telgraf çeker. Mustafa Kemal'i yakalamak için İngilizlerin Anadolu'ya asker yollayacaklarını ve girdikleri yerlerden bir daha çıkmayacaklarını anlatır. «*Mustafa Kemal Paşa vatanını seviyorsa onun yararı için hemen dönmelidir*» der. Paşa, vatanı kurtarmak kararındadır. Boyun eğmez ve dönmez.

8 Temmuz günü, İngiliz Yüksek Komiserliği bir nota daha verir. Mustafa Kemal Paşa'nın emriyle Üçüncü Kolordu Komutanının, Samsun'a İngiliz askeri çıkarılmasına karşı direnmek kararında olduğunu bildirir. Mustafa Kemal Paşa ile Üçüncü Kolordu Komutanı Rafet Bey'in (Bele) İstanbul'a getirilmelerini ister. Sadrazam, Mustafa Kemal Paşa'nın ordudan istifa ettiğini, kendisiyle Hükümet arasında artık resmî hiçbir ilişki kalmadığını ve Paşa'nın «âsî» ilan edileceğini söyler. 8/9 Temmuz gecesi, Mustafa Kemal Paşa, Saray tarafından telgraf başına çağırılır. İstanbul'a dönmesi istenir. Dönmeyi reddedince Saray, «*O halde resmî vazifeniz sona ermiştir*» der. Aynı gece Paşa, İstanbul'a istifasını bildirir (1).

Köprüler atılmıştır. Mustafa Kemal Paşa İstanbul'a getirilememiş, Malta'ya sürülememiştir. Ama Kemalistlere karşı savaş başlamıştır.

Bir Olay

İngilizlerin Atatürk'ü yakalama umudu suya düştüğü bir sırada, bir olay ortaya çıkar: 8 Ağustos 1919 akşamı, bir silahlı çete, Batum'daki İngiliz askerî cezaevini basar ve şubat ayından beri orada tutuklu bulunan Enver Paşa'nın kardeşi Nuri Paşa'yı kaçırır. İki İngiliz muhafızı öldürülür. Yine aynı gece, birkaç saat arayla, Enver Paşa'nın genç amcası Halil Paşa (Kut) ile tanınmış İttihatçılardan Küçük Talât Bey, İstanbul'daki Bekirağa

(1) Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul'a geri çağırılmasıyla ilgili İngiliz belgeleri başka bir kitabımda yayımlanmıştır. Bkz. Bilâl N. Şimşir, **İngiliz Belgelerinde Atatürk,** Ankara 1973, Cilt I, s. 1 - 38. Ayrıca bkz. D. Selâhattin Tansel, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, Ankara 1973, Cilt II, s. 1 - 43.

Bölüğü'nden sessizce kaçmayı başarırlar. Halil Paşa, anılarında yazdığına göre, Mustafa Kemal Paşa'nın emriyle kaçmıştır. Bu beklenmeyen İttihatçı - Kemalist operasyon, İngilizler için bir darbe olur. Kaçanların hepsi çok tehlikeli İttihatçılardır. İngilizlerin gözünde idamlık kişilerdir. Hemen İstanbul'dan Kafkasya'ya kadar alarm verilir. Fellik fellik aramalar başlar. Batum' daki İngiliz donanması komutanı, olayın hemen arkasından 8 Ağustos akşamı General Milne'e şunları teller :

> «*Nuri Paşa, yerel saatle 17,30 sularında kaçtı. Tribune gemisiyle Theseus gemisi silahlı muhafızlarını, bura (Batum) ile Trabzon arasındaki bütün deniz araçlarını aramaya yolladım.*» (2)

Ertesi gün, Batum'daki 27. İngiliz Tümeni Komutanı haberi tamamlar. General Milne'e şunları bildirir:

> «*Yaklaşık olarak 20 kişilik silahlı bir çete, dün Nuri Paşa'yı idman yaparken kaçırdı. Bir subay ile iki erden oluşan muhafızlar pusuya düşürüldüler. Subay kaçtı ama erlerin her ikisi de öldürüldü. Karada ve denizde yapılan aramalardan henüz bir sonuç alınamadı.*» (3)

Nuri Paşa kaçar kaçmaz kayıplara karışmıştır. Kafkasya içlerine, Azerbaycan yöresine dalmıştır. Önceleri bu kadarı bile bilinmez. Kaçışından 20 gün sonra General Milne, Nuri Paşa'nın başı için 1 milyon ruble mükâfat koyduğunu Londra'ya bildirir. «*Kaçışından beri yakalanması için bütün çabalar harcandı. Nuri Paşa için 1 milyon ruble vaadettik... Ama nerede bulunduğu hakkında hâlâ hiçbir haber alınamadı*» der (4).

Üç ay sonra, 21 Ekimde General Milne, Nuri Paşa'nın Bakû'da bulunduğu yolunda güvenilir bir haber aldığını Londra'ya bildirir. Yakalanması için diplomatik yoldan Azerbaycan Hükümetine başvurulmasını ister (5). Azerbaycan'da o sırada Müsa-

(2) **F. O. 371/4174/123322** - İngiliz donanmasından Milne'ye. Şifre tel. Bakû 8.8.1919, No. 1909. Acele.

(3) **ibid.**, İngiliz 27. Tümeninden Milne'ye şifre tel. Batum, 9.8.1919.

(4) **F. O. 371/4174/126005** - Milne'den War Office'e. Şifre tel. İstanbul, 29.8.1919, No. I. 1939.

(5) **F. O. 371/4174/146722** - Milne'den War Office'e. Şifre tel. İstanbul, 21.10.1919, No. I. 7419.

vat Partisi iktidardadır. Nuri Paşa orada kendi evinde gibidir. Tanınır ve sevilir. Daha önce Azerîler uğrunda çarpışmıştır. Azerbaycan milliyetçilerinin gözünde Enver Paşa'nın kardeşi bir kahramandır. Şimdi Nuri Paşa'yı yakalayıp İngilizlere teslim etmeleri pek akla gelmez. İngiltere Dışişleri görevlilerinden Mr. Edmonds, 31 Ekim günü şunları not eder:

> *«Nuri (Paşa), Mütareke'nin 11. maddesi gereğince Azerbaycan'dan çekilmeye karşı direndiği için yakalanmıştı. Elimizin altında tutulmaya değer. Ama Azerbaycanlıların onu teslim etmeleri şansı yoktur.» (6)*

24 Ekim günü, İngiliz Albayı Stokes, Azerbaycan Başbakanı Yusufbekov ile uzun bir görüşme yapar. Görüşmede Nuri Paşa konusuna da değinilir. Paşa'nın Bakû'dan uzaklaştırıldığını, ama Dağıstan'a gitmeyeceğini Londra'ya haber verir. Londra, Nuri Paşa'nın Azerbaycan'dan sınırdışı edilip edilmediğini öğrenmeye çalışır (7). Bundan bir sonuç alınamaz.

Bu sıralarda Nuri Paşa, Kuzey Kafkasya'daki Denikin kuvvetlerine karşı Dağıstan'ı savunmaya kalkışmıştır. O nazik günlerde bir kez daha rol oynamak, Azerbaycan, Dağıstan kuvvetlerinin başına geçmek ister. Bu yeminli İttihatçı, Rusya'nın büyük dalgalanmaları içine düşmüştür. Sürüklenir. Kendi yaşam kavgasını sürdürmekten öteye bir rol oynayamaz. Rusya içlerine dalmıştır. Bir ara Halil Paşa ile de buluşur. Berlin'de görülür. Oralarda, kovalanmakta olan öteki İttihatçılarla buluşur...

Bu olaydan İngilizler bir ders çıkarırlar. Çok güvendikleri ve övündükleri Batum'daki askerî cezaevlerinin de tam güvenlik içinde olmadığını görürler. İngiliz muhafızlarının gözleri önünde cezaevi basılmış, bir tutuklu kaçırılmıştır. Cezaevinde tutuklu bulunan ve Batum'da yargılanmalarına başlanan öteki Türk subaylarının da bir gün kaçırılmayacaklarına emin olamazlar artık. Bunları, kaçırılamayacak uzak bir yere, Malta'ya sürmek gerektiğini düşünürler. 1920 yılının sürgün kafilelerinde Batum'dan Malta'ya gönderilen Türk subayları da yer alacaklardır.

---

(6) **ibid.** Edmonds'un 31.10.1919 günlü yorumu.

(7) **F. O. 371/4174/146722** - Mr. Wardrop'tan Foreign Office'e. Şifre tel. Tiflis, 31.10.1919, No. 106. ve Foreign Office'den Wardrop'a şifre tel. Londra, 4.11.1919, No. 69.

Halil Paşa'nın Kaçışı

Enver Paşa'nın kendisinden yaşça küçük amcası Halil Paşa'ya gelince, o da İngilizlerin diş bilediği tehlikeli İttihatçılardandır. 1916 yılında Altıncı Ordu Komutanı olarak, General Townshend komutasındaki İngiliz Irak ordusunu yenip tutsak almış ve Büyük Britanya'nın «yenilmezliği» efsanesine bir darbe indirmiştir. Sömürge yönetimindeki doğu halklarının uyanışında etkisi bulunan bu yenilgiyi İngilizler unutamazlar. Halil Paşa'nın ayrıca Kafkaslar'da Ermenilerle de çetin bir boğuşması vardır. İngilizler kendisini «300.000 Ermeniyi öldürmekle» suçlarlar. Türkiye'de başlayan Millî harekette bu yeminli İttihatçının rol alabileceği korkusu da vardır.

Halil Paşa, Birinci Damat Ferit Paşa Hükümeti zamanında, İstanbul'da İngilizlerce tutuklanır. Bir hafta kadar İngiliz karakolunda tutulduktan sonra Bekirağa Bölüğü'ne yollanır. Burası, kendi deyimiyle, «İttihad-ü Terakki Kulübü haline gelmiştir.» Dışarda kalan ve kovalanan İttihatçılar ise İstanbul'da silahlı Karakol örgütünü kurmuşlardır. Bu örgüt, Atatürk'ün Müdafaa-i Hukuk örgütünün İstanbul kolu gibi çalışır. Çetecileri aracılığıyla Anadolu yolunu da işler durumda tutar. Halil Paşa'nın bu örgütle ilişkileri vardır. Anılarında yazdığına göre, bir gün, bu örgüt aracılığıyla Mustafa Kemal Paşa'dan bir emir alır :

«*Cezaevinden çıkar çıkmaz Anadolu'ya geçiniz..*»

Halil Paşa kaçışını şöyle anlatır:

«Öyleyse hazırlığa başlamak lazımdı. Kaçmak için zamanın geldiğini Millî Teşkilata bildirdim...

Çıkış gecesi nöbet genç subaylardan Şadi'de idi... Şadi kıyafetini değiştirmedi, ben ve küçük Talât daha önce temin edilen inzibat elbiselerini giyerek mülazımevvel Şadi'nin peşinden kapıdan çıktık...

Biraz sonra Beyazıt Meydanındaydık...

Sahilde bir sandal bizi bekleyecekti. Beyazıt Meydanından sandala kadar bizi götürecek teşkilat mensubu Sudi Kartal'ın yeğeni Mülazim Naci, bizi meydanın biraz ilerisinde bir ağacın dibinde bekliyordu. Vakit gece yarısını iki buçuk saat geçmişti. Ağacın altındaki rehbere daha önce «Arslan» olarak tespit edilmiş parolayı söyledik. Sivil arkadaşımız parolayı tekrar edince hep beraber sahile in-

dik, bizi karşıya geçirecek sandal oradaydı. Sandalda benim için iki yüz fişekle bir parabellum tabanca hazırdı. Sandalcı rolünde Naci ve bir başka arkadaşı vardı. Sabaha karşı parabellum sıcaklığında Selimiye civarında küçük bir iskeleye çıktık. İskeleden biraz ilerde Çolak İbrahim (Kurtuluş Savaşının ünlü kumandanlarından — İttihatçı) bizi yanında yedi sekiz silahlı ile bekliyordu ve bir araba yağız atları ile harekete hazırdı...

Kısa bir müddet sonra Yahya Kaptan'ın kaldığı köye ulaştık... Yahya Kaptan iyi bir çetecidir... Artık İstanbul'un esaretinden uzaktık...» (8)

Halil Paşa, 8/9 Ağustos 1919 gecesi Bekirağa Bölüğü'nden kaçmış ve aynı gece Anadolu yakasına atlamıştır. Ünlü çeteci Yahya Kaptan'a ulaşınca bir «oh» çeker. Ondan sonra kimi çetelerin yardımıyla, kimi yerde yardımsız Sıvas yolunu tutar. Uzun bir yolculuk başlamıştır.

İstanbul'daki İngilizler olayı geçten geç duyarlar. 13 Ağustos günü General Milne, Londra'ya haberi ulaştırır:

«Enver Paşa'nın amcası ve eski Altıncı Ordu Komutanı Halil Paşa 8 - 9 Ağustos gecesi cezaevinden kaçtı. Küçük Talât Bey de kaçtı. İstanbul bölgesindeki cezaevindeydiler.» (9)

Müttefik Yüksek Komiserleri, 16 Ağustos günü Babıâli'ye sert bir nota verirler:

«Fransa, İngiltere ve İtalya Yüksek Komiserleri, Enver Paşa'nın amcası General Halil Paşa'nın cezaevi arkadaşı Küçük Talât Bey ve sözde onların muhafazayla görevli subayla birlikte askerî cezaevinden kaçışını büyük bir üzüntüyle öğrenmiş bulunmaktadırlar. Bu kaçışın meydana geldiği olağanüstü durum; asayişi korumakla özellikle ilgili bulunan Müttefik Hükümetlerde çok kötü bir izlenim yaratmaktan geri kalmayacaktır.

İstanbul'daki öteki cezaevlerinden de kaygı yarata-

(8) M. Taylan Sorgun, **Halil Paşa. Bitmeyen Savaş,** İstanbul 1972, s. 280 - 283.

(9) **F. O. 371/4174/119573** - Milne'den War Office'e şifre tel. İstanbul, 13.8.1919, No. I. 6760.

cak ölçüde sık görülen kaçma olayları, alınması gereken tedbirlerin yetersizliğini göstermektedir...

Yüksek Komiserler, bu derece üzücü olaylara bir son verecek tedbirlerin derhal alınmaması halinde Osmanlı hükümetinin yükleneceği sorumluluk üzerine Sadrazam Hazretlerinin önemle dikkatini çekmeyi görev bilirler...

Bu arada Yüksek Komiserler... İstanbul cezaevlerinde bulunan bütün sanıkların ve mahkûmların tam bir listesinin kendilerine tezelden verilmesini Sadrazam'dan rica ederler ...» (10)

İstanbul'un havası biraz daha gerginleşmiştir. Yalnız İngiliz Yüksek Komiseri değil, üç Müttefik devletin Yüksek Komiseri hep birden Babıâli'nin üzerine yüklenmektedirler. İktidarda Damat Ferit Paşa Kabinesi vardır. Ama Anadolu'daki Millî Hareket de hızla gelişmektedir. Erzurum Kongresi yapılmıştır. Sıvas Kongresinin hazırlığı tamamlanmak üzeredir. İstanbul'daki cezaevleri denetim altında tutulamamaktadır. Müttefikler, bütün tutukluların listesini isterler. Amaç, içlerinden seçecekleri tehlikeli kişileri Malta'ya sürmektir. Cezaevinden kaçanların hemen Anadolu'daki Millî Harekete katılacakları korkusu ciddîdir, yersiz de değildir. Kısacası, savaş gittikçe kızışmaktadır.

18 Ağustos günü Amiral Webb, Londra'ya şunları bildirir:

«Enver Paşa'nın amcası Halil Paşa ve İttihat ve Terakki Komitesinin ünlü üyesi Küçük Talât Bey buradaki askerî cezaevinden kaçtılar. Yakalanmaları için hemen harekete geçildi.

Meslektaşlarım ve ben, bu konuda Babıâli'ye bir nota verdik ve sürgüne göndermek amacıyla bu tipte başka hangi tutuklular bulunduğunu sorduk. Kaçma olayı, cezaevinde görevli en az iki kişinin aktif yardımlarıyla gerçekleşmiştir.

Aynı zamanda Enver Paşa'nın kardeşi Nuri Paşa da Batum'daki cezaevinden kaçmıştır.» (11)

---

(10) **F. O. 371/4174/121955** - Müttefik Yüksek Komiserlerinden Sadrazama ortak nota. İstanbul, 16.8.1919.

(11) **F. O. 371/4174/117667** - Webb'ten Foreign Office'e. Şifre tel. İstanbul, 18.8.1919. No. 1670.

Bu telgraf üzerine İngiltere Dışişleri görevlilerinin yorumları ilginçtir. Mr. Edmonds, 19 Ağustos günü şu yorumu yapar:

> «*Bu firarlar pek elverişsiz bir zamana rastlıyor. Halil ile Nuri, ikisi de Müdafaa-i Millîye hareketinin başına geçecek ideal kimselerdir. Halil sadece 35 yaşlarındadır, savaşın son döneminde Mezopotamya'da ordu komutanıydı ve çete savaşlarını sever. Nuri ise Sünnusi hareketini güçlendirmek üzere Trablusgarp'a gönderilmişti ve 1918 yılında da karışıklıkları örgütlemek üzere Kafkasya'ya yollandı.*» (12)

Mr. Peterson bu notun altına bir cümlecik ekler,

> «*Bu adamlar şimdiye kadar çoktan Malta'ya sürülmüş olmalıydılar*» der (13).

İngilizler, büyük bir kızgınlık içinde, bir yandan Halil Paşa ile Küçük Talât Beyi yakalamak için harekete geçerler, öte yandan da kaçışlarına yardım edenleri cezalandırmaya çalışırlar. 20 Ağustos günü, General Milne, «Halil Paşa'nın, Nuri Paşa'nın ve Küçük Talât Bey'in kaçışlarından sorumlu subayın askerî mahkemede yargılanmasını emrettim» diye yazar (14). Bir ay sonra, 20 Eylülde İngiliz Yüksek Komiseri, sorumluların cezalandırılması için Babıâli'ye bir nota verir. Damat Ferit Paşa kabinesi düşürüldükten sonra, sorumluluğu görülen kişiler nispeten hafif cezalarla kurtulacaklardır: Asteğmen Şadi Efendi 3 yıl hapis ve rütbesinin sökülmesi, Çavuş İsmail de bir yıl hapis cezalarına çarptırılırlar. İki subay da delil yokluğundan dolayı beraat ettirilirler (15).

Kaçanlar ise izlerini kaybettirirler. 29 Eylül günü General Milne, Halil Paşa'nın başına 1000 İngiliz lirası vaadettiği halde izine rastlanamadığını Londra'ya bildirir (16). Bandırma, İzmit

---

(12) **ibid.**, W. S. Edmonds'un 19.8.1919 günlü yorumu.

(13) **ibid.**, M. D. Peterson'un 19.8.1919 günlü notu.

(14) **F. O. 371/4174/122688** - Milne'den War Office'e. Şifre tel. İstanbul, 20.8.1919. No. A. C. 4514.

(15) **F. O. 371/4175/170750** - Reşit Paşa'dan De Robeck'e nota. İstanbul, 21.12.1919, No. 19565/611.

(16) Halil Paşa, İngilizlerin 5000 İngiliz altını vaadettiklerini yazar. «Eskişehir Mutasarrıfı... Halil Paşa'nın ölüsünü veya dirisini getirene beş bin İngiliz altını vereceğini söyledi»

yörelerinde bulunduğu, hatta İstanbul'dan ayrılmadığı yolunda raporlar aldığını söyler (17). Halil Paşa Sıvas yolundadır. Atatürk orada kendisiyle gizlice görüşür. Silah sağlamak amacıyla onu Rusya'ya yollar.

«Yedi Baş»

İttihat ve Terakki'nin yedi lideri Mütarekenin ilk günü Almanya'ya kaçmışlardı. Bunlar Enver, Talât, Cemal Paşalarla Dr. Nâzım, Bedri, Azmi ve Bahaettin Şakir Beylerdir. O dönemin belgelerinde «Yediler», «Yedi Baş» diye anıldıkları da görülür. Bunların Avrupa'da, hatta Asya'da uzun bir kovalanışları vardır. Kovalama Talât, Cemal ve Enver Paşaların ölümlerine kadar amansızca sürer. Bu konuda İngiliz arşivlerinde bol belge vardır. Bu kitabın çerçevesini aşar. Yalnız birkaç noktaya değinmek yersiz olmaz.

Yedilerin hepsi Malta adaylarıdır. İngilizlerin ellerine geçseler Malta'ya sürüleceklerdir. Sonra onlar için özel mahkeme kurulacaktır. Yargılanacaklar ve cezalandırılacaklardır. «Savaş Suçlusu» sayılırlar. Daha doğrusu «savaş suçlularının elebaşıları» olarak aranırlar. Hem İstanbul Hükümetlerinin, hem de Müttefiklerin diş biledikleri kişilerdir. Tehlikeli sayılırlar. Sağ kaldıkları sürece de kendilerinden korkulur. İngilizler, Enver ve Cemal Paşa'ların Orta Asya'ya, Afganistan'a gidip oralarda Müslüman kitleleri ayaklandırabilecekleri kaygısı içindedirler. Hindistan'ın güvenliği açısından İttihatçı başları büyük bir tehlike olarak görürler. İlk zamanlarda bunların Anadolu'ya geçebileceklerinden de korkulmuştur. Ne yönden bakılırsa bakılsın, yakalanmaları gereklidir.

Ne var ki Yediler, Türkiye'de değil Almanya'dadırlar. Ve Almanya, Türkiye değildir. Almanya da yenik bir ülkedir, ama bir Avrupa ülkesidir. Türkiye gibi sömürge muamelesi görmez. Müttefikler Almanya'da, Türkiye'de olduğu gibi serbestçe at

---

der ve bunun 40.000 Türk lirası tutacağını söyler (**Bitmeyen Savaş**, s. 299). Bunda biraz abartma olsa gerek. İngiliz belgelerinde 1000 sterlin olarak geçiyor.

(17) **F. O. 371/4174/126005** - Milne'den War Office'e. Şifre tel. İstanbul, 29.8.1919, No. I. 6939.

oynatamazlar, hatta oynatmaya bile kalkışamazlar. Türkiye'de istedikleri insanı, istedikleri yerde, istedikleri biçimde tutuklarlar. Türk yurttaşlarını keyiflerine göre alıp götürürler, Malta'ya sürerler. Türk yurttaşlarını yargılamak için askerî mahkemeler kurarlar. Tek sözcükle, Türkiye'de bir hukuk kaygısı yoktur Müttefiklerin. Sömürgelerindeki gibi ellerini kollarını sallaya sallaya dolaşırlar. Türkiye'de, Osmanlı yasaları yerine Müttefiklerin buyruğu geçerli olmaktadır. Almanya'da ise Alman yasaları yürürlüktedir ve bu Avrupa ülkesinde Müttefikler hukuka saygılı olmak gereğini duyarlar.

Böyle olunca, Yedileri Almanya'dan almak çetin bir sorun olur. İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiserliği, biraz hızlı görünür. Daha 1919 yılı Ocak ayında İttihatçı başların yakalanıp cezalandırılmalarını Londra'ya önerir. Bunun öteki İttihatçılara bir ibret dersi olacağını, çok yarar sağlayacağını savunur (18). Ama Londra, bu öneriye pek itibar etmez ve edemez. Hangi hakla İngiltere bu Türk yurttaşlarının teslimini Almanya'dan isteyebilir? İstese reddedileceğini bilir. Berlin hükümeti, Damat Ferit Paşa hükümeti değildir. Londra bunu bilir ve hiçbir girişime kalkışamaz. Almanya ile barış antlaşmasının imzalanmasını bekler. Antlaşmaya suçluların geri verilmelerine ilişkin maddeler konulacak ve o zaman İngiltere, isteğini ahdî hukuka dayayacaktır. Almanya ile Versailles barışı 28 Haziran 1919 günü imzalanır.

O tarihten önce İttihatçı liderlerin geri verilmesini Almanya'dan istemek Türk Hükümetine düşer. İlk bakışta Türk Hükümetinin böyle bir girişime hakkı vardır. Suçlular Türk yurttaşıdırlar. Türkiye ile Almanya arasında 1917 yılında imzalanmış, bir Suçluların Geri Verilmesi anlaşması vardır. Bu anlaşmaya dayanarak İstanbul Hükümeti, Berlin Hükümetine başvurabilir ve kaçakları geri isteyebilir. Ama, hangi suçla bunları geri isteyecektir? Kaçaklar «adi suçlu» sayılırlarsa, bu durumda adlî evrakın tamamlanması gerekir. Ancak Türk mahkemesinin kararı Alman makamlarına sunulduktan sonradır ki, kaçaklar Almanya'dan usulüne uygun biçimde istenebilirler. Yedilerin «adi suçlu» olduklarını ispatlamak kolay bir iş değildir. O günlerin kördöğüşü içinde bunların «adi suçlu» olduklarını ile-

(18) G. Jaeschke, **Kurtuluş Savaşıyla İlgili İngiliz Belgeleri**, s. 173.

ri sürmek kolaydır, ama ispat edilmediği sürece bu bir iftiradan öteye geçmez ve Alman makamlarını inandırmaz. İttihatçı liderler, Türkiye'yi savaşa sokmak, Ermenileri sürmek gibi suçlardan dolayı geri istenince ise Almanya'nın vereceği karşılık bellidir: Bu suçlar, ispat edilmiş bile olsalar, «siyasî suçlardır». Siyasî suçlular ise geri verilmez. Siyasî suçlulara sığınma hakkı tanınır ve Almanya Hükümeti, kaçak İttihatçılara sığınma hakkı tanımıştır, denecektir. İstanbul Hükümeti, daha işin başında bir kısırdöngü içindedir.

İttihatçı liderlerini yakalayıp cezalandırmak hırsıyla Tevfik Paşa ve Damat Ferit Paşa Hükümetleri, kendilerini bu kısırdöngünün içine körü körüne atmışlardır. Tevfik Paşa Kabinesinin kurulduğu gün, 11 Kasım 1918'de Babıâli, Almanya'ya başvurur ve kaçak İttihatçıların Türk makamlarına geri verilmelerini ister. O tarihten sonra da Tevfik Paşa ve Damat Ferit Paşa Hükümetleri birkaç kez Almanya'ya başvurmuşlardır. Hukuk açısından bir sonuç alma umudu hemen hemen yoktur. Almanya, İttihatçı liderleri teslim etmez. Bunların Türk makamlarına teslim edilmeleri İngiltere'nin de pek işine gelmez. Türkiye'de olaylar çıkabilir, Türk Hükümeti bu İttihatçı liderleri kolaylıkla mahkûm edip cezalandıramaz ve elinden kaçırır, diye korkulmaktadır.

28 Haziran 1919 günü imzalanan Versailles Barış Antlaşmasında «savaş suçlularının» cezalandırılmalarını öngören maddeler vardır. 228. madde, «savaş yasalarıyla törelerini» çiğnemekten sanık olanların Alman Hükümetince Müttefiklere teslim edilmeleri hükmünü koymuştur. Damat Ferit Paşa o günlerde Paris'teydi. Versailles Barış Antlaşmasının imzalanmasından iki gün sonra, 30 Haziranda Clemanceu'ya bir nota verir. Bu antlaşmanın 228 ve 229. maddeleri gereğince Enver, Talât ve Cemal Paşaların Almanya'dan sınırdışı ettirilmesini ister. «Doğu'da savaşın failleri» diye nitelendirdiği bu kimselerin sınırdışı ettirilmelerinin «insancıl» bir iş olacağını söyler. Almanya'ya yükümlülüğünü hatırlatır (19).

Damat Ferit Paşa, sanki Versailles Antlaşmasını imzalamış Müttefik temsilcilerinden biriymişçesine davranır. Türkiye bu antlaşmaya taraf değildir, buna dayanarak Almanya'dan bir istekte bulunmaya hukuk açısından Sadrazamın hakkı yok-

(19) Notanın tam metni : **F. O. 371/4174/98910.**

tur. Antlaşma, sanıkların Müttefiklere teslimini öngörmektedir, Türkiye'ye değil. «Sanıklar» kavramının içine Türk yurttaşlarının girip girmediği ise belli değildir. Üstelik Versailles Barış Antlaşması henüz yürürlüğe girmemiştir. Ferit Paşa'nın notası ciddîye bile alınmaz ve bir sonuç vermez. 5 Temmuz günü İstanbul'da kurulmuş özel mahkeme, Tâlat, Enver ve Cemal Paşalar ile Dr. Nazım Bey'i gıyaben ölüme mahkûm eder. Ferit Paşa bununla avunur.

İngilizlere gelince, onların Yedilere karşı savaşı asıl bu tarihten sonra başlar. Versailles Barış Antlaşmasının imzalanmasından sonra iki yıl boyunca İngilizler Avrupa'da fellik fellik İttihatçı liderleri kovalarlar. Bu konuda İngiliz arşivlerinde bol sayıda belge vardır (20). İngilizler, önce bu kişileri Almanya'dan teslim almayı umarlar. Bu umut boşa çıkar. Sonra sınırdışı ettirmeye uğraşırlar. Almanya dışına çıkar çıkmaz yakalatmayı düşünürler. Sahte pasaportla dolaşmak gibi suçlarla bunları yakalatacaklardır. İtalya ve İsviçre'den Baltık ve İskandinav ülkelerine kadar her yere, özel İngiliz ajanları yerleştirilir. Hele Enver ve Cemal Paşaların Rusya'ya geçme niyetleri duyulunca, Baltık ve İskandinav ülkelerinde sürekli nöbet tutulur. Buralarda bir ajanın bir günlük gideri, İngiltere'ye 4 İngiliz altınına mal olur. Ajanlar hiçbir ize rastlayamayınca, bunların boşuna para harcadıklarından sızlanmalar bile görülür. Ama kovalamaca, hırsız polis oyunu gibi uzar gider...

16 Mart 1921 günü Berlin'deki İngiliz Büyükelçisi Lord Kilmarnock, Londra'ya kısa bir haber verir:

> *«Berlin'de takma adla dolaşan Talât Paşa dün Salomon Teilirian adlı bir Ermeni tarafından sokak ortasında öldürüldü...» (21)*

Bu, bir dönüm noktası olur. Hemen arkasından Alman Hükümeti İttihatçıları kibarca Almanya'yı terk etmeye çağırır. Çoğunlukla Berlin'e toplanmış olan İttihatçılar, Talât Paşa'nın vurulmasının yarattığı telaş içinde, Alman topraklarından uzaklaşmaya başlarlar. İngilizlerin kovalamaları da biraz gevşer...

---

(20) Örneğin **F. O. 371/5173**, s. 41 - 150 ve **F. O. 371/6498**, s. 193 - 218.

(21) **F. O. 371/6498/E. 3461** - Kilmarnock'tan Curzon'a. Yazı. Berlin, 16.3.1921, No. 434.

Mısır'dan Malta'ya

İngilizler, Türkler için Malta'dan başka iki sürgün yeri daha düşünmüşlerdir: Hindistan ve Mısır. Her iki yerde Malta'dan önce denenmiştir.

7 Şubat 1919 günü, «Bağdat'da siyasal entrikaların elebaşıları» oldukları gerekçesiyle 12 Türk yakalanır. «Musul'dan geldikleri, eski Türk görevlileri oldukları ve içlerinde birçok İttihatçının bulunduğu» belirtilen bu 12 kişi Bağdat'dan Bombay'a sürülürler. Çarçabuk verilen bu karar Bombay'da tepkiyle karşılanır. Hindistan zaten kaynaşmaktadır. Türk sürgünleri konusu, Hindistan halkının İngiliz aleyhtarlığını kabartmaya başlar. İngilizler Irak'ı yatıştırmak isterlerken Hindistan'ı kışkırtmış, yağmurdan sakınırken doluya tutulmuş olduklarını anlarlar. Hindistan Genel Valiliği kaygılı telgraflar çeker. Türk sürgünlerinin Hindistan'dan uzaklaştırılmalarını ister... Önce bunların Bombay'dan Kahire'ye yollanmaları düşünülür. Buna da karar verilemez. Sonunda Türkiye'ye geri getirilirler. Hindistan bir daha Türkler için sürgün yeri olarak kullanılmaz (22).

Mısır ise, daha uzunca bir süre Türklere sürgün yeri olur. Buraya Hicaz'dan ve Türkiye'den bazı sürgünler yollanır. Ocak 1919'da Medine kahramanı Fahrettin (Türkkan) Paşa, teslim alınır ve Hicaz'dan Mısır'a sürülür. Biraz rahatsız olduğu için doktoru, yaveri ve birkaç emireri de onunla birlikte Mısır'a giderler. Paşa, Nil kıyısında bir kışlada sürgün yaşamı geçirir. Hindistan'dakine benzer olaylar Mısır'da da görülür, ama daha dar ölçüde. Mısır halkı da uyanmaya başlamıştır. İngilizlere karşı gösteriler için bahaneler arar. Medine kahramanı üniformasıyla sokakta görülünce Mısırlılar, «Yaşa, Fahrettin Paşa» diye gösteriler yaparlar. Gösterilerin artmaya yüz tutması üzerine, İngilizler Paşa'ya sivil giyinmesini, üniformasını çıkarmasını söylerler. Tutsak Paşa, «*Ben Harbiye'den beri üniformamı çıkarmadım*» der, direnir. Ondan sonra da bir daha Nil kışlasından dışarı çıkmaz. Bir ara kaçırılacağı yolunda bir haber alırsa da bu, bir sonuç vermez. Fahrettin Paşa yedi ay kadar Mısır'da kalır (23).

---

(22) **F. O. 371/4172/25005.**

(23) F. Kandemir, **Peygamberin Gölgesinde Son Türkler,** s. 244 - 245.

Yine Ocak 1919'da, Türkiye'den Mısır'a iki kişi sürülür. Bunlar Diyarbakır mebusları Feyzi ve Zülfî Beylerdir. 1908'den başlayarak her dönemde mebus seçilen, Cumhuriyet döneminde de bir ara Bayındırlık Bakanlığı yapan Feyzi Bey ile arkadaşı, aslında Türkiye'den yurt dışına sürülenlerin öncüleridirler. Yalnız Malta'ya değil de önce Mısır'a sürülmüşlerdir. İngilizler daha 1919 Ocak ayında bu iki mebusun tutuklanmasını istemişlerdir; bu konuda İstanbul Hükümetine başvurmuşlardır. Ermeni kırımından ve propaganda yapmaktan sanık olarak gösterilirler. Yakalandıktan sonra Mısır'da, Seytbeşer kampında tutuklu kalırlar.

Mareşal Allenby, ilk zamanlar pek keskin görünür, başka Türk sanıkları gibi bu iki politikacıyı da İngiliz Harp Divanında yargılatmayı düşünür. Ama karar verilemez. Yetki sorunu vardır, kolay çözülemez. Hukuk açısından bu iki mebus savaş tutsağı değillerdir; çünkü Mütareke döneminde tutuklanmışlardır. Üstelik İngilizlerin henüz resmen işgal etmedikleri İstanbul'da yakalanmışlardır. İşgal edilmemiş bir yerde tutuklanan Türklerin İngiliz askerî mahkemelerince yargılanması konusunda İngilizler kararsızdır. «Savaş Suçlusu» olarak da bunların nasıl yargılanacakları bilinemez. Bu konuda son kararı Barış Konferansının vereceği düşünülür ve bu iki kişi yargılanmadan Mısır'da sürgün kalırlar.

İlk sürgün kafilesi Malta'ya vardıktan bir gün sonra, 23 Temmuz 1919 günü, Feyzi ve Zülfî Beyler de Mısır'dan aynı adaya sürülürler. Bu yer değiştirmeye neden gerek duyulduğu pek anlaşılamadı. İngiliz belgelerinde bu konuda kesin bir bilgiye rastlanamadı. Malta'nın Mısır'dan daha güven altında olduğu kuşkusuzdur. Sürgünlerin adadan kaçırılmaları olasılığı daha azdır. Bunun dışında Malta'nın tam bir toplama kampı yapılmak istendiği sezilmektedir. Mısır'da, Limni'de, Batum'da bulunan Türk tutsaklarının daha sonraki aylarda hep Malta'ya toplandığı görülmektedir. Bütün sürgünleri bir yere toplamak, bir elden yönetmek daha pratik olsa gerektir.

Nedeni ne olursa olsun, dağınık ve perakende sürgünler hep Malta'ya gönderilir. Diyarbakır mebuslarından beş gün sonra dört kişi daha Malta'ya sürülür. 5 Ağustos 1919 günü de, beş kişilik Fahrettin (Türkkan) Paşa grubu Mısır'dan Malta'ya yollanır. Bu 11 kişinin Malta'daki sürgün numaraları, adları ve adaya varış günleri şöyledir:

2742 — *Zülfî Bey:* Diyarbakır Mebusu. Sürülme nedeni: Ermeni kırımı. Sürülme tarihi: 23.7.1919.

2743 — *Feyzi Bey :* Diyarbakır Mebusu. Sürülme nedeni : Ermeni kırımı. Sürülme tarihi: 23.7.1919.

2744 — *Sarrafoğlu Michel:* Osmanlı ordusunda teğmen ve tercüman. Sürülme nedeni belli değil. Sürülme tarihi : 28.7.1919 (Az sonra serbest bırakılır).

2745 — *Tahir Bey:* Yüzbaşı. Sürülme nedeni belli değil. Sürülme tarihi : 28.7.1919.

2746 — *İzzet Basri :* Diyarbakır Askerlik Dairesinde kâtip. Sürülme nedeni : Zorbalık. Sürülme tarihi : 28.7.1919.

2747 — *Mehmet Hilmi Bey :* Emekli Yüzbaşı. Sürülme nedeni belli değil. Sürülme tarihi : 28.7.1919.

2748 — *Abdullah Murgan :* Çavuş. Sürülme nedeni belli değil. Sürülme tarihi : 5.8.1919.

2749 — *Mehmet Abed :* Er. Sürülme nedeni belli değil. Sürülme tarihi : 5.8.1919.

2750 — *Mustafa Sıtkı :* Onbaşı. Sürülme nedeni belli değil. Sürülme tarihi : 5.8.1919.

2751 — *Şevket Ziya Bey* — Süvari Teğmeni. Fahrettin Paşa'nın yaveri. Sürülme nedeni belli değil. Sürülme tarihi : 5.8.1919.

2752 — *Fahrettin Paşa :* Tümgeneral. Sürülme nedeni : Ermeni kırımı. Sürülme tarihi : 5.8.1919 (24).

Bu on bir kişilik listenin içinde bir Rum tercüman vardır. Malta'ya sürülür, ama çabucak serbest bırakılır. Son beş kişiye «Fahrettin Paşa grubu» denebilir. Hepsi aynı zamanda Mısır'dan Malta'ya yollanmışlardır. On kişinin içinde en fazla Malta'da tutulan Feyzi ve Zülfî Beylerle Fahrettin Paşa olacaklardır. Her üçü de İngilizlerce «Ermeni kırımından» sorumlu tutulmaktadır. 1908'lerden beri İstanbul'da mebusluk yapan kişilerle Medine'de savaşan bir komutanın da «Ermenilik suçu» ile lekelenmeleri, anlaşılır şey değildir. İngilizlerin cezalandırmak istedikleri her Türke, hazır kaftan gibi bu suçu yakıştırıverdikleri görülmektedir.

---

(24) **F. O. 371/371/163689** - De Robeck'ten Curzon'a. Rapor. İstanbul, 6.12.1919, No. 2279/R. 1315. D.
F. O. 371/6504 ve C. P. 3269 - War Office'den İngiliz kabinesine memorandum Londra, 29.8.1921.

28 Mayıs 1919 günü İstanbul'dan alınıp götürülen ve yolda Limni Adasına bırakılan «Birinci Sınıf» 12 kişilik sürgün grubu da 21 Eylül günü Mondros'tan Malta'ya sürülürler. Böylece o güne kadar dağınık yerlerde bulunan bütün Türk sürgünleri bir yere toplanmış olur. Sürülenlerin sayısı toplam 91 kişiye ulaşır.

Tutuklamaların ve sürgün kafilelerinin arkası henüz kesilmemiştir. Ama araya bir duraklama dönemi girecektir. Anadolu'da önemli gelişmeler olmuştur ve bu gelişmeler İngilizleri biraz duraklatır.

Atatürk'ün Bir Zaferi

Sıvas Kongresi, Malta sürgünleri bakımından da bir dönüm noktası olmuştur. 1919 yılının Ocak ayında başlayan, Damat Ferit Paşa Hükümeti sırasında amansız bir insan avı biçimine dönüşen tutuklamalar, kovalamalar, Sıvas Kongresi üzerine birdenbire yavaşlar. Bu Kongreden sonra İngilizlerin de hızı kesilir. Sürgünler durdurulur. Dokuz aydan beri Türkiye ilk kez biraz soluk alır.

İzmir'in işgalinden sonra Atatürk'ün Anadolu'da başlattığı millî hareket, akılları durduracak bir hızla gelişmiştir. İngilizler, Sevr Barış Antlaşması koşulları açıklanınca Türkiye'de bazı patlamalar olabileceğini hep düşünmüşlerdi. Ama bunun dar ölçüde, dağınık kalacağını, çabucak söndürülebileceğini sanmışlardı. Bütün yurt ölçüsünde böylesine hızlı bir örgütlenmeyi, bir ulusal kurtuluş hareketini pek akıllarına getirmemişlerdi. Damat Ferit Paşa ise millî hareketin şaşırtıcı gelişmesi karşısında paniğe kapılmıştır. Sıvas Kongresinin toplanacağını haber alan Ferit Paşa, Kongre'yi bastırıp dağıtmak, Mustafa Kemal Paşa'yı ve yakın arkadaşlarını yakalatmak gibi bir işe kalkışır. Ali Galip'i Kongre üstüne salar. Ama silah geri teper.

Ali Galip saldırısını önledikten sonra Atatürk, karşı saldırıya geçer. «*Saldırılacak hedef olarak, yalnız Ferit Paşa Hükümetini seçtik ve bu işte Padişahın parmağı olduğunu bilmezlikten geldik. Ferit Paşa Hükümetinin, gerçekleri bildirmeyerek Padişahı aldatmakta olduğu tezini tuttuk*» der. Hedefi böylece seçtikten sonra Atatürk, bir «Telgraf Meydan Savaşı» verir. Amaç, Ferit Paşa Hükümetini devirmektir. 11 Eylül 1919 gü-

nü, Padişaha çekilmek üzere bir telyazısı hazırlanır. Ferit Paşa Hükümetinin hainliği Sarayın yüzüne çarpılır. Bu hain Hükümetin yerine, adaletli bir Hükümet kuruluncaya kadar İstanbul Hükümetiyle bütün haberleşmenin kesileceği bildirilir ve kesilir. Anadolu artık Sıvas'a bağlıdır. Sıvas Kongresi Temsilciler Kurulu, Anadolu'da fiilî bir hükümet durumuna gelir.

Mütarekenin başından beri Müttefiklerin karşısında yalnız İstanbul Hükümeti vardı ve bu Hükümet birçok alanda işbirlikçiydi. Müttefikler artık Anadolu'daki fiilî Hükümeti de hesaba katmak zorundadırlar. Bunu kavrarlar. Sıvas Kongresinin üzerinden bir hafta bile geçmeden, 17 Eylül 1919 günü, İngiliz Yüksek Komiseri Robeck, Mustafa Kemal Paşa'nın başlattığı hareketin Anadolu'da «Bağımsız Bir Cumhuriyet» kurulmasına yöneldiğini Lord Curzon'a teller ([25]).

Dört gün sonra da, Yüksek Komiser Londra'ya şunları yazar:

> *«Birkaç ay öncesine kıyasla, bugün bu ülkede hüküm süren elverişsiz genel koşullar nedeniyle, sürgün ve kırım olaylarına karışmış kimselerin tutuklanmalarını Türk Hükümetine söylemekten sakınmaya karar verdim. Türk cezaevlerindeki tutukluları Malta'ya, Mondros'a sürmeyi de, hiç değilse şimdilik, durdurdum.»* ([26])

İngilizler, şimdilik, tutum değiştirmişlerdir. İstanbul Hükümetine kara listeler vermekten sakınırlar. Cezaevlerini basıp insan kaçıramazlar. Haydarpaşa istasyonunda Ordu Komutanlarını tutuklayamazlar. İnsanları sorgusuz Malta'ya, Mısır'a, Mondros'a süremezler. Büyük bir çekingenlik, pısırıklık göze çarpar. «Birkaç ay öncesine oranla», çok şey değişmiştir Türkiye'de. Daha doğrusu yeni bir Türkiye belirmiştir ufukta. İngilizler «bekle, gör» düşüncesiyle şimdilik gerilemişlerdir. Bu, Kurtuluş Savaşında Atatürk'ün İngilizlere karşı ilk zaferidir, denilebilir.

Ferit Paşa Hükümeti biraz daha direnir. Anadolu'ya asker göndermeye, bir iç savaş açmaya yeltenir. 28 Eylül günü İngiliz Yüksek Komiserine danışır. Kemalistlerin üzerine asker göndermek için izin ister. İngilizler, Ferit Paşa'dan daha akıllı-

(25) Bilâl N. Şimşir, **İngiliz Belgelerinde Atatürk,** C. 1, s. 104.

(26) **F. O. 371/4174/156721** - De Robeck'ten Curzon'a. Yazı. İstanbul, 21.9.1919, No. 1722/R/1315 ve 17.11.1919, No. 2151/R/1315.

dırlar. Anadolu'da olup bitenleri görmüşlerdir. Son olarak, İstanbul Hükümetinin Anadolu'da güvendiği kalelerin de birer birer düştüğüne tanık olmuşlardır. Mustafa Kemal'e bağlanmaktan yan çizen Ankara, Kastamonu, Konya ve Trabzon Valileri hiçbir direniş gösterememişlerdir. Bunların en dişlisi Konya Valisi de soluk soluğa İstanbul'a kaçmıştır. Ferit Paşa'nın güvendiği dağlara kar yağmıştır. Şimdi, Anadolu'ya karşı İstanbul'dan asker yollamak, İngilizlere pek sakıncalı gözükür. Bu askerlerin hemen Mustafa Kemal'in yanına geçeceklerini, Kemalistlerin gücüne yeni güç katacaklarını düşünürler. Sadrazam'ın çılgınca önerisi reddedilir. Ferit Paşa, sıkıştırıldıkça sıkıştırılmıştır. Otoritesi, artık İstanbul il sınırlarının ötesine pek geçmez. Anadolu, İstanbul'dan kopmuştur. İnisiyatif artık Sivas'tadır. Sonunda 2 Ekim 1919 günü, Ferit Paşa Hükümeti devrilir. Bu da Atatürk'ün Kurtuluş Savaşında İstanbul'a karşı ilk zaferidir. Telgraf savaşıyla kazanılmıştır.

Ferit Paşa'nın yerine Ali Rıza Paşa Hükümeti geçer. Yeni hükümet, İstanbul'la Anadolu arasında atılmış köprüleri onarma, buzları eritme ve biraz da millî hareketi gevşetme yolunu tutar. Atatürk kazandığı zaferi ucuza harcamak, hele millî hareketi gevşetmek niyetinde değildir. Sıvas Kongresi Temsilciler Kurulunu İstanbul'a da onaylatmak, tanıtmak amacını güder. Yeni Kabinenin Bahriye Nazırı Salih Paşa ile yaptığı görüşmeler bu amaca yöneliktir. Salih Paşa, Amasya'ya kadar gelir ve 20 - 22 Ekim 1919 günleri orada Atatürk'le görüşür. «Amasya Protokolleri» imzalanır. Gizli sayılıp imzalanmayan bir de dördüncü protokol vardır. Malta sürgünleri konusuyla ilgilidir. Atatürk, Büyük Nutkunda bu protokolün metnini verir. Parçaları şöyledir:

> *«1 — Kimi komutanların askerlikten kovulması ve bir kısım subayların askerî mahkemeye verilmesi ile ilgili olarak çıkan Padişah buyruklarıyla başka buyrukların düzeltilmesi.*
>
> *2 — Malta'ya sürülmüş olanların, ilgili mahkemelerimizde yargılanmak üzere, İstanbul'a getirilmeleri yoluna gidilmesi.*
>
> *3 — Zulüm yapmış Ermenilerin de mahkemeye verilmesi (Millet Meclisine bırakılacaktır).» (27)*

Atatürk, ilk kez Malta sürgünleri konusuna eğiliyor. Ye-

(27) Atatürk, **Söylev**, TDK Yayını, Ankara 1966, cilt I, s. 180.

ni sürgünler yapılmamasını değil, daha önce Malta'ya sürülmüş olanların geri getirilmesini istiyor. Bunların suçlu, ya da suçsuz olduklarını tartışmıyor. Suçlu olsalar bile Türk mahkemelerince yargılanmaları gerektiğini söylüyor. Türk, Türkiye'deki suçundan dolayı, Türk mahkemesinde yargılanır. Egemenlik ilkesidir bu. Atatürk, Sıvas Kongresinden hemen sonra açıkladığı bu görüşünden bir daha hiç şaşmaz. İleride Malta sürgünlerini kurtarma işine girişildiği zaman da egemenlik ilkesinden zerrece ödün vermez, bir tek sürgünü bile İngilizlerin elinde bırakmaz. Burada önemli olan, Atatürk'ün görüşünün şimdiden ortaya atılmış olmasıdır. Bunu noktalamak gerek.

Tutuklu subaylarla Ermenilere de değinilmiş olması ilginçtir. Dokuz aydır İngilizler bir «Türk Savaş Suçluları» edebiyatıdır tutturmuş giderler. Atatürk bunu tersine çevirmek ister. Batum'da ve İstanbul'da askerî mahkemelere verilmiş Türk subaylarını kurtarma amacını güder. Bunlar, Müttefiklerin anladığı biçimdeki Mütareke uygulanmasına direnmiş komutanlardır. Suçlu sayılamazlar. Ermeni konusuna gelince, İngilizler Ermeni sürgününü ve kırımını ileri sürerek Türk ulusunu lekelemek, birçok Türk görevlisini cezalandırmak yolunu tutmuşlardır. Tek yanlı bir gidiştir bu. Atatürk, Türk'e zulüm yapmış Ermenilerin de yargılanmalarını istemektedir. Kısacası Atatürk, İngiliz politikasını tersyüz etmek istiyordu.

İstanbul'daki İngiliz makamları, Türkiye'de millî hareketin böylesine gelişmesinden kaygılıdırlar. Damat Ferit Paşa'nın devrilmesinden sonra kaygıları daha da artmıştır. 4 Ekimde Mr. Hohler, Mustafa Kemal yüzünden İngilizlerin Türkiye'de «gittikçe çamura battıklarını» söyler ([28]). 10 Ekimde Amiral de Robeck, «*Mustafa Kemal dişlerini gösterince İngiliz aslanının prestijinin sarsıldığını*» yazar ([29]). Kemalistlerin Ferit Paşa Hükümetinin kimi üyelerini tutuklamak istediklerini bildirir ([30]). 28 Ekimde Yüksek Komiser Anadolu'ya ve hatta Trakya'ya yayılan Milliyetçi hareket karşısında Merkezi Hükümetin «İstanbul Belediye Meclisi derecesine düştüğünü» yazar ([31]). 16 Kasımda ise de Robeck, Mustafa Kemal'in genel af ilan ettirmek, Malta sürgünlerini geri getirtmek istediğini Londra'ya bildi-

(28) Bilâl N. Şimşir, **İngiliz Belgelerinde Atatürk**... I, s. 124.
(29) **ibid.**, s. 141.
(30) **ibid.**, s. 145, 147.
(31) **ibid.**, s. 182.

rir ([32]). Ertesi gün İngiliz Yüksek Komiseri Londra'ya şunları rapor eder:

«Şimdiki Hükümet, bize umduğumuzdan ziyade iyi niyet gösterdi; ama Millî Hareket teşkilatçılarının insafına öylesine bağlıdır ki, Hıristiyanlara saldırılardan sanık herhangi bir Türk'ü tutuklatmak istemeyi yersiz bulurum, hatta bu sanıklar açıktan açığa İstanbul'da yaşasalar bile.

Yalnız bu kadar değil, suçluların Türk cezaevlerinde tutulabilecekleri bile kuşkuludur. Şimdiye kadar suçlular, kimi beraat, kimi hastalık nedeniyle birer ikişer salıverildiler, ya da sözde hapisten kaçtılar. Hükümet şimdi de bütün suçluların salıverilmesi isteğiyle karşı karşıya kalabilir... Böyle bir istek karşısında Hükümet, Mustafa Kemal Partisiyle ilişkileri büsbütün kesmektense İtilaf devletlerine nahoş görünmeyi göze alabilir. Hatta Mustafa Kemal Partisinin Hükümetle müzakerelerinde ileri sürdüğü isteklerinden birinin de Malta'daki sürgünlerin Hükümetçe geri istenmesi olduğunu öğrendim.

Durumu şöyle özetleyeceğim :

a) Mütarekenin uzaması sonucu Müdafaa-i Milliye hareketinin gelişmesi yüzünden, Türk Hükümeti, Müttefiklerin önerilerini dinlemeye ve yerine getirmeye pek eğilimli değildir. Bu nedenle, yeni tutuklamalara gidilmesini artık önermiyorum.

b) Aynı nedenlerden dolayı, zaten hiçbir zaman etkili olamamış ve başkanıyla üyeleri durmadan değiştirilmiş olan Türk Harp Divanı, her zamandan daha ziyade bir göz boyama halini almıştır.

c) Mahpusların İstanbul cezaevinde tutulacakları kuşkuludur ve Müttefik askerî makamları da yeteri kadar muhafız veremeyeceklerini bildiriyorlar. Öte yandan daha fazla tutukluyu sürgüne göndermeyi de siyasî bakımdan uygun görmüyorum.» ([33])

Bu rapor Londra'ya ulaşınca, İngiliz Dışişleri yetkililerinin epeyce canları sıkıldı. Yapılan yorumlardan anlaşıldığına

(32) **ibid.**, s. 211.

(33) **F. O. 371/4174/156721** - De Robeck'ten Curzon'a. Rapor, İstanbul, 17.11.1919, No. 2151/R/1315.

göre İngiltere, Sevr Antlaşmasına suçluların teslimiyle ilgili maddeler koyduracak ve İstanbul'da tutuklu bulunanların Müttefiklere teslim edilmelerini isteyecekti. Oysa Yüksek Komiser, suçluların salıverileceklerini söylüyor ve o günkü koşullar altında bunları önceden Malta'ya süremeyeceğini de ekliyordu. Gerçekten İstanbul'daki tutuklular Malta'ya sürülemezse ve azar azar salıverilirse ileride Sevr Antlaşmasına göre Türkiye'den istenecek suçlu bulunamayacaktı. İngiliz Dışişleri yetkililerinden Mr. Edmonds, Yüksek Komiserliğe de içerledi. Zamanında Yüksek Komiserliğin «*tatminkâr suçlu listesi hazırlayamadığını*» ileri sürdü (34).

Türkiye'deki gelişmelerin İngilizlerin istedikleri gibi gitmemesi Londra'nın canını sıkmış olmakla birlikte, o gün için, yapılacak fazla bir şey de görülemedi. Yalnız İstanbul'daki Yüksek Komisere kısa bir talimat verildi. Hiç değilse «*İngiliz vatandaşlarına karşı suç işlemiş olanların serbest bırakılmalarına müsaade edilmemesi*» istendi (35).

Anlaşıldığına göre İngiltere, Ermeni sürgününden ve öteki siyasal suçlardan sanık olarak yakalattıkları kişilerin salıverilmesine o sıralarda ses çıkaramayacaktı. İstanbul Hükümeti, isteseydi Bekirağa Bölüğü'nü boşaltabilirdi. İngiltere'den ciddî bir tepki gelmeyecekti. Mustafa Kemal Paşa, İngiltere'yi geriletmişti. İnsan avını, sürgünleri durdurmuştu. Ama, Ali Rıza Paşa Hükümeti, Atatürk'ün bu zaferini Türk'ün yararına kullanma yürekliliğini ya da isteğini pek gösteremedi. Ferit Paşa Hükümeti zamanında keyfî olarak tutuklanmış kişiler için bir çeşit genel af ilan edilebilirdi. O gün için İngilizler buna ses çıkaramayacaklardı. İstanbul Hükümeti, bunu yapmadı. Ali Rıza Paşa Hükümeti de, Amiral de Robeck'in deyimiyle, İngiltere'ye karşı «umulandan ziyade iyi niyet gösterdi».

Ali Rıza Paşa Kabinesi, Malta sürgünlerini kurtarmak için de hiçbir girişimde bulunmamıştır.

Son Meclise Tuzak

21-22 Ekim 1919 günleri imzalanan Amasya protokolleriyle bir işbirliği dönemi başlamış, İstanbul ile Anadolu arasındaki

(34) **İbid.**, W. S. Edmonds'un 2.12.1919 günlü notu.

(35) **İbid.**, Curzon'dan de Robeck'e. Şifre tel. Londra, 5.12.1919, No. 1836.

kavga kesilmiş görünür. İstanbul'daki Hükümet'le Anadolu'daki Temsilciler Kurulu (Heyet-i Temsiliye) zorakî bir işbirliğine girişirler. Bu dönemin en önemli olayı, son Osmanlı Meclisinin toplanmasıdır. Meclisin nerede toplanacağı önemli bir sorun olmuştur. Malta sürgünleri konusuyla da doğrudan doğruya ilgilidir.

Atatürk, daha Erzurum'dayken Meclisin artık Anadolu'da toplanması gerektiğini söylemiştir (36). İngilizlerin erişebilecekleri bir yerde Meclisin iş göremeyeceği, Kars Şûrası örneğiyle anlaşılmıştı. İngilizler, Kars Şûrası Meclisini dağıtmışlar ve üyelerini Malta'ya sürmüşlerdi. Osmanlı Meclisi İstanbul'da toplanınca çabucak dağıtılabilir ve mebuslar yakalanıp sürülebilirdi. Herhalde İngiliz namlularının gölgesinde parlamento görev yapamazdı, görevini sürdüremezdi. Böyle olağanüstü durumlarda parlamentoların, başkentten uzakta toplandıkları da görülen şeylerdendi. 1870 savaşında Fransız Parlamentosunun Paris yerine Bordeaux'da, son Alman Parlamentosunun da Berlin'de değil Weimar'da toplanması gibi. Osmanlı Meclisi de İstanbul yerine bir Anadolu şehrinde toplanabilirdi.

Amasya görüşmelerinde Atatürk, Meclisin Anadolu'da toplanması görüşünü İstanbul Hükümeti temsilcisi Salih Paşa'ya da kabul ettirmişti. Yalnız Salih Paşa, bunu kendisi adına kabul etmiş, Hükümet adına bir yükümlülük altına girmemişti. 22 Ekim günü imzalanan ikinci protokolde, «Barış kararına kadar, Millî Meclisin geçici olarak bir Anadolu ilinde toplanmasının uygun görüldüğü» belirtiliyordu (37). Ne var ki, Ali Rıza Paşa Hükümeti, Meclisin İstanbul dışında toplanmasına yanaşmamıştı. Bu konuda Anadolu ile İstanbul arasındaki tartışmaları Atatürk, Büyük Nutkunda şöyle anlatır:

> *«Baylar, Salih Paşa'nın İstanbul'a dönüşü üzerine... Millet Meclisinin toplantı yeri konusunda Hükümet'le aramızda tartışma başladı...*
>
> *Ancak Baylar, bu konudaki yazışma ve tartışmalar, yalnız Hükümet ve Cemal Paşa (Mersinli) ile aramızda yapılmakla kalmıyor, bütün yurdun ve özellikle İstanbul'daki örgütlerimizin bu konu ile ilgili görüşünü almak gerekiyordu...*

(36) **Yakın Tarihimiz,** Cilt III, s. 181.

(37) Mahmut Goloğlu, **Sivas Kongresi,** Ankara 1969, s. 187.

İstanbul'daki örgütlerimizin düşüncelerini öğrenmek için, 13 Ekim 1919 günü çektiğimiz ilk tele verdikleri 20 Ekim günlü karşılıkta: «Milletvekillerinin İstanbul'da toplanmalarında bir sakınca ve tehlike olmadığı, İtilaf devletlerinin herhangi bir davranışlarının uygarlık dünyasına karşı kötü etki yapabileceği» bildirildikten sonra: «Bizim barış yapılıncaya kadar İstanbul'a ayak basmamaklığımız ve milletvekili olmamaklığımız» öğütleniyordu.

İstanbul'daki örgüt merkezimizden Kara Vasıf Bey'in gizli ve Şevket Bey'in açık imzasıyla aldığımız 30 Ekim 1919 günlü kapalı telde:... «Millet Meclisinin kesin olarak İstanbul'da toplanması zorunludur. Yalnız, siz, İstanbul'a gelmemelisiniz. Sadrazam Paşa, Meclisin İstanbul'da vicdan rahatlığı ile kararlar alabileceğine, yabancılardan söz alarak güvence verdi. Ama, yalnız sizin için güvence olamayacağından, milletvekili olursanız izinli olarak ya da milletvekili olmayarak daha yüksek ve gönüllerin sevgilisi kalmanız uygun olur,» deniliyordu...

İstanbul'daki örgütümüze uzun düşünce ve yorumları kapsayan karşılıklar verdik. Bu karşılıklarda başlıca: «Milletvekillerinin İstanbul'da toplanmaları büsbütün tehlikeli ve sakıncalıdır» dedik ve açıkladık. Cemal Paşa aracılığıyla Hükümete bildirdiğimiz görüşleri özetledik. «Bizim için düşünülen tehlikenin bütün milletvekilleri için de olduğunu» tanıtlamaya çalıştık. «İlle bizim seyirci durumda kalmamız isteniyorsa, gerekçesiyle bildirilmesini» istedik.

Yalnız Kara Vasıf Bey'e çekilen telde:

... Toplantı yeri üzerinde akla gelebilecek tehlike ve sakıncaları bir daha saydıktan sonra: «Asıl şaşılacak nokta; bize, adları belli üç kişiye güven vermeye gücü yetmeyen Hükümetin, öteki milletvekillerini nasıl koruyabileceği işidir.

Bizde yavaş yavaş yer etmeye başlayan düşünce ve inanç, ne yazık ki yabancıların değil belki onlardan daha çok şimdiki Hükümetin üyeleri ile başka kimselerden bazılarının bizi sakıncalı görmekte olmalarıdır» dedik...

Baylar, bu yazışmalardan ve bu yazışmalarda ileri sürülen düşüncelerden kolaylıkla anlaşılmakta idi ki, bi-

zim İstanbul'daki örgütümüzün başında bulunanlar, Hükümet üyelerinin, şunun bunun ileri sürdüğü düşünceler karşısında güçsüz kalmışlardı ve artık onların sözcüsü olmaktan başka bir iş yapmıyorlardı....

Kara Vasıf Bey, yine de bu işle ilgili olarak gönderdiği 19 Kasım 1919 günlü kapalı telinde, uzun düşünceleriyle desteklediği yargısını ve mantığını şu cümlelerle özetliyordu:

Ulusal kuvvetlerle düşünce birliğinde olan Meclis Padişah'a karşı düşmanlığını ilan ederse, Anadolu kimin arkasından gider?... Ulusal kuvvetlere mi uysun?!.. Meclisi Anadolu'da toplamak düşüncesinden vazgeçmek yurt borcudur.» (38)

Atatürk, bir yandan İstanbul'un ileri gelenleriyle yazışmalar yaparken, bir yandan da kamuoyunu yoklar. Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Merkez kurullarından gelen karşılıklar, fikirlerin dağınık olduğunu ortaya koyar: Bir görüş Millet Meclisinin İstanbul dışında toplanmasını uygun görür. İkinci görüş, özellikle Trakya, İstanbul yakınında toplanmasını ister. Üçüncü bir görüş İstanbul'da toplanmasını gerekli görür. Dördüncü görüş ise, Hükümet uygun görürse İstanbul dışında toplanabileceği yolundadır. Atatürk, «İstanbul Hükümetinin ve onun yardakçılarının, kamuoyunu ne denli ayrılığa ve karışıklığa uğratmış oldukları, ulusun gösterdiği bu görüş ayrılıklarından kolaylıkla anlaşılır» der (39).

5 Kasım günü Atatürk, Harbiye Nazırı Cemal Paşa'ya: «*Toplantı yeri üzerindeki görüşte Hükümetin direnmesinin yerinde olup olmadığını, zaman ve olaylar tanıtlayacaktır...*» diye yazar (40).

16 Kasım günü de Atatürk, başta bu konuyu görüşmek üzere komutanları Sıvas'a çağırır. Kâzım Karabekir Paşa, Erzurum'dan, Ali Fuat Paşa Ankara'dan, 3. Kolordu Komutanı Selâhattin Bey Sıvas'tan ve 12. Kolordu Kurmaybaşkanı Şemsittin Bey Konya'dan gelip toplantıya katılırlar. Temsil Heyeti üyeleriyle birlikte konu uzun boylu tartışılır. Kâzım Karabekir Paşa, Meclisin İstanbul'da toplanmasını savunur. Komutanlar

(38) **Atatürk, Sövlev,** TDK Yayını, Ankara 1966, Cilt I., s. 193-197.
(39) **ibid.,** s. 198.
(40) **ibid.,** s. 205.

arasında yalnız Ali Fuat Paşa (Cebesoy), Meclisin Anadolu'da toplanmasından yana görünür. Atatürk azınlıkta kalır. Sonunda, 29 Kasım günü, oybirliğiyle şu karar alınır:

> *«Millet Meclisinin İstanbul'da toplanmasında sakıncalar ve tehlikeler olduğu halde, toplantının İstanbul dışında yapılmasını Hükümet uygun bulmadığı için ve yurdu sarsıntıya uğratmaktan çekinerek, İstanbul'da toplanma zorunluğu kabul edildi. Ancak aşağıdaki tedbirlerin alınması gerektiği kararlaştırıldı...»* (41)

Düşünülen tedbirler arasında, İstanbul'a gidecek milletvekillerini aydınlatmak, Mecliste güçlü bir «Müdafaa-i Hukuk Grubu» kurmak, Cemiyetin örgütlerini yayıp güçlendirmek, örgüte bağlı kalacakları yolunda yüksek memurlardan söz almak noktaları bulunmaktadır.

İstanbul'a gidecek milletvekillerini aydınlatmak amacıyla kaleme alınan talimatta şöyle denilmektedir :

> *«İstanbul'un, İtilaf devletlerinin ve özellikle İngiliz kara kuvvetlerinin elinde ve deniz kuvvetlerince kuşatılmış olduğunu... biliyorsunuz... Hükümetin İstanbul'da, ne yazık ki, bağımsız olmadığını açıkça söylemek zorunluğu vardır. Bu nedenlerden dolayı, Millet Meclisinin toplantı yeri üzerinde tartışmak gibi bir sorun ortaya çıkmış bulunuyor. Millet Meclisi İstanbul'da toplanırsa, milletvekillerinin yapacakları yurt ödevi göz önüne getirilince, tehlikelerle karşılaşmalarından doğrusu korkulur. Gerçekten,... ülke bütünlüğümüzün ve bağımsızlığımızın korunmasını kesinlikle isteyip savunacak olan Millet Meclisinin dağıtılması ve üyelerinin tutuklanması, ya da sürgün edilmesi umulmaz bir iş değildir. Kars'ta toplanan Ulusal İslam Şûrası'na İngilizlerin yaptıkları gibi.»* (42)

Son Osmanlı Meclisi, göz göre göre tuzağa gitmektedir. İstanbul dışında toplanmasının sakıncaları yok değildi. Ama, İstanbul'da toplanmakla Meclisin İngiliz tuzağına düşeceği, milletvekillerinin Malta'ya sürülecekleri hemen hemen kesinlikle

(41) **Ibid.**, s. 198.
(42) **Ibid.**, s. 199 - 200.

belliydi. Atatürk bunu çok önceden görmüş, anlatmaya çalışmıştı. «*Ben, Millet Meclisinin İstanbul'da saldırıya uğrayacağını, dağıtılacağını kesin olarak bekliyordum*» der (43). Ama, Atatürk'ün en yakın arkadaşları bile bu gerçeği kavramakta, O'na destek olmakta kararsızlık göstermişlerdir. Bu kararsızlıkta İstanbul'un payı büyük olmuştur. O sıralar Ali Rıza Paşa Kabinesinin, iş başında bulunması fikirleri büsbütün karıştırmıştır. Görünüşteki yumuşama birçok kişinin fikirlerini saptırmıştır. Meclisin İstanbul'da toplanması daha güçlü savunulmuştur. Hatta Hükümet, Atatürk'ün kurduğu Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin artık gereksiz olduğu fikrini bile yaymış ve Cemiyetin Temsil Heyetini dağıtmayı bile düşünmüştür. Atatürk, «*İç ve dış düşmanlarla işbirliği yapanlar, Ali Rıza Paşa Hükümeti zamanında, Ferit Paşa zamanındakinden daha çok başarı sağlamaya başlamıştı*» (44) derken, acı bir gerçeği dile getirir.

Bu arada İngilizler, pusuda beklerler. Yumuşama havası içinde olaylar, onların istediği yönde gelişmektedir. Fazla karışmaya pek gerek duymazlar. Yumuşamış görünürler. Ferit Paşa zamanındaki gibi aşırı saldırgan davranmazlar. Tutuklamaları, sürgünleri durdurmuşlardır. İstanbul basını Mustafa Kemal Paşa'dan yana yayınlar yapar. İngilizler buna pek ses çıkarmazlar. Kemalistlerin ortaya çıkmalarını beklerler. Bir de Anadolu'dan seçilip kendi ayaklarıyla İstanbul'a gelecek Kemalist milletvekillerinin yollarını gözlerler. Bunları tek tek Anadolu içlerinde kovalamak yerine, topluca İstanbul'da ele geçirmek İngilizler için bulunmaz bir fırsattır. Bu fırsatı İngilizlere hazırlayanlar, Padişah Hükümetinin yanı sıra hâlâ aymazlıktan kurtulamamış sözde millîcilerdir. Ağlar örülmüş, tuzak kurulmuştur. 1919 yılının son günlerinde milletvekilleri İstanbul'da toplanmaya başlarlar. Kimileri birer fedaîdir, yakalanıp sürüleceklerini bile bile İstanbul'a giderler. Kimi milletvekilleri ise hâlâ aymazdır. Meclise dokunulamayacağını sanırlar.

Sıvas'tan İstanbul'a

Erzurum ve Sıvas Kongrelerinin «İkinci Adamı» Rauf Bey (Orbay) ise, son Osmanlı Meclisine bir çeşit tuzak hazır-

(43) **ibid.**, s. 262.
(44) **ibid.**, s. 205.

lanmış olduğu görüşünde değildi. Tersine, Meclisi İstanbul'da toplamakla İngilizlere bir tuzak hazırladıklarını ileri sürer. Rauf Bey'in, olayların çok arkasından yayımlanan anılarında söylediklerine göre, Meclis, İstanbul'da toplanmakla İngilizler kışkırtılmış olacaklar, Meclisi basacaklardı ve bundan Kurtuluş Savaşı için yararlanılacaktı. Rauf Bey, İngilizlere karşı bu tuzağın, 1919 Kasımında komutanlarla birlikte Sıvas'ta yapılan toplantıda Kâzım Karabekir Paşa ile görüşüldüğünü şöyle anlatır:

«Merkezî Hükümetin, Millet Meclisinin Anadolu'da toplanmasına razı olmayarak behemehal İstanbul'da toplanmasını istediğini öğrendik.

Bunun üzerine son ve kesin karar verilmek üzere Sıvas'ta 28 Kasım 1919 günü, Mustafa Kemal Paşa'nın başkanlığında, Kâzım Karabekir, Ali Fuat Paşalarla öteki kumandanların da huzuriyle bir toplantı yapıldı...

Kâzım Karabekir Paşa... fikrinde şöyle ısrar etti: «... Millî Hükümetin muvaffakiyetle kurulması için, Meclisin evvela İstanbul'da toplanması zarurîdir. Bu Meclisin ömrü ve istikbali yoktur. Meclis toplandı diye, İtilaf devletleri hakkımızda verdikleri kararı değiştirecek değillerdir. Aksine, Kuvvayı Milliyenin muhassalası sayacakları mebusları, bilhassa İngilizler ilk fırsatta yakalayıp süreceklerdir... İşte o gün, Millî Hükümetin en iyi şekilde kurulabileceği gündür ...»

Kâzım Karabekir Paşa makul konuşuyordu. Sözlerini bitirince ben sordum:

— Demek İstanbul'da Mebusan Meclisini İngilizler basıp, mebusları tevkif ile sürerlerse, Millî Hükümetin kurulmasına katî karar verip, kolaylıkla muvaffak olacaksınız?

Karabekir Paşa, şu karşılığı verdi:

— Bu soruyu en basit bir yurttaşa sorsanız, vereceği karşılık «evet»ten başka bir şey olamaz...

Ben tekrar sordum:

— Peki, ya İngilizler, tahmininizin tersine hareketle, Meclisi basmazlarsa?

Karabekir Paşa buna da şu karşılığı verdi:

— Bence bu mukadderdir. Yüzde sekseni zaten Anadolu'dan giden mebusları, Kuvvayı Milliyenin müdrik kuv-

vetidir diye, ortadan kaldırmak, hele İngilizler gibi bir düşman için gayet tabiî bir düşüncedir. Tahminimin tahakkuk edeceğine emin olunuz. En geç, kabul edilmeyecek bir sulhu reddedişimizde bunu yapacaklardır, deyince, ben dayanamadım, o anda zihnimde peyda olan bir fikri açığa vurmak zaruretini duyarak, dedim ki :

— İngilizlerin bunu yapmamaları ihtimaline karşı, bu işi behemehal tahakkuk ettirmek için, ben, tehlikeyi kabul ediyorum. İstanbul'a Meclise gideceğim ve dediğiniz olmazsa, Anadolu'da Millî Hükümeti kurmaya muvaffak olmanız için, Meclisin ortasında bomba patlatarak kendimi feda edeceğim.»...

Kâzım Karabekir Paşa, anî bir hareketle koltuğundan kalkarak, karşıma geldi ve :

— Yüksek alnınızdan bir kere daha öperim, diye büyük bir samimiyetle boynuma sarıldı ve şu sözleri söyledi :

— Millî kahramanlıktan çekinmeyeceğini emsaliyle bilirim. Siz gidiniz, fakat orada acele etmeyiniz. İngilizlerin bu işi kendiliklerinden yapacaklarından şüpheniz olmasın. O zaman alacağımız «Rauf da hapsedildi, İstanbul' dan sürüldü» haberi benim de ruhumda yaralar açar. Sana çok acırım. Fakat sen, vatanseverlik heyecan ve aşkıyla, Millî Hükümetin doğuşuna mühim bir âmil olursun. Evet, bu işi başarmak için sen yetersin. İstanbul'a git, diğer arkadaşlar ve bilhassa Mustafa Kemal Paşa burada kalmalı. İstanbul'a gitmemelidirler.»

İşte bu suretle, Karabekir Paşa'nın teklifi ittifakla kabul edildikten sonra ben, seçildiğimiz takdirde arkadaşlardan yalnız Hüsrev Gerede ile birlikte İstanbul'a gitmeyi uygun buldum.» (45)

Yakın Tarihimiz dergisinin Rauf Orbay'ın ağzından dinleyip naklettiği bu konuşma, pek inanılacak gibi görünmüyor. O toplantıda hazır bulunanlardan Atatürk, Karabekir, Cebesoy ve Mazhar Müfit Kansu'nun anılarında da böyle bir konuşma geçmiyor. Karabekir Paşa'nın, Meclisin Anadolu'da toplanmasına karşı çıkmasının, Millî Hükümeti bir an önce kurdurmak kaygısından ileri gelmediği; tersine, İstanbul'la iliş-

(45) «Rauf Orbay'ın Hatıraları», **Yakın Tarihimiz**, Cilt III, s. 181 - 182 ve 208.

kilerin kesileceğinden, Anadolu'da bir Hükümet kurulacağından ürktüğü anlaşılıyor (46).

Yukarıda verilen konuşmaya bakılırsa, Rauf Bey'in, İstanbul'un işgalini, Meclisin basılmasını, kendisinin Malta'ya sürülmesini âdeta dört gözle beklediği sonucu çıkabilir ki, gerçek bu değildir. İngiliz belgelerinde de bunu doğrulayacak bir şeye rastlamadık.

Yalnız şu var ki, Rauf Bey, kendisini öne atabilmiş bir kişidir. İstanbul Meclisi 12 Ocak 1920 günü açılır. Rauf Bey bu Mecliste, Sıvas mebusudur. Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin Heyeti Temsiliye üyesidir. Erzurum milletvekili seçilen Atatürk, İstanbul'a gelmediğine göre, Rauf Bey, bir bakıma Osmanlı Meclisinde Atatürk'ün vekili gibidir. Mecliste 140 kadar milletvekili vardı. Bunların 80 kadarı Kuvvayı Milliyeci görünür. Atatürk Mecliste güçlü bir «Müdafaa-i Hukuk Grubu» kurulmasını ister. Bu grubun kurulmasını da Rauf Bey'den bekler. İstanbul'a varınca Rauf Bey, «Felah-ı Vatan» adlı bir grup kurar. Atatürk, «Müdafaa-i Hukuk Grubu» yerine, başka adla bir grup kurulmuş olmasına üzülmüştür. Sonra, «Felah-ı Vatan» grubu, tam bir disiplinli grup da olmamıştır.

(46) Karabekir Paşa anılarında, şu fikirleri ileri sürdüğünü yazıyor:

«1 — Mebuslar istediğimiz yere gelmez de İstanbul'da ekseriyet teşekkül ederse pek mahcup oluruz...

2 — Ekseriyeti Anadolu'da toplamaya muvaffak olsak dahi... yer yer istilalar, İstanbul Hükümeti ile mücadeleler neticesi millî birliğimize hâkim olmayı pek şüpheli kılar...

3 — ... Millî bir Hükümet etrafında halkımızı toparlayabilmek için Meclis'in evvela İstanbul'da toplanması lazım ve bizim için de faydalıdır...

(Mustafa Kemal Paşa'ya) İsticalin her şeyi mahvedeceğini tekrar izah ettim.» (K. Karabekir, **İstiklâl Harbimiz**, 2. baskı, s. 361-2).

Atatürk ise «Kâzım Karabekir Paşa, anlaşılıyor ki, Hükümeti darıltmayalım, İngilizleri kızdırmayalım, diye saman altından su yürütmek istiyor» demiştir (Mazhar Müfit Kansu, **Atatürk'le Beraber**, cilt II, s. 449). Cebesoy da, İstanbul'la ilişkilerin kesileceğinden Karabekir Paşa'nın kaygıya kapıldığını söyler (Ali Fuat Cebesoy, **Millî Mücadele Hatıraları**, s. 254).

Grupta, birçok konularda fikir ayrılıkları belirmiştir. İstanbul'a varınca milletvekilleri çeşitli etkiler altında kalmışlar, Atatürk'ü oldukça düş kırıklığına uğratmışlardır. Bütün bunlara rağmen, Rauf Bey, İstanbul'da Kuvvayı Milliyeci mebusların yine de başı durumundadır ve ateş hattında sayılabilir. İngilizlerin ilk yakalamak isteyecekleri milletvekillerinin başında Rauf Bey bulunur. O güç koşullar altında, özveriyle kendisini öne atabilmiş olan bir Türk büyüğü, saygıyla anılmaya değer.

Son Osmanlı Meclisinin ömrü kısa olmuştur. Meclis, sadece 12 Ocak ile 16 Mart 1920 günleri arasında çalışabilmiştir. Bu üç aylık süre içinde, sözgelişi barış antlaşmasını onaylayıp onaylamamak gibi yaşamsal bir sorunla karşı karşıya kalmamıştır. Kalsaydı «Felah-ı Vatan» grubunun tutumu ne olurdu, kesinlikle bilinmez. Yalnız bu grup, yine de önemli bir iş başarmıştır. 28 Ocak günü yaptığı gizli toplantıda Millî Misak-ı kabul etmiştir. Millî Misak, 17 Şubat günü açıkoturumda oya konulmuş, alkışlarla kabul edilmiş ve ondan sonra da Türk Kurtuluş Savaşının amacı olmuştur. Millî Misak'ın, Meclise kabul ettirilmesinde de Rauf Bey'in tarihsel rolü olmuştur.

Bu arada, Müttefiklerin baskısıyla, Harbiye Nazırı Cemal Paşa (Mersinli) ile Genelkurmay Başkanı Cevat Paşa (Çobanlı) 21 Ocak 1920 günü istifa etmek zorunda kaldılar. Türkiye üzerinde Müttefik saldırısı yeniden artmaya başlamıştır. 3 Mart günü Ali Rıza Paşa kabinesi istifa etmiştir. Yeni kabineyi 8 Martta Salih Paşa kurmuş, Damat Ferit Paşa hemen sadrazamlığa getirilmemiş ise de, artık Osmanlı Meclisini kara günler bekliyordu. Bir hafta sonra İstanbul işgal edilecek, Meclis basılacak, başka mebuslarla birlikte Rauf Bey de Malta'ya sürülecekti.

İstanbul'un İşgali

İngilizler İstanbul'u işgal etmeyi, daha 1918 yılı sonlarında düşünmeye başlamışlardı. Eyleme geçme niyetiyse, 1920 yılının ilk aylarında görülür. İstanbul'u işgal ile milliyetçileri yakalayıp sürme kararı birlikte düşünülüp uygulanmıştır. Müttefikler açısından bu kararın oluşturulmasına kısaca bir göz atalım :

6 Şubat 1920 günü, İngiliz Yüksek Komiseri, Maraş'taki çarpışmalarla milliyetçilerin doğrudan doğruya İtilaf devletlerine karşı saldırıya geçmiş olduklarını, Türkiye'deki durumun yepyeni bir döneme girdiğini Londra'ya bildirir. Yüksek Komiser, Meclisin açılmasıyla birlikte seçkin milliyetçi liderlerin İstanbul'a geldiklerini, Müttefiklere meydan okuyan konuşmalar yaptıklarını da ekler ve acımasız barış antlaşmasını Türklere kabul ettirebilmek için kuvvet kullanmak gerektiğini söyler (47).

Bir hafta sonra, Amiral de Robeck bu düşüncelerini yenileyip perçinler: Karargâhlarını Sıvas'tan Ankara'ya kaydıran milliyetçilerin, propaganda bakımından güçlendiklerini; 13 Ocakta açılan parlamentonun, milliyetçi hareketin İstanbul'da siyasal parçası durumunda olduğunu; Mustafa Kemal Paşa dışında milliyetçi liderlerin İstanbul'da toplandıklarını ve mitingler düzenlediğini; milliyetçilerin hükümet içinde kendilerinden yana nazırların bulunmasına önem verdiklerini bildirir ve şunları ekler: Cemal ve Cevat Paşaların istifa ettirilmeleriyle Müttefikler «savaşın ilk raundunu» kazanmışlardır, ama Türklere sert barış koşullarını kabul ettirebilmek için milliyetçilere karşı silah kullanmak gerekecektir (48).

19 Şubat günü de Robeck, Babıâli üzerine sert bir baskıda bulunur: Mustafa Kemal'in emriyle Maraş'ta çarpışmalar olduğunu, Türklerin İzmir bölgesinde «Milne hattı»na uymadıklarını, Gelibolu yakınındaki Akbaş cephane deposunun soyulduğunu, bütün bunların Müttefiklere karşı saldırılar olduğunu, Yunanlılara karşı çarpışmaları da Müttefiklere saldırı saydığını bildirir ve bunlardan İstanbul Hükümetinin de sorumlu tutulacağını ekler (49).

Müttefik Devletler Dışişleri Bakanları, 28 Şubat 1919 günü, Londra'da yaptıkları ortak toplantıda, ilk kez İstanbul'un işgalini ve bazı kimselerin tutuklanmasını görüştüler. Bir karar vermeden önce, İstanbul'daki Yüksek Komiserlerin fikirlerini sordular (50). Ertesi gün İngiliz ve Fransız Yüksek Komiserleri konuyu görüştüler ve Türklere barış koşullarını kabul ettirebilmek için İstanbul'un işgali gerektiğine karar ver-

(47) Bilâl N. Şimşir, **İngiliz Belgelerinde Atatürk,** I, s. 366-368.
(48) **ibid.,** s. 371-375.
(49) **ibid.,** s. 381-384.
(50) **ibid.,** s. 410-411.

diler. General Milne de bu görüşü benimsedi. İtalyan Yüksek Komiseri toplantıya çağırılmadı (51).

3 ve 5 Mart günleri Müttefik Devletler Dışişleri Bakanları, İstanbul'un işgali ve milliyetçi liderlerin tutuklanmaları konularını yeniden uzun uzun görüştüler. Görüşmelerde Fransa, İngiltere'nin tam yanında yer aldı. İtalya biraz daha isteksiz davrandı. Türklere barışı kabul ettirebilmek için İstanbul'un işgali ve milliyetçi liderlerin yakalanmaları ilke olarak kabul edildi (52). 6 Mart günü Lord Curzon, Amiral de Robeck'e özetle şunları telledi:

> *«Türkiye ile yapılacak barış antlaşmasında Çatalca'ya kadar Trakya ile İzmir'in Yunanistan'a verilmesi, Boğazların uluslararası kontrol altına alınması, bağımsız bir Ermenistan devleti kurulması ve belki Kürdistan'ın da tanınması hükümleri bulunacaktır. Bunları Türklere kuvvet yoluyla kabul ettirebilmek için İstanbul işgal edilecek, Mustafa Kemal Paşa'nın azledilmesi istenecektir ...» (53)*

10 Mart günü, Müttefik Devletler Dışişleri Bakanları, Londra'da, İstanbul'un işgali konusunu son bir kez daha görüştüler ve kesin karar verdiler. Bu toplantıda Yunanistan Başbakanı Venizelos da bulundu. İngiliz ve Fransız delegeleri, İstanbul'un işgaliyle birlikte Meclisin dağıtılması, sivil yönetime el konulması ve milliyetçi liderlerin yakalanmalarını savundular. İtalya Dışişleri Bakanı, İstanbul Meclisi dağıtılınca Anadolu'da bir Meclis toplanabileceğini belirtti ve bir savaş harekâtı biçimi alacak işgale İtalya'nın yanaşmayacağını açıkladı. Venizelos, İstanbul polis teşkilatına da el konulmasını istedi (54). Aynı gün Yüksek Komiserlere kesin talimat verildi:

İstanbul'un işgalinde şimdilik Meclis dağıtılmayacak, sivil yönetime el konulmayacaktır. Buna karşılık PTT örgütü, Harbiye Nazırlığı ve İstanbul polisi kontrol altına alınacaktır. «Tehlikeli milliyetçi liderlerin tutuklanması izlenen politikaya

(51) **ibid.**, s. 413 - 414.
(52) **ibid.**, s. 414 - 422, 429 - 439.
(53) **ibid.**, s. 441.
(54) **ibid.**, s. 444 - 451.

uygun olacaktır.» Yüksek Komiser bu konularda tam yetkilidir (55).

Yine 10 Mart günü, İstanbul'daki İngiliz, Fransız ve İtalyan Yüksek Komiserleri konuyu görüştüler. Türkiye'nin paylaşılmasını öngören barış antlaşmasının Türklere empoze edilmesi halinde şu tepkilerle karşılaşılabileceğini Hükümetlerine telleddiler: Türkiye, barış antlaşmasını toptan reddedebilir; Padişah düşebilir ve yeni bir Padişah başa geçebilir; Parlamento Anadolu'ya kaçabilir ve Anadolu'da yeni bir Hükümet kurulabilir... (56). Ama tepkiler ne olursa olsun, ok yaydan çıkmış, karar verilmiştir. İstanbul işgal edilecek ve «Tehlikeli Milliyetçi Liderler» yakalanacaklardır.

İstanbul'da Rauf (Orbay) Bey haberi zamanında alır ve 11 Mart günü Atatürk'e şu telgrafı çeker :

> *«Dün akşam inanılır İtalyan kaynaklarından güvenilir bir kimseye gizlice verilen haberlerde, yabancı temsilcilerin dün öğleden sonra toplanarak Londra'dan gelen ve İstanbul'daki Kuvvayı Milliye başlarını tutuklama emrini kapsayan konuyu görüşerek kabul ettikleri, bu nedenle bu gibi kimselerin bir an önce İstanbul'dan uzaklaşmaları gerektiği bildirilmiştir. Biz bunu ya muhaliflerin bir bölüğü ya da Millet Meclisinin feshi sonucuna varacak olan Ferit Paşa'nın iktidara getirilmesi gibi iki şıkka hamlediyoruz...*
>
> *Tabiî her iki ihtimale karşı da buradan hiçbir yere gidilmeyecek, işin sonuna kadar namus vazifesi yapılacaktır ...» (57)*

Atatürk, ertesi gün Ankara'dan Rauf Bey'e şu talimatı yetiştirir :

> *«... İngilizlerin tutuklama kararına karşı Meclisin, sonuna değin yiğitçesine görevini yapması pek yararlı ve parlaktır. Ancak, sizinle birlikte, varlıkları ilerki işlerimiz ve girişimlerimiz için çok gerekli olan arkadaşların, sonunda bize katılmaları kesin olarak güven altına alınmalıdır. Yoksa, Grubun birlik ve kararlı olarak iş görmesini dü-*

(55) **ibid.**, s. 443.
(56) **ibid.**, s. 452 - 453.
(57) «Rauf Orbay'ın Hatıraları», **Yakın Tarihimiz**, cilt III, s. 274.

zenleyebilecek kişileri şimdiden görevlendirerek sizlerin hemen buraya gelmeniz çok gereklidir. Buraya gelecekler arasında yurdu temsil niteliğinde olanlarla, gerekince Hükümeti kurmaya ve yönetmeye yeterli kişilerin bulunması önemlidir. İtilaf devletlerinin zorlama tedbirlerine başvuracakları kuşku götürmez ...» (58)

Atatürk, Ankara'dan durumu daha net görür. İtilaf devletlerinin zorlama tedbirlerine gideceklerini, yani İstanbul'u işgal edeceklerini bildirir. Bu görüşünü perçinlemek için Rauf Bey'e Ankara'dan bir başka haber daha iletir: Ankara'daki İngiliz Temsilcisi Withall, aldığı bir tel üzerine, eşyası, ağırlıkları ve yanındaki adamlarıyla birlikte Ankara'dan ayrılıp İstanbul'a yollanmıştır. Atatürk, yine 11 Mart günü, Rauf Orbay'a «*Bu işin, İtilaf devletlerince İstanbul'da alınan tedbirlerle ilgili bulunduğu kuşku götürmez*» diye yazar (59). Rauf Bey ise, önceleri İstanbul'un işgal edileceğine ve Kuvvayı Milliyecilerin yakalanacaklarına pek inanamaz. Aldığı doğru haberi bile «blöf» ya da Damat Ferit Paşa'yı başa geçirmek için düzenlenmiş bir oyun olarak görür. 12 Mart günü, Rauf Bey ile Heyet-i Temsiliye üyesi mebuslardan Mazhar Müfit Kansu arasında Meclis binasında şu konuşma geçer:

«*Rauf Bey* — Dün İtilaf temsilcileri öğleden sonra toplanmışlar, Londra'dan, Kuvvayı Milliye başlarını tutuklama emri gelmiş, onu görüşerek kabul etmişler. Bunların bir an önce İstanbul'dan uzaklaşmaları lazımmış.

Mazhar Müfit Bey — Bu haber, doğru ve kesin midir? Bu konudaki fikir ve düşünceniz nedir?

Rauf Bey — Ya İtilaf devletlerinin bir blöfü, ya da Millî Meclisi feshederek Ferit Paşa'yı kabine başına getirmek.

Mazhar Müfit Bey — Ey sonra?

Rauf Bey — Sonrası, bir blöfle bazı kişileri kaçırmak, böylece Mecliste bir skandal yaratarak, milliyetçilerin aleyhinde bir hareket yapmak.

Mazhar Müfit Bey — Gidecek miyiz?

Rauf Bey — Hayır, işin sonuna kadar namus görevi yapacağız.

Mazhar Müfit Bey — Pekâlâ, sizinle aynı fikirdeyim.

(58) Atatürk, **Söylev**, I., s. 297.
(59) **ibid.**, s. 296.

Rauf Bey — Keyfiyeti Mustafa Kemal Paşa'ya yazdım. Bakalım o ne fikir ve mütalaada bulunacak?» ([60])

Mustafa Kemal Paşa'nın karşılığı gelmiştir. Rauf Bey, İstanbul'dan Ankara'ya gitmeye karar veremez. Konuyu görüşmek üzere, İstanbul'da Kara Vasıf Bey'in evinde bir toplantı yapılır. Rauf Bey'den başka Mazhar Müfit (Kansu), İbrahim Süreyya (Yiğit), Yunus Nadi Beyler de toplantıda bulunurlar. Ankara'ya gitmek, ya da sonuna kadar İstanbul'da kalmak konusunda şu düşünceler ortaya atılır: Biz Ankara'ya gidersek, Mecliste bir panik olacağı kuşkusuzdur. Heyet-i Temsiliye üyeleri kaçtı, denilecek; öteki mebuslar da ya kaçacaklar, ya da, bir tehlike var ki kaçtılar, diye onlar da bir tarafa saklanacaklar; kısacası, sonuç panik olacak. Her türlü tehlikeye karşı sonuna kadar direnmek daha uygun olacaktır. İtilaf devletleri, Meclisi kapatırlarsa, tutuklamalar başlarsa o zaman Ankara'ya gitmek doğru olur. Zaten bu amaçla bazı tedbirler alınmıştır. Sözgelişi, gitmek isteyecek olanlar, belli parolalarla Üsküdar' da, Sultantepe'de Özbek dergâhına başvuracaklar, oradaki örgüt aracılığıyla ve Kısıklı yoluyla geçebileceklerdir. Bu tedbir alınmış, güvenilir mebuslara parolalar bildirilmiş olduğu ileri sürülerek, şimdilik Ankara'ya gitmekten vazgeçmeye karar verilmiştir ([61]).

Bu kararla, İstanbul'da Kuvvayı Milliyeci mebuslar Atatürk'ün kesin emrini dinlememiş olurlar. Özellikle Rauf Bey'in «hemen» Ankara'ya dönmesini Atatürk ısrarla istemişti. Rauf Bey, gitmek için herhangi bir kıpırdanışta bulunmadıktan başka, öteki yakın arkadaşlarına da gitmeme yolundaki fikrini kabul ettirmiştir. Bu arada tehlike yaklaşır. Atatürk'ün telgrafını aldıktan sonra neden Ankara'ya gitmek istemediğini Rauf Bey şöyle anlatır:

> «*Mustafa Kemal Paşa, bu telgrafıyla, Meclis basılıp da benim yakalanmam ihtimali belirdiği anda, bazı arkadaşları yanıma alıp, Anadolu'ya kaçmamı istiyordu. Fakat ben, Paşa'nın işaret ettiği vasıftaki arkadaşlarla kaçtığım takdirde, İngilizlerin Meclisi basmak lüzumunu duymayacaklarını kuvvetle tahmin ettiğim ve bu tahminim ta-*

(60) Mazhar Müfit Kansu, **Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber**, Cilt II, s. 550 - 551.

(61) **ibid.**, s. 551 - 552.

hakkuk ettiği takdirde, evvelce Anadolu'da kumandanlar toplantısında verdiğimiz kararla tespit ettiğimiz (?) şekilde, Millet Meclisinin ve dolayısıyla Millî Hükümetin kurulmasına yol açılamayacağını düşündüğüm için, ne olursa olsun, İngilizleri dünya ve milletimiz gözünde zalim ve mütecaviz duruma sokmak maksadile kaçmamak kararını verdim ve Mustafa Kemal Paşa'ya yazdığım son telgrafla da müşterek kararımızı (?) hatırlatarak, «Biz burada kalıp vicdan borcumuzu yapacağız» diyerek, bu kararımı kendisine bildirdim. Esasen Meclis, o güne kadar ki çalışmalarıyla, yapılması gereken işleri yapmıştı. Misak-ı Millîyi Meclisten geçirecektik, geçirdik. Şimdi asıl gayemize ulaşmak için Meclisi bastırma işi kalmıştı. Bunu da behemehal, dilediğimiz şekilde neticelendirmemiz gerekiyordu. Yoksa kaçmak benim için, üzerinde zihin yorulmaya değer bir mesele değildi.» (62)

Rauf Orbay, olayların gelişmesine göre sonradan kaleme alınmış bir savunma izlenimi veren anılarına devam eder:

«Ben, buradan (İstanbul'dan) Anadolu'ya mütemadiyen kıymetli insanlar kaçırdım... Kendim de kaçabilirdim. Fakat, kaçtığım takdirde, Meclisin basılmaması ihtimali olduğu gibi, bir başka mahzur da vardı. Mecliste Felah-ı Vatan grubunu teşkil eden arkadaşların hepsi, buraya bize, daha doğrusu bana, inanarak gelmişlerdi. Kaçtığım takdirde, bu arkadaşların, «işte, çeşitli vaatlerle bizi buraya getirdiler, şimdi de kaçıp gittiler. Bizim başımızı da belaya soktular» diyerek Mecliste kalmaları ve kendilerine katılacak olan diğer kalanlarla Meclisi devam ettirmeleri ihtimali vardı. Sonra da, ben Anadolu'da bir orduya kumanda edecek değildim. Oradaki arkadaşlar, yeni kuracakları Meclisle, yeni Hükümeti de teşkil edip, idareyi yürütebilirlerdi. Fakat asıl olan, behemehal Meclisin İngilizler tarafından basılmasını sağlamaktı. Bu olmadıkça, Anadolu'da ne Millet Meclisi, ne de Millî Hükümet kurulabilirdi ...» (63)

Rauf Bey, «Meclisi İngilizlere bastırmayı» âdeta tek amaç edinmiş gibi konuşur. İstanbul Meclisi basılmadan Ankara Mec-

(62) «Rauf Orbay'ın Hatıraları», **Yakın Tarihimiz**, Cilt III, s. 274.
(63) **ibid.**, s. 275.

lisinin açılmayacağını söyler. Bu, kuşkuludur. Atatürk, Meclisi İstanbul'da değil, doğrudan doğruya Anadolu'da toplamayı istiyordu, yani İstanbul'un işgalinden, İstanbul Meclisinin basılmasından önce bile, Anadolu Meclisinin açılabileceği kanısındaydı. İstanbul işgal edildikten sonra Ankara'da Meclisi toplamak daha da kolay ve haklı olacaktı. Bunun için, İstanbul Meclisinin basılmış ya da basılmamış olması, pek fark yaratmayacaktı. Ama asıl dikkati çeken nokta şudur ki, Rauf Bey, İstanbul Meclisini bastırdıktan sonra da Anadolu'ya geçmek arzusundan ya da niyetinden hiç söz etmez. «Önce Meclisi bastırayım, sonra Anadolu'ya kaçarım, fırsat bulabilirsem tabiî» gibilerden bir düşünce ileri sürmez. Anadolu'da Meclisin açılmasını, Millî Hükümetin kurulmasını kendi deyimiyle, «oradaki arkadaşlara» bırakmış gibi davranır. «Ben Anadolu'da bir orduya kumanda edecek değildim. Oradaki arkadaşlar, yeni kuracakları Meclisle, yeni Hükümeti de teşkil edip, idareyi yürütebilirlerdi» der. Bu sözlerinde sanki kendisinin Anadolu'daki arkadaşlarından ayrılmış olduğu havası sezilir.

Bu arada tehlike gittikçe yaklaşır. İstanbul'un işgali, milliyetçilerin yakalanıp sürülmeleri artık gün meselesi değil, saat meselesidir. Atatürk, son saatlerde Rauf Bey'e bir telgraf daha ulaştırır. 15/16 Mart gecesi ulaştığı anlaşılan bu son mesajı ve verdiği karşılığı Rauf Bey şöyle anlatır :

> *«Gece yarısı, Mustafa Kemal Paşa'dan acele bir telgraf geldi. Mahrem muhaberemize vasıta olan Harbiye Nazırı Fevzi Paşa'nın (Çakmak) Seryaveri Salih Bey'in (Omurtak) bana gönderdiği bu telgrafta Kemal Paşa:*
>
> *«Osmanlı Bankasıyla bin lira gönderdim. Al da gel» diyordu. Ben de derhal :*
>
> *«Evvelce kararlaştırdığımız gibi, namus borcumuzu yapacağız. Meclisi bastırmak için burada kalacağız. Aksi takdirde bize güvenerek burada kalanlar, kendilerine haber verilmeden aralarından ayrılışımıza muğber olurlar da içtimaa devam ederlerse, o zaman Meclisin Ankara'da toplanması meselesi ciddî şekilde tehlikeye girer» şeklinde karşılık verdim.» (64)*

Böylece Rauf Bey, Atatürk'ün son çağrısını da itmiş, İstanbul'dan kaçmamaya kararlı olduğunu, bir kez daha bil-

(64) **İbid., s. 275.**

dirmiş olur. «Evvelce kararlaştırdığımız gibi» sözcüklerinden neyin kastedildiğini anlamak zordur. Evvelce kararlaştırılan, —Atatürk'ün isteksizliğine rağmen kararlaştırılan— Meclisin Anadolu'da değil de İstanbul'da açılmasıydı. Ama sonuna kadar, tehlike kapıyı çaldığı dakikalara kadar Mecliste kalınması yolunda bir karar yoktur. Olsa bile, bu kez, Millî Kurtuluş hareketinin lideri üstüste «Anadolu'ya gel» diye çağrıda bulunduğuna göre, eski kararların artık hükümsüz sayılması, liderin çağrısına uyulması gerekmez miydi? İstanbul'daki mebusları «muğber» etmemek için, Mustafa Kemal Paşa'yı muğber etmeyi yeğ tutma mantığını anlamak gerçekten pek güçtür.

Sıvas Kongresinin «İkinci Adanıı», «Felah-ı Vatan» grubunun lideri, İstanbul'dan bir adım atmaz ve İngilizlerin gelip Meclisi basmalarını, kendisini tutuklayıp Malta'ya sürmelerini bekler.

Sonunda beklenen başa gelir.

16 Mart 1920 sabahı, Müttefikler İstanbul'u işgal ederler. İşgal başladıktan sonra, İngiliz Yüksek Komiserliği Baştercümanı Mr. Ryan, Sadrazam Salih Paşa'ya, Fransız Yüksek Komiserliği Müsteşarı M. Ledoulx da Saraya giderler ve saat 10'dan başlayarak İstanbul'un işgal altına alındığını bildiren notaları sunarlar. Salih Paşa epeyce kaygılanır ve bu işgalin «İstanbul Hükümetinin sonu» olacağını söyler. Padişah Vahidettin ise «üzüntüyle notayı aldığını» bildirmekle yetinir ([65]).

«Gelsin Deyuslar, İşte Buradayız!»

16 Mart 1920 sabahı Rauf Bey, birkaç gündür kalmakta olduğu Şişli'deki bir dost evinde uyanır, gazeteleri arar. Ama o sabah gazeteler gelmemiştir. Nedenini sorunca, İngilizlerin, Şehzadebaşı karakolundan başlayarak yer yer İstanbul'u işgal ettiklerini öğrenir. Beklenen gün gelip çatmıştır. Rauf Bey, kendisinin Beyoğlu'ndaki apartımanının da arandığını haber alır. Ama telaşa kapılmaz. Kalkar, Fındıklı'daki Meclis binasına gider ([66]). Yunus Nadi Bey, o sabah Rauf Bey'in Meclisteki halini şöyle anlatır :

(65) Bilâl N. Şimşir, **İngiliz Belgelerinde Atatürk**, I, s. 463 - 465.
(66) «Rauf Orbay'ın Hatıraları», **Yakın Tarihimiz**, Cilt III, s. 275.

«Öğle üzeri Meclise gittim. Büyük kapının kısa bir merdivenle çıkardığı alt kat salonunda Rauf Bey'i bir aşağı bir yukarı dolaşıyor buldum. Beni şen ve şuh karşıladı :

— Gelsin deyuslar, işte buradayız! dedi ve güle güle vaziyeti kendi gördüğüne göre hikâye etti. O söyledi, ben söyledim. Muhavere her şeyin bitip bitmediği noktasına geldiğinde Rauf Bey şu neticede karar kıldı:

— Kararımız karar. Ancak biz hadisenin bu kadarını kâfi görerek savuşursak Meclisin alt tarafı panik yaparak dağılır, gider. Ben istiyorum ki Meclis dağılmasın, fakat dağıtılsın. Onun için vukuata intizaren biraz beklemek lazım. Bunu bilhassa kendim için vazife görüyorum. Bakalım ne zuhur eder? ..» (67)

Rauf Bey, «şen ve şuh», İngilizlerin gelmelerini, Meclisi basmalarını, kendisini yakalamalarını bekler. Ama «deyuslar» o sabah Meclisin semtine uğramazlar.

Yine o gün Padişah Vahidettin birkaç kişilik bir mebuslar heyetini kabul edecektir. Randevu önceden alınmıştır. Rauf Bey, hiçbir şey olmamışçasına, huzura kabul edilecek gibi giyinerek gelmiştir. İngilizlerin gelmedikleri görülünce, Hoca Vehbi Efendi ve Karesi Mebusu Abdülaziz Mecdi ile birlikte Saraya gider ve huzura kabul edilir. Padişahla aralarında şöyle bir konuşma geçer:

Vahidettin : — İşittiniz mi Beyefendi? Bu adamlar her şeyi yaparlar. Yaptıkları bu kadarla da kalmaz. Daha fazlasını yapmaya da cür'et edebilirler. Onun için, Meclisteki konuşmalarınıza dikkat edin.

Vehbi Hoca : — Efendim, ne yapsalar milleti yıldıramazlar. Millet, Hilafet ve Saltanata sadıktır. Memleketin kurtarılması için uğraşıyoruz. Müsterih olunuz Padişahım!

Vahidettin: — Rica ederim, dikkat edin. Bu adamlar her şeyi yaparlar. Meclisteki sözlerinize dikkat edin...

Mecdi Efendi : — Padişahım, bu kâfirlerin zoru işte şu su kenarına kadar geçer. Ötesine sökmez. Anadolu pulattır. Memleketin selameti için atıldığı mücadelede mutlaka muvaffak olacaktır. Bundan emin olunuz.

Vahidettin: — Tekrar ediyorum, akıl için yol birdir. Vaziyet meydandadır. İsterlerse yarın Ankara'ya da giderler.

---

(67) Yunus Nadi, **Ankara'nın İlk Günleri,** İstanbul 1955, s. 14-15.

Rauf Bey : — Müsaade buyurun. Misak-ı Millî ile tespit edildiği veçhile, Hilafet ve Saltanat makamı ile memleketin kurtarılması bahis konusudur. Fakat cereyanı hale göre eğer biz, bu milletin duygularına tercüman olabiliyorsak, şunu arzedelim ki, milletin sizden istediği Meclis kararı olmadan herhangi bir milletlerarası vesikayı imzalamamaktır. Aksi takdirde istikbali çok karanlık görüyoruz. O kadar ki, akıbetin ne olacağı şimdiden kestirilemez.

Vahidettin : — Rauf Bey! Bir millet var, koyun sürüsü. **Buna bir çoban lazım.. O da benim.»** (68)

Görüşme bitmiştir. Rauf Bey ve arkadaşları yine Meclise dönerler.

Abdülaziz Mecdi Efendi kürsüye çıkar. Vahidettin'le görüşmelerini olduğu gibi anlatmaya başlar. Ama... konuşmasını bitiremez. Meclis Muhafız Kıtası Kumandanı salona girer, haberi verir: Bir İngiliz müfrezesi, Meclis kapısına dayanmıştır, Rauf Bey ile Kara Vasıf Bey'i teslim almak ister. Vakit ikindi sularıdır.

Bu nazik anı Rauf Bey şöyle anlatır:

> *«Bunu duyan mebuslar, bir anda feveran ettiler. «Teslim etmeyiz!... Olamaz! Silahla mukabele ederiz» sesleri ortalığı çınlatıyordu. Bu arada, Gümüşhane Mebusu Zeki Bey (Kadirbeyoğlu) ile bazıları, bana hitapla kaçmamı teklif ediyorlardı. Meclis binası, malum, Fındıklı'da deniz kıyısında olduğundan bu arkadaşlar için, akla gelen kaçmaktan kolay şey yoktu. Fakat ben hiç sesimi çıkarmıyordum. Bu esnada Sinop Mebusu Yusuf Kemal Bey (Tengirşek) :*
>
> *— Arkadaşlar, sakin olunuz; bu işte asıl salahiyet sahibi Rauf Bey'dir. O karar versin, deyince, ben de :*
>
> *— Şimdiye kadar sizin durumunuz tehlikeye düşmesin diye, sustum. Mademki Meclis taarruza uğramıştır, burada muhafız bölüğü var, emir verilsin, mukavemet etsin. Vazifesini yapsın, dedim. Bu sözüm üzerine, muhafız kıtası harekete geçirilmek istendi ise de Reis Celâlettin Arif Bey'in, Meclisten ayrılırken, böyle bir ihtimali düşünerek (Ne maksatla olursa olsun silah kullanılmama-*

(68) «Rauf Orbay'ın Hatıraları», **Yakın Tarihimiz**, Cilt III, s. 276.

sı) emrini vermiş olduğu anlaşıldığından, muhafız kıtası âtıl bir vaziyette kalmaya mecbur oldu.

Salonda gürültü devam ediyordu. Davayı bir an evvel halletmek maksadıyla Trabzon mebusu bahriyeli Ali Şükrü Bey'e : gidip kapıdaki İngiliz zabitleriyle görüşerek, kan dökülmesinin önüne geçmek için ancak beni müzakere salonundan zorla teslim aldıklarına dair yazılı bir vesika verdikleri takdirde, teslim olacağımı bildirmesini söyledim. Ali Şükrü Bey gitti. Fakat Meclisteki arkadaşlardan birçoğu hâlâ, ne suretle olursa olsun, teslim olmamam, kaçmam taraftarı idiler. Çünkü niçin kaçmak istemediğimi bilmiyorlardı. Bir yalı olan Fındıklı Sarayının rıhtımından, oracıkta duran sandal veya motorlardan birine binerek, gözden kaybolmak imkânı bu kadar var iken, dış kapıya gelen İngilizlere teslim olmak elbette akıl kârı değildi. Lakin o anda ben; nefsimi, kendimi, kendi rahat ve huzurumu ve hürriyetimi dahi uğrunda hiç tereddüde düşmeden feda edebileceğim başka şeyler düşünüyordum.

Ali Şükrü Bey, İngilizlerle görüştükten sonra, teklifimi kabul ettikleri cevabını getirince, artık salonda ses seda kesildi. Bunun üzerine, İngilizlerden istediğim vesikayı alıp, Meclis Riyasetine tevdi ettikten sonra, hâlâ şaşkınlıklarından sıyrılamamış arkadaşlara veda ederek, kapıda bekleyen İngilizlere teslim oldum. Kara Vasıf Bey de aynı şekilde benimle beraber geldi...» (69).

Rauf Bey, arkadaşlar «niçin kaçmak istemediğimi bilmiyorlardı» diyor. Ama açıklamıyor. İstanbul'u işgal ettirmek amacını güdüyor idiyse, işgal tamamdır. Meclisi bastırmak istiyor idiyse, Meclis basılmıştır. Arkadaşlarını «paniğe düşürmemek» için kaçmak istememişse, teslim olunca daha büyük panik yaratacağını gözleriyle görür. Yine de kaçmamakta direnişinin arkasında yatan asıl düşünce nedir? Anlattıklarından bunu çıkarma olanağı yoktur. İngilizlere bir «tesellüm senedi» imzalatmakla neyi çözümlediği, neyi ispatladığı kanısındadır? İmparatorluğun başkentini basmakta sakınca görmemiş olan İngilizlerin böyle bir çırpıştırma belgeyle mi yüzleri kızartılacaktır? Bu senetle mi İngilizlerin «deyyusluğu» dünyaya is-

(69) **ibid.**, s. 277.

patlanacaktır? Rauf Bey neyi ispatlamak ister? Bu bir bilmecedir.

Olayın görgü tanıkları, Rauf Bey'in yakın arkadaşları da bu bilmeceyi pek açıklığa kavuşturamazlar. Temsil Heyeti üyesi mebuslardan ve Rauf Bey'in teslim oluşunu görenlerden Mazhar Müfit Kansu, olayı kısaca şöyle anlatır:

«Mustafa Kemal Paşa'nın Rauf Bey'i ve diğer arkadaşları Ankara'ya çağırması ne kadar yerinde imiş. Bu davetten üç dört gün sonra zuhur eden vakayi Paşa'nın istikbali ne kadar dürüst gördüğünü ispat etti. Paşa'nın meziyetlerinden biri de istikbali iyi görmesi idi. Maziyi hale nakleder, halden, istikbali keşfederdi...

İstanbul işgal olunuyor; fakat makamat-ı resmîye ve sarayda hiç telaş yok. Pek tabiî bir hal karşısında imişler gibi, hiçbir teşebbüs ve tedbir yok. Mecliste tevkifat başlayacağı şayi oldu. Mustafa Kemal Paşa bize bu ciheti üç dört gün evvel yazmış ve hemen Ankara'ya hareketimizi bildirmişken, biz bunu reddederek: «Kaçmayacağız, sonuna kadar burada kalacağız» demiştik. Fakat ahval bunu göstermedi. Şimdi kaçmak, Ankara'ya gitmek için düşünmeye başladık. Mecliste bir telaş,.. İngilizler gelmişler, muhafız odasında imişler, Rauf Bey'i istiyorlar, alıp götürecekler... Bu şayia değil, muhakkaktı.

Ben muhafız odasına giderek kapıdan baktım, iki İngilizin oturmakta olduğunu ve işin ciddiyetini anladım. Rauf Bey teslim edilsin mi, edilmesin mi? Uzun münakaşalar sonunda bir kısım mebusan teslim etmemenin mümkünsüz olduğu ve diğer bir kısım mebuslar da, Meclisin etrafında başka düşman müfrezeleri olmadığı ve Rauf Bey'in Âyan dairesine geçerek Âyan kapısından çıkabileceği ve derhal elbisesini bir polis elbisesiyle tebdil edip bu suretle serbestçe çıkıp saklanmasının mümkün olacağı ve gelenlere, Rauf Bey bugün gelmemiştir, denilebileceği fikrinde idiler.

İşittiğime göre, Rauf Bey, Âyan dairesine geçmekte iken firarı kabul etmemiş ve mertçe teslim olmayı tercih ederek ve bu yüzden bir mesele çıkması istemeyerek İngilizlere teslim olmuş ve netice malum, Malta'ya sevkedilmiştir.

Rauf Bey, iyi düşünür bir zat olduğundan firar etmeyerek teslim olmasında elbette bir sebep olacaktır ...» (70)

Evet, Rauf Bey'in kaçmak istemeyişinde elbette bir sebep vardır. Ama nedir? Mazhar Müfit Kansu bunun karşılığını vermiyor.

Yunus Nadi Bey de görgü tanıklarındandır. Şunları yazar :

«İkindi üzeri... Nihayet otomobille İngiliz polisleri gelip çattılar. En büyük hezeyan bunu takiben fırka odasında Rauf ve Kara Vasıf Beylerin İngiliz zabıtasına teslim olmalarına müntehi olan yirmi otuz kişilik içtimada görüldü. Yukarıda yazdığım gibi, bir türlü firara ikna olunamayan Rauf ve Kara Vasıf Beyler İngiliz zabıtasına teslim olup gitmişlerdi; bizler de başlarımızın çaresine bakmak üzere —biraz da çil yavrusu gibi— dağılmıştık...

Süreyya ile vaziyeti bir daha gözden geçirdik.... Rauf Bey meseleyi yirmi beş, otuz arkadaşın müzakeresine arzetmekle fena etmişti. Filhakika Rauf Bey fırka odasında toplanabilen arkadaşlara :

— İngilizler iki arkadaşınızı tevkif etmeye gelmişler, nasıl hareket edeyim?... Meseleyi müzakere ederek karar verin, öyle yapacağım... demişti. Ve şunun bunun kırık dökük üç beş sözünü müteakip yine kendisi ilave etmişti :

— Arkadaşlar, olan şey beklediğimiz bir hadise değildir. Osmanlı Meclis-i Mebusanı nihayet bugün işte fiilen taarruza uğramış bulunuyor. Bu hadisenin memleket muhiti için elbette ve pek büyük manası vardır ve olacaktır. İki arkadaşınızın İngilizler tarafından tevkiflerine teşebbüs olunması bu manayı arttıracak, bir şeydir. Teslim olup olmamak şıklarından birini tercihe gelince, verilecek karar sizin olmakla beraber, İngilizlerin benim şahsıma atfettikleri ehemmiyete binaen teslim olmamak şıkkında Meclisin topa tutulması ve ezcümle benim yüzümden pek çok arkadaşların fazla takip ve rahatsız edilmeleri gibi neticeler doğabilir. Hangi şıkkı ihtiyar etmekliğimiz lazım geldiğine karar verin, öyle yapayım...

Orada hele bu sözleri işittikten sonra, hatta işitmeseler dahi, yirmi otuz kişi böyle bir meselede kat'î ve azim-

(70) Mazhar Müfit Kansu, **Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber**, Cilt II, s. 552 - 554.

kâr bir karar alamazdı. Müzakere bermutat hezeyan manzarası arzetti. Yalnız hakikaten azimkâr üç beş kişi Rauf Bey'i firara ikna için nafile yere uğraşıp duruyorlardı. Firar da hakikaten pek mümkündü. Ezcümle ve fazla olarak Lazistan mebusu Osman Bey Meclisten ayrıldıktan sonra her suretle emniyeti mucip ve selameti müemmen acar adamlarla dolu dört çifte bir kayığın emre amade olduğunu ve alt tarafının da kendisine bırakılmasını teklif etmiş idi.

Olmadı, olmadı... Nihayet müzakerenin keşfedebildiği mutavassıt çare şu oldu :

— Bu İngilizler Meclisi basmakla fena bir harekette bulunmuşlardır. Bu iki arkadaşı Meclis içinden böyle cebren aldıklarını senetle beyan edebilirler mi?..

Hazıruna bu âdeta bir keşif gibi göründü. Ekseriyetin tasvibiyle bir iki arkadaş İngiliz zabıtası ile konuşmak için aşağıya gittiler. İngilizler, kabul, demişler! Kabul mü, demişler? .. Yazılsın şu senedin sureti bakalım! Yazıldı ve okundu... Yok, şurasına şu kelime konulsun, burasına bu kelime sıkıştırılsın. Oldu mu?.. Oldu. Âlâ. Sanki bir iş görülmüş gibi ekseriyet bu neticeden memnun. Hakikatte bu ekseriyet bu çare ile kâbustan kurtuluyor gibi idi. Orada uzaktan ve ağır mütalaalar beyan eden öyle kabadayılar gördüm ki tavırlarının manası :

— Bana bir şey olmasın da İngilizler bin Rauf Bey'i alsınlar, umurumda değil. Hem bu belanın içine de nereden düşmüştük? Rauf Bey'i mi alacaklar, kimi alacaklarsa bir an evvel alıp gitsinler de geniş bir nefes alsak.

Mefhumunu sarahaten ifade etmekte idi.

Rauf Bey bu işte yirmi otuz kişiden karar istemeye bedel evvela kendi kararıyla hareket edecekti. Zaten Mustafa Kemal Paşa'nın telgrafnamesi üzerine daha üç gün evvel verilmiş bir karar da vardı. Saniyen; son merhalede böyle imansız yirmi otuz kişilik bir kalabalığın değil, belki azimkârlıkları kendisince malum üç beş arkadaşının fikir ve kararına müracaat edebilirdi. Bugün tarih olmuş olan bu hadisede umumî ve kat'i fikrim odur ki Rauf Bey'in sürüklendiği netice, galiba kendisinin o zaman için öyle olmasını daha muvafık gördüğü netice idi.» (71)

(71) Yunus Nadi, **Ankara'nın İlk Günleri,** s. 16, 19 - 20.

Anlaşıldığına göre, Rauf Bey isteseydi, Meclisten kaçabilirdi. Kapıda bekleyen İngilizler, pek fazla sıkıştırmamışlardı. İçerde uzun uzun tartışma yapılacağı, senet kaleme alınacağı yerde, oracıkta bekleyen sandallardan birine binip uzaklaşmak olanakdışı değildi. Rauf Bey bunu denememiş, denemeye bile kalkışmamıştır.

Rauf Bey ile Kara Vasıf Beylerin neden kaçmayı denemedikleri ve İngilizlere teslim olmayı yeğ tuttuklarını anlamak güçtür.

Bu konuyla ilgili olarak Atatürk'ün söyledikleri şudur:

«Rauf Bey'i ve öteki kişileri tam zamanında çağırmış olduğumuz, olaylarla, hem de üç dört gün geçmeden belli oldu. Ama ne yazık ki, bu çağrımız gerektiği kadar önemle dikkate alınmadı. Rauf Bey, Vasıf Bey gibi kişiler, en sonunda büyük bir uysallıkla Malta'ya gittiler. Bunu biliyorsunuz.

Son dakikaya değin Anadolu'ya geçmek ve Ankara'ya gelmek yolunun ve tedbirlerinin bazı arkadaşlarca hazırlandığı bana anlatılmıştır. Eğer böyle idiyse, bu kişilerin Ankara'ya gelmeyi kabul etmeyip İngilizlere teslim olmayı ve Malta'ya gitmeyi yeğ tutmalarındaki neden ve özür, gerçekten incelenmeye değer. Doğrusu, Türkiye durumunun ve geleceğinin kuşkulu, karanlık ölümcül görüldüğü kuramına göre, bu karanlık tehlike içine atılanların, korkunç ve ürkünç bir sonuçla karşılaşmaları kuruntusunun etkisi altında, en sonunda herhangi bir zindanda bir süre kalmak üzere düşmana teslim olmayı yeğleyebilecekleri uzak görülmez. Bununla birlikte, ben burada böyle ağır bir yargıya varmaktan çekinirim. Bu düşünce iledir ki, bu kişileri Malta zindanlarından kurtarmak için her yola başvurarak, elden gelen girişimleri yapmaktan geri durmadım.» (72)

Kısacası, Rauf Bey'in tutumu üzerine kesin bir yargıya varmak gerçekten zordur. Belki başka belgeler, ilerde bu konuyu daha iyi aydınlatabilir. Altında yatan nedenler ne olursa olsun, sonuç şudur ki, Rauf Bey Malta'ya sürülmüştür, Türk Kurtuluş Savaşının o nazik döneminde yurt görevinden uzakta

(72) Atatürk, **Söylev**, I., s. 297.

kalmıştır. Türkiye Büyük Millet Meclisinin açılışında, İnönü ve Sakarya Savaşları döneminde Rauf Bey Türkiye'de değildir. Yirmi ay kadar Malta'da kalacak ve ancak Türk Kurtuluş Savaşının son döneminde yeniden görev alacaktır.

Kemalistlerin Sürülmesi

İstanbul'un işgaliyle yeniden sürgünler başladı. Bu kez sürülenler, öncelikle Kemalistlerdi. İstanbul'un işgalinin asıl amacı, yakında açıklanacak olan Sevr Antlaşmasını Türklere empoze etmek ve buna karşı direnişi kırmaktı. Yeniden başlayan tutuklamalar ve sürgünlerle, Atatürk'ün önderliğinde örgütlenmiş olan Millî Harekete bir yumruk indirilmek isteniyordu. İşgalciler, 16 Mart 1919 günü, bir bildiri yayımladılar ve işgalin suçunu Kemalistlere yüklediler. Şunları söylediler:

«... Kaçak İttihat ve Terakki ileri gelenlerini tutan kimi kişiler, «Ulusal Örgüt» (Millî Teşkilat) takma adı altında bir düzen kurarak ve Padişah ile İstanbul Hükümetinin buyruklarını hiçe sayarak, savaşın acı etkileriyle büsbütün tükenmiş olan halkı askerlik için toplamak, çeşitli halk toplulukları arasında geçimsizlik yaratmak, ulusal yardım diye halkı soymak gibi işlere yeltendiler ve böylece, barış değil, sanki yeni bir savaş dönemini açmaya giriştiler ... «Ulusal Örgüt» takma adı altında iş gören kimseler, ne yazık ki özendirme ve kışkırtmalarından vazgeçmediler. Tersine, Hükümetin kendileriyle işbirliği yapmasını sağlamaya giriştiler. Herkesin sonsuz bir istekle beklediği barış için büyük bir tehlike yaratan bu duruma karşı İtilaf devletleri, yakında karara bağlanacak barış hükümlerinin uygulanmasını sağlayabilmek için, gerekli tedbirleri düşünmek zorunda kaldılar. Bunun için bir tek çıkar yol buldular. Bu da, İstanbul'u geçici olarak işgal etmek idi.

Yukarıda bildirilen kışkırtmalara katılan kimselerin bazıları, İstanbul'da yakalanmışlardır. Onlar elbette kendi yaptıklarından ve sonra o yaptıklarının sonucu olarak

ortaya çıkabilecek olaylardan sorumlu tutulacaklardır ...» (73)

Aynı gün Atatürk, İstanbul'un işgalini ve «*ulusal amaçlara uygun iş gören birçok yurtsever kimselerin tutuklanmasını*» sert biçimde protesto etti. Bunun, Osmanlı ulusunun «*siyasal egemenliğine ve özgürlüğüne indirilmiş bir yumruk*» olduğunu söyledi. Bu yumruğun, aynı zamanda, «*insanlığın genel vicdanına indirilmiş*» olduğunu da ekledi.

Meclis salonundan alınıp götürülen Rauf Orbay ve Kara Vasıf Beyler gibi, ilk yakalananlar, doğruca İstanbul önünde demirli duran «*Benbow*» adlı dretnota yüklenmeye başlandı. Bu gemi, Malta'ya sürülecekler için önceden hazırlanmıştı.

18 Mart günü, İngiliz Yüksek Komiseri de Robeck, Malta Genel Valisi Lord Plumer'e, 30 kadar Türk siyasî suçlusunu «Benbow» gemisine bindirip yola çıkaracağını, geminin 21 Mart günü adaya varacağını telledi. Plumer, aynı gün Sömürgeler Bakanlığına şunları yazdı :

> «*Söz konusu 30 Türk tutsağını yerleştirmek için gereken tertibi alacağım. Ancak bundan fazla gönderilmeyeceğini umarım. Çünkü burada 78'i Türk olan 110 tutsak zaten vardır, daha fazla gönderilirse gıda ve su sağlanması bakımından ciddî güçlüklerle karşılaşılacaktır.*» (74).

İngiltere Dışişleri Bakanlığı yetkilileri, «Amiral de Robeck, Malta'daki darlığın ve sıkıntının farkındadır, ama bu telgrafın bir örneğini yine de kendisine yollayalım» dediler (75).

Bununla birlikte İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri, Malta Valisinin sızlanmalarına pek aldırış etmez ve 18 Marttan başlayarak kafile kafile sürgünleri adaya yollar.

18 Mart günü İstanbul'dan yola çıkarılan sürgün kafilesi de Robeck'in ilk telinde söylendiği gibi 30 kişilik değil, 11 kişiliktir. Sürgün listesini tamamlayabilmek için burada şunu da eklemek yerinde olur : İstanbul'un işgalinden önceki günlerde İngilizler dört kişiyi daha Malta'ya sürmüşlerdi. 28 Ocakta *Binbaşı Mehmet Arif Bey* ile *Nuri Bitlisi* adlı bir ça-

(73) Atatürk, **Söylev**, I., s. 301 - 302.

(74) **F. O. 371/5089/E. 2210** - Plumer'den Koloniler Bakanlığına, tel. Malta, 18.3.1920, No. A. 66.

(75) **ibid.**

vuş, «Ermeni kırımından ötürü», Mısır'dan Malta'ya yollanmışlardır. Sürgün numaraları 2767 ve 2768'dir. 2 Mart 1920 günü de, Batum'da bir yıldır tutuklu bulunan süvari generali *Mürsel Paşa (Bakû) ile emireri Nuh Eyüp*, Malta'ya sürülmüşlerdir. Bunların tutsak numaraları da 2770 ve 2769'dur. Yeni sürgünler bu numaraları izler.

22 Mart 1920 günü Malta'ya varan 11 kişilik kafile şudur :

2771 — *Çürüksulu Mahmut Paşa :* General Milne'nin isteği üzerine, «askerî tedbir» olarak tutuklanıp sürülmüştür. Tutuklandıktan sonra, İstanbul'daki İtalyan Yüksek Komiseri, İngiliz Yüksek Komiserine başvurarak Mahmut Paşa'nın serbest bırakılmasını rica etti. Gerekçe olarak şunları gösterdi : Çürüksulu Mahmut Paşa, Nafıa Nazırı bulunduğu sırada, Osmanlı İmparatorluğunun savaşa girmemesi için direnmiş ve İttihatçılara karşı çıkmıştı. Savaş boyunca, Senatoda (Âyan) İttihatçıları durmadan yermiş ve bu yüzden emekliye ayrılmıştı. Mütarekeden sonra da İttihatçılarla ilişki kurmamış, Milliyetçilerin aşırı kanadıyla ilişkileri ise hep gergin olmuştu. Herhalde Çürüksulu Mahmut Paşa, Yüksek Konseyin, tutuklanmalarını istediği «tehlikeli milliyetçiler arasında sayılamaz»dı. İtalyan Yüksek Komiseri, son olarak, Çürüksulu'yu uzun zamandan beri tanıdığını, saygıdeğer bir kişi olduğunu söyledi ([76]).

Amiral de Robeck, İtalyan Yüksek Komiserine verdiği karşılıkta, Çürüksulu Mahmut Paşa'nın serbest bırakılmayacağını bildirdi ve gerekçelerini de şöyle özetledi: Paşa, General Milne tarafından, askerî düşüncelerle yakalanmıştır. Çünkü Mahmut Paşa'nın Barış Antlaşmasına karşı direnmek amacıyla kurulan örgütle ilgili olduğu kuşkusuzdur. «Bu örgütün yok edilmesi istenmektedir.» ([77]) Bu yazışmalar yapılırken Çürüksulu Mahmut Paşa zaten Malta'ya sürülmüş bulunuyordu. İngiltere Dışişleri görevlisi Mr. Osborne, bu konuda şunları ekledi: «Mahmut Paşa, İtalyan Yüksek Komiserinin söylediği gibi, savaş içinde İttihatçılara karşı çıkmış olabilir. Ama sert barış şartları birçok sözümona İngiliz dostlarını da milliyetçilerin safına itmiştir. Bu yüzden Maissa'nın söyledikleri inandırıcı de-

(76) **F. O. 371/5090/E. 5068** - Maissa'dan de Robeck'e. Yazı. İstanbul, 22.3.1920.

(77) **ibid.**, De Robeck'ten Maissa'ya. Yazı. İstanbul, 5.5.1920.

ğildir.» ([78]) Çürüksulu Mahmut Paşa, kısa bir süre sonra Malta'da serbest bırakılır.

2772 — *Mehmet Cemal Paşa* (Mersinli) : Eski Harbiye Nazırı ve Isparta Mebusu. «Milliyetçi ve Harbiye Nazırlığı sırasında Mütareke hükümlerinin çiğnenmesine önayak olmuş ve göz yummuş olduğu» gerekçesi ile General Milne tarafından tutuklattırılıp sürdürülmüştür ([79]). Ali Rıza Paşa Kabinesinin bir üyesi ve Isparta'nın milliyetçi mebusu olarak Cemal Paşa, bir süre Atatürk'ün temsilcisi gibi çalışmıştı. Ama Ocak 1920'de İngilizlerin bir notası üzerine nazırlıktan istifa etmişti. Atatürk, bu onur kırıcı istifaya fena halde sinirlenmişti. İngilizlerin isteğine boyun eğerek istifa etmiş olmakla birlikte Cemal Paşa yine de Malta'ya sürülmekten kurtulamamıştır.

2773 — *İsmail Cevat Paşa* (Çobanlı): Eski Erkân-ı Harbiye-i Umumîye Reisi. «Milliyetçileri desteklemek ve Müttefik Temsilcilerinin otoritesini hiçe saymak politikasında Cemal Paşa'ya başlıca akıl veren kişi» olduğu iddiasıyla, General Milne tarafından yakalatılıp sürdürülmüştür ([80]). Cevat Paşa da Cemal Paşa ile birlikte istifaya zorlanmıştı. İstanbul'un işgali üzerine tutuklanması onur kırıcı biçimde olmuştur. İngilizler, Erkân-ı Harbiye-i Umumîye Reisliği yapmış bu Türk Paşasının bileklerine kelepçe vuracak kadar ileri gitmişlerdir.

2774 — *Hasan Tahsin Bey:* Eski Erzurum ve Şam Valisi. İzmir Mebusu. «Talât Paşa'yla yakın ilişkileri bulunduğu, Ermeni kırımının hazırlanmasında parmağı olduğu» iddiasıyla sürülmüştür ([81]).

2775 — *Dr. Mehmet Esat Paşa* (Işık) : Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Reisi. «Milliyetçi, İngiliz aleyhtarı tehlikeli bir entrikacı ve propagandacı» diye nitelendirilip sürülmüştür ([82]). Göz Doktoru Esat Paşa, daha Mütarekenin ilk günlerinde, 29 Kasım 1918'de, 51 parti, dernek ve kuruluşun katıldığı «Millî Kongre» adlı bir çeşit federasyon kurmuştu. Yurdun bağımsızlığını, kurtuluşunu amaçlayan bu federasyon, Türk Kurtuluş hareketinin oluşmasında yararlı olmuştur. Belki Millî Kong-

(78) **ibid.,** D. G. Osborne'un 21.5.1920 günlü notu.
(79) **F. O. 371/5089/E. 2805:** De Robeck'ten Curzon'a. Yazı. İstanbul, 25.3.1920, No. 402/R. 2886.
(80) **ibid.**
(81) **ibid.**
(82) **ibid.**

renin kurucusu ve Başkanı olması yüzünden Esat Paşa, İngilizlerce «İngiliz aleyhtarı tehlikeli bir entrikacı» sayılmıştır. Tutuklanması sırasında da İngilizler kendisine karşı çok sert davranmışlardır. Esat Paşa, başından geçen bu olayı acı acı şöyle anlatır:

«O gece çocuğumun ciğerinde kan toplanmıştı. Gece yarısından sonra bir buçuğa kadar onun tedavisiyle uğraşmış ve yorgun argın yatmıştım. Bir gürültü ile gözlerimi açtım, yatağımda doğruldum. Alacakaranlıkta odamı dolduran bir kalabalığı fark etmemle yüzüme dayanmış dört rövelverin soğuk namluları ile karşılaşmam bir oldu.

— Ne istiyorsunuz?.. Kimsiniz siz? diye bağırdım. Ve gittikçe açılan gözlerim, pencerelerden sızan şafak renklerinin ışıldattığı süngüleri görünce, anladım ki, karşımdakiler bayağı hırsız ve soyguncular değil, fakat medenî bir baskının kahramanlarıdır. Yatağımdan fırladım ve karşılarına dimdik durdum :

— Kimsiniz?.. Ne istiyorsunuz?

Cevap olarak rövelverlerini yüzüme biraz daha yaklaştırdılar. Süngülerini, renk versin diye olacak, oynattılar... İşte o kadar.

Aynı odada yatan on dört yaşındaki hasta çocuğum da uyanmış, korkusundan bir çığlık atarak tekrar yatağına düşmüştü. Onu kurtarmak için odadan fırladım, dışarı çıktım, sofa, merdivenler, her taraf askerlerle, düşman askerleriyle dolu idi... Ve bunlar «Evim kal'emdir» diye öğünen İngiliz milletinin çocukları, onun askerleri idi.

— Bırakın da giyineyim, dedim.

Cevap verecekleri yerde, beni öylece pijama ile sokağa doğru sürükleyip götürüyorlardı. Bütün ısrarlarım boşa gitti.

Etrafımı saran süngülülere, röververlere bir daha baktım. Evi basılmış, yatağından alınmış bir adamı sürükleyip götürmek için bu orduya ne lüzum vardı? O sırada gördüm ki, yukarı katta lohusa bulunan kızımın odasına da, diğer bütün odalara da girmişler, kuvvet ve azametlerini bütün ev halkına göstermek isteyerek herkesi uyandırmışlar ve damadım ile oğlumu tıpkı benim gibi, giyinmelerine müsaade etmeden pijama ile aşağı indirmişler.

Üçümüzü de bir kamyona bindirdiler; süngüleriyle etrafımızı kuşattılar ve neye uğradıklarını bilmeyerek şaşırmış ağlaşan bir ev halkının gözleri önünde kamyonları sürdüler... Yolda soruyorduk :

— Ne var?

Hiç cevap vermiyorlar.

Kamyon sarsıla sarsıla Babıâli yokuşunu inerken damadım kesik kesik cümlelerle refikamı süngü ile ayağından yaraladıklarını, kızımı tekmelediklerini anlatıyordu...

Galata köprüsünden geçerken baktım, ben de elimden yaralıyım. Ve bu yaramdan sızan kan bir anda bana bir şifa oldu. Yumruklarımı kuvvetle sıktım. Dişlerimi gıcırdata gıcırdata kendi kendime: «İntikam...» diye inledim.

Tophaneye geldik. Bizi rıhtımda kamyondan indirdiler, oracıkta bağlı olan bir İngiliz gemisine götürüp, soktular. Gemide birçok tanıdık paşaları, arkadaşları buldum. Biraz sonra damadım ile oğlumu serbest bıraktılar ve bizi bu pis gemiden naklettikleri yine İngiliz bandıralı bir dretnot ile Malta'ya götürüp, oradaki sürgün hayatına mahkûm ettiler...» (83).

Esat Paşa'dan sonra, 11 kişilik sürgün kafilesindekiler şunlardır :

2776 — *Hüseyin Rauf Bey* (Orbay): İngiliz Yüksek Komiserliğince; «Eski Bahriye Nazırı, Sıvas Mebusu ve Millî hareketin başlıca teşkilatçılarından biri» diye nitelendirilmektedir (84). İngiltere Dışişleri Bakanlığı kendisini, Kara Vasıf Bey'le birlikte, «Mustafa Kemal'in sağ kolu olanlardan biri» saymaktadır. İngiliz Harbiye Bakanlığı ise sürülmesini «siyasî nedenlere ve Hıristiyan kırımına» bağlar. General Milne'nin emriyle sürülmüştür (85).

2777 — *Albay Ahmet Şevket Bey,* Galatalı: İstanbul Müstahkem Mevki Kumandanı. İngiliz askerî makamlarının isteği üzerine tutuklanıp sürülmüştür. Sürülme nedeni: Siyasî ve Hıristiyan kırımı (86).

(83) **Yakın Tarihimiz,** Cilt II, s. 322.

(84) **F. O. 371/5089/E. 2805** - De Robeck'ten Curzon'a. Yazı. İstanbul, 25.3.1920, No. 402/R 2886.

(85) **F. O. 371/6504 - C. P. 3269.**

(86) **İbid.**

2778 — *Mustafa Vasıf Bey* (Kara Vasıf) : «Milliyetçi, Sıvas Mebusu. Tanınmış milliyetçi ve Mustafa Kemal'in sağ kolu olanlardan biri» diye nitelendirilmektedir (87). Rauf Bey'le birlikte İngilizlere teslim olmuştur. Yunus Nadi Bey, Rauf Bey'in kendi isteğiyle teslim olduğunu, Vasıf Bey'in de «kurbanlık koyun gibi» gittiğini yazar ve der ki :

> *«Hakikati ifade etmek için itirafına mecburum ki, Kara Vasıf Bey neticeye kerhen sürüklenmiştir. Kulakları ağır işitir olduğu için bahse karışmayan Kara Vasıf Bey, sabit bir heykel gibi sadece söylenen sözleri, zeki gözleri ile ve merak ile takibe çalışıyordu. Vaziyetin sıklet merkezi Rauf Bey üzerinde toplanmış olduğu için kendisi hiçbir fikir dermeyan edemiyor, ikinci, bir tabî halinde ne denilirse onu yapacak halde bulunuyordu. Fakat Allah bilir ki eğer kaçılsın fikri galip gelseydi bundan o memnun olacaktı... Eğer hissimde aldanmıyorsam onun itirazsız Rauf Bey'le beraber gidişinde bir kurbanlık koyun hali vardı. Bu manzarayı daima böyle hüzün ve eza ile hatırlarım.» (88)*

2779 — *Mehmet Şeref Bey* (Aykut) : «Milliyetçi, Edirne Mebusu» diye nitelendirilmektedir (89). Şeref Bey, «Trakya - Paşaeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti»nin kurucularındandır.

2780 — *Ahmet Faik Bey* (Kaltakkıran) : «Milliyetçi, Edirne Mebusu» diye nitelendirilmekte ve başka bir sürülme nedeni gösterilmemektedir (90). Şeref Bey gibi, «Trakya - Paşaeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti»nin kurucularındandır.

2781 — *Numan Usta :* İstanbul Sosyalist Mebusu. Zeytinburnu Fabrikasında ustabaşı iken Aralık 1919'da Türk Sosyalist Fırkası adayı olarak seçime giren ve seçilen Numan Usta'nın hangi nedenlerden dolayı tutuklanıp sürüldüğü pek belli değildir. Yalnız İngiliz Harbiye Bakanlığının bir raporunda «siyasal nedenlerle ve Hıristiyan kırımından» dolayı sürüldüğü belirtilmiştir (91). O sıralarda İstanbul'daki hamallar, kayıkçılar, kahveciler, bakkallar arasında Anadolu'ya insan ve cephane

(87) **F. O. 371/5089/E. 2805.**
(88) Yunus Nadi, **Ankara'nın İlk Günleri**, s. 20 - 21.
(89) **F. O. 371/5089/E. 2805.**
(90) **ibid.**
(91) **F. O. 371/6504 - C. P. 3269.**

kaçırmak için kurulmuş olan örgütte Numan Usta'nın da parmağı olduğu düşünülmüş olabilir.

«*Benbow*» gemisiyle 18 Mart günü İstanbul'dan alınıp 22 Martta Malta'ya boşaltılan 11 kişilik ilk kafile budur.

İstanbul'un işgali üzerine başkentle Anadolu arasında telgraf haberleşmesi kesilmiş olmakla birlikte, Ankara, bu kimselerin tutuklandıklarını ve sürüldüklerini zamanında haber almış ve Anadolu'ya yaymıştır. 18 Mart günü Atatürk, İstanbul'da İngilizlerce tutuklanan kişilerin tam listesini Erzurum'da Kâzım Karabekir Paşa'ya teller : «İngilizler, Sıvas mebuslarından Rauf ve Vasıf Beyleri Millet Meclisinden zorla alıp götürmüşlerdir... Eski Harbiye Nazırı Isparta Mebusu Cemal Paşa, Senatör Çürüksulu Mahmut Paşa, eski Genelkurmay Başkanı Cevat Paşa, İstanbul'da Millî Kongre Başkanı Esat Paşa ile Edirne Mebuslarından Şeref ve Faik Beyler, İstanbul Mebusu Numan ve Müstahkem Mevki Kumandanı Albay Şevket Bey tutuklananlar arasında bulunmaktadır» diye yazar (92). Listede yalnız Vali Hasan Tahsin Bey eksiktir. Atatürk, İngilizlerin bu kişileri nasıl tutukladıklarını da Karabekir Paşa'ya anlatır: Mahmut Paşa ile Esat Paşa eşleri dövülerek, Cevat Paşa ile Mahmut Paşa ellerine kelepçe vurularak, İzmir Mebusu Tahsin Bey ile Cemal Paşa yatak odalarından, eşlerinin yanından zorla alınarak tutuklanmışlardır (93).

Tutuklamalar, sürgünler birbirini kovalayacaktır.

Misilleme

İngilizlerin İstanbul'da yeniden giriştikleri insan avı bu kez karşılıksız kalmaz. Atatürk, iki ay önceden tedbirini almıştır. Bunu şöyle anlatır :

> «*Baylar, yabancıların İstanbul'da saldırıları artırarak nazır ya da milletvekillerinden bazılarını tutuklamaya başlayabileceklerini kestirip, böyle bir davranışa karşılık olmak üzere, Anadolu'da bulunan yabancı subayların tutuklanmasına karar verdim. Bu kararımı ve buna*

(92) Kâzım Karabekir, **İstiklâl Harbimiz, s. 520.**
(93) **ibid.**, s. 521.

göre tedbir alınmasını, 22 Ocak 1920 günü Ankara, Konya, Sıvas ve Erzurum'daki Kolordu Komutanlarına, kişiye özel olarak, kapalı telle emrettim.» (94)

Atatürk, 22 Ocak 1920 günü Kâzım Karabekir Paşa'ya şu emri vermişti:

«İngilizler İstanbul'da saldırıyı arttırarak nazır ya da bazı kimseleri ve özellikle Rauf Bey'i tutuklarlarsa, buna bir karşılık olmak üzere Anadolu'da bulunan İngiliz subayları tutuklanacaklardır. Bu bakımdan Erzurum'da bulunan Rawlinson'u kaçırmamak için şimdiden tedbir alınmasını rica ederim.» (95)

Aynı gün Konya ve Sıvas'taki Kolordu Komutanlarına da aynı yolda bir şifre telgraf yollanmıştır. Yalnız bu telde Atatürk, tutuklanacak İngiliz subaylarının adlarını vermemiş, yalnız *«gerektiğinde bölgenizdeki İngiliz subaylarını tutuklayabilmek için şimdiden tedbir alınmasını rica ederim»* demiştir (96).

Demek oluyor ki, Atatürk, İngilizlerin İstanbul'u işgal edeceklerini, yakın arkadaşlarından bazılarını yakalayıp Malta'ya süreceklerini çok önceden kestirmiştir. Kararlıdır. Samsun'a henüz ayak bastığı günlerde, Mayıs 1919'da Malta'ya sürülenler için bir şey yapamamıştı. Ama artık Anadolu'da bir fiilî Hükümet vardır. Atatürk, İngilizlerin bu kez girişecekleri tutuklamalara seyirci kalmayacaktır. Önemli olan nokta şudur ki, Anadolu'da örgütlenmiş olan Kuvvayı Milliye, yalnız Rumları, Ermenileri karşısına almakla kalmamakta, gerektiğinde İngiltere ile boğuşmayı da göze almaktadır. Ve boğuşma gittikçe kızışmaktadır.

16 Mart günü İstanbul'un işgal edildiği haberlerini alır almaz Atatürk, makine başında Kâzım Karabekir Paşa'ya :

«İstanbul Hükümetine İngilizlerin el koymaları kuşkusuzdur. Rawlinson hakkında eski kararı hatırlatırım» der (97).

Bunun üzerine Kâzım Karabekir Paşa, Yarbay Rawlinson'un muhafaza altına alınması için Erzurum Müstahkem Mevki

(94) Atatürk, **Söylev**, I. s. 270.
(95) Atatürk, **Nutuk**, Belge 226 b.
(96) **ibid.**, Belge 226 a.
(97) K. Karabekir, **İstiklâl Harbimiz**, s. 500.

Kumandanına emir verir. Kendine özgü ihtiyatlılığı da elden bırakmaz. Emir şöyledir :

> *«İstanbul Hükümetine İngilizlerin el koymaları ve bazı kimseleri tutuklamaları yüzünden Erzurum halkının galeyana gelerek buradaki İngiliz yarbayı Rawlinson'a karşı arzu edilmeyen bir davranışta bulunmaları olasılığı vardır. Bu nedenle adı geçenin evine bir subay kumandasında yeteri kadar asker konularak kendisinin muhafaza altına alınması, hem kendisinin, hem de emrindeki erlerin silahlarıyla cephanelerinin alınarak geçici olarak bir yerde bulundurulması ve bu muamelenin onun hayatı ve şerefi için olduğuna kendisinin dikkatinin çekilmesi gerekir efendim.»* (98)

İngilizlerin İstanbul'da Osmanlı genelkurmay başkanına kelepçe vurdukları bir sırada, Erzurum'da bir İngiliz yarbayının «tutuklanma» biçimi arasındaki fark, ilginçtir. Daha ilginç olan nokta, Erzurum Valisi Reşit Bey'in ürkekliğidir. İstanbul'un işgal edildiği haberini alan vali tam bu sırada Karabekir Paşa'nın yanına gelir ve korku içinde şunları söyler :

> *«Acaba Rawlinson da şimdi Erzurum telgrafhanesini işgal ile haberleşmeyi kontrol altına alırsa, ne yaparız?»*

Vali, Erzurum'da 15 bin kişilik kolorduya bir İngiliz yarbayının tek başına meydan okuyarak telgrafhaneye el koyabileceğini düşünebilmektedir. Karabekir Paşa, *«Ben de şimdi onu düşünerek (!) şu emri veriyorum»* der. Emri görünce vali şaşkınlıktan donakalır ve *«Allah sonunu hayreyleye»* diye dua eder (99).

İşte böyle bir yılgınlık ve korkaklık havası içindedir ki, Atatürk, Anadolu'daki İngiliz kontrol subaylarının yakalanmaları emrini vermiştir. Rawlinson'un kontrol altına alınmasıyla Anadolu'da İngiliz avı başlamış olur.

Bundan böyle İngilizler, Malta sürgünleri konusunda Mustafa Kemal'i hesaba katmak zorunda kalacaklardır. Başta Rawlinson olmak üzere, Anadolu'da yakalanan İngiliz askerleri, Malta sürgünlerini kurtarmak için tek koz olacaklardır.

(98) **İbid.**, s. 502.
(99) **İbid.**, s. 502.

İstanbul'un işgal edildiği gün muhafaza altına alınan Yarbay Rawlinson'dan sonra, hangi İngiliz subaylarının, hangi tarihlerde yakalandıkları kesin olarak belli değildir. Hele İngilizler bu konuda çok zor haber alabilirler. İstanbul'da yakalananları, Malta'ya sürülenleri İngilizler Türk makamlarına bildirmiş değillerdir.

Mustafa Kemal Paşa da yakalattığı İngilizleri Londra'ya haber verme gereğini duymaz. Anadolu'daki İngiliz gizli ajanları da Kemalistlerin ellerinde tutuklu bulunan İngilizlerin tam bir listesini Londra'ya veremezler. İngiliz makamları, kırıntı halindeki bilgileri birleştirerek, epey zaman sonra Anadolu'da 30 kadar İngiliz askerinin tutuklu bulunduğunu anlarlar. Ama bu listenin bile kesin olduğundan emin değillerdir.

Anlaşılan, Anadolu'daki İngilizler bir çırpıda değil, birer ikişer ve aralıklı olarak ele geçirilmişlerdir. İngiliz makamlarının İstanbul'da yaptıkları gibi, Anadolu'da da İngiliz vatandaşları öteden beriden toplanmışlar, daha doğrusu avlanmışlardır. Malta sürgünlerine karşı birer rehine olarak yakalanan bu kişilerden Malta'daki Türk sürgünleri de haberlidirler. Sözgelişi:

«*Yapağı tüccarları sarı tüylü iki koyun daha ele geçirdiler,*» denir.

Malta'dakiler bu şifreyi «Yeni iki İngiliz esiri» diye çözerler ve sevinirler. Çünkü tutuklu İngilizler, Malta sürgünlerinin özgürlüğü için biricik garantiydi ([100]).

Gerçekten Atatürk'ün giriştiği bu misilleme, İngilizlere karşı en etkin silah olacaktır. Malta sürgünlerini kurtarmak için ileride bu sürgünlerin listesiyle pazarlığa girişilecektir. Gerçi yakalanan İngilizler, sayıca Türk sürgünlerinden çok azdır. Aşağı yukarı sayıca dörtte birdir. İçlerinde en önemli rehin Yarbay Rawlinson'dur. Yalnız rütbesi bakımından değil, nüfuzlu bir ailenin çocuğu olması, İngiliz Parlamentosunda bir kardeşinin bulunması bakımından Rawlinson, Türklerin elinde iyi bir kozdur. Ondan sonra Yüzbaşı Campbell, Teğmen Bowring gelmektedir. Ayrıca iki yüzbaşı, dört teğmen, bir asteğmen, 15 kadar er ve dört tercüman İngiliz tutsakları ya da

(100) Ahmet Emin Yalman, **Yakın Tarihte Görüp Geçirdiklerim**, İstanbul 1970, cilt 2, s. 189 - 190.

rehineleri listesini tamamlar ([101]). İleride bu rehineler Malta sürgünlerinin tümünü kurtarmaya yetecektir.

Anadolu'da İngilizler birer ikişer yakalanırken, İstanbul'da da İngiliz makamları boş durmazlar. Küçük küçük sürgün kafileleriyle Malta Adası doldurulur.

Arzulanmayan Milliyetçiler

22 Mart 1920 günü, Malta'ya sürülen 11 kişilik paşalar, mebuslar grubundan sonra, yine Mart ve Nisan aylarında bir o kadar insan daha tutsak kampına yollanır. İngiliz Yüksek Komiserliği, bunları, biraz yumuşakça, «arzulanmayan milliyetçiler» diye nitelendirir. Bunların içinde tanınmış gazeteciler vardır. Ankara'nın yeni yayın organı *Hâkimiyeti Milliye*, gazetecilerin sürülmesini «*İngiliz zulmüne karşı yükselen Müslüman sesini boğmak*» diye yorumlar ([102]). Doğrusu da budur. Bu kez sürülen gazeteciler Mustafa Kemal'den yana olduklarını açıkça belli etmiş olanlardı. Anadolu'yla başkent arasındaki geçici işbirliği döneminde, Ali Rıza Paşa Kabinesi zamanında, bu gazeteciler İngiliz sansürüne rağmen seslerini az çok yükseltebilmişlerdi. Şimdi bu ses boğulmak isteniyor, dört beş aylık sözde «özgürlüğün» bedeli, Malta'ya sürülmekle ödetiliyordu. Ama sürülenlerin hepsi gazeteci değildi. Küçük küçük gruplar halinde Malta'ya yollanan bu kimselerin içinde başka «arzulanmayan kişiler» de vardır. Malta'da aldıkları sürgün numaralarına göre bunlar aşağıda kısaca tanıtılmıştır.

İngiliz Yüksek Komiseri de Robeck, 27 Mart 1920 günü, küçük bir grubu Malta'ya sürdüğünü Londra'ya teller. Adları şöyledir:

2782 — *Ali Sait Paşa :* Birinci Dünya Savaşında Yemen Kumandanı olarak Aden cephesini yönetmiş, Mütarekenin ilk aylarında İngilizlerce Mısır'a sürülmüştü. Lord Allenby'nin önerisi üzerine serbest bırakılan ve İstanbul'a dönen Paşa, ikinci kez tutuklanmış ve Malta'ya sürülmüştür. «Arzulanmayan milliyetçi» sayılmaktadır ([103]).

(101) **F. O. 371/6504 - C. P. 3269:** İngiltere Harbiye Bakanlığından İngiliz Kabinesine muhtıra. 29.8.1921. İngiliz tutsaklarının tam listesi bu muhtırada verilmiştir.

(102) Kâzım Karabekir, **İstiklâl Harbimiz,** s. 541.

(103) **F. O. 371/5089/E. 2322** - De Robeck'ten Curzon'a tel. 27.3.19, No. 295.

2783 — *Ebüzziyazade Velit Bey :* İstanbul Gazeteciler Cemiyeti Başkanı ve «Tasvir-i Efkâr» gazetesi sahibidir. Genç Osmanlılardan Ebüzziya Tevfik Bey'in küçük oğludur. Ali Rıza Paşa Kabinesi zamanında, Mustafa Kemal Paşa ile ilişki kurmuş ve Paşa ile röportaj yapmak üzere Ruşen Eşref Bey'i Anadolu'ya yollamıştır. 20 Mart günü Bakırköy'deki evinde tutuklanmış ve birkaç gün Arapyan Handa tutulduktan sonra 27 Mart günü Malta'ya sürülmüştür. Ağabeyi Talha Bey'in ağır hasta olduğunun İngilizlerce anlaşılması üzerine, öteki sürgünlerden daha önce serbest bırakılmış ve sürgünden kurtulmuştur (104).

2784 — *Süleyman Nazif Bey:* İngiliz Dışişleri Bakanlığından Mr. Edmonds onu, «Yarım Arap, yarım Kürt kökenli emekli bir vali; son zamanlarda toplu gösterilerde, vaktiyle İstanbul'da Hıristiyanların kökünün kazınmamış olduğuna üzüldüğünü söylemekle sivrilmiştir» diye nitelendirir (105). Mütareke günlerinde kendisini yazarlığa vermiş olan «*Kara gün*» makalesi sahibi ve «*dinim, kinimdir*» diyen Süleyman Nazif'in işgal kuvvetlerini çok kızdırdığı anlaşılmaktadır. Özellikle Pierre Loti'yi anma dolayısıyla yaptığı konuşma bardağı taşıran damla olur.

2785 — *Celâl Nuri Bey (İleri) :* Gelibolu mebusu ve «ileri» gazetesi sahibi. İngiltere Dışişleri Bakanlığında adının karşısına, «Trakya'nın bağımsızlığı için son olarak Roma'ya giden sözümona heyetteki adam bu olabilir» diye bir not düşülmüştür (106). «Arzulanmayan milliyetçiler» sınıfında sayılmıştır. Ahmet Emin Yalman, bu sürgün arkadaşının Malta Adasındaki defterleri tüketecek kadar yazı yazdığını anlatır (107).

2786 — *İslâm Ali:* Ali Sait Paşa'nın Yemen'de yanına aldığı evlatlığıdır. 16 - 18 yaşlarında olan bu genç, efendisiyle birlikte Malta'ya gelmek için direnmiş ve «arzulanmayan milliyetçiler» listesine girmiştir (108).

Bu beş kişiyi adaya yolladıktan sonra İngiliz Yüksek Komiseri, iki kişiyi daha sürdüğünü teller. İngiltere Dışişleri Ba-

---

(104) **ibid** ve Ahmet Emin Yalman, **Gördüklerim ve Geçirdiklerim,** 2, s. 149.

(105) **F. O. 371/5089/1. 2322.**

(106) **F. O. 371/5089/E. 2322.**

(107) Yalman, **op. cit.,** s. 143 - 146.

(108) **F. O. 371/5090/E. 6830** - De Robeck'ten Curzon'a. Yazı. İstanbul, 26.5.1920, No. 758, Yalman, **op. cit.,** s. 176.

kanlığı da, «*İşgalin etkisini canlı tutmak için zaman zaman böyle insanları tutuklayıp sürmek iyi bir şeydir*» der (109). 31 Mart günü Malta'ya varan iki sürgün şunlardır :

2787 — *Ahmet Emin Bey (Yalman) :* «Vakit» gazetesi başyazarıdır. Anılarında nasıl tutuklanıp sürüldüğünü uzun uzun ve renkli bir dille anlatır. 20 Mart gecesi evi aranmıştır. Kendisi o gece bir dost evinde imiş. Aramada bulunamaz. Ondan sonra kendisini arayanları aramaya koyulur! Amerikan Yüksek Komiseri ve bazı arkadaşları, Anadolu'ya kaçması için öğüt verirler. Kaçmaz. İngiliz karakollarına başvurur. Teslim olur. Birkaç gün Arapyan Handa tutulur. Sonra Malta'ya sürülür. 29 Martta Malta'ya vardığını söyler. İngiliz belgeleri 31 Martta vardığını yazar (110). Anlaşılan Ahmet Emin Yalman'ın seyahat ve macera arzusu ağır basmıştır. İngilizlerin de kendisine biraz yumuşak davrandıkları dikkati çeker. Herhalde işgalin ilk günü tutuklananlar gibi kötü davranışla karşılaşmamıştır, Ahmet Emin Bey. Bindirildiği «Cardiff» kruvazöründe bir ara «karanlık bir deliğe» tıkılmışsa da, ondan sonra gemi kaptanı Amiral Hope ile ahbaplık ederek Malta'ya gider.

2788 — *Mehmet Muammer Bey :* İstanbul Polisi Siyasî Kısım Müdürüydü. Ahmet Emin Bey'le aynı gemide Malta'ya sürülür. İngiliz askerî makamlarının isteği üzerine ve askerî nedenlerle sürüldüğü belirtilmektedir. Sürgün arkadaşının aşırı iyimserliğine karşıt, Muammer Bey son derece kaygılıdır. Kendisinin asılacağını sanır. İstanbul'da asılmamış olduğunu görünce de Malta'ya götürülünce asılacağına inanır ve bu korku içinde adaya gider (111).

Bu arada Hilmi Abdülkadir adlı bir binbaşıyla Eczacı Mehmet adlı bir iş adamı da Malta'ya sürülmüşlerdir. Bunların İstanbul'da tutuklanan Kuvvayı Milliyecilerle ilgileri yoktur. Biraz uzunca bir hikâyeleri vardır. Kafkasya'da yakalanmışlardır. Hilmi Bey'in yargılanmak üzere Türk makamlarına teslim edilmesi 2 Ekim 1919'da Türk Hükümetince istenmiş, ama İngiliz Yüksek Komiserliği buna yanaşmamıştır. Bu iki kişinin Batum'da muhafazaları da uygun görülmez. 3 Ocak 1920 günü, Yüksek Komiser de Robeck, Malta Valiliğine başvurur,

(109) **F. O. 371/5089/E. 4056** - De Robeck'ten Curzon'a. Tel. İstanbul, 1.5.1920, No. 523 ve Edmonds'un 3.5.1920 günlü notu.

(110) Yalman, **op. cit.**, s. 55 - 85.

(111) **ibid.**, s. 79.

bir sakınca yoksa bu iki kişiyi adaya sürmek istediğini bildirir. Malta Valisi, tutsak kampında hasar bulunduğu için o sıralarda yeni sürgün kabul edemeyeceği karşılığını verir. Bunun üzerine iki tutsak Batum'dan İstanbul'a getirilirler, ama İstanbul'da tutulmaları da sakıncalı görülür. Oradan Çanakkale cezaevine götürülürler. Bir süre Çanakkale'de tutsak kaldıktan sonra 31 Mart günü Malta'ya sürülürler ve şu numaraları alırlar:

2789 — *Hilmi Abdülkadir Bey:* Emekli Binbaşı.
2790 — *Eczacı Mehmet:* Sivil ([112]).

1920 yılı Nisan ayında bu sürgün numaralarına yenileri eklenir. Arzulanmayan milliyetçilerin İstanbul'dan Malta'ya sürülmeleri devam eder. Mart ayında 20 kişi sürülmüş olduğu halde, Nisan ayı boyunca dört kişi Malta'ya gönderilmiştir. Bunların numara sıralarına göre adları şöyledir:

2791 — *Enis Avni (Aka Gündüz):* Sürgün gazeteciler grubundandır. «Alay» dergisi başyazarı olarak tutuklanmış, yalnız başına adaya sürülmüştür. «Arzulanmayan milliyetçiler» arasındadır. Askerî makamlarca tutuklatılmış, 9 Nisan 1920 günü Malta'ya varmıştır ([113]).

2792 — *Rafet Paşa:* Eski Samsun Kumandanı (General Refet Bele değil). «İstenmeyen» kişi olarak sürüldü, 13 Nisan 1920 günü Malta'ya vardı ([114]).

2793 — *(Kel) Ali Bey (Çetinkaya):* Alay Kumandanı, Yarbay, Afyon Kuvvayı Milliye mebusu, 29 Mayıs 1919 günü Ayvalık'ta, Yunan işgaline karşı Türk ordusunun ilk kurşununu atan kişi. O güne kadar işgalcilere karşı direnen yalnız halktı. Ali Bey ilk kez orduyu da silahlı direnişe sokmuş ve yeni bir sayfa açmıştı. Son Osmanlı Meclisine Kuvvayı Milliye mebusu olarak giren Ali Bey, İngiliz askerî makamlarınca «istenmeyen milliyetçi» diye nitelendirilerek yakalanmış, 13 Nisan 1920 günü Malta'ya sürülmüştür ([115]).

2794 — *Ali Seyyit Bey:* Senatör. Hukuk ve din bilgini.

---

(112) **F. O. 371/4175/177622.**

(113) **F. O. 371/6504 - C. P. 3269** - İngiltere Harbiye Bakanlığından İngiliz Kabinesine muhtıra. 29.8.1921. Yalman, **op. cit.**, s. 150.

(114) **F. O. 371/6504** ve Yalman, **op. cit.**, s. 162.

(115) **F. O. 371/5090/E. 6630** - De Robeck'ten Curzon'a. Yazı. 26.5.1920, No. 758. Yalman, **op. cit.**, s. 167.

Meşrutiyet'te İzmir Mebusu olmuş, daha sonra Senatörlüğe seçilmiştir. Kurtuluş Savaşından sonra İkinci dönem Türkiye Büyük Millet Meclisine de seçilen, Adalet Bakanlığı yapan ve layiklik ilkesinin Meclisten geçmesinde önemli rol oynayan Seyyit Bey, «arzulanmayan milliyetçiler» arasında tutuklanmış, 29 Nisan 1920 günü Malta'ya yollanmıştır.

Yalnız olarak Malta'ya sürülen Ali Seyyit Bey ile birlikte, İstanbul'un işgalinden beri sürülenlerin sayısı 24'e ulaşır. 1919 yılı içinde sürülen 91 kişi ve 1920 yılının ilk aylarında adaya yollanan 4 kişi ile birlikte sürgünlerin toplam sayısı 119'u bulur.

Ferit Paşa'nın Kara Listesi

5 Nisan 1920 günü, yeniden sadrazam olan Damat Ferit Paşa, bütün bu sürülenleri yeterli bulmaz. Başka kimselerin de yakalanıp sürülmesi gerektiği konusunda İngiliz Yüksek Komiserine yeni bir kara liste verir. Ferit Paşa, Anadolu'ya karşı son kozlarını oynamakta, bir ölüm kalım savaşı açmaktadır. Padişah Vahidettin tarafından yeniden sadrazamlığa getirilmesinin asıl amacı da budur: Ulusal direniş söndürülecek ve Müttefiklerce hazırlanan Sevr Antlaşması kabul edilecektir. Ferit Paşa yeniden İstanbul Hükümetinin başına geçer geçmez, alabildiğine bir iç savaş başlatılır. Kardeş kardeşe vurdurulur. Gönen bölgesinde Kuvvayı Milliyeye karşı hiyanet bayrağını dalgalandıran Ahmet Anzavur, 8 Nisan günü mirimiranlık rütbesiyle Karesi Mutasarrıfı atanır. Bu haber ertesi gün *Peyam-ı Sabah* gazetesinde yayımlanır. 10 Nisan günü Şeyhülislam Dürrizade Abdullah Efendi, «*Padişah ve Halife kuvvetlerinin dışındaki millî kuvvetleri kâfir ilan eden ve katlinin vacip olacağını*» bildiren mahut hiyanet fetvasını çıkarır. Fetva, ertesi gün resmî *Takvim-i Vekayi*'de ve öteki İstanbul gazetelerinde yayımlanır. Aynı gün Padişah Vahidettin'in Millet Meclisini feshettiğini bildiren iradesi Mecliste okunur. Yine 11 Nisan günü Ferit Paşa'nın hükümet bildirisi açıklanır, bunda «*...Kuvvayı Milliye denilen teşekkül, hem Anadolu'yu korkunç bir istila tehdidine ve hem de devletin başını gövdesinden ayırmaya sebep oluyor*» diye buyurulur. İki gün sonra Kuvvayı Milliyeye karşı Düzce ayaklanması patlak verir. 18 Nisan günü de, Kuvvayı Milliyeyi ortadan kaldırmak üzere, Süleyman Şe-

fik Paşa'nın kumandasında bir *Kuvvayı İnzibatiye* kurulduğunu bildiren İstanbul Hükümetinin kararnamesi yayımlanır.

Tam Ankara'da, Türkiye Büyük Millet Meclisinin açılışı arifesinde Damat Ferit Paşa, hazırladığı bir gizli kara listeyi İngiliz Yüksek Komiser Vekili Amiral Webb'e verir. 9 Mayıs 1919 günlü bir yazıyla Londra'ya iletilen bu kara listedeki paşaların ve daha küçük rütbeli subayların hepsinin yakalanarak Malta'ya sürülmeleri istenir. Liste olduğu gibi aşağıya aktarılmıştır :

Kâzım Paşa .....:	Erkân-ı Harbiye Reis Muavini.
Ali Fuat Paşa .....:	Ankara'da Kolordu Komutanı.
Remzi Paşa .....:	Selânikli (Kısa zaman önce hapisten serbest bırakılan bir dönme).
Abdülkerim Paşa .....:	Askerî Temyiz Divanı üyesi.
Nihat Paşa .....:	Erkân-ı Harp Mirliva.
Kâzım Karabekir Paşa ....:	Erzurum'da Kolordu Komutanı.
Mustafa Kemal Paşa .....:	Millî Hareketin lideri.
Hasan Rıza Paşa .....:	Topçu Mirlivası.
Ahmet İzzet Paşa .....:	Eski Sadrazam.
Hüsnü Paşa .....:	Âyan üyesi, «Teceddüt» Fırkası Reisi.
İsmail Fazıl Paşa .....:	Mebus, Ali Fuat Paşa'nın babası.
Cafer Tayyar Bey .....:	Albay, Edirne Ordusu Komutanı.
Behiç Bey .....:	Albay.
Mehmet Selâhattin Bey ...:	Kurmay Albay, Merkez Dairesi Reisi.
Hüseyin Muhittin Bey ...:	Kolordu Kumandanı.
Selâhattin Adil Bey .....:	Kurmay Albay, İmalâtı Harbiye Umum Müdürü.
Ömer Lütfi Bey .....:	Kurmay Albay, Harbiye Dairesi Müdürü.
Kâzım Bey .....:	Kurmay Albay.
İsmet Bey .....:	Kurmay Albay.
Galip Paşa .....:	Ferik, Eski Emniyet Umum Müdürü.
Hayri Bey .....:	Albay, Padişah seyis başı.
Ahmet Rıza Bey .....:	Halen Paris'te.
Seyyit Bey .....:	Senatör (Âyan'dan).
.....	Veliahtın iki yaveri. Adları bilinmiyor.

Talât, Cavit, Enver gibi İsviçre vesaire yerlerdeki kişiler.
Yakup Şevki Paşa ..... : Erkân-ı Harp Mirliva ([116]).

Sadrazam Damat Ferit Paşa'nın, Nisan 1920'de İngiliz Yüksek Komiserliğine adlarını verdiği ve yakalanıp Malta'ya sürülmelerini istediği kimseler bunlardır. Bu liste Yüksek Komiser Vekili Tuğamiral Richard Webb'in, 22 Nisan 1920 günlü, W. 2910 sayılı gizli yazısıyla General Milne'ye, 9 Mayıs 1920 günlü bir yazıyla da İngiltere Dışişleri Bakanlığına iletilir. Listeyi General Milne'ye gönderirken Amiral Webb özetle şunları bildirir :

> «*Sadrazam, listedeki kişilerin hepsinin suçlu oldukları kanısında değildir, ama ileride herhangi bir kötülük yapmalarını önlemek için bunların tutuklanıp Malta'ya sürülmelerini arzu etmektedir. Listedeki kişilerin Müttefik makamlarınca tutuklanıp Malta'ya sürülmesini Sadrazam yeğ tutmaktadır. Ne var ki, listede adları bulunanların bazıları ele geçirilebilecek durumda değillerdir. Ele geçirilebilecek durumda olanlara gelince, bunları da iki sınıfa ayırmak uygun olur: İngiliz makamlarınca hazırlanan listelerde adları bulunanlarla bulunmayanlar. İngiliz listelerinde adları bulunmayanların «tutuklanmaları sorumluluğunu tamamıyla Türk Hükümetine bırakmak» gerekir. Çünkü, bunları yakalamakla iş bitmeyecektir. Malta'ya sürülebilme olanaklarını da göz önünde tutmak lazımdır. Yakaladıktan sonra bu kimseleri İstanbul'da tutmak başka sorunlar yaratacaktır. Eski Sadrazam İzzet Paşa'nın tutuklanıp sürülmesi ise siyasal bakımdan uygun olmaz. İzzet Paşa'nın tutuklanamayacağını Sadrazam'a bildirmek yerinde olur, diye düşünülmektedir.*» ([117])

Amiral Webb, bunları anlattıktan sonra, bu kimselerin yakalanıp sürülmeleri konusunda General Milne'in görüşünü sorar. General Milne, 28 Nisan 1920 günü Yüksek Komiser

---

(116) **F. O. 371/5090/E. 5357** - Richard Webb'ten General Milne'ye gizli yazı. İstanbul, 22.4.1920, No. W. 2910 ve Webb'ten Curzon'a. Yazı. İstanbul, 9.5.1920, No. 649/W. 2910.'a Ek liste.

(117) **ibid.**, Webb'ten Milne'ye yazı. Gizli. 22.4.1920, No. W. 2910.

Vekiline kısa ve soğuk bir karşılık verir. Gönderilen listenin alındığını bildirmekle yetinir. Herhangi bir fikir ileri sürmez (118).

Bu yazışmalar ilginçtir. Şimdiye kadar İngiliz Yüksek Komiserliği ile Başkomutanlığı, «Türkiye'de Suçlu Avı» için birbirleriyle yarışmışlardı. Ama artık durum değişmeye başlamıştır. «Yakala, sür» demek kolaydı. Ama, nasıl ve hangi kuvvetlerle bu kimselerin yakalanacağı kara kara düşünülecek bir konuydu. Mütarekenin ilk aylarından beri Yüksek Komiserlik, İngiliz Başkomutanlığını kullanıp durmuştu. Listeler vermiş, listelerdeki insanları yakalatmış, Malta'ya sürdürmüştü. Şimdi öyle bir liste göndermektedir ki, akıl alacak gibi değildir. Sadrazam'ın ve Yüksek Komiser Vekilinin ayakları yere basmıyor gibidir. General Milne, hangi kuvvetiyle Ankara'daki Mustafa Kemal'i, Erzurum'daki Karabekir Paşa'yı yakalayacaktı? Amiral Webb, Erzurum'da Yarbay Rawlinson'un Kâzım Karabekir tarafından tutuklattırıldığını, Anadolu'daki İngiliz subaylarının birer birer Mustafa Kemal'in adamlarınca avlandığını unutuyor muydu? İstanbul'da oturan birkaç subayın yakalanıp sürülmesiyse neye yarayacaktı? Şimdiye kadar bunca insan yakalanıp sürülmüştü. İngiliz askerleri İstanbul sokaklarında, Kafkas eteklerinde durup dinlenmeden polislik yapıp durmuşlardı. Bu neyi halletmişti? İngilizlerin anladığı biçimdeki Mütareke uygulanmasına karşı Türklerin direnişleri mi kırılabilmişti? Yoksa Mustafa Kemal dize mi getirilebilmişti? En son işte başkent İstanbul da işgal edilmiş, Osmanlı Parlamentosu da basılmıştı; bazı mebuslar yakalanıp Malta'ya sürülmüştü. Peki sonuç ne olmuştu? Türkler boyun mu eğmişlerdi, yoksa «getirin Sevr Antlaşmasını hemen imzalayıp uygulayalım» mı demişlerdi? Kısacası, General Milne, İngiltere'nin Türkiye politikasının günden güne çıkmaza girdiğini, anlamsızlaştığını kavramaya başlamıştı. Yüksek Komiserliğin aşırı istekleri de General Milne'ye saçma görünmeye başlamıştı. Yüksek Komiserlikle Başkomutanlık arasında soğukluk ve sürtüşme başlamıştı. Herhalde, Bekirağa Bölüğü'ndeki tutukluları apar topar kaçırıp Malta'ya sürüklediği zamanki ateşli keskinlik artık askerlerde yoktu.

Sadrazam Ferit Paşa'nın kara listesi, bu konuya ilişkin İngiliz Yüksek Komiserliği ile Başkomutanlığı arasındaki ya-

(118) **ibid.**, Milne'den Webb'e karşılık yazı. İstanbul, 28.4.1920.

zışma örnekleri Londra'ya ulaştırılınca, İngiliz Dışişleri yetkililerini bir düşüncedir alır. Yetkililer, şu ilginç ve anlamlı yorumlarda bulunurlar:

«General Milne'nin karşılığı, kendisiyle Yüksek Komiser Vekili arasında içten işbirliği bulunmadığını gösteriyor. Kendisinin görüşü sorulmuş, ama General görüşünü bildirmemiştir.

Yakalanmaya aday kişiler listesinin yüzde 25 kadarını kayıplar oluşturuyor. Enver Paşa, Mustafa Kemal gibi..

Millî Hareket öyle bir ölçüye ulaşmıştır ki, ele geçirilebilecek olan küçük üyelerinin yakalanmaları artık bu hareket üzerinde herhangi bir kayda değer etki yapmayacaktır.»

28/V/ (1920) Heathcothe

«Listedeki kimselerin çoğunu tanımıyorum, ama Mustafa Kemal'in «tutuklanmasını» telkin etmek biraz saçmadır.» (119)

31.5. (1920) Tilley

Bu kısa notlardan anlaşılan şudur ki, İngiltere Dışişleri Bakanlığı, insanları Malta'ya sürmenin anlamsızlığını kavramaya başlamıştır. Türkiye'de tezgâhlanan İngiliz sömürgeci planı umulduğu gibi uygulanamayacaktır. Geri ülkelerin sömürgeleştirilmesinde kullanılan yöntemler, Türkiye'de beklenen sonuçları vermemiştir. Türk Millî Hareketi, bazı kişilerin yakalanıp sürülmeleriyle söndürülemeyecektir. Hele, Millî Hareketin liderini tutuklamaya kalkışmak, büsbütün saçma görünür.

Ama bunlara bakarak, İngiltere'nin birdenbire tutum değiştireceğini sanmak yersizdir. İngilizler, kolay kolay fikir değiştirmezler; inatçı, sebatlıdırlar. Malta sürgünleri konusunda da yüz seksen derecelik bir dönüş beklenemez. Bu notların kaleme alındığı tarihlerden sonra da sürgünler görülecektir. Damat Ferit Paşa'nın listesindeki bazı kimseler de Malta'ya sürüleceklerdir. Senatör Seyyit Bey, General Yakup Şevki Paşa gibi. Yine de şu kadarı söylenebilir ki, İstanbul'un işgalinin üzerinden daha iki ay bile geçmeden İngilizler tuttukları yolun çıkmaza gittiğini anlamaya başlamışlardır. Bunu açıkça kabul etmeleri ise kolay olmayacaktır.

(119) **F. O. 371/5090/E. 5337.**

Ankara'ya Akın

İstanbul'un işgali üzerine yeniden başlayan sürgünler, İngilizlerin umdukları sonucu vermez. Anadolu'daki Millî Hareket zayıflamaz, tersine güçlenir. Malta'ya sürülenlerle birlikte Ankara'ya da akın başlar. Daha doğrusu akın hızlanır. Mütarekenin ilk aylarında kovalanan İttihatçılar, Anadolu'ya kaçmışlar ve ulusal direnişin ilk çekirdeğini oluşturmuşlardı. Anadolu'ya kaçanlar, yakalanıp sürülenlerden daha fazla olmuştu. İstanbul'un işgali üzerine başlayan «milliyetçi avı» da Ankara'ya yeni akınları kamçılamıştır.

Her şeyden önce son Osmanlı Meclisi, Malta ile Ankara arasında bölüşülür. Mebusların bazıları yakalanıp Malta'ya sürülürken geri kalan çoğu Ankara'ya geçer. Yeni Türkiye'nin başkentine doğru başlayan mebus akını, kim ne derse desin, doğrudan doğruya Malta sürgünlerinin bir sonucudur. İşgalin ilk günü İstanbul Meclisinin basılışı, Rauf Orbay, Kara Vasıf gibi ileri gelen bazı mebusların toplantı salonundan alınıp Malta'ya sürülmeleri, öteki mebuslara ciddî bir uyarı olur. Mebuslar, «yasama dokunulmazlığı» gibi kavramların İngilizlerce hiçe sayıldığını gözleriyle görmüş olurlar. Artık Meclis çatısı altında güvenlik içinde olmadıklarını açık seçik kavrarlar. Yalnız Meclis binasında değil, evlerinde de güvenlik içinde olmayacaklarını anlarlar. Çünkü Cemal Mersinli, Celâl Nuri İleri, Hasan Tahsin Uzer gibi mebuslar evlerinden alınıp sürülmüşlerdir. «Evim kal'emdir» diyen İngilizler, Türk mebuslarının evlerini basarken barbarca davranmışlardır. Öteki mebuslar, yakalanıp sürülme sırasının kendilerine gelmeyeceğine güvenemezler. İngilizlerin ve Damat Ferit Paşa'nın kara listelerinde kendilerinin de adlarının bulunmadığını kimse mebuslara garanti edemez. İngilizlerin, birkaç mebusu alıp götürmekle yetinmeyecekleri de anlaşılmıştır. İleri gelen mebuslardan Adnan Adıvar'ın evi, Yunus Nadi'nin «Yeni Gün» matbaası birkaç kez basılıp aranmıştır. İstanbul'da mebus avı sürüp gider. Her an yakalanıp sürülme tehlikesi gözle görülürcesine kesindir. Ankara'da Mustafa Kemal Paşa da yakalanmayan mebusları yanına çağırır:

> «*Bugün İstanbul işgal edilerek Osmanlı devletinin yedi yüz yıllık hayat ve egemenliğine son verildi. Yani, bugün Türk ulusu, uygarlık yeteneğini, yaşama ve ba-*

ğımsızlık hakkını ve bütün geleceğini savunmaya çağrıldı.» (120)

19 Mart 1920 günü Mustafa Kemal Paşa, çağırısını daha kesin biçimde açıklar ve şöyle der:

«...Devlet başkentinin korunmasını, ulusun bağımsızlığını ve devletin kurtarılmasını sağlayacak tedbirleri düşünüp uygulamak üzere ulusça olağanüstü yetki verilecek bir Meclisin Ankara'da toplantıya çağırılması ve dağılmış olan milletvekillerinden Ankara'ya gelebileceklerin de bu Meclise katılmaları zorunlu görülmüştür...» (121)

Son Osmanlı Meclisinin mebusları Malta ile Ankara arasında seçim yapmak durumuyla karşı karşıyadırlar. Malta'ya sürülmekle Ankara'da mebusluğu sürdürmek şıklarından birini seçmek zorundadırlar. Başka bir şık yok gibidir. Üçüncü bir şıkkı deneyenler, Ankara'ya gitmeyip İstanbul'da kalanlar da olur. Bunlar, Türkiye Büyük Millet Meclisinin açılışına katılmazlar. Bir süre İstanbul'da oturmayı da başarırlar. Ama bunlardan bazılarının geçten geç yine de Malta'ya sürüldükleri görülür. Sözgelişi, Ankara'ya geçmeyenlerden Antep Mebusu Ali Cenani Bey 13 Temmuz 1920 günü, Muş Mebusu Hacı İlyas Sami Efendi ise 29 Ağustos 1920 günü Malta'ya sürülmüşlerdir. İstanbul'da kalmak isteyen mebuslar çok değildir. Büyük çoğunluk Ankara'ya geçmeyi gerekli görür.

Ankara'ya kaçış, Malta'ya sürülme günlerine rastlar. Mebusların bazıları Malta'ya sürülürken, aynı günlerde öteki mebuslar Ankara yolunu tutarlar. Şöyle haberler birbirlerini kovalar:

«... İzmir mebusu Tahsin Bey'in ve Isparta Mebusu Cemal Paşa'nın yatak odalarından ve eşlerinin yanından zorla alındıkları, Meclis Başkanı Celâlettin Arif Bey'in de tutuklanmak istendiği, fakat kendisinin kaçıp saklandığı bildirilmiştir.» (122)

«... Meclis Başkanı Celâlettin Arif Bey, Mebuslardan İsmail Fazıl Paşa, Süreyya, Reşit, Rıza Beyler ile değerli kumandanlarımızdan Albay İsmet Bey... 23/24 Mart 336 (1920) ge-

(120) Atatürk, **Söylev**, I., s. 304.

(121) **Ibid.**, s. 306.

(122) **Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri**, s. 266.

cesini İzmit'in 22 kilometre kuzey doğusundaki Tekkenişin köyünde geçirmişlerdir. İngiliz takip müfrezeleri aynı köyün 12 kilometre yakınında geceyi geçirmişlerdir.»

«Mebuslarımızdan Câmi, Adnan Beylerle Halide Edip Hanımefendi ve adları iyice anlaşılamayan bazı kimseler Gebze'de 23/24 Mart 336 (1920) gecesini tehlike içinde geçirmişlerdir. İngiliz müfrezelerinin sıkıştırmaları ve yerli jandarmalara güvenilememesi bu tehlikeyi doğurmaktadır. Tedbir alınmaktadır.» (123)

«Mebus Bekir Sami ve Veli Beyler İstanbul'dan Anadolu'ya hareket etmişlerdir.» (124)

«Sıvas Mebusu Bekir Sami ve Antalya Mebusu Hamdullah Suphi Efendiler de İstanbul'dan canlarını kurtararak (tahlisi nefsederek) 8 Nisan'da Ankara'ya ulaşmışlardır.» (125)

Son Osmanlı Meclisinin mebusları, işte böyle, soluk soluğa Ankara'ya akın ederler. Peşlerinde İngilizler vardır. Kovalanırlar. Bu sürgün artığı mebusların, Atatürk'ün çağrısı doğrultusunda, devleti kurtarmaya koştukları kuşkusuzdur. Ama, İngiliz polisinden yakalarını sıyırıp Anadolu'ya geçmekle önce kendi canlarını kurtarmış oldukları da bir gerçektir. Atatürk'ün o zamanki deyimiyle, önce «tahlisi nefs» eyledikleri inkâr edilemez. Yeni sürgün dalgaları, Ankara'ya akını birdenbire hızlandırıvermiştir. İster Ankara'nın çekim gücü, ister İstanbul'un itiş gücü nedeniyle olsun, sonuç şudur ki, son Osmanlı mebusları Ankara ile Malta arasında paylaşılmışlardır. Bu paylaşmada Mustafa Kemal Paşa, aslan payını kendisine çekmiştir.

Son Osmanlı mebuslarının paylaşılması şöyle olmuştur:

Seçim çevresi:	*Ankara'ya geçenler*	*Malta'ya sürülenler*	
Afyon :	*Mustafa Hulusi (Çalgüner)*	*Ali (Çetinkaya)*	
	Ömer Lütfi (Ergeşo)	—	—
Amasya :	*Bekir Sami (Kunduh)*	—	—
	Ömer Lütfi (Yasan)		
Ankara :	*Hacı Atıf Efendi*	—	—
	Hilmi Bey, Ahmet Rüstem Bey		
	Ömer Mümtaz (Tanbi)		

(123) **ibid.**, s. 271-272.
(124) **ibid.**, s. 281.
(125) **ibid.**, s. 290.

Antalya	:	*Hamdullah Suphi (Tanrıöver)*	—	—
Aydın	:	*Câmi Bey, Emin (Arkut)*	—	—
Balıkesir	:	*Hacim Muhittin (Çarıklı)*	—	—
Bitlis	:	*Sadullah (Eren), Resul Bey*	—	—
Bolu	:	*Cevat Abbas (Gürer)*	—	—
		Tunalı Hilmi Bey (Tunalı)		
Bursa	:	*Osman Nuri (Özpay)*		
		Hasan Fehmi Bey		
Çankırı	:	*Behçet (Kutlu), Tevfik (Durlanık)*	—	—
Çorum	:	*İsmet (Eker)*	—	—
Dersim	:	*Hasan Hayri (Kanko)*	—	—
Edirne	:	— —	*Ahmet Faik (Kaltakkıran)*	
			Mehmet Şeref (Aykut)	
Elâzığ	:	*Muhittin (Çöteli)*	—	—
		Mustafa Şükrü Efendi	—	—
Ergani	:	*Rüştü (Bulduk)*	—	—
Erzurum	:	*Celâlettin Arif Bey*	—	—
		Zihni Bey		
		Hüseyin Avni (Ulaş)		
		Süleyman Necati (Güneri)		
Eskişehir	:	*Abdullah Azmi (Torun)*	—	—
		Hacı Veli (Bayraktar)		
Gaziantep	:	— —	*Ali Cenani Bey*	
Gelibolu	:	— —	*Celâl Nuri (İleri)*	
Genç	:	*Celâl Bey*	—	—
Hakkâri	:	*Mazhar Müfit (Kansu)*	—	—
İçel	:	*Ali Rıza (Atalışık)*	—	—
Isparta	:	— —	*Cemal Paşa (Mersinli)*	
İstanbul	:	*Ahmet Ferit (Tek)*	*(Numan Usta)*	
		Dr. Adnan (Adıvar)		
		Yunus Nadi (Abalıoğlu)		
İzmir	:	*Refet Paşa (Bele)*	*Hasan Tahsin (Uzer)*	
İzmit	:	*Sırrı (Bellioğlu)*	—	—
Kastamonu	:	*Besim (Fazlıoğlu)*	—	—
		Dr. Suat (Soyer)		
		Yusuf Kemal (Tengirşek)		
Kayseri	:	*Ahmet Hilmi (Kaloç)*	—	—
		Ahmet Rifat (Çalıka)		

Kırşehir	:	*Rıza (Silsüpür)*	—	—
Konya	:	*Hacı Bekir (Sümer)* *Kâzım Hüsnü Bey* *Mehmet Vehbi (Çelik)* *Musa Kâzım (Göksu)* *Ömer Vehbi Efendi*	—	—
Kütahya	:	*Mehmet Ragıp (Soysal)*	—	—
Malatya	:	*Feyzi (Bilgili)*	—	—
Manisa (Saruhan)	:	*Mahmut Celâl (Bayar)* *İbrahim Süreyya (Yiğit)* *Reşat (Kayalı)*	—	—
Maraş	:	*Tahsin (Hüdaioğlu)*	—	—
Mardin	:	*Mithat (Ulusal)*	—	—
Muş	:	*Osman Kadri (Bingöl)*	*Hacı İlyas Sami (Mus)*	
Niğde	:	*Âtâ (Atalay)*	—	—
Rize	:	*Osman Nuri Bey*	—	—
Samsun	:	*Emin Bey*	—	—
Siirt	:	*Halil Hulki (Aydın)*	—	—
Sinop	:	*Dr. Rıza Nur Bey*	—	—
Sıvas	:	*Ziyaettin (Başara)*	*Hüseyin Rauf (Orbay)* *Kara Vâsıf Bey (Karakol)*	
Siverek	:	*Bekir Sıtkı (Ocak)*	—	—
Trabzon	:	*Ali Şükrü Bey* *Hüsrev (Gerede)*	—	—
Yozgat	:	*Bahri (Tatlıoğlu)*	—	—
		İsmail Fazıl Paşa	—	—

İngiliz, partiyi kaybetmiştir : 11'e karşı 69.

Son Osmanlı Meclisinden ilk Türkiye Meclisine 69 milletvekili gelip katılmıştır. Boşluklar, yeni seçimlerle doldurulur. Daha sonra Malta'dakiler de dönüp Meclise girerler. Askerler bakımından durum daha da Türkiye'nin lehinedir. Erkân-ı Harbiye-i Umumîye Reisi Cevat Paşalar, Harbiye Nazırı Cemal Paşalar Malta'ya sürülür ama, buna karşılık Fevzi Paşalar, İsmet Paşalar ve daha niceleri Ankara'ya koşarlar.

Son Sürgünler

Ankara'da Türkiye Büyük Millet Meclisinin açılışından sonra da tutuklamalar ve sürgünler kesilmedi. İngilizler bakımından bu sürgünler biraz anlamsızlaşmaya başlamıştı. İleri gelen bazı mebusları, paşaları sürmekle Anadolu'daki Ulusal Kurtuluş hareketinin önüne geçilemeyeceği artık iyiden iyiye anlaşılmıştı. Bir bakıma İstanbul'da tutuklanacak siyasetçiler de kalmamıştı. İstanbul'un işgalinden sonraki günlerde Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul örgütü hemen hemen dağılmıştı. Hiç değilse örgütün ileri gelenleri ya yakalanıp Malta'ya sürülmüşler, ya da İstanbul'da daha fazla tutunamayacaklarını anlayıp Anadolu'ya geçmişlerdi. Atatürk, İstanbul'da yeni baştan gizli örgütler kurduracaktı. Büyük Nutkunda şöyle der:

> *«İstanbul'da artık bizim yolumuzda yürüyecek kimse kalmamıştı. Aylarca ve çeşitli yol ve yöntemlerle uyarmalarda bulunduğumuz halde, bizim dediğimiz biçimde örgütler kurmayıp, Karakol Cemiyetini kurup geliştirmeye çalışanların başları Malta'ya gitmiş ve İstanbul'da üyelerinin varlıklarından ve çalışmalarından iz kalmamıştı. Orada yeniden örgüt kurmak için çok sıkıntılı çalışmalar yapmak ve o zamanki durumumuza göre gücümüzün üstünde para harcamak zorunda kaldık.»* (126)

Yeniden kurulan İstanbul örgütünün üyeleri İngilizlerce ve Padişah hafiyelerince pek ortaya çıkarılabilmiş değillerdir. Eski mimliler de pek kalmadığına göre artık Malta'ya sürülecek insan yoktur, sanılabilir. Bununla birlikte İngilizler yine de boş durmazlar. Hiç yoktan iftiralarla ya da jurnallerle yine insanlar tutuklanır, yine harp divanları çalışır ve yine Malta'ya sürgünler yollanır. 1920 yılının ikinci yarısı, çetin bir Türk İngiliz boğuşmasıyla geçer. Bu dönemdedir ki Sevr Antlaşması açıklanır, İstanbul Hükümetine imza ettirilir ve onaylanıp uygulanması için Türkiye üzerindeki baskılar son raddeye ulaşır. Ankara ile İstanbul, kıyasıya birbirleriyle savaşırlar. Mustafa Kemaller, Fevzi Paşalar gıyaben ölüm cezasına çarptırılırlar. Türkiye Büyük Millet Meclisi de Sadrazam Damat Ferit Paşa'yı vatan haini ilan eder, mahkûm eder.

---

(126) Atatürk, **Söylev**, I., s. 307.

Anadolu'daki Kuvvayı Milliye silah zoruyla ortadan kaldırılmak istenir. Ülkenin her yanında birbiri ardına ayaklanmalar patlak verir. Ankara kara günler geçirir. Ama Sevr Antlaşmasını yırtıp atmaktan da geri durmaz...

Bu kıyasıya boğuşma içinde İngiliz gemileri yine Malta'ya sürgün taşırlar. 11 Mayıs 1920 günü, İstanbul'dan kalkan «Royal Oak» adlı İngiliz gemisi dört sürgün götürür. Bunlardan biri ilginç, Ubeydullah Efendidir. Daha önce Malta'ya sürülmüş, bir süre sürgün kampında tutulduktan sonra salıverilmiştir. Şimdi Türk İngiliz boğuşması yeniden kızışınca, Ubeydullah Efendi bir kez daha yakalanıp «istenmeyen milliyetçi» olarak Malta'ya sürülür. Geminin öteki yolcuları, Malta'daki sürgün numaralarına göre şunlar:

2795 — *Mehmet Kâmil Bey:* Musullu, Gazeteci.
2796 — *Acenta Mustafa (Mustafa Kırzade) :* Tacir.
2797 — *Dr. Abdüsselâmi Paşa*: Emekli General. Eski Yemen Komutanı.

Bu sürgünler, 14 Mayıs 1920 günü Malta'ya varmışlardır (127). «Osmanlı vatandaşı Hıristiyanların kırımından» sanık oldukları iddiasıyla sürülmüşlerdir.

1920 yılı Mayıs ortalarından Sevr Antlaşmasının imzalanması günlerine kadar, yine «kırım suçlusu» olarak on kişi Malta'ya sürülür:

2798 — *Mustafa Reşat Bey :* İstanbul Siyasî Polis Müdürü. 31 Mayıs 1920 günü sürülmüştür.
2799 — *Hacı Ahmet Bey:* Sıvas İttihat ve Terakki delegesi. 31 Mayıs 1920 günü sürülmüştür.
2800 — *Mustafa Abdülhalik Bey (Renda):* Bitlis Valisi. 7 Haziran 1920 günü sürülmüştür.
2801 — *Basri Bey:* Yarbay. Cevat Paşa'nın damadı. 7 Haziran 1920 günü sürülmüştür.
2802 — *Agâh Bey:* 7 Haziran 1920 günü sürülmüştür.
2803 — *Yakup Şevki Paşa (Subaşı):* Eski Dokuzuncu Ordu Komutanı. Mütarekeye karşı direnmek suçuyla, 13 Temmuz 1920 günü sürülmüştür.
2804 — *Murat Bey:* 13 Temmuz 1920 günü sürülmüştür.

---

(127) **F. O. 371/5090/E. 7732 - «Royal Oak» kaptanı Whitehead'in 24.5.1920 günlü raporu.**

2805 — *Ali Cenani Bey:* Antep Mebusu. 13 Temmuz 1920 günü sürüldü.
2806 — *Andavallı Mehmet Ağa:* 13 Temmuz 1920 günü sürülmüştür.
2807 — *Süleyman Faik Paşa:* 13 Temmuz 1920 günü sürülmüştür.
2808 — *Ali Nazmi Bey:* 6 Ağustos 1920 günü sürülmüştür ([128]).

Bu sürgün kafilesinin içinde yalnız Yakup Şevki Paşa, Mütarekeye karşı direnmekten sanık olarak sürülmüştür. Ötekilerin hepsi, Osmanlı Hıristiyanlarını öldürmek suçundan sanık olarak yakalanmışlar ve Malta'ya yollanmışlardır. Dikkati çeken şudur ki, tam Sevr Antlaşmasının İstanbul Hükümetine dikte edileceği günlerde, Türkiye'de «Hıristiyan kırımından sanık» kişilerin kovalanması hızlandırılmıştır. Ferit Paşa Hükümetinin kurdurduğu sıkıyönetim mahkemeleri de bu gibi kimseleri yargılamaktadır. İngilizlerle Ferit Paşa, cezalandıracak Kemalistleri ele geçiremeyince «Ermeni kırımından sanık» olanları cezalandırmaktadır. Bu cezalandırma işi ölüm cezası verilmeye kadar gitmektedir. Nemrut Mustafa mahkemesi, 20 Temmuz günü eski Urfa Mutasarrıfı Mehmet Nusret Bey'i idam cezasına çarptırmıştır. İngilizler, Nusret Bey'i Bekirağa Bölüğü cezaevinden alıp Malta'ya sürmek istemişlerse de Nemrut Mustafa onu asmak için direnmiştir. Bekirağa Bölüğü'nde Nusret Bey'in koğuş arkadaşı Falih Rıfkı Atay, olayı şöyle anlatır:

«Mutasarrıf Nusret'in ölümü eşsiz bir faciadır. Terbiyeli, özü sözü birbirinden temiz bir Türk milliyetçisi idi. Tehcir sanığı olarak bizim koğuşta yatıyordu. Bir gün kendisini acele Merkez Kumandanlığına istemişlerdi. Malta'ya sürüleceği havadisini duyduk ve sevindik.

Sapsarı geri döndü :

— Benden hayır yok, beni öldürecekler... dedi.

Sonra anlattı :

— Kulağımla duydum. Yan odada İngilizlerden gelen zabite Mustafa Paşa yalvararak :

— Onu bırakınız. Birkaç güne kadar idam edeceğiz,

(128) **F. O. 371/6504 - C. P. 3269 - War Office'in 29.8.1921 günlü raporu.**

diyordu. Bu söz üzerine beni tekrar aranıza yolladılar..» (129)

Falih Rıfkı Atay'ın bu anlattıkları İngiliz belgelerine de uygun düşmektedir. Tam o sıralarda İngilizler bir grup sanığı İstanbul'dan alıp 13 Temmuz günü Malta'ya sürmüşlerdir. Anlaşılan Nusret Bey de kafilede olacaktı. Malta'ya sürüleceğini duyunca koğuş arkadaşları sevinmişlerdi bile. Ama Nusret Bey, 20 Temmuzda ölüm cezasına çarptırılır ve 5 Ağustos 1920 günü Beyazıt Meydanında asılır. O da bir yıl önce aynı biçimde, Ermeni yalancı tanıklarının sözlerine göre asılan Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey gibi bir «Millî Şehit»tir. Nusret Bey'in idamından beş gün sonra, 10 Ağustos 1920 günü, Türk ulusunun «idam fermanı» olan Sevr Antlaşması İstanbul Hükümetince imzalanır.

Sevr Antlaşmasının imzalanmasından sonra, yine Ferit Paşa Hükümeti zamanında, 10 kişi daha Malta'ya sürülür. Bunların sürgün numaraları, adları ve sürüldükleri tarihler şöyledir :

2809 — *Mehmet Nazım Bey:* 29.8.1920 günü sürüldü.
2810 — *Hoca İlyas Sami Bey:* Muş Mebusu. 29.8.1920 günü sürüldü.
2811 — *Mehmet Âtıf Bey:* 29.8.1920 günü sürüldü.
2812 — *Süleyman Necmi Bey:* 29.8.1920 » »
2813 — *Sefer Bey:* 12.9.1920 » »
2814 — *Burhanettin Hakkı Bey:* 20.9.1920 » »
2815 — *Mehmet Rıfat Bey:* 20.9.1920 » »
2816 — *Mehmet Nuri Bey:* 20.9.1920 » »
2817 — *Mehmet Ali Bey:* 5.10.1920 » »
2818 — *Cemal Oğuz Bey:* 5.10.1920 » » (130)

Bunlar, Damat Ferit Paşa'nın Sadrazamlığı döneminde son sürgünlerdir. Hepsi «Hıristiyan kırımından» sanık olarak sürülmüşlerdir.

16 Ekim 1920 günü, Damat Ferit Paşa Hükümeti devrilir. Bu, Ferit Paşa'nın artık dönmemek üzere politika sahnesinden silinmesidir. Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti, duruma

(129) Falih Rıfkı Atay, **Çankaya**, Cilt I, s. 138.
(130) **F. O. 371/6504 - C. P. 3269 - War Office'in 29.8.1921 günlü raporu.**

hâkimdir. Anadolu'daki iç ayaklanmalar bastırılmıştır. Sevr Antlaşmasının Ermenistan'la ilgili sayfaları yırtılmıştır. Bu antlaşmayı silah zoruyla Türklere kabul ettirme denemeleri suya düşmüştür. Bundan sonra siyasî yollar denenecektir. Ferit Paşa'nın yerine Tevfik Paşa sadrazam olur. Ankara'yla uyuşma yolları araştırılacaktır. İngilizler taktik değiştirirler. Malta'ya sürgün yollama işinden de vazgeçilir. Tevfik Paşa Hükümeti zamanında topu topu iki kişi daha sürülür. Bunlar, 20 Kasım 1920 günü Malta'ya yollanan 2819 *Mehmet Adil Bey* ile 2820 *Mehmet Rüştü Bey*'dir ([131]). Son sürgünler bunlardır.

1920 yılı Kasım ayından sonra artık kimse Malta'ya sürülmez.

Kısaca toparlamak gerekirse şunlar söylenebilir : Sürgünler Mart 1919'da başlamış ve Kasım 1920'ye kadar sürmüştür. Bu 20 aylık süre içinde toplam 144 kişi Malta'ya yollanmıştır. Sürgün harekâtı, Damat Ferit Paşa'nın sadrazam bulunduğu sıralarda yoğunlaşmış, Ferit Paşa düşünce yavaşlayıp durmuştur. İki dönemde de sürgüne yollamalar çoğunluk kazanmıştır. Bu dönemler, Mayıs - Ekim 1919 ve Mart - Ekim 1920 dönemleridir. Bu dönemlerde Türk Kurtuluş Hareketine karşı açılan savaş adamakıllı sertleştirilmiş, buna paralel olarak sürgünler de hızlandırılmıştır. Başka bir deyimle, İstanbul Hükümetiyle İngilizlerin, Anadolu'daki Kurtuluş Hareketine karşı saldırılarını arttırdıkları dönemlerde «insan avına» ve sürgüne yollamalara da hız verilmiştir. İstanbul'da Tevfik Paşa Hükümeti tipinde hükümetler başa geçince, İngilizler taktik değiştirmişler, Anadolu'ya karşı düşmanlık politikalarını yumuşatır görünmüşler ve bu dönemlerde sürgün harekâtını da yavaşlatmışlardır. Demek oluyor ki, Padişah Hükümetiyle İngilizlerin Mustafa Kemal'e karşı düşmanlık politikalarındaki dalgalanmalara göre, sürgün harekâtı da dalgalanma göstermiştir. Mustafa Kemal «Devlet Kurucusu» olarak ortaya çıktıktan ve Anadolu'da otoritesini gerçekleştirdikten sonra ise sürgün harekâtı kesilmiştir.

(131) **ibid.**

IV

SÜRGÜNLERİ YARGILAMA SORUNU

«Bir Osmanlı subayının yabancı bir harp divanında yargılanması, yerleşmiş hukuk kurallarına aykırı olduktan başka, Osmanlı ordusu üzerinde kötü etki yapmaktan da geri kalmayacaktır.»

Osmanlı Hariciyesinden
İngiliz Yüksek Komiserliğine Nota
25.2.1919

«Şu sırada Malta'da 115 tutsak var. Bunların çoğu prens, nazır, general, vali, mebus gibi yüksek sosyal katlardan. Bu tutsaklar suçlarını bilmiyorlar... Suçları ispatlanıncaya kadar suçsuz sayılmaları gerektiğini söylüyorlar... Bu politikayı dinî bir zulüm olarak görüyorlar...»

Mareşal Lord Herbert PLUMER
Malta Genel Valisi
12.2.1921

«Osmanlı Hükümeti,... kırımlardan sorumlu kişileri Müttefik devletlere teslim etmeyi yüklenir. Müttefikler... bu kişileri yargılayacak mahkemeyi seçme hakkını elde tutarlar ve Osmanlı Hükümeti bu mahkemeyi tanımakla yükümlüdür.»

Sevr Antlaşması, Madde 230

«Bu sürgünleri mahkûm ettirmeye yetecek kadar delil bulunamayacaksa da, kendilerinin yargılanmadan bu kadar uzun süre tutulmuş olmalarının haklılığı Türk Hükümetince resmen kabul edilmedikçe salıverilmeleri kuşkusuz ağır olur.»

General Sir Charles HARINGTON
Müttefik Orduları Başkomutanı
10.3.1921

«Ermeni kırımından dolayı yargılanmak üzere Malta'da tutuklu Türklerle ilgili olarak, çalışma arkadaşlarımdan biri dün Amerikan Dışişleri Bakanlığına gitti. Son savaşta Ermenistan'da yapılan zulümlerle ilgili Amerikan Konsolosları raporlarını incelemesine müsaade edildi... Üzülerek arzedeyim ki, bu belgelerin içinde, yargılanmak üzere Malta'da tutuklu bulunan Türkler aleyhinde delil olarak kullanılabilecek hiçbir şey yoktur.»

Sir A. GEDDES
İngiltere'nin Vaşington Büyükelçisi
13.7.1921

«Delil yokluğunun yarattığı güçlüklerden başka, Sevr Antlaşmasının 230. maddesi gereğince bir mahkeme kurulmasına Fransa ve İtalya Hükümetlerinin katılmaları olasılığı da yoktur.»

Lord CURZON
29.7.1921

Batum Mahkemesi

Malta'ya sürülenler, sonunda, Atatürk sayesinde kurtulmuşlardır. Burunları bile kanamadan geri dönerler. Sürgün yılları onlar için birer anı olarak kalır. Bir iki yılı ailelerinden ayrı, yurt işlerinden uzak, kişisel özgürlükten yoksun olarak geçirmişler, güçlük çekmişlerdir. Kurtuluştan sonra çekilen acılar unutulur gider. «Malta yaranı», sürgün günlerini, biraz da tatlı yanından aile sohbetlerinde anımsarlar, ara sıra gazete sütunlarında anlatırlar...

Ama pek akla getirilmeyen, ya da unutulan önemli bir nokta vardır. O da şudur : Bu Türk vatandaşları, yabancı mahkemeler önünde yargılanıp cezalandırılmak niyetiyle Malta'ya götürülmüşlerdi. İngiliz makamları, «suçlu» saydıkları Türkleri cezalandırmak konusunda kararlıydılar ve aman vermeye hiç niyetli değillerdi. Malta sürgünleri, İngilizlerin gözünde «suçlu» kişilerdi. Kendilerinden hesap sorulmamış olması, hazırlanan oyunun bozulmasından, evdeki hesapların çarşıya uymamasındandır.

İngilizler, «Suçlu Türkleri» yargılamak çığırını, Ocak 1919'da, Batum Askerî Mahkemesini kurup çalıştırmakla açarlar. 3 Ocak 1919 günü, İngiltere Savunma Bakanlığı, İngiltere'nin, İstanbul, Kahire ve Bağdat'taki Başkumandanlıklarına bir talimat verir. Suçlu Türkleri yargılamak üzere, «Batum'da ve başka yerlerde sürekli sıkıyönetim askerî mahkemeleri kurulmasını» ister. Bunu önceden Fransa ve İtalya'ya danışmak ya da duyurmak gerekmediğini de ekler. Çünkü mahkemelerin kurulacağı bölgeler, İngiliz kontrol ve nüfuz bölgeleri sayılır (1). 13 Ocak 1919 günü, İngiliz Askerî İstihbarat Başkanı General Thwaites, askerî mahkemelerin nasıl iş bölümü ya-

(1) **F. O. 371/4173/47590** - War Office'den İstanbul, Kahire ve Bağdat Başkomutanlıklarına. Şifre tel. 3.1.1919, No. 73364. M I.

pacaklarını açıklar: Mısır'da Mareşal Allenby, Irak'ta General Marshall, Kafkasya'da da General Milne, suçlu Türkleri yargılatacaklardır (2). Peki Mısır, Irak ve Kafkasya dışında kalan Türkler yargılanıp cezalandırılmayacaklar mı? Onun cevabını iki gün sonra İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Calthorpe verir: Bu üç bölge dışındaki Türkler, yargılanmak üzere Malta'ya sürüleceklerdir (3). Malta Adası, hem «adaletin pençesi suçluların yakasına erişebilecek kadar» yakın, hem de sanıkların kurtulup kaçamayacakları kadar uzak ve güvenilir bir yerdir. Yine 15 Ocak 1919 günü, İngiliz Askerî İstihbarat Başkanlığı, İngiliz askerî mahkemelerinde ilk ağızda yargılanacak dokuz Türk komutanının adlarını Foreign Office'e bildirir (4).

23 Ocak 1919 günü İngiltere Savunma Bakanlığında, Dışişleri, Harbiye ve Bahriye temsilcileri ortak bir toplantı yaparlar. İngilizlere göre, Türklerin hangi suçlardan ötürü yargılanıp cezalandırılacakları belirlenir. Yedi sınıf suç saptanır. Barış Konferansının Türk suçluları hakkında vereceği karar beklenmeksizin, askerî mahkemelerin hemen harekete geçirilmesi kararlaştırılır (5). Gerçi bu toplantıya katılanların hiçbirisi hukukçu değildir; kararlaştırılan suç sınıfları da pek keyfîdir. Ama karar verilmiştir, Türkler suçlanacak ve cezalandırılacaklardır. Mademki İngiltere Türkiye'yi yenmiştir, öyleyse onun dediği olacaktır. Yerleşmiş hukuk ilkeleri hiçe sayılır. Toplantıdan iki gün sonra, 25 Ocak günü, İngiltere Savunma Bakanlığı, Başkomutanlıklara kesin talimatını verir; askerî mahkemelerin hemen işe koyulmasını ve suçlu Türkleri yargılamasını ister (6). Yalnız, bu mahkemelerin ölüm cezası da verip vermeyecekleri belirtilmez.

---

(2) **F. O. 371/4172/7176** - Askerî İstihbarat Başkanlığından Foreign Office'e. Yazı. 13.1.1919, No. BI/1716 (M I.2.).

(3) **F. O. 371/4172** - Calthorpe'tan Foreign Office'e. Şifre tel. İstanbul, 15.1.1919, No. 111. Çok ivedi.

(4) **F. O. 371/4172/9205** - Askerî İstihbarat Başkanlığından Foreign Office'e. Yazı. Londra, 15.1.1919, No. BI/1742 (M 1.2.).

(5) **F. O. 371/4172/20441** - «Conference regarding the execution of Terms of Armistice by Turkey, held at War Office. 23rd January, 1919.

(6) **F. O. 371/4172/26088** - War Office'den İstanbul, Kahire ve Bağdat Başkomutanlıklarına. Şifre tel. 25.1.1919, No. 74483.

14 Şubatta Mareşal Allenby, talimat gereğince, Mısır'da askerî mahkemeyi kurdurduğunu, soruşturma yapacağını, ama, gerçekten mahkûm edilmesi gereken sanıkları Malta'ya süreceğini Londra'ya bildirir (7). Allenby aslında bu mahkemelerin idam cezası vermeye de yetkili oldukları kanısındadır. Bunu da Londra'ya söylemiştir. Ama, son hükmün Malta'da verilmesini yeğ tutar. Biraz da sorumluluğu, Malta'da kurulması düşünülen mahkemenin üstüne atmak eğiliminde görünür.

General Milne ise, hem bazı sanıkları Malta'ya sürmek, hem de Batum'da kurdurduğu Askerî Mahkeme'yi işletmek kararındadır. Gerçekten, eski Dokuzuncu Ordunun ve Kafkas İslam Ordusunun bazı subayları yakalanıp Batum Mahkemesi önüne çekilirler. Bu konuda İstanbul Hükümeti ile İngiliz Yüksek Komiserliği arasında tartışmalar olur. 25 Şubat 1919 günü Osmanlı Dışişleri Bakanlığı İngiliz Yüksek Komiserliğine bir nota verir. Dokuzuncu Ordu çekilirken Kars'taki sabit telsiz istasyonunu İngilizlere teslim etmeyerek yıktığı iddiasıyla Albay Rifat Bey'in Batum'daki İngiliz Askerî Mahkemesinde yargılanmasına itiraz eder. İngilizlere de bildirilmiş olan Dokuzuncu Ordunun raporuna göre, telsiz istasyonunun yıkılması olayında Albay Rifat Bey'in bir suçu bulunmadığını ileri sürer ve şöyle der:

> *«Yüksek Komiserlikçe de takdir buyurulacağı üzere, bir Osmanlı subayının yabancı bir harp divanında yargılanması, yerleşmiş hukuk kurallarına aykırı olduktan başka, Osmanlı ordusu üzerinde kötü etki yapmaktan da geri kalmayacaktır.» (8)*

İngiliz Yüksek Komiserliği bu notaya karşılık vermez. Ama Türk subaylarının İngiliz harp divanında yargılanmasını, Türk askerî makamları bir türlü kabul edemezler. Harbiye Nazırlığı, Osmanlı Hükümetine haklı olarak baskı yapar; Türk subaylarının İngilizlerin elinden kurtarılmasını ister. Bu isteğe, Damat Ferit Paşa bile pek direnemez. İzmir'in işgalinden üç gün sonra, 18 Mayıs günü Osmanlı Dışişleri Bakanlığı, İngiliz Yüksek Komiserliğine ikinci bir nota verir. Albay Rifat

(7) **F. O. 371/4173/47590** - Allenby'den War Office'e. Şifre tel. Kahire, 14.2.1919, No. E. A. 2223.

(8) **F. O. 371/4174/102553** - Osmanlı Hariciye Nezaretinden İngiliz Yüksek Komiserliğine nota. 25.2.1919, No. 14011.

Bey'in sırf İngiliz yargıçlardan kurulu bir mahkeme önünde yargılanmasının Osmanlı ordusu üzerinde kötü etki yaptığı hatırlatılarak, sanığın Türk makamlarına teslimini ister (9).

Bu nota da karşılıksız kalır. İngilizler, Albay Rifat Bey'i Türk makamlarına teslim etmek şöyle dursun, Beşinci Kafkas Süvari Tümeni Komutanı Albay Mürsel Bey'i de (General Mürsel Bakû) Batum Mahkemesine yollarlar; ayrıca Dokuzuncu Ordu Komutanı Yakup Şevki Paşa, Yarbay Deli Halit Bey gibi bazı subayların da yargılanmak üzere İngiliz askerî makamlarına teslim edilmelerini isterler. Osmanlı Hariciyesi, 12 Haziranda İngiliz Yüksek Komiserliğine üçüncü bir nota verir: Osmanlı Hükümetinin itirazlarına bakılmayarak Batum'daki Harp Divanının, Türk subaylarını yargılamaya devam ettiği, yeni yeni subayların bu mahkeme önüne yollandıkları, yerleşmiş hukuk kurallarına göre, suçları varsa bu sanıkların kendi devletlerinin mahkemelerinde yargılanmaları gerektiği anlatılır; Batum Mahkemesinde Türk subayların yargılanmasına son verilmesi istenir. İngilizlere büyük bir de ödün verilir ve bu sanıkların bir Türk-İngiliz karma mahkemesi önünde yargılanmaları önerilir (10). İngiliz Yüksek Komiser Vekili Webb, bu üçüncü Türk notasına 26 Haziranda lütfen karşılık verir. Söz konusu subayların Mütarekeyi çiğnediklerini, bu bakımdan İngiliz makamlarına hesap vermek zorunda olduklarını söyler. «Karma mahkeme» gibi herhangi bir ödünün söz konusu bile olamayacağını bildirir ve Yakup Şevki Paşa'nın da yakalanıp yargılanmak üzere İngiliz makamlarına teslim edilmesini ister (11).

1919 yılı yaz aylarında Batum Askerî Mahkemesinde Türk subaylarının yargılanmaları sürer gider. Bununla birlikte kimlerin Malta'da, kimlerin Batum'da yargılanacakları konusunda bir kararsızlık vardır. Kararsızlık ve karışıklık giderek açıklığa kavuşturulur. İngiltere Savunma Bakanlığı, askerî mahkemelerin yetkilerinin daha açık olarak belirlenmesi için Türkiye ile yapılacak barış antlaşmasına hükümler konmasını is-

(9) **F. O. 371/4174/102553** - Osmanlı Hariciyesinden İngiliz Yüksek Komiserliğine Nota. 18.5.1919, No. 15767/206.

(10) **F. O. 371/4174/102553** - Osmanlı Hariciyesinden İngiliz Yüksek Komiserliğine Nota. 12.6.1919, No. 16313/272.

(11) **F. O. 371/4174/102553** - Amiral Webb'ten Osmanlı Hariciyesine Nota. İstanbul, 26.6.1919, No. R/1956.

ter. Ama, barış antlaşması geciktikçe gecikmektedir. Askerî mahkemeler ise çalışmaktadır. 8 Ağustos 1919 akşamı bir Türk çetesince Batum'daki İngiliz askerî cezaevinin basılması ve idam isteğiyle yargılanmakta olan Nuri Paşa'nın kaçırılması, İngilizler için bir şok olur. Anadolu'daki Kuvvayı Milliye örgütünün günden güne güçlenerek serpilmesi İngilizler bakımından başlıbaşına büyük bir kaygıdır. Bu koşullar altında, İngiltere Savunma Bakanlığı, Batum'da yargılanacak Türklerin sayısını azaltmak, suçlu saydıkları Türklerin çoğunu Malta'ya sürmek gereğini duyar. 1919 yılı Aralık ayında, Dışişlerinin de görüşü alındıktan sonra şu karar verilir:

Batum Askerî Mahkemesinde üç suçtan sanık kişiler yargılanacaktır: (i) Mütareke hükümlerine uymakta kusur edenler; (ii) Mütarekenin uygulanmasına engel olanlar; (iii) İngiliz komutanlarına veya subaylarına hakaret edenler. Bu suçların işlenme yeri de sınırlandırılır. Ancak işgal edilmiş Kafkasya topraklarında, yani o tarihte İngiliz işgalinde bulunan Batum vilayeti ve şehri ile, 1919 yılı yaz aylarında boşaltılmış olan Kafkas topraklarında bu üç suçtan birini ya da hepsini işlemiş olanlar, Batum Askerî Mahkemesinde yargılanacaklardır. Geri kalan suçlular yargılanmak üzere Malta'ya sürüleceklerdir (12).

Bu karara göre, Batum Mahkemesinde yargılanacakların sayısı çok azaltılmış olur. Sözgelişi İstanbul'da tutuklanan bir kimse Batum'a götürülüp yargılanamayacaktır; Malta'da yargılanabilecektir. Nitekim önce Batum'da yargılanması düşünülen Yakup Şevki Paşa gibi bazı kimseler, bu karardan sonra Batum'a değil, Malta'ya yollanırlar. Kafkaslarda, sözgelişi, Kars' ta ya da Batum'da yakalanan herkes Batum Mahkemesinde yargılanacaktır. Ancak üç çeşit suçtan dolayı yargılanabilecekler, bunlar dışında bir başka suçtan sanık olanlar, Batum'da yakalanmış bile olsalar, yargılanmak üzere ora mahkemesine verilemeyecekler, ta Malta'ya yollanacaklardır. Gerçekten Kafkasya'da yakalanan bazı kimseler oradan Malta'ya yollanmışlardır.

Aralık 1919'da, İngiltere Savunma Bakanlığı, Batum As-

(12) **F. O. 371/4175/162837** - İngiltere Harbiye Bakanlığından Dışişleri Bakanlığına Yazı. 17.12.1919, No. 0152/4987/MI. 2.'nin eki.

kerî Mahkemesinin ölüm cezası vermeye de yetkili olduğunu General Milne'ye bildirir (13).

Ne var ki, Türkiye'deki koşullar değişmiştir. Anadolu'da *de facto* bir hükümet doğmuştur. Erzurum ve Sıvas Kongrelerinden sonra, Müdafaa-i Hukuk Örgütü artık Anadolu'ya hâkim olmuştur. Aralıkta Sıvas'tan Ankara'ya taşınan Temsil Heyeti veya fiilî Hükümet, 1919 Kasım başında Damat Ferit Paşa Hükümetini devirmiştir. Tam o sıralarda Kemalistler, İstanbul Parlamentosunu da ele geçirmek için uğraşmaktadırlar. Türkiye'deki İngiliz makamları bir «bekle, gör» dönemine girmişlerdir. Kolay kolay idam cezası veremezler. Hatta tutuklamaları ve sürgünleri bile geçici olarak durdurmuşlardır. İngilizler, Mustafa Kemal'in fiilî Hükümetini hesaba katmak zorundadırlar. İngilizlerin her hareketine Mustafa Kemal'in misliyle karşı koyacağı kuşkusuzdur artık. Batum'da yargılanmakta olan Mürsel Bey ölüm cezasına çarptırıldığı gün, Erzurum'daki Yarbay Rawlinson'un hayatı tehlikede demektir ve İngilizler bunu düşünürler. Mürsel Bey de (Mürsel Bakû Paşa) Batum Mahkemesince cezalandırılamaz. Malta'ya sürülür. Mürsel Paşa, Büyük Taarruzda İzmir'e ilk giren süvari tümeninin kumandanı olarak, bütün bunların öcünü alacaktır.

Batum'da kurulan İngiliz Harp Divanı, hiçbir Türk'e ölüm cezası veremeden, İngiliz politikasıyla birlikte iflas eder.

Uluslararası Mahkeme Konusu

Malta'ya sürdükleri Türkler için İngilizler, başından beri bir Uluslararası Mahkeme kurmayı düşünmüşlerdir. İngiliz belgelerinde sık sık «Uluslararası» sözcüğü geçmekle birlikte, aslında, bir «Müttefiklerarası Mahkeme» tasarlandığı anlaşılmaktadır. Müttefikler, «suçlu» saydıkları Türklerin yargılanması işine tarafsız ülkeleri karıştırmak istememişlerdi, karıştırmak niyetinde de değillerdi. Ermeni sürgünü sanıklarının cezalandırılması için Türkiye üzerinde İngiliz baskılarının ağırlaşması karşısında Tevfik Paşa Hükümeti, konuyu soruşturmak üzere beş tarafsız ülkeden on yargıç çağırmak istemişti.

(13) ibid.

Müttefikler buna hemen karşı çıkmışlar ve Türkiye'ye tarafsız yargıçlar gönderilmesini önlemişlerdi. Açıkça görülen tutum oydu ki, kurulacak mahkeme bir Müttefiklerarası Yüksek Divan olacaktı. Suçlu sayılan Türkler, galip devletler önünde hesap vereceklerdi.

Ancak İngilizler, böyle bir mahkeme kurmanın yolunu, yöntemini hazırlamadan, keyfî olarak işe koyulurlar. Ocak 1919'da başlatılan tutuklamalar pek keyfîdir. Kimin, hangi suçtan dolayı yakalandığını kesinlikle söylemek gerçekten pek güçtü. Birçok kimse, şu ya da bu suçtan sanık oldukları için değil, ilerde İngiliz sömürgeci emellerine engel olabilirler düşüncesiyle yakalatılmışlardır. Tutuklamalar başlatıldıktan sonra, âdeta çalınan minareye kılıf hazırlamak istenir. 23 Ocak günü İngiltere Savunma Bakanlığında yapılan toplantıda yedi kategori suç saptanır. Güya Türkler, belirlenen bu suçlara göre yakalanıp cezalandırılacaklardır. Bu sözde suçlar da hukuk bilgisinden yoksun birkaç subayla iki diplomatın bir saat içinde cahilce hazırladıkları suçlardı. Keyfîydi. Böyle olduğu halde İngiliz Hükümeti, hazırlanan esasları olduğu gibi benimser. Hukuk otoritelerine danışmak gereği bile duyulmaz. Suç kategorilerini saptayan İngiliz subaylarıyla diplomatları, kendilerine bir çeşit kanun koyucu rolü yakıştırmışlardır. Sanki Devletler Hukukunu kodifiye etmektedirler; yeni suçlar icat ederler. İşin asıl sakat yanı, bu yeni icat suçlardan dolayı bir yığın insanın yakalanıp Bekirağa Bölüğü'ne tıkılmasıdır. İngilizlerin keyfiliğine, Damat Ferit Paşa Hükümetinin İttihatçı düşmanlığı da eklenince, iş, daha başında çığırından çıkar. Büyük bir savaş sonunda, yolsuzluktan ya da başka suçlardan ötürü hesap vermeleri gereken herhalde birçok kişi vardı. Bunlar, hukuk kuralları içinde, ağırbaşlılıkla, Türk mahkemelerince yargılanıp cezalandırılabilirdi. Buna kimsenin bir diyeceği olamazdı. Ama, siyasî hırslar, öç alma duyguları, öylesine işe karışmıştır ki, daha işin başında hukukilikten, ciddiyetten eser kalmamıştır. Açıkçası, temelde yatan düşünce hukuk, adalet kaygısı değil: Türk'ten öç almak, Türk'ü boyunduruk altına sokmak hırsıydı.

Temeldeki sakatlığa aldırmayarak, Londra, yine de ciddî ciddî bir Uluslararası Mahkeme kurdurma işine kalkışır. Suret-i haktan görünecektir. Politik emelleri, hukuk, adalet kisvesine büründürecektir. Dünya kamuoyunun gözü boyanacaktır. 2 Nisan 1919 günü İngiltere Dışişleri Bakanlığı, Paris Ba-

rış Konferansında bulunan Mr. Balfour'a uzunca bir yazı gönderir: Tutuklu Türklerin önemli bir kısmının, savaş tutsaklarına kötü davranmak, savaş yasalarıyla törelerini çiğnemek, malların yağma ve yok edilmesine katılmak gibi suçlardan sanık oldukları ileri sürülür. Bu sanıkların Batum'da ve başka yerlerde kurulmuş olan İngiliz askerî mahkemelerinde yargılanamayacakları söylenir. Bunları yargılamak için bir Uluslararası Mahkeme (International Tribunal) kurulması önerilir. Gerek böyle bir mahkemenin kurulması, gerek tutukluların Malta'ya sürülmesi konusunda Barış Konferansının tezelden karar vermesi istenir. Hangi sanıklar Uluslararası Mahkeme de yargılanmak üzere Malta'da kurulacak merkezî sürgün kampına yollanacaktır? Hangileri Batum'da ve başka yerlerdeki İngiliz askerî mahkemelerince yargılanacaktır? Bu konularda da aydınlığa kavuşmak gerekmektedir ve Başkomutanlar talimat beklemektedirler. Mr. Balfour'dan, Başkomutanlara nasıl talimat verileceği de sorulur (14).

Mr. Balfour, kesin bir talimat veremez. 11 Nisan günü verdiği kısa karşılıkta, bu konularda Barış Konferansının henüz bir karar almadığını bildirir (15). Aslında Fransa, İngiliz makamlarının keyfî davranışlarına karşı çıkmaktadır. İstanbul'da yoğun biçimde tutuklamalar yaptırılmasını, Müslüman Türk zararına ayrım yaratmak olarak görür. Savaştan yenik çıkmış Almanlara, Avusturyalılara ve Bulgarlara karşı aynı biçimde davranılmadığını söylemektedir. Daha önemlisi, Fransa, o sıralarda, Türk sanıklarının yine Türk mahkemelerince yargılanabilecekleri görüşünü savunur ve bir Uluslararası Mahkeme kurulmasından yana değildir. Gerçi Fransa, özellikle Maraş ve Antep bölgelerinde çarpışmalar başladıktan sonra, Türklerin cezalandırılması gerektiğini savunacak, İngiltere'nin yanında yer alacaktır. Ama 1919 yılı içinde Fransızlarla Türkler arasında henüz silahlı çarpışmalar başlamadığı için Fransa, Türkleri Uluslararası Mahkemede yargılama görüşünü paylaşmamaktadır. Barış Konferansında bir karar alınamaz ve Londra'nın istediği anlamda bir Müttefik Mahkemesi kurulamaz.

---

(14) **F. O. 371/4173/47590** - İngiltere Dışişleri Bakanlığından Mr. Balfour'a yazı. Londra, 2.4.1919, No. 1871.

(15) **F. O. 371/4173/57319** - Balfour'dan Foreign Office'e karşılık. Paris, 11.4.1919, No. 469.

İngilizler, Uluslararası bir Mahkeme kurulmasını beklemeksizin 28 Mayıs 1919 günü 78 Türk'ü Malta'ya sürerler. Yargılama işi askıdadır. Tam o sırada, 26 Mayıs 1919 günü, İngiliz Avam Kamarasında, Yarbay Aubery Herbert adlı bir mebus, İngiltere Dışişleri Bakanına yazılı bir soru yöneltir: «*Ermeni kırımından sorumlu olan Alman ve Türk görevlilerini cezalandırmak için ne gibi tedbirler alındığını*» sorar. Soruya karşılık verebilmek için İngiliz Dışişleri Bakanlığı, Paris'te bulunan Mr Balfour'dan telgrafla talimat ister. Talimat yetişmez. Dışişleri adına Mr. Harmsword soruyu şöyle cevaplandırır: «Müttefikler, sorumluları cezalandırmaya kararlıdırlar. Sanıkların birçoğu şu sırada hapistedir. Bunların cezalandırılmalarını sağlayacak tedbirler, şimdilik Paris'te görüşülmektedir.» (16) Uluslararası Mahkemeden söz edilmez. Paris görüşmeleri sonunda böyle bir mahkeme kurulup kurulamayacağı belli değildir. Soru kapalı sözlerle geçiştirilir.

İngiliz makamları yavaş yavaş kuşkuya kapılmaya başlamışlardır. Malta sürgünleri üzerine Fransa'nın sert tepkisi, daha doğrusu protestosu İngiliz kuşkularını arttırmıştır. Türkiye'deki gelişmeler de İngilizleri kaygılandırır. Acaba izlenen politika kitabına uydurulabilecek midir? Tutuklamaları, sürgüne göndermeleri ve hele yargılama işini İngiliz makamları nasıl bir hukuk kisvesine büründüreceklerdir? İlk kez hukuk otoritelerine danışma gereği duyulur. Aylardan beri insanlar yakalatılmış, hukukçulara danışılmamıştı. Tutuklular İngiliz askerî mahkemelerinde yargılanmaya başlanmıştı. Bunun da hukuka uygunluğu sorulmamıştı. Tutuklular topluca Malta'ya sürülmüştü, yine hukuk otoritelerinin görüşü alınmamıştı. Bir Uluslararası Mahkeme hukukçulara danışılmadan mı kurulacaktı?

İstanbul'da tutuklamalarına başlatılmasından beri yedi ay geçer. Yine yedi aydır Batum'da İngiliz askerî mahkemesi çalışır. Malta'ya ilk sürgün kafilesinin gönderilmesinin üzerinden de bir buçuk ay geçtikten sonra, 10 Temmuz 1919 günü İngiltere Dışişleri Bakanlığı ilk kez İngiltere Başsavcılığına başvurur, uzun bir yazı gönderir. Hukukun nasıl politikaya alet edilmek istendiğini göstermesi bakımından ibretle okunacak

(16) **F. O. 371/4173/77213** - İngiliz Dışişlerinden Balfour'a şifre tel. Londra, 21.5.1919, No. 740 (R) ve 26.5.1919 günlü parlamento sorusu.

bir belgedir bu. İngiltere Dışişleri Bakanlığı, Türklere karşı izlemekte olduğu öç alma politikasını hukuk kisvesine büründürüp meşrulaştırmak ve «Suçlu Türkleri» sözde hukuk adına cezalandırmak amacıyla hukuk otoritelerinden fetva çıkartmak istemektedir. Gerçekler aşırı biçimde zorlanır, olaylar çarpık olarak Başsavcılığa anlatılır. Yedi kategori suçlu bulunduğu varsayımından yürünür. Bu, tartışılamayacak bir gerçekmiş gibi ortaya konduktan sonra, bir bina kurulur. Hukukçulara itiraz kapıları kapatılmak, İngiltere'nin Hıristiyan Almanlarla Müslüman Türklere karşı izlediği ayrı ayrı politikayı haklı göstermek için şöyle denir:

«Türk Hükümetine karşı izlenen tutum ile Alman Hükümetine karşı izlenen tutum arasında bir benzerlik kurulamaz.»

Türklere karşı izlenen öç alma ve sömürgeleştirme politikası haklıymış gibi gösterilir. Sanıkların Türk mahkemelerinde yargılanamayacağı söylenir. Tevfik Paşa Hükümetinin tarafsız ülkelerden soruşturma yargıçları çağırma girişimi, pek ters biçimde yorumlanır. Bu girişimin İngiltere tarafından önlendiği Başsavcılıktan gizlenir. Tevfik Paşa Hükümeti düştüğü için girişimin sonuçsuz kaldığı ileri sürülür. Şöyle denir: «Yeni Hükümet, mahpuslarla baş edemeyeceğini çabucak anladı ve Sadrazam (Ferit Paşa) mahpusların Malta'ya sürülmelerini İngiliz makamlarından rica etti. Bu ricası yerine getirildi.» Kısaca yazı şu sonuca varır: Ortada suçlu Türkler var. Bunlar Türk mahkemelerince yargılanamıyor. Tarafsız yargıçlar işi de suya düşmüştür. Geriye tek bir şık kalıyor. O da, suçlu Türklerin Müttefik Mahkemelerince yargılanmalarıdır.

«Yapılacak barış antlaşmasında Türkiye'nin, Müttefik Mahkemelerinin yargı yetkisini tanımasını sağlamak gerek» denir (17).

Bundan sonra da Başsavcılığa birkaç soru sorulur. Başsavcılık, 7 Ağustos 1919 günü görüşünü bildirir. Sorular ve karşılıklar, özetle şöyledir:

Soru 1 — İşgal altındaki topraklarda İngiliz askerî mahkemelerinin, yedi kategori suçtan herhangi birinden sanık olan-

(17) **F. O. 371/4174/129560** - İngiltere Dışişleri Bakanlığından İngiltere Başsavcılığına. Yazı. 10.7.1919, No. 1270.

ları yargılamalarına ve cezalandırmalarına hukuksal bir engel var mıdır?

Soru 2 — Varsa, hangi suçlular askerî mahkemelerce yargılanmalı, hangi suçluların yargılanmaları barış konferansı kararına değin ertelenmelidir?

Karşılık 1 — (Her iki soru için): İngiliz Hükümetince onaylanmışsa, askerî mahkemelerin yargı yetkileri vardır. Konu, iç hukuk çerçevesine değil, savaş töre ve kuralları çerçevesine girer. Türk Hükümetinin rızası olursa, herhangi bir engel kalmaz. Türk Hükümetinin rızası olmadan İngiliz askerî mahkemeleri, işgal edilen yerlerde şu suçluları yargılayıp cezalandırabilirler: Mütarekeye uymakta kusur edenler, Mütarekenin uygulanmasına engel olanlar ve İngiliz subaylarına hakaret edenler. Öteki suçluları yargılama işini barış antlaşması kararına bırakmak uygun olur.

Soru 3 — Türkiye'deki suçluların Müttefik askerî mahkemelerince yargılanmak üzere Müttefiklere teslim edilmelerini öngören hükümlerin barış antlaşmasına konması uygun mudur?

Karşılık 3 — Evet, uygundur.

Soru 5 — Türk Hükümetinin, sanıkları güvenilir bir yerde hapsetmekten âciz olduğunu itiraf etmesi karşısında, savaş yasalarıyla törelerine karşı suç işlemiş olan kişilerin Müttefik hapishanelerinde (Malta'da) tutulmasına hukuksal bir engel var mıdır?

Karşılık 5 — Bu bir Hükümet kararıdır (acte of state) buna karşı hukuksal itiraz ileri sürülemez.

Soru 6 — Suçlular Türk mahkemelerince yargılanmakta olsalar bile, bu davaların bozulup sanıkların yeniden Müttefik mahkemelerince yargılanacakları yolundaki hükümlerin Türkiye ile yapılacak barış antlaşmasına konulması pratik ve uygun olur mu?

Karşılık 6 — Evet, pratik ve uygun olur (18).

Tek sözcükle, İngiltere Dışişleri Bakanlığı istediği fetvayı çıkartmıştır; «Suçlu Türklerin» bir kısmı, İngiliz askerî mahkemelerince yargılanacaktır. Bir kısmı Malta'da tutulacak, bunların yargılanmaları için barış antlaşmasının imzalanması beklenecektir. Yeni barış antlaşması ile bir Müttefiklerarası Askerî Mahkeme kurulacaktır. Barış antlaşmasından sonra,

(18) **ibid.** ve İngiliz Başsavcılığının 7.8.1919 günlü raporu.

başka suçluların da Müttefiklere teslim edilmeleri istenecektir. Bunlar, daha önce Türk mahkemelerince yargılanmış bile olsalar, yeniden Müttefik mahkemesi önünde hesap vereceklerdir. Türk mahkemelerinin kararları bozulacaktır. Demek oluyor ki, Türkiye'ye sömürge gibi davranılacaktır. Türk devletinin yargı yetkisi, egemenliği tanınmayacaktır.

Tarih, Ağustos 1919. Türkiye'deki gelişmeler, Erzurum Kongresi ile Sıvas Kongresi arasında bulunmaktadır. Mustafa Kemal'in başlattığı Ulusal Kurtuluş hareketi, henüz İngilizlerce önemle dikkate alınacak kadar güçlenmiş değildir. İngiliz makamları meydanı boş sanmaktadırlar, Türkiye aleyhinde istedikleri biçimde fetva verebilmekte, ya da verebileceklerini ummaktadırlar. Bunları da not etmek gerek.

Uluslararası Mahkeme kurulması işi Türkiye ile yapılacak barış antlaşmasının (Sevr'in) imzalanmasına ertelenmiş olur. Bu arada Malta sürgünleri uzun süre bekleyeceklerdir. Türkiye'deki Ulusal Kurtuluş hareketi günden güne gelişir. İngilizler de Malta sürgünlerini yargılayıp cezalandırma uğrundaki çalışmalarını sürdürürler.

Sınıflamalar

«Suçlu Türklerin» yargılanıp cezalandırılmaları ilke olarak kararlaştırılmıştı. Sürgünler Müttefiklerarası Mahkeme önünde yargılanacaklardı. Sevr Antlaşmasına maddeler konacak, sürgünlerin ve öteki sanıkların yargılanmaları hukuka dayandırılacaktı. Ne var ki, ilke kararı vermek bütün sorunları çözümlemez. Yeni yeni sorunlar ortaya çıkar.

Malta sürgünleri arasında birbirinden çok değişik kişiler vardı. Bunlara yüklenmek istenen suçlar da çok değişikti. Bütün sürgünlere aynı suçu yükleme olanağı yoktu. İngiliz savaş tutsaklarına kötü davranmak suçu dense, ömründe bir tek savaş tutsağıyla yüz yüze gelmemiş sürgünler vardı. Ermeni sürgünü suçu ele alınsa, Ermenilerle uzaktan yakından bir iş ilişkisi olmamış sürgünlerin sayısı pek çoktu. Sürgünleri, suçlarına göre sınıflara ayırmak gerekiyordu. Bu bir.

İkincisi, tutuklamalar ve sürgünler, sorgusuz - sualsiz yapılmıştı. Bekirağa Bölüğü'ne ve oradan Malta'ya yollanırken sürgünlerin sözde suçları sadece bir iki satırla belirtilmişti..

Bunlar da keyfî iftiralar ya da savlardan öteye geçmiyordu. Hemen hemen hiçbir sürgün hakkında bir suç dosyası hazırlanmış değildi. Sürgünler nasıl mahkeme önüne sevkedileceklerdi? Hani dosya, hani delil, hani tanık, diye sorulmayacak mıydı? İngiliz Yüksek Komiserliğinin keyfî davranışları asıl o zaman sırıtmayacak mıydı? Haysiyeti zaten beş paralık olmuş İstanbul Hükümetlerine gözdağı vererek insanları tutuklatmak kolaydı. Bekirağa Bölüğü'nü basıp tutuklananları Malta'ya sürmek de pek zor olmamıştı. Ama sürgünleri biraz ağırbaşlı bir mahkeme önüne yollamak o kadar kolay olacak gibi görünmüyordu.

İngiliz Yüksek Komiserliği sıkışmaya başlar. Amiral Calthorpe, Türkiye'den kesinlikle ayrılmadan az önce, 1 Ağustos 1919 günü, tutuklanan ve sürülen Türkler konusunda uzun bir rapor kaleme alıp Londra'ya postalar. Amiral'in kendi kendisini ve İngiliz Yüksek Komiserliğini savunması niteliğinde bir rapordur bu. Yüksek Komiser sorumluluktan sıyrılmaya çalışarak şöyle der :

> *«Gerek bizim isteğimiz üzerine Türk Hükümetince yapılan ilk tutuklamalar, gerek sanıkların bizim cezaevimizde tutulmaları, Malta ve Mondros sürgünleri aleyhinde delil gösterme ve savlar ileri sürme zorunluluğunu, hukuksal açıdan Yüksek Komiserliğe yüklemez. Zaten sanıkların büyük çoğunluğu aleyhinde adlî delil toplama olanağı bulunmadığı apaçıktır.» (19)*

Bu sözler pek anlamlıdır. İngiliz Yüksek Komiseri, «Ben yakalattım, sürdürdüm. Ama bu insanların suçluluğunu ispatlamak bana düşmez» demektedir. Ya kime düşecekti? Sürgünlerin adlarını bile ilk kez duyan Londra'daki Başsavcı mı, yoksa Malta Genel Valisi mi bu insanların suçluluğunu ispat edeceklerdi? Üstüste kara listeler hazırlayan, Türk Hükümetine veren ve listelerdekileri bulup yakalayın diyen, sonra da yakalananları kaçırıp Malta'ya süren Amiral Calthorpe ve ekibi değil miydi? İş, yargılamaya gelince, aynı Amiral, yan çizmeye ve işin içinden sıyrılmaya çabalıyordu. Aylardır İs-

(19) **F. O. 371/4174/118377** - Calthorpe'tan Foreign Office'e. Yazı. 1.8.1919, No. 1364/5056/14 ek: Memorandum on arrest and deportation of Turkish Officials other than those charged with offences against prisoners of war.

tanbul'da «Ali kıran, baş kesen» rolü oynayan Amiral Calthorpe, yaptıklarının hesabını vermek zorunda değil miydi? Böylesine sorumsuzluk, böylesine keyfilik, Majestelerinin Yüksek Komiseri Sör Amiralin ciddiyetiyle nasıl bağdaştırılabilirdi? Amiral, bir de büyük itirafta bulunur: Sürgünlerin ve tutukluların «büyük çoğunluğu aleyhinde delil olmadığını» söyler. Demek ki, «büyük çoğunluk» suçsuzdu. Suçsuz bir insanı hapse atmak, Malta'ya sürmek, suç değil miydi? Başka türlü söylemek gerekirse, kurulacak Müttefiklerarası Mahkemede ilk sorguya çekilmesi gereken insan Amiral Calthorpe idi. Ama, sürülenler Türk, süren İngilizdi. Suçlu, güçlü olunca iş değişiyordu. O zaman normal hukuk kurallarıyla düşünme olanağı hemen hemen yoktu. Hak, hukuk gibi sözler, güçlünün elinde bir silahtı. Kötüye kullanılan bir silah. Sömürgeci İngiliz, silahını Türk'e karşı kötüye kullanmıştı.

Aynı raporunda Amiral Calthorpe, biraz zorlamayla, sürgünleri üç sınıfa ayırır:

(a) Savaş zamanında asayiş tedbiri olarak Malta ve Mondros'a sürülenler. Bunların Hıristiyan kırımına katılmaları ikinci derecededir. Barış antlaşmasının onaylanmasından sonra bu kimseler otomatik olarak Türkiye'ye döneceklerdir.

(b) Hıristiyan kırımına katıldıkları için yakalanıp sürülmüş olanlar. Bunlar barıştan sonra ya Malta'da kalıp Müttefik Mahkemesince yargılanacaklardır; ya da tutuklu olarak geri getirilip Türkiye'deki Mandater Devletin mahkemelerinde yargılanacaklardır (Amiral, Türkiye'nin manda altında kalacağını, bağımsız olamayacağını düşünmektedir).

(c) İngiliz savaş tutsaklarına kötü davrandıkları için yakalanıp sürülmüş olanlar (20). Bu sınıf, Yüksek Komiserliğin yetkisi dışındadır (Yani bunlar hakkında askerî makamlar söz söyleyebilirler).

Sürgünler, ilk kez, sınıflandırılmaktadır. Gerçi kabaca bir sınıflamadır bu. Ama, hiç değilse barış antlaşması yapıldıktan sonra bir kısım sürgünlerin geri dönebileceklerinin düşünüldüğünü göstermektedir. Daha doğrusu, bir kısım sürgünlerin aleyhinde hiçbir delil bulunmadığının itirafıdır. Uluslararası Mahkeme kurulması söz konusu olmaya başlayınca, böyle bir sınıflamaya gerek duyulmuştur.

(20) **ibid.**

Amiral Calthorpe'un yerine İngiliz Yüksek Komiserliğine atanan Amiral de Robeck, İstanbul'a geldikten hemen sonra «Suçlu Türkler» ve Malta sürgünleri konusuna eğilir. 21 Eylül 1919 günü Londra'ya bir rapor sunar. Cezalandırılmaları gereken Türkleri dört sınıfa ayırır:

1 — *Büyük Başlar,* yani Almanya'ya kaçmış bulunan Enver, Talât, Cemal Paşalar ve arkadaşları. De Robeck bunlara «Yedi Büyükler» de der. Bu İttihatçı liderlerin Almanya'dan geri alınması için Almanya ile yapılmış Versailles Antlaşması hükümlerinin yetersiz olduğunu, Türkiye ile yapılacak barış antlaşmasına özel hükümler konması gerektiğini söyler. Herhalde «Yedi Büyükler»in bir Müttefik Mahkemesinde yargılanıp cezalandırılmalarını savunur.

2 — *Malta sürgünleri* ve İngiliz cezaevlerindeki öbür Türkler. Amiral de Robeck, Malta'ya sürülenlerin «tehlikeli ve suçlu» Türkler arasından seçilip adaya yollandıklarını söyler ve şu itirafta bulunur:

> *«Seçim, pek alelacele yapıldı ve bilinen suç fiillerine dayanılmadı; sadece genel ilkeler uygulanabildi.*
>
> *Bu koşullar altında, bir Müttefik Mahkemesi önünde sürgünlerin çoğuna karşı kesin suçlamada bulunmak pek güç olabilir. Bu kimselerin geri dönmeleri siyasal bakımdan arzu edilmez, ama bunlar hakkında ne gibi bir işlem yapacağı konusunda Majesteleri Hükümeti'nin açık fikre kavuşması gerekir.» (21)*

3 — *Türk cezaevlerinde tutuklu bulunanlar,* üçüncü sınıf suçlular sayılır. Bunların sözde Türk Sıkıyönetim Mahkemelerinde yargılandığı, ama sonuç alınamadığı söylenir.

4 — Türkiye'de ya da başka yerlerde *henüz yakalanamamış bulunan suçlular.* İngiliz Yüksek Komiseri, bu suçluların da yakalanmaları gerektiğini savunur. Ama, Türkiye'de değişen siyasal koşullardan ötürü şimdilik bunların tutuklanmalarını istemediğini, Malta'ya sürgünleri de durdurduğunu söyler (22). Değişen koşullar, Sıvas Kongresi sonunda Anadolu'daki Müdafaa-i Hukuk örgütünün adamakıllı güçlenmiş olması ile İstanbul'da Ferit Paşa Hükümetinin yakında devrilmesi olasılığıdır. Bu durumda İngilizler Türkiye'de insan avını durdurmak zorunda kalırlar.

(21) **F. O. 371/4174/136069** - De Robeck'ten Curzon'a.
(22) **ibid.**

İngiliz Yüksek Komiseri, Malta sürgünlerinin «alelacele», yani keyfî biçimde yapıldığını itiraf eder. Bunların, çoğu aleyhinde suç delili bulunmadığını, Müttefik Mahkemesi önünde suçlanamayacağını açıklar. Bu açıklamalar, Anadolu'da Mustafa Kemal'in güçlenmeye, Ferit Paşa Hükümetinin sallanmaya başladığı bir sıraya rastlar. İngiliz Yüksek Komiserinin deyimiyle Türkiye'de «elverişsiz genel koşulların» ağır bastığı bir dönemdir bu. Malta sürgünlerinin suçluluk dereceleri, Türkiye'deki siyasal koşullara göre çoğalıp azalıyor gibidir!

6 Aralık 1919'da İngiliz Yüksek Komiserliği, Malta sürgünlerinin ilk kez suç sınıflarına göre, ayrıntılı bir listesini yaptı. Sürgünler (A), (B) ve (C) diye üç sınıfa ayrıldı. Şöyle ki:

A — Zulüm Yapmış Olmakla Suçlananlar (16 kişi) :

2667 — *Ali İhsan Paşa:* Eski Altıncı Ordu Komutanı.
2682 — *Tevfik Hadi Bey:* Siyasî Polis Müdürü.
2686 — *Sâbit Bey :* Eski Harput, Erzurum ve Sıvas Valisi.
2690 — *Cevdet Bey:* Eski Van, Adana ve Ankara Valisi.
2696 — *Nevzat Bey:* Eski Musul Komutanı, Yüzbaşı.
2702 — *Âtıf Bey :* Ankara Vali Vekili.
2706 — *Hoca Rifat Efendi:* Propagandacı.
2719 — *Ahmet Muammer Bey:* Eski Sıvas Valisi.
2723 — *Gani Bey:* İttihat ve Terakki Partisi Sıvas Murahhası.
2732 — *Süleyman Numan Paşa:* Ordu Sağlık Müfettişi.
2733 — *Memduh Bey:* Erzincan ve Tokat Mutasarrıfı. Bitlis Vali Vekili ve Musul Valisi.
2737 — *Faik Bey:* Merzifon Kaymakamı.
2743 — *Feyzi Bey* : Diyarbakır Mebusu.
2758 — *Mahmut Kâmil Paşa:* Eski Üçüncü ve Beşinci Ordular Komutanı.
2759 — *Ziya Gökalp:* Akdağ Madeni Mebusu, Profesör.
2764 — *Ahmet Ağaoğlu:* Eski Afyon Mebusu, Gazeteci, Profesör.

B — Zulüm Yapılmasına Göz Yummuş Olmakla Suçlanan Eski İktidar Üyeleri (17 kişi) :

2687 — *Veli Necdet Bey :* Eski Göçmenler Komisyonu Üyesi.
2689 — *Ali Fethi Bey (Okyar):* Eski Dahiliye Nazırı.
2691 — *Rahmi Bey*: Eski İzmir Valisi.
2692 — *İsmail Canbulat Bey:* Eski Dahiliye Nazırı.

2703 — *Ferit Bey:* İttihat ve Terakki Sorumlu Kâtibi
2718 — *Zekeriya Zihni Bey:* Eski Tekirdağ Mutasarrıfı, Edirne Valisi.
2724 — *Ahmet Bey:* Eski Sıvas Valisi.
2734 — *Hayri Efendi:* Cihat ilan eden Şeyhülislam.
2735 — *İbrahim Pirzade Bey:* Eski Adliye Nazırı.
2736 — *Ahmet Nesimi Bey:* Eski Hariciye Nazırı.
2738 — *Şükrü Bey (Kaya):* Eski Göçmenler Komisyonu Genel Müdürü ve Birinci Sınıf Mülkiye Müfettişi.
2739 — *Hacı Ahmet Paşa:* Enver Paşa'nın Babası.
2755 — *Sait Halim Paşa:* Eski Sadrazam.
2756 — *Mithat Şükrü Bey (Bleda):* İttihat ve Terakki Genel Sekreteri.
2757 — *Hacı Adil Bey:* Eski Meclis Başkanı.
2760 — *Halil Bey (Menteşe):* Eski Hariciye Nazırı.
2762 — *Ali Münif Bey:* Eski Nafıa Nazırı.

C — Zulüm Politikasıyla İlişkileri Bulunduğu Söylenemeyecek Olanlar. Çoğunlukla Mebuslar (21 kişi):

2675 — *Hüseyin Cahit Bey (Yalçın):* İstanbul Mebusu, Gazeteci.
2684 — *Yusuf Ziya Bey:* İttihat ve Terakki Merkez Komitesi Üyesi.
2685 — *Habip Bey:* Bolu Mebusu.
2688 — *Hasan Fehmi Bey:* Sinop Mebusu.
2693 — *Mithat Bey:* İttihat ve Terakki Bolu Sorumlu Kâtibi.
2697 — *Mümtaz Bey:* Yarbay, Enver Paşa'nın Yaveri.
2698 — *Fazıl Berkî Bey:* Çankırı Mebusu.
2701 — *İbrahim Bedrettin Bey:* Diyarbakır Vali Vekili.
2704 — *Macit Bey:* Divanı Muhasebat Üyesi.
2705 — *Kadri Bey:* Karesi Mebusu.
2711 — *Asım Bey:* Of Mutasarrıfı.
2712 — *Hilmi Bey:* Kırklareli Mutasarrıfı.
2728 — *Salâh Cimcoz Bey:* Gazeteci.
2729 — *Mehmet Sabri Bey:* Saruhan Mebusu.
2730 — *Süleyman Sudi Bey:* Lazistan Mebusu.
2740 — *Rıza Hamit Bey:* Bursa Mebusu (23).

(23) İngiliz Yüksek Komiserliği, burada bir yanlışlık yapmış ve Bursa Mebusu Rıza Hamit Bey, Rıza ve Hamit adlarında iki Bursa mebusu gibi gösterilmiş; C sınıfındakilerin sayısı da 22 sayılmıştır.

2742 — *Zülfî Bey (Tigrel):* Diyarbakır Mebusu.
2754 — *Abbas Halim Paşa:* Eski Nafıa Nazırı.
2761 — *Kemal Bey (Kara Kemal):* Eski İaşe Nazırı.
2763 — *Ahmet Şükrü Bey:* Kastamonu Mebusu.
2765 — *Hüseyin Tosun Bey:* Erzurum Mebusu ([24]).

Toplam 54 sürgün etmektedir. Bu, ilk sürgün kafilesinin tümünü kapsamıyor. İngiliz tutsaklarına kötü davranmakla suçlanan subaylar grubu ile Kars Şûrası üyeleri bu üç sınıf dışında bırakılmıştır.

Anlaşıldığına göre, (A) sınıfındakiler «ağır suçlu» sayılmaktadır. Bunlar, ilerde kurulacak Müttefiklerarası Mahkemede yargılanması düşünülen kişilerdir. (B) sınıfındakiler, «hafif suçlular» olarak görülmektedirler. Sonuncu (C) sınıfı içindekiler ise, hemen hemen suçsuz sayılmaktadırlar. Hiç değilse şimdilik. Demek oluyor ki, bu ayrıma göre, 54 kişiden ancak ilk 16 kişi Müttefiklerarası Mahkemece yargılanıp cezalandırılacaklardır. Ötekilerin cezalandırılacakları kesin değildir. Türkiye'deki gelişmeler İngilizlerin aleyhine döndükçe ve bir mahkeme kurulması söz konusu edildikçe, sürgünleri sınıflandırma gereği duyulmaktadır. Yalnız İngiliz Yüksek Komiseri, bu sınıflamayı kesin saymamaktadır. Sadece Londra'nın vereceği karara yardımcı olabilmek düşüncesiyle böyle bir ayrım yaptığını söylemektedir ([25]).

Yine Aralık 1919'da İngiliz Başsavcılığı 37 kişilik bir suçlu listesi hazırladı. Bunlar, İngiliz savaş tutsaklarına kötü davranmaktan, dolayısıyla kara savaş hukukunu çiğnemiş olmaktan ötürü yargılanması düşünülen kişilerdi. Ankara, Musul, Nusaybin tutsak kamplarında, Seraskerlik Cezaevinde, Taşkışla Hastanesinde görev yapmış bazı Türk subayları bu listeye alınmışlardı. Listede adları geçen subaylardan bazıları Malta'ya sürülmüş bulunmaktaydı. Ama sürülmemiş, daha doğrusu İngilizlerin eline geçmemiş subayların da listede adları geçiyordu. Sözgelişi Enver Paşa, listenin başındaydı. İngiliz Başsavcılığı bu listenin büyüyebileceğini de söylüyordu. Kut-el-Amara ile Rasülayn arasında İngiliz tutsaklarını yürütmüş olan, fakat henüz adları saptanmamış bulunan subayların da bu listeye alınacakları belirtiliyordu.

(24) **F. O. 371/4175/163689** - De Robeck'ten Curzon'a rapor. İstanbul, 6.12.1919, No. 2279/R/1315 D.
(25) **ibid.**

İngiltere Başsavcılığına bağlı olarak kurulan «Savaş
larını Araştırma Komitesi», yukarıda anılan 37 kişilik l
İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiserliğinin raporlarına da
rak hazırlamıştı. Ama bunlar hakkında da Başsavcılığın
yeterince suç delili yoktu. 2 Ocak 1920 günü, İngiliz Sav
Bakanlığı, Dışişleri Bakanlığına başvurdu. Gerek bu 37 kişi
rek öteki Malta sürgünleri hakkında Yüksek Komiserlikçe
hazırlanmasını, suçluluk derecelerinin saptanmasını, yani
nıflama yapılmasını rica etti. İngiliz Savunma Bakanlığı
sürgünlerini (A) listesi olarak adlandırmaktadır. Öteki 37
ise (B) listesi diye nitelendirmektedir. (A) listesindekilere
olarak «Siyasal Suçlular», (B) listesindekilere ise «Savaş
ları» adı verilmiştir (26). Başka türlü söylemek gerekirse,
Yüksek Komiserliğinin (A), (B), (C) ayrımı ile İngiliz Sav
Bakanlığının (A) ve (B) ayrımı birbirlerini hiç tutmamak
Yüksek Komiserlik bu sınıflamayı, suçların ağırlığına
«Ağır Suçlu», «Hafif Suçlu» ve «Suçsuz» diye yaparken,
liz Savunma Bakanlığı «Siyasal Suçlu», «Savaş Suçlusu» di
sınıflama yapmaktadır.

1920 yılına girilirken durum kısaca şudur : Gerek
ye'deki gelişmeler, gerek Uluslararası Mahkeme hazırlığı d
sıyla İngiliz makamları, Malta sürgünlerini bir süzgeçten
mek gereğini duymaktadırlar. Sınıflamalar yapmaktadırlar.
henüz kesin bir kanıya varabilmiş değillerdir. Sürgünlerin
larını ispatlamak pek zor görünmektedir. 1920 yılı içinde
giliz makamları sürgün ya da suçlu listeleri üzerinde uzun
oynayacaklardır.

Sevr'e Doğru

Türkiye'ye dikte edilecek Sevr Barış Antlaşmasında,
lu Türklerin» Müttefiklerarası Mahkemede yargılanmaların
gören bir bölüm yer alacaktı. Antlaşma hükümlerine dayanı
yalnız Malta sürgünleri değil, henüz yakalanamamış ve İn
lerin eline geçmemiş daha birçok kişinin de yargılanması
nülüyordu. Bu gibi kişilerin Müttefiklere teslimi istenecek

(26) **F. O. 371/4175/170560** - War Office'den Foreign Office'
zı. Londra, 2.1.1920, No. 0103/3/883. M I. 6. Ek listeler.

Sevr Antlaşmasının imzalanmasından aylarca önce, antlaşma gereğince kimlerin Müttefiklere teslim edilmelerinin isteneceği saptanmaya başlandı. Yeniden kara listeler hazırlandı. 12 Şubat 1920 günü İngiliz Yüksek Komiserliği, Hükümetinin talimatına uyarak, Londra'ya üç kara liste sundu :

A — İngiliz savaş tutsaklarına zorbalık edenler : 18 kişi.
B — Türkiye Hıristiyanlarına zorbalık edenler : 130 kişi.
C — Mütareke anlaşmasını çiğneyenler : 9 kişi (27).

Bu 157 kişi, Sevr Barış Antlaşması imzalandıktan sonra Müttefiklerce teslim alınacak ve yargılanacaktı. Barış antlaşması imzalanmadan önce listelere yeni adlar eklendi. 16 Mayıs 1920 günü İngiliz Yüksek Komiserliği, (B) listesine 17 kişiyi daha kattı ve bu liste 147 kişilik oldu. Üç listenin toplamı 174 kişiye yükseldi (28). Antlaşma imzalanıncaya kadar ve ondan sonra daha kimlerin kara listelere geçirilip Müttefiklere teslim edilmelerinin isteneceği belli değildi. Herhalde 174 yeni «suçluyla» yetinmeyecekti.

Müttefikler arası mahkeme önünde yargılanmak niyetiyle hazırlanan bu yeni kara listelerde adları geçenleri burada teker teker sıralamak sıkıcı olabilir. Yalnız bir fikir vermek amacıyla bazılarının adlarını anmak yeterli olsa gerek.

Mütarekeyi çiğnemek suçuyla yargılanmak istenenler, yani (C) listesinde adları geçenler sırayla şunlardır:

Cemal Paşa (Mersinli) — Harbiye Nazırı.
Cevat Paşa (Çobanlı) — Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi.
Mustafa Kemal Paşa (Atatürk) — Millî Hareketin lideri.
Haydar Bey : Kürtleri İngilizlere karşı kışkırtmış olan Mustafa Kemal Paşa'nın emirlerine uymuştur.
Kâzım Karabekir Paşa — 15. Kolordu Kumandanı.
Ali Fuat (Cebeci) — 20. Kolordu ve Garbî Anadolu Kuvvayı Milliye Kumandanı.
Yakup Şevki Paşa (Subaşı) — Eski 9. Ordu Kumandanı.
Halit Bey (Deli Halit Bey).
Ömer Lütfi Bey.

(27) **F. O. 371/5089/E. 1346** - De Robeck'ten Curzon'a. Yazı. 12.2.1920, No. 217.
(28) **F. O. 371/5090/E. 5746** - De Robeck'ten Curzon'a. Yazı. 16.5.1920, No. 702.

Türkiye Hıristiyanlarına zorbalık suçuyla yakalanıp yargılanmak istenen (B) listesinde 12 mebus yer almaktadır. Şöyle ki:

Harput Mebusu Hacı Mehmet Efendi,
Erzincan Mebusu Sağırzade Halet Bey,
Kırşehir Mebusu Hamitli Rıza Bey,
Muş Mebusu Hacı İlyas Efendi,
Malatya Mebusu Haşim Bey'in oğlu Mehmet Bey,
Dersim Mebusu Mehmet Nuri Bey,
Şeyhülislam Musa Kâzım Efendi,
İzmir Mebusu ve «Yeni Gün» gazetesi sahibi Yunus Nadi Bey,
Erzurum Mebusu Seyfullah Bey,
İstanbul Mebusu Adnan Bey (Adıvar),
Antep Mebusu Ali Cenani Bey,
Harput Mebusu Baboş Mustafa Bey.

Aynı (B) listesinde çeşitli rütbelerde subaylar da bulunmaktadır. *Yıldırım Orduları Kurmaybaşkanı Albay Bahaettin Bey, Harbiye Nezareti İkinci Kurmaybaşkanı Albay Behiç Bey, Genelkurmay Başkanlığında Albay İsmail Hakkı Bey, Enver Paşa'nın kardeşi Nuri Paşa,* Samsun kırımından sorumlu tutulan *Rifat Paşa, Küçük Talât Bey,* Erzurum ve Batum kırımından sorumlu tutulan *Vehbi Mehmet Paşa, eski 11. Kolordu Komutanı ve Harput Vali Vekili Süleyman Faik Paşa* gibi. Ünlü *Eşref Kuşçubaşı* ile *Topal Osman* da bu listede yer alıyorlardı.

(B) listesinde en çok idarecilerin adları bulunmaktadır. Vali, mutasarrıf, kaymakam gibi idare amirleri listeyi doldurmaktadır. Damat Ferit Paşa'nın son sadrazamlığı sırasında, 8 Ağustos 1920 günü İstanbul'da idam edilen Nusret Bey de bu listenin 94. sırasında bulunmaktadır. Daha sonra yakalanıp Malta'ya sürülen *Bitlis Valisi Mustafa Abdülhalik Bey (Renda), Kastamonu Valisi Âtıf Bey, Van Valisi Tahsin Bey, Bitlis Valisi Haydar Bey* gibi bir derece tanınmış idare amirlerinden başka, adları pek duyulmamış birçok mutasarrıf ve kaymakam da listede sıralanmaktadır. Az sayıda yargıç, savcı, cezaevi müdürü, belediye başkanı, jandarma komutanı gibi kişilerle «Hıristiyanlara zorbalık» suçuyla arananlar da yargılanacaklar arasında yer almaktadır ...

(C) listesinde adları geçenler ve İngiliz savaş tutsaklarına kötü davranmakla suçlananlar ise çoğunlukla küçük rütbeli subaylardır. Bunlar, savaş yıllarında tutsak kamplarında görev

yapmışlar, tutsakların Kutelamara'dan Anadolu'ya taşınmasında ve muhafazasında hazır bulunmuşlar, bu yüzden İngilizlerin kara listesine girmişlerdir.

Sevr Antlaşması imzalandıktan sonra bütün bu insanların Müttefiklere teslim edilmeleri istenecekti. Teslim alınabilenler Müttefiklerce yargılanacaklardı.

Bu listeler Londra'ya ulaşınca İngiltere Dışişleri Bakanlığının yorumu şöyle olmuştur : «(A) listesindekiler yeni değildir, bunlar, yargılanmak üzere İngiltere Başsavcılığında kurulan Savaş Suçlularını Araştırma Komitesince, zaten saptanmıştı. (B) listesindekiler yenidir. Hiç kuşku yok ki, bunlar, Yüksek Komiserliğin Ermeni-Rum Şubesinin yeni araştırmaları sonucudur. (C) listesi ise, bizim daha önce istifaya zorladığımız Harbiye Nazırı ile Genelkurmay Başkanını da kapsamaktadır.

«Türklerin herhangi bir kimseyi teslim etmelerini bekleyemeyiz. Pratik yol, bunlar içinden yakalayabileceğimiz kadarını yakalamaktır ...» denir (29).

Gerçekten İngilizler bu yolu tutarlar. Özellikle İstanbul'un işgalinden sonra, 1920 yılı içinde yeniden birçok kişiyi yakalayıp Malta'ya sürerler. Yakalananlar ve Malta'ya sürülenler arasında, bu kara listelerde adları geçenlerden bazıları da bulunmaktadır. Sevr Antlaşması imzalandıktan sonra İngiliz Yüksek Komiseri, şunları yazar :

> *«(B) listesinde sıralanmış 130 (30) kişiden şimdiye kadar 19-20 kadarı tutuklandı, 1 tanesi Türk Sıkıyönetim Mahkemesince asıldı, 2 tanesi öldü. Yakalananlar arasında Binbaşı Burhanettin Hakkı Bey ile Mehmet Rifat Bey de bulunuyor. Bunlar (B) listesinin 23 ve 102 sıra numaralarında kayıtlıydılar, şimdi burada askerî cezaevindedirler. Artık barış antlaşması imzalandığına göre, Burhanettin Hakkı Bey'i Malta'ya sürmek için masraf etmektense kendisini Türkiye'de tutmayı 19 Ağustos günü Başkomutana önerdim. Başkomutan, 29 Ağustosta, Binbaşı B. Hakkı Bey'i Malta'ya sürmeyi yeğ tuttuğu karşılığını verdi.*
>
> *Bu görüşmeler karşısında... Sevr Antlaşmasının 230. maddesi gereğince yargılanacak kişiler için öngörülen*

(29) **F. O. 371/5089/E. 1346** - Foreign Office'in notu.

(30) B listesi 130 kişilik değil, 147 kişiliktir. De Robeck, listeye sonradan eklediği 17 kişiyi unutmuş gibi davranıyor (B.N.Ş.).

mahkemenin nerede ve ne zaman kurulacağının bildirilmesini... rica ederim.

Eğer bu mahkeme İstanbul'da kurulacaksa, daha fazla kimseyi Malta'ya sürmek hem ekonomik olmaz, hem de gereksizdir sanırım.» (31)

İngiliz Yüksek Komiserliği, Sevr Antlaşması gereğince, yargılanacak kişilerin listelerini hazırlamış, yakalatabildiklerinin çoğunu Malta'ya sürmüştü. Şimdi Müttefiklerarası Mahkemenin kurulmasını bekliyordu. Mahkeme Malta'da mı, İstanbul'da mı kurulacaktı? Ne zaman kurulacaktı? Amiral de Robeck'in kafasını kurcalayan soru buydu. Amiral, Sevr Antlaşmasının yırtılıp atılabileceğini pek düşünmüyordu.

Sevr Antlaşması

Sevr Antlaşmasının hazırlandığı aylarda İngiliz parlamenterleri de zaman zaman Malta sürgünleri ve genellikle «Suçlu Türkler» konusuyla ilgileniyor, Hükümete sorular soruyorlardı. Üzerinde durdukları, «Suçlu Türklerin» cezalandırılıp cezalandırılmayacağı, bu amaçla bir mahkeme kurulup kurulmayacağı noktalarıydı.

4 Mart 1920 günü, İngiliz Avam Kamarasında bu konuda kısa bir görüşme yapıldı. Mebuslardan Yarbay Walter Guiness, Malta sürgünlerinin yargılanmalarının düşünülüp düşünülmediğini Dışişleri Bakanına sordu. Bakan adına Sir H. Greenwood, «bu sorun görüşülmektedir» diye karşılık verdi. Yüzbaşı Redmond adlı bir başka milletvekili konuyu biraz daha açmak istedi. «*Bu Türkler yargılanacaklar mı?*» diye sordu. Sir H. Greenwood, «*evet*» diye karşılık verdi. P. Billing adlı bir üçüncü parlamenter, «*İstanbul'da Türk mahkemesi önünde mi yargılanacaklar?*» diye konunun üzerine gitti. Dışişleri sözcüsü, kesin bir şey söylemedi, «*bu sorun görüşülmektedir*» diye tekrarlamakla yetindi. O gün konu o kadarla kaldı (32).

Dört ay sonra, 5 Temmuz 1920 günü, Malta sürgünlerinin yargılanmaları konusu yeniden İngiliz Parlamentosuna getiril-

(31) **F. O. 371/5090/E. 11651** - De Robeck'ten Curzon'a. Yazı. İstanbul, 9.9.1920, No. 1263/W/2178.

(32) **F. O. 371/5089/E. 1054** - 4.3.1920 günlü Avam Kamarası görüşmeleri.

di. Sir H. Norman, «*Savaş yasalarını çiğnemekle suçlanan Malta'daki Türk tutsakları hangi mahkeme önünde yargılanacaklardır?*» diye sordu. Mr. Bonar Law, «*buna henüz cevap verebilecek durumda olmadığını*» söyledi. Sir J. Butcher, «*Türkiye ile imzalanacak barış antlaşmasında, Türk savaş suçlularının teslim edilmelerini öngören maddeler var mı?*» diye sordu. Mr. Bonar Law, «evet, var» diye karşılık verdi (33).

Gerçekten 10 Ağustos 1920 günü imzalanan Sevr Barış Antlaşmasında bu konuyla ilgili olarak beş maddelik ayrı bir bölüm yer almaktaydı (Bölüm VII, madde 226-230). Bu maddelere göre, Türk savaş suçluları Müttefik askerî mahkemelerince yargılanacaklardı. Osmanlı devleti, Müttefik askerî mahkemelerinin yargı yetkilerini, yani Osmanlı yurttaşlarını yargılamalarını kabul ediyordu. Daha önce Türk mahkemelerinde yargılanmaya başlanmış kimseler de Müttefik askerî mahkemelerine yollanacaklardı. Osmanlı Hükümeti, Türk savaş suçlularını Müttefiklere teslim etmeyi de yükleniyordu (Madde 226). Savaş suçluları deyimiyle, «savaş yasalarıyla törelerine karşı suç işlemiş kişiler» kastediliyordu. Açıkça söylenmemekle birlikte, Müttefik savaş tutsaklarına kötü davranmış olanlardı bunlar.

Osmanlı devleti, yalnız Müttefiklerin isteyecekleri sanıkları teslim etmekle kalmayacak, bunların suçlanmalarına yarayacak belge ve bilgileri de Müttefiklere verecekti (Madde 227).

Bunlara benzer maddeler, Almanya, Avusturya ve Bulgaristan ile imzalanmış barış antlaşmalarında da vardı. Yalnız Türkiye ile yapılan barış antlaşmasının maddeleri daha ağırdı. Sevr Antlaşmasının 230. maddesi, «savaş sırasında kırım (katliam) suçu işlemiş olanların», başka bir deyimle Ermeni sürgününden sanık olanların da Müttefiklere teslim edileceklerini öngörüyordu. Bunlar, Müttefiklerce kurulacak bir özel mahkemede yargılanacaklardı. Bu mahkemenin nerede, nasıl kurulacağını Müttefikler kendileri kararlaştıracaklar ve Osmanlı Hükümeti bu mahkemeyi tanıyacaktı. İleride Milletler Cemiyeti özel bir mahkeme kurarsa, Müttefikler, suçlu Türkleri o mahkemeye vereceklerdi...

İngilizlerin niyeti, Türk siyasî suçlularını da yargılamaktı. Sevr'in 230. maddesinde öngörülen Müttefiklerarası Mahkeme, aslında siyasî suçluları yargılayacaktı. Malta sürgünlerinin ço-

(33) **F. O. 371/5090/E. 7852** - 5.7.1920 günlü Parlamento görüşmeleri.

ğunun da bu mahkemece yargılanıp cezalandırılması düşünülüyordu.

Sevr Antlaşması imzalandıktan sonra İngiliz Hükümeti, Müttefiklerarası mahkemeyi bir an önce kurdurmak için çalışmalara başladı. 29 Eylül 1920 günü İngiltere Dışişleri Bakanlığı, İngiliz Başsavcılığına başvurdu. İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiserliğinin, Müttefik Mahkemesinin nerede ve ne zaman kurulacağını sorduğunu da bildirerek şöyle dedi :

«Lord Curzon, Türk Barış Antlaşması'nın (Sevr'in) 230. maddesi uyarınca, kırımdan sorumlu kişilerin yargılanmaları hakkında bilgi rica etmektedir.» (34)

Yalnız, «kırım suçluları» denmekle birlikte, bu maddeye göre Malta sürgünlerinin çoğundan başka, ayrıca kara listeye geçirilen 174 kişinin de yargılanmak istendiği, bu bölümde görülmüştü. Bu 174 kişinin içinde Mustafa Kemal Paşa (Atatürk), Kâzım Karabekir Paşa ve Ali Fuat Paşa (Cebesoy) gibi Türk Kurtuluş Savaşının liderleri de vardı. Sevr Antlaşmasının 230. maddesi Türkiye'ye özgüydü. Buna benzer bir madde, Versailles, Saint Germain ve Neuilly Barış Antlaşmalarında yoktu. Aslında «kırım suçlusu» kisvesi altında, Türk Kurtuluş Savaşının büyük başları da Müttefik Mahkemesi önünde sanık sandalyesine oturtulacaklardı. Niyet buydu. Ama...

Türkiye'deki olaylar İngilizlerin umdukları gibi gelişmiyordu. Türk Kurtuluş Savaşı, artık önüne geçilmez bir güce ulaşmıştı. Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti, Sevr Antlaşmasını tümüyle yırtıp atmıştı. İngiliz Başsavcılığı, Lord Curzon'dan daha akıllıca Türkiye'deki gelişmeleri değerlendiriyordu. Lord Curzon'un, Türk suçlularını yargılayacak Müttefik mahkemesinin nerede ve ne zaman kurulacağı yolundaki sorusuna İngiliz Başsavcılığı 15 Ekim 1920 günü kısa, ama anlamlı bir karşılık verdi :

«Türk Barış Antlaşması'nın bugünkü durumu karşısında soruya bir karşılık verme olanağı şimdilik yoktur» dedi (35).

İngiliz Başsavcılığı, İngiliz diplomatlarına ve askerlerine ders veriyordu âdeta : Sevr Barış Antlaşması imzalanmış olmak-

(34) **F. O. 371/5090/E. 11651** - İngiltere Dışişleri Bakanlığından Başsavcılığa yazı. Londra, 29.9.1920, No. 11651.

(35) **F. O. 371/5090/E. 12773** - Başsavcılıktan İngiliz Dışişleri Bakanlığına karşılık. Londra, 15.10.1920.

la birlikte, henüz onaylanmamış ve yürürlüğe girmemişti. Bu durumda Sevr Antlaşmasına dayanılarak bir Müttefik Mahkemesi kurulması ve Türk yurttaşlarının bu mahkeme önünde yargılanmaya başlanması şekil bakımından bile hukuka dayandırılamayacaktı. Öyleyse Başsavcılık susmayı yeğ tutuyordu.

Başsavcılığın bu görüşü İstanbul Yüksek Komiserliğine de iletildi. Ama Yüksek Komiserlik, sanki Sevr Antlaşması yürürlüğe girecekmiş ve Müttefik Mahkemesi kurulup Türkleri yargılayacakmış gibi çalışmalarını sürdürdü. 24 Kasım 1920 günü, İngiltere'nin yeni İstanbul Yüksek Komiseri Sir Horace Rumbold, Malta sürgünleri konusunda Londra'ya bir rapor sundu. Sürgünlerden 58 kişinin, Sevr Antlaşmasının 230. maddesi gereğince kurulacak Müttefik Mahkemesince kesinlikle yargılanmaları gerektiğini bildirdi. Bunların numara sırasına göre adları şöyledir :

2667 Ali İhsan Paşa (Sâbis), 2686 Sâbit Bey, 2687 Veli Necdet Bey, 2690 Cevdet Bey, 2692 İsmail Canbulat Bey, 2696 Nevzat Bey, 2698 Fazıl Berkî Bey, 2701 İbrahim Bedrettin Bey, 2704 Macit Bey, 2706 Hoca Rifat Efendi, 2712 Hilmi Bey, 2718 Zekeriya Zihni Bey, 2719 Ahmet Muammer Bey, 2723 Gani Bey, 2724 Ahmet Bey, 2732 Süleyman Numan Paşa, 2733 Memduh Bey, 2735 İbrahim Pirzade Bey, 2736 Ahmet Nesimi Bey, 2737 Faik Bey, 2738 Şükrü Bey (Kaya), 2743 Arif Feyzi Bey, 2752 Fahrettin Paşa (Türkkan), 2755 Sait Halim Paşa, 2756 Mithat Şükrü Bey (Bleda), 2758 Mahmut Kâmil Paşa, 2760 Halil Bey (Menteşe), 2761 Mustafa Kemal Bey (Kara Kemal), 2762 Ali Münif Bey, 2763 Ahmet Şükrü Bey, 2764 Ahmet Ağaoğlu, 2768 Yusuf Çavuş ibn Nuri Bitlisî, 2774 Tahsin Bey, 2789 Hilmi Abdülkadir Bey, 2790 Eczacı Mehmet, 2792 Rafet Paşa, 2795 Mehmet Kâmil, 2796 Acenta Mustafa, 2798 Mustafa Reşat, 2799 Hacı Ahmet Bey, 2800 Mustafa Abdülhalik Bey (Renda), 2801 Basri Bey, 2804 Murat Bey, 2805 Ali Cenani Bey, 2806 Andavallı Mehmet, 2807 Süleyman Faik Paşa, 2808 Ali Nazmi, 2809 Nazım Bey, 2810 Hoca İlyas Sami Bey (Muş), 2811 Âtıf Bey, 2812 Süleyman Necmi Bey, 2813 Safvet Osman Bey (?), 2814 Burhanettin Hakkı Bey, 2815 Mehmet Rıfat Bey, 2816 Mehmet Nuri Bey, 2817 Mehmet Ali Bey, 2818 Cemal Oğuz Bey, 2819 Adil Ahmet ([36]).

(36) **F. O. 371/5091/E. 15116** - Horace Rumbold'tan Curzon'a. Rapor. İstanbul, 24.11.1920, No. 1552/W/3662.

Malta sürgünlerinin bir kısmı İngiliz Yüksek Komiserliğince yakalatılmıştı, bir kısmı ise İngiliz Başkomutanlığınca tutuklanmış ve sürülmüşlerdi. Yani Başkomutanlığın ayrı, Yüksek Komiserliğin ayrı listeleri vardı. Yukarıdaki 58 kişi, Yüksek Komiserliğin listesinden seçilmiş olanlardı. İngiliz Başkomutanı General Harington da kendi listesini gözden geçirdi. Sevr Antlaşmasının öngördüğü Müttefik Mahkemesince yargılanacak sürgünleri ayırdı. General Harington'un yargılanmasını istediği sürgünler de şunlardı :

2680 Albay Ahmet Tevfik Bey, 2694 Yüzbaşı Cemal Bey, 2700 Albay Ahmet Cevat Bey, 2707 Binbaşı Mazlum Bey, 2741 Yakup Gallus, 2745 Yüzbaşı Tahir Bey, 2772 Cemal Paşa (Mersinli), 2773 Cevat Paşa (Çobanlı), 2774 Tahsin Bey, 2777 Albay Şevket Bey, ve 2803 Yakup Şevki Paşa (Subaşı) [37].

Yüksek Komiser bu listeye iki de gazeteci ekledi :

2785 Celâl Nuri Bey (İleri) ve 2787 Ahmet Emin Bey (Yalman) [38].

Toplam olarak 70 sürgün yargılanmak üzere seçilmişti. Bu sayıya, yakalanmamış ve sürülmemiş olan 170 kadar kişiyi de eklemek gerekir. Atatürk'ün de içinde bulunduğu bu 170 kişi, Müttefik Mahkemesinde yargılanmak niyetiyle kara listeye geçirilmişti. Bunların Müttefiklere teslimi Sevr Antlaşmasına göre İstanbul Hükümetinden istenecekti.

Kısacası İngilizler, Sevr Antlaşmasının 230. maddesi gereğince 240 kadar Türkü Müttefiklerarası Mahkemede yargılatmayı planlamışlardı. Bunlardan 70 kişi zaten Malta'daydı, ötekilerini ise henüz ele geçirememişlerdi. 1921 yılına girilirken İngilizlerin tasarıları kısaca buydu: Müttefiklerarası Mahkeme kurulacak ve «suçlu» Türkler bu mahkeme önünde yargılanacaklardı.

Delil Toplama Sorunu

İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiserliği, Malta sürgünlerinden 70, sürgünler dışından 170 kadar kişiyi yargılatmak için

(37) **F. O. 371/6499/E. 846** - Harington'dan Rumbold'a yazı. İstanbul, 7.1.1921.

(38) **ibid.** Rumbold'dan Curzon'a yazı. İstanbul, 12.1.1921, No. 47 (297).

seçmişti, ama bunlar hakkında iddia dosyalarını, suç delillerini hazırlayıp Londra'ya göndermemişti. Oysa asıl önemli konu buydu. Bu kimseler hangi dosyalar, hangi iddialarla Müttefik Mahkemesi önüne yollanacaklardı? İddia makamı kim olacaktı? İngiliz Başsavcılığı mı, Yüksek Komiserlik mi?

İngiliz Başsavcılığı bu konudaki görüşünü daha Ağustos 1920'de açıklamıştı. Başsavcılık 4 Ağustos 1920 günü, İngiliz Hükümetine bir muhtıra sundu. Malta sürgünlerini üç sınıfa ayırdı:

«1 — Siyasî suçlular,
2 — Sürgün, yağma ve kırım suçluları,
3 — İngiliz savaş tutsaklarına kötü davranmaktan sanık olanlar.»

Bu üç sınıf suçtan yalnız sonuncu sınıf Başsavcılığı ilgilendiriyordu. Gerçekten Başsavcılık, sadece İngiliz savaş tutsaklarına kötü davranmaktan sanık olanların kendi yetkisi içinde olduğunu Hükümete bildirdi. Eldeki delillere göre yalnız 8 sürgün, tutsaklara kötü davranmaktan dolayı Müttefik Mahkemesine verilebilecekti. Başsavcılık, öteki sürgünler hakkında delil toplamak, iddianameler hazırlamak görevinin Yüksek Komiserliğe düştüğünü söyledi. «Tutuklamalar Yüksek Komiserin talimatıyla yapıldığına göre, kendisinin elinde, kuşkusuz, tutuklular aleyhinde deliller de vardır» dedi ([39]).

Bundan sonra aradan aylar geçti. Türkiye'de hızlı gelişmeler oldu. Türk orduları doğuda Ermenilere karşı, batıda İnönü'de zaferler kazandılar. Ankara Hükümeti Londra Konferansına çağırıldı. Bu konferansta Anadolu'daki İngiliz tutsaklarına karşılık, Malta'daki bazı Türk sürgünlerinin salıverilmesi konusu da ele alınacaktı. Ama İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiserliğinden beklenen iddianameler, suç delilleri hâlâ gelmemişti. Hangi sürgünlerin serbest bırakılabileceği, hangilerinin kurulacak Müttefik Mahkemesine yollanmak üzere Malta'da tutulacağı kesinlikle belli değildi.

Londra Konferansı arifesinde sürgünler de Malta Valisini sıkıştırmaya, hangi suçlardan dolayı sürgün edildiklerini daha ısrarla sormaya başlamışlardı. Malta Valisi Mareşal Plumer de ilk kez bu sırada Londra'yı ciddî olarak sıkıştırdı. Sürgünlerin

(39) **F. O. 371/5090/E. 9934** - İngiltere Başsavcılığının İngiliz Hükümetine muhtırası, Londra, 4.8.1920.

suçları hakkında bilgi istedi. 12 Şubat 1921 günü Londra'ya şunları yazdı:

«Halen burada (Malta'da) 115 tutsak var. Bunların çoğu prens, nazır, general, vali, mebus vb. gibi yüksek sosyal sınıflardan olan kimselerdir. Kimileri iki yıla yakındır, kimileri de bir yıl ile birkaç aydan beri tutuklu-dur...

Bu tutsaklar suçlarını bilmiyorlar. Uğradıkları bu muameleyi İngiliz adalet ilkeleriyle bağdaştıramadıklarını durmadan bana bildiriyorlar ...

Tutsaklardan bazıları, tutsaklara kötü davranmak, kırım, sürgün gibi suçlardan ötürü yargılanmak üzere buraya gönderilmişlerse de, kendileri sık sık bana başvurarak, İngiliz ilkelerine göre, suçları ispat edilinceye kadar suçsuz sayılmaları ve ona göre muamele görmeleri gerektiğini söylüyorlar. Türkiye'de, karşı partilerce, Rumlar ve Ermenilerce, siyasal ve kişisel nedenlerle sık sık bu gibi suçlamalar (iftiralar) görüldüğünü belirtiyorlar. Kendilerinin bugünkü durumlarına, Türkiye'deki İngiliz makamlarının hizmetinde bulunan Ermenilerle Rumların sebep olduklarını ekliyorlar.

Bakanlara, parlamenterlere ve başka kişilere gönderdikleri dilekçelerinin karşılıksız kaldığından ve kendi kendilerini savunma olanaklarının kendilerine tanınmadığından yakınıyorlar ... Aleyhlerindeki delillerin özetini ya da hiç değilse ne ile suçlandıklarının kendilerine bildirilmesini istiyorlar ki, bunlara belki karşılık vereceklerdir.

Barış antlaşmaları onaylanmadan önce salıverilen ve yurtlarına geri gönderilmiş bulunan Alman, Avusturyalı ve Bulgar savaş suçlularının durumlarıyla kendi durumlarını çelişkili buluyorlar. Bu politikayı dinî bir zulüm olarak görüyorlar ve bunun yalnız Yakındoğu'da değil, tüm İslam dünyasında da yankıları olacağını ileri sürüyorlar.

Bu durumda şunları öneririm:

a) Bazı mahpusların serbest bırakılabileceği yolundaki Yüksek Komiserliğin 9 Aralık 1920 günlü tavsiyelerinin hemen uygulanması.

b) «A» sınıfındaki sürgünlerin hangi suçla yargılanacaklarının ve delillerin özetinin, uygunsa, kendilerine bildirilmesi.

c) Bu tutsakların ne zaman yargılanacaklarının bildirilmesi ...» (40)

Malta Valisi, bunları söyledikten sonra, İstanbul'a bir subay gönderip sürgünlerin görüşlerini ve durumlarını İngiliz Yüksek Komiserliğine anlatmayı da önerdi. Raporun bir örneği Yüksek Komiserliğe de yollandı.

Yine tam Londra Konferansı arifesinde, İngiltere Başsavcılığı da delil toplama konusuna Dışişleri Bakanlığının bir kez daha dikkatini çekti. Başsavcılık, 8 Şubat 1921 günü, Dışişleri Bakanlığına gönderdiği bir yazıda, «daha fazla gecikmeye meydan verilmemesi için, yerli Hıristiyanlara zulüm yapmak suçundan yargılanacak Türk sürgünleri aleyhinde delil toplanmasının Yüksek Komiserlikten istenmesini» rica etti. Başsavcılık makamı olarak yalnız sekiz savaş suçlusu ile ilgilendiklerini (41), bunlar dışında kalan ve yargılanması istenen öteki sürgünler aleyhinde delil toplanmasının Yüksek Komiserliğe düşeceğini hatırlattı (42).

İki yönden gelen bu baskılar ve sürgünlerin değiş tokuş olasılığı karşısında, İngiliz Dışişleri Bakanlığı, 16 Şubat 1921 günü Yüksek Komiserliğe talimat verdi. Yargılanacak sürgünler aleyhindeki suç delillerinin ve iddianamelerin bir an önce hazırlanıp gönderilmesini istedi (43).

---

(40) **F. O. 371/6499** - Malta Valiliğinden Sömürgeler Bakanlığına Rapor. Valetta, Malta, 12.2.1921, No. 11834/1678(A).

(41) İngiliz savaş tutsaklarına kötü davranmakla suçlanan bu sekiz kişinin adları ve Malta'daki sürgün numaraları şöyledir :

2679 — Tevfik Mehmet Bey,
2680 — Ahmet Tevfik Bey,
2694 — Cemal Bey,
2700 — Ahmet Cevat Bey,
2707 — Mazlum Bey,
2710 — Hakkı İbrahim Bey,
2732 — Süleyman Numan Paşa,
2745 — Tahir Bey.

(42) **F. O. 371/6499/E. 1801** - İngiliz Başsavcılığından Foreign Office'e. Yazı. Londra, 8.2.1921.

(43) **F. O. 371/6499/E. 1801** - Curzon'dan Rumbold'a. Yazı. Londra, 16.2.1921, No. 153.

Dağ Bir Fare Doğuruyor

«Parturiunt montes, nascetur ridiculus mus». Yani : «*Bir dağın doğumu beklenirken gülünç bir fare doğdu.*» Horatius'un bu mısraı (Ars poetica) Türk «harp suçlularının» takibatı için yazılabilir.

Gotthard JAESCHKE,
Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri, s. 172.

Malta sürgünleri aleyhinde delil toplanması, gerçekten tam anlamıyla «Dağın bir fare doğurmasına» benzer. Gülünç ve hazin. İngilizler gülünç duruma düşerler. Hazin olan da hukuk kurallarıyla pervasızca alay edilmiş olmasıdır.

10 Mart 1921 günü, önce General Harington, Malta'da sürgün bulunan beş Türk komutanı aleyhindeki delilleri Londra'ya teller. Bu komutanlar, İngiliz Başkomutanlığınca yargılanmak üzere ayrılmış olanlardı. Suçlar şöyle sıralanmıştır :

2772 Cemal Paşa (Mersinli) : Harbiye Nazırı bulunduğu sırada, «Milliyetçi ordu için asker toplanmasına yardım etmiş olmakla» suçludur. Yani Paşa, Mondros Mütarekesinin 5. ve 20. maddelerini çiğnemiştir.

2773 Cevat Paşa (Çobanlı) : «Sınır boyundaki göçebe kabileleri Müttefiklere karşı silahlı direniş için örgütlemeye kalkışmaktan» sanıktır.

2777 Şevket Bey'in suçu, «Akbaş cephaneliği baskını sırasında Çanakkale Komutanı bulunmuş olması»ydı.

2803 Yakup Şevki Paşa (Subaşı) : Kars telsiz istasyonunun yıkılmasıyla ilgili görülüyor ve ayrıca «Kars Şûrası önünde Müttefikler aleyhinde ateşli söylevler vermiş olmakla» suçlanıyordu (44).

Hepsi bu kadar!

General Harington, aynı telgrafında şunları da ekler : Cemal ve Cevat Paşalar aleyhindeki deliller, «karşı casusluk çalışmalarıyla toplanmıştır. Bu delillerin mahkemece kabul edilebileceği çok kuşkuludur. Çünkü delillerin kaynağının açıklanması siyasal bakımdan olanaksızdır.» (45)

---

(44) **F. O. 371/6499** - Harington'dan İngiltere Savunma Bakanlığına şifre tel. İstanbul, 10.3.1921, No. I. 9922.

(45) **ibid.**

2774 Hasan Tahsin Bey ile İngiliz Başkomutanlığının sürdürdüğü öteki subaylar aleyhinde ise, gizli ajanlar aracılığıyla bile hiçbir delil bulunamamıştır.

Bu, tam bir fiyaskodur.

Komutanları bu sözde suçlarla mahkûm ettirmek şöyle dursun, Müttefik Mahkemesi önüne yollamak bile, hukuksal açıdan bir skandal olacaktır. İngilizler bunu göze alamazlar. Ama bu sürgünleri hemen salıvermek de İngilizlere ağır gelir. Mademki suçsuzdular, neden yakalanıp sürüldüler ve niçin bu kadar uzun süre Malta'da tutuldular? Suçlu idiyseler neden mahkemeye yollanmadılar? İngilizler, hukuksal bakımdan bu soruları cevaplandırabilecek durumda değillerdir. Bir yıl sonra suçsuz oldukları itiraf edilen Genelkurmay Başkanı Cevat Paşa neden bir cani gibi ellerine kelepçe vurularak götürüldü? Harbiye Nazırı Cemal Paşa, neden bir eşkıya gibi evi basılarak yatağından alındı ve apar topar Malta'ya yollandı? Bir devletin onurunu, egemenliğini böylesine ayaklar altına almış olmayı İngilizler hangi hukuk ölçüsüne sığdırabileceklerdi? Bu politika hangi hukuk ilkesine dayandırılabilirdi? General Harington şöyle der :

> *«Bu sürgünleri mahkûm ettirmeye yetecek tatminkâr deliller bulunamayacak ise de, kendilerinin yargılanmadan bu kadar uzun süre tutulmuş olmalarının haklılığı Türk Hükümetince resmen kabul edilmedikçe serbest bırakılmalarının ciddîliği de kuşkusuz teslim edilir.»* (46)

Bir hüzünlü komedi oynanmıştır, oynanmaktadır! İngilizler, iki yıldır izledikleri politika yüzünden, Türk Hükümetinden ve Malta sürgünlerinden en azından özür dilemek durumunda oldukları halde, Türk Hükümetince temize çıkarılmayı beklerler. Türk Hükümeti, «vatandaşlarımızı sorgusuz yakalayıp sürmekte, bu kadar uzun süre Malta'da tutmakta haklıydınız» derse, İngilizlerin vicdanı rahat edecektir! Kendilerini tarih önünde bağışlanmış sayacaklar ve gönül rahatlığıyla sürgünleri salıverecekler, salarken belki hak, hukuk, adalet havariliği yapmak yüzsüzlüğünden bile geri kalmayacaklardır.

İngiliz Başkomutanlığının listesindeki sürgünler bakımından durum, bu noktaya gelip dayanmıştır.

---

(46) **ibid.**

İngiliz Yüksek Komiserliğinin listesindeki Malta sürgünlerine gelince, bunlar sayıca çok daha fazlaydı. İki yıldır İstanbul'a kan kusturmuş olan, Başkomutanlıktan ziyade, Yüksek Komiserlikti. Amiral Calthorpe, de Robeck ve en son Sir H. Rumbold'un yönetimindeki İngiliz Yüksek Komiserliği, hizmetine aldığı kinci Ermenilerin ve Rumların da kılavuzluğu ile, iki yıldır birçok kimseyi hapse attırmış, Malta'ya sürdürmüştü. Son olarak Yüksek Komiserlik, kendi listesindeki sürgünlerden 60 kişiyi, Müttefik Mahkemesinde yargılatmak üzere seçmişti. İlk kez bunların suçlu olup olmadıkları sorulur. Malta Valisi Plumer, sürgünlerin suçlarının sanıkların kendilerine de özetle bildirilmesini ister. İstanbul Komiseri Rumbold'un karşılığı şu olur:

> *«Antlaşmanın (Sevr'in) 230. maddesi gereğince kurulacak özel mahkeme, kendi ilkelerini, yargı usulünü, delillerle ilgili kurallarını kendisi koyacağı için, sürgünler hakkında kesin iddianameler hazırlamak ve bu mahkeme kurulup çalışmaya başlamadan önce sanıklara suçlarını bildirmek bana uygun görünmüyor...*
>
> *Şimdilik sürgünlere en fazla söyleyebileceğimiz şudur: Kendileri, Osmanlı Hıristiyanlarının sürülmelerine ve kırımına katılmak, savaş tutsaklarına zorbalık etmek ve savaş kurallarıyla törelerine karşı gelmekten ötürü yargılanacaklardır ...» (47)*

İngiliz Yüksek Komiseri, Malta sürgünlerinin olağan hukuk kuralları içinde yargılanamayacaklarını açıkça itiraf etmez, ama umudunu Olağanüstü Mahkemenin kurulmasına bağlar. Olağanüstü Mahkemenin özel kuralları olacakmış ve sürgünler o kurallara göre yargılanacakmış. Kim bilir, Türkiye'deki gelişmeler İngilizlerin istediği biçimde olsaydı ve Sevr Antlaşması uygulanabilseydi, belki İngiliz Yüksek Komiserinin umudu gerçekleşirdi. O zaman belki Malta sürgünleri Olağanüstü Müttefik Mahkemesinin o güne kadar bilinmeyen olağanüstü kuralları uyarınca yargılanıp cezalandırılırlardı.

16 Mart 1921 günü İngiliz Yüksek Komiserliği, Malta sürgünleri hakkındaki suç delillerini, iddianameleri topluca Lond-

(47) **F. O. 371/6499/E. 3289** - Rumbold'dan Curzon'a. Yazı. İstanbul, 4.3.1921, No. 238 (1872/24).

ra'ya iletti. Yüksek Komiserliğin iki yıldan beri hazırlamakta olduğu suç delilleriydi bunlar. Yargılanmak için seçilmiş 56 sürgünü suçlamak amacı güdüyordu. Aslında Yüksek Komiserlik yargılanmak üzere 60 sürgün seçmişti, ama bu arada iki sürgün Malta'dan kaçmış, bir tanesinin de yanlışlıkla Malta'ya sürüldüğü anlaşılmıştı. Bu durumda 56 sürgün aleyhinde deliller toplanmıştı.

Her sanık aleyhinde ortalama 6 - 7 daktilo sayfası tutan iddianameler hazırlanmıştı. Önce numara sırasına göre sanığın kimliği tanıtılmaktadır. Nerelerde görev yapmıştır, ne zaman tutuklanmış, ne zaman Malta'ya sürülmüştür, sürüldükten sonra İngiliz makamlarına hangi tarihlerde kaç tane dilekçe vermiştir gibi sorular cevaplandırılmaktadır. Sanığın tanıtılması iki sayfa kadar tutmaktadır.

Ondan sonraki 4 - 5 sayfa «Suçlamalar» başlığını taşımaktadır. Asıl ilginç ve gülünç sayfalar bunlardır. Okununca ne kadar kof oldukları görülmektedir. İngilizlerin Malta sürgünlerini suçlamak için kullandıkları başlıca kaynak, Ermeni Patrikhanesinin raporlarıdır. Patrikhane «100 Suçlu Türk» başlıklı bir rapor vermiştir. Ondan sonra başka raporlar da kaleme almıştır. İngilizler önce bu raporları esas almışlardır. «Türkiye'de en çok nefret edilen İngiliz» diye nitelendirilen İngiliz Baştercümanı Mr. Ryan ile İngiltere'nin İzmir Başkonsolosu Sir H. Lamb da Patrikhanenin raporlarını doğrulamaktadırlar. Böylece bir iddianame oluşturulmuştur. İddianameler, yer yer başka kaynaklarla da perçinlenmek istenmiştir. İttihatçı düşmanı «*Sabah*» gazetesi ile «*Renaissance*» adlı besleme azınlık gazetesinin aleyhteki yazıları da birer delil olarak alınmıştır. Bazı Ermeni tanıklarının ifadeleri de iddianamelerde kullanılmıştır. Arada bir Türk muhbirler de görülmektedir. İtilafçıların jurnalleri olan bu ihbarlar da birer delil gibi alınmıştır. Yer yer İngiliz subaylarının iddiaları da suç delilleri olarak kullanılmıştır... Kaynaklar kısaca bunlardır.

Elli altı sürgünün hepsi «Osmanlı Hıristiyanlarına karşı kırım» ile suçlanmaktadır. Daha açıkçası bu kimselerin güya Ermenileri öldürmüş ve öldürtmüş oldukları ileri sürülmektedir. Ama bu iddiayı doğrulayacak bir tek suç fiili, bir tek olay gösterilememektedir. Bütün yazılanlar havada kalan, propaganda niteliği taşıyan sözlerden öteye geçmemektedir. İddianamelerden birkaç örnek sıralamak durumu daha iyi aydınlatabilir. Şöyle ki:

2755 Sait Halim Paşa hakkında özetle şunlar anlatılmaktadır :

Eski Hidiv Abbas Halim Paşa'nın amcasıdır. Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesi üzerine sadrazam oldu. 1915 - 1917 yıllarında sadrazamlık yaptı. 10.3.1919'da tutuklandı. Mr. Ryan'ın, sadrazama verdiği listede adı geçer. Önce Mondros'a, sonra Malta'ya sürüldü. 11 Nisan 1915 günü kendisini ziyaret eden Ermeni Patriğine şöyle dedi :

«Siz Ermeniler, Osmanlı İmparatorluğu'ndan sizi ayırmaları için İtilaf devletlerine yanaştınız. Olaylar bunun sonucudur.»

Ermeni Patrikhanesinin 2.12.1920 günlü raporunda suçlular arasında sayılmaktadır. Abdülhamit'in hafiyelerinden Şerif Paşa'nın kızkardeşiyle evlidir. Meşrutiyetten sonra İttihatçılara yanaştı. Halil Bey'in Dahiliye Nazırlığı sırasında Yeniköy Belediye Başkanı oldu. Başarı gösteremedi. Her zaman İttihatçılara para yardımı yaptı. Güç bir zamanında Tanin gazetesine 2000 altın lira verdi, gazetenin yaşamasını sağladı. Nazım Paşa'nın İttihatçılara sert davranmasını önledi. Nazım Paşa kendisine borçlu ve minnettardı. Ölçüsüz ihtiraslı, fanatik ve büyük servetiyle İttihatçılara alet olan bir kimsedir. Sadrazamlığı sırasında en ağır cinayetler işlendi. Ermeni kırımındaki suçu «manevî olmaktan öteyedir». Daha sadrazam olmadan önce altı vilayette Ermeni tehlikesine dikkati çekmiş, bir broşür yayımlamıştır. İttihatçıların yargılanmaları sırasında, 28.4.1919'da Osmanlı savcısı da kendisini suçlamıştı. Mr. Ryan'a göre, Savaş Kabinesinin başı olması dolayısıyla yargılanması gereken bir kişidir. Sir H. Lamb, Mr. Ryan'ın görüşünü paylaşmaktadır (48).

Sadrazam Sait Halim Paşa aleyhindeki iddianame işte budur.

Bir başka örnek. 2756 Mithat Şükrü (Bleda) hakkında da şöyle denilmektedir :

1915'te Maarif Nazırlığı yaptı. Burdur mebusuydu. İttihat ve Terakki'nin Genel Sekreteri oldu. Tutuklana-

(48) **F. O. 371/6500.**

caklar listesinde adı Mr. Ryan tarafından 27 Mart 1919 günü Sadrazama verildi. Önca Mondros'a, sonra Malta'ya sürüldü. Türk Sıkıyönetim Mahkemesinde sorguya çekildi. Ermeni Patrikhanesi'nin Eylül 1920 tarihli listesinde adı beşinci sıradadır. Ocak 1919'da Vali Dr. Reşit Bey'in hapisten kaçışına yardım etti. Selânik'te doğdu. Eksik eğitim gördü. Selânik Maarif Müdürlüğünde muhasebeciyken gizli İttihat ve Terakki komitesine girdi. Meşrutiyetten sonra İttihatçı liderler arasında yer aldı. Eyüp Sabri ve Hacı Âdil Beylerden sonra İttihat ve Terakki Genel Sekreteri oldu. Mütarekeye kadar bu görevde kaldı. Talât, Enver Paşalarla Bahattin Şakir ve Dr. Nazım Beylerin arkadaşı olarak, onlarla birlikte İttihat ve Terakki'nin bütün kötülüklerinin sorumluluğunu paylaşır. Kibar ve ölçülü görünüşü altında İttihatçıların Panturanist idealinin teşvikçisidir. Meşrutiyetten hemen sonra Makedonya'da Hıristiyanları yerlerinden sürdürdü. Balkan savaşından sonra bütün nefretini Ermenilere çevirdi. Mütarekeden sonra İttihat ve Terakki dokümanlarının önemli bir kısmını yok etti. 28 Nisan 1919 günü Osmanlı Sıkıyönetim Mahkemesinin açılış celsesinde «Ermenilere karşı işlenmiş cinayetlerden sorumlu» olarak adı anıldı. (49)

İttihat ve Terakki Partisi Genel Sekreteri Mithat Şükrü (Bleda) aleyhindeki iddianame de budur.

2738 Şükrü (Kaya) Bey ise şöyle tanıtılıp suçlanır :

1913 - 1914 yıllarında Mülkiye müfettişiydi. 1914 - 15 yıllarında Halep ve Adana vilayetlerinde göçmen işleriyle görevlendirildi. Bu vilayetlerde Ermeni sürgünü onun yönetimi altında yapıldı. Sürgün planlarını Adana ve Halep'te kendisi yaptı. Sürgünde isteksiz davranan Halep Valisi Bekir Sami Bey'i görevinden attırdı... (50)

Yargılanmak üzere seçilen Malta sürgünleri aleyhinde toplanabilen sözde deliller işte böyle sürüp gider. Ermeni sürgünü sırasında iktidarda bulunan veya Ermenilerin yaşadıkları bölgelerde görevli olan kişiler ön yargıyla suçlanmaktadır-

(49) **ibid.**
(50) **ibid.**

lar. Ama hiçbiri aleyhinde kesin bir suç fiili gösterilememektedir. Toplanan delillerin ve hazırlanan iddiaların, sanıkları mahkûm ettirmeye yetmeyeceğini İngiliz Yüksek Komiseri de bilir. Sözde iddianameleri Londra'ya iletirken Lord Curzon'a şunları yazar :

> «... *Müttefik ya da tarafsız ülkelerin hiçbirinden bilgi istenmedi. Özellikle Amerikan Hükümetinin elinde bol miktarda belge bulunduğu kuşkusuzdur ...*
>
> *Barış Antlaşması (Sevr) henüz yürürlüğe girmediği için Türk Hükümetine ve görevlilerine de herhangi bir baskı yapılamadı. Bu nedenle hiçbir Türk resmî belgesi de sağlanamadı.*
>
> *Anadolu'da gezi özgürlüğü bulunmadığı için pek az sayıda tanık gelebildi ...*
>
> *Şimdiye kadar bilgi toplanmasında başlıca kanal Ermeni Patrikhanesi oldu ...*» *(51)*

İngiliz Yüksek Komiseri, açıkyüreklilikle, «Malta sürgünleri suçsuzdur» deyemiyor. Bunu söylemeye Sir H. Rumbold'un dili varmıyor. Böyle bir itiraf, İngilizlerin iki yıldır izledikleri politikanın inkâr edilmesi demek olacaktı. Sürgünleri suçlayabilecek deliller bulunamayışını Yüksek Komiser başka nedenlerle açıklamaya kalkışıyor. Anadolu'da «gezi özgürlüğü bulunmadığı için» Ermeniler İstanbul'a gelememiş, sürgünler aleyhinde tanıklık edememiş imişler. Bu, saçma bir iddiadır. Müttefikler Kars yöresinde, Çukurova'da, Güneydoğu Anadolu'da ve hele İstanbul'da on binlerce Ermeni ile ilişki kurmuşlardı. İngilizlerin hizmetinde birçok Ermeni vardı. İki yıldır İngilizler bu Ermenileri Türklere karşı seferber etmişlerdi. Bunların da kılavuzluğu ile kara listeler hazırlanmış, fellik fellik insanlar avlanmış, Bekirağa Bölüğü cezaevi tıklım tıklım doldurulmuş ve iki yıl boyunca durmadan Malta'ya sürgünler yollanmıştı. O zaman bol sayıda Ermeni tanığı vardı. Şimdi iş ciddîleşince, mahkemenin kabul edebileceği delil bulmaya sıra gelince «tanık yokluğundan» dem vurulmakta ve bunun nedeni de Anadolu'da gezi özgürlüğünün bulunmayışı olarak gösterilmektedir. Eğer gerçekten ortada suç bulunsaydı, İngilizler için delil bulmak pek güç olmazdı.

(51) **F. O. 371/6500/E. 3557** - Rumbold'dan Curzon'a yazı. İstanbul, 16.3.1921, No. 277/1983/24.

Türkiye'nin başkenti İngilizlerin işgalindeydi, binlerce kişi onların emrindeydi.

Türk belgeleri kullanılamadığı için delil bulanamadığı yolundaki iddia ise düpedüz yalandı. İngilizler, işgal ettikleri yerlerde Türk arşivlerine el koymaktan çekinmemişlerdi. Sözgelişi, sözde Ermeni kırımı ile ilgili belgeler ele geçirilebileceği umuduyla, şubat 1919'da İngilizler, Ermeni kılavuzlarıyla birlikte Urfa Vilayet konağını basmışlar, arşivleri alıp götürmüşlerdi. Sonra, 1919 - 1920 yıllarında iktidarda bulunan Damat Ferit Paşa Hükümeti, Malta sürgünlerini suçlayabilmek için, kraldan fazla kralcı bir politika izlemiş, bunu iki masum kişiyi astırmakla da ispatlamıştı. Bir bakıma İngilizlerin emrinde olan işbirlikçi Damat Ferit Paşa Hükümeti, sürgünler aleyhinde bulabileceği herhangi bir suç delilini İngilizlerden gizleyecek değildi. İttihatçı düşmanı Damat Ferit Paşa Hükümetleri de Malta'ya sürülenler aleyhinde ciddî suç delilleri bulamamışlardı. Türkiye'de Ermeni sürgünü olmuştu. Ama Ermeni kırımı (katliamı) yapılmamıştı. İngilizler bunu kabul edemiyorlar, hâlâ Ermeni kırımı olduğu iddiasını sürdürüyorlar ve bunun suçlularını, delillerini arıyorlardı. Olmayan bir şeyi ispat etme olanağı olamazdı. İşin aslı budur. Ortada suç yokken suçlu aramak ve bunu ispata kalkışmak boşuna çabadır. Kısacası iki yıl boyunca İngiliz ajanları, Ermeni «tazıları», işbirlikçi Hürriyet ve İtilaf partizanları ve Damat Ferit Paşa Hükümetleri, Malta sürgünlerini suçlayabilmek için seferber olmuşlardı. Ama bütün çabalar boşa gitmiş, büyük bir fiyaskoyla sonuçlanmıştı.

Dağ bir fare doğurmuştu. Gülünç bir fare!

Amerika'dan Medet

«Ermeni kırımı» iddiası ispat edilemiyordu. İngilizlerin iki yıllık delil arama çabası boşa gitmişti. İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiserliği ciddî bir delil bulamamıştı. İngiliz arşivleri koftu. Türkiye'den umut yoktu. Son bir umutla Amerika'ya dönülür. Yüksek Komiser Rumbold, Malta sürgünlerini suçlayabilmek için, «Amerika'nın elinde bol miktarda belge bulunduğu kuşkusuzdur» demişti. Londra, dört elle bu öneriye sarılır.

Amerika, birkaç bakımdan önemli görülür. «Ermeni kırımı» yapıldıysa, Amerikan arşivleri suç delilleriyle dolu olmalıydı. Birinci Dünya Savaşı içinde İngiltere ile Türkiye'nin ilişkileri kesikti. Ama Türk - Amerikan ilişkileri 1917 yılına kadar kesilmemişti. Amerikan diplomatik ve konsolosluk görevlileri savaş yıllarında da Türkiye'de kalmışlardı. Ermeni sürgününü ve yapıldıysa Ermeni kırımını izlemiş oldukları kuşkusuzdu. Amerikalılar, Ermenilere karşı ilgisiz değillerdi. Tersine, Ermenilerin koruyucuları rolündeydiler. Ermeniler öldürüldüyse, bunun kayıtları Amerikalılarca tutulmuş olmalıydı.

Sonra, Anadolu'da kökleşmiş Amerikan misyonerleri, öğretmenleri ve ajanları vardı. Eğitim, yardım, din, kültür kisvesi altında iş görüyorlardı. Ama hemen hepsi Ermenilerin koruyucu meleği rolündeydi. Ermeni kırımı propagandasını Avrupa ve Amerika'ya yayanların başında bunlar da vardı. Türk düşmanlığını Atlantik ötesinde de mayalandırmışlardı. Büyük yaygaralar koparmışlardı. Yazmışlar, çizmişler, konuşmuşlardı yıllarca. Herhalde bildikleri pek çok şey olmalıydı ki, bunca gürültü koparabilmişlerdi, denilebilir. Öyleyse, «gün bugündü.» Şimdi onların da tanıklığına başvurulacaktı. Sanıklar, İngilizlerin avuçlarının içindeydi. Mahkeme kurulacaktı. Yalnız bir şey eksikti: suç delili. Ermeni koruyucusu Amerikan misyonerlerine, öğretmenlerine, ajanlarına tarihî bir görev düşüyordu. Ya iddialarını ispatlayacaklar, ya da tarih önünde iftiracı damgasını yiyeceklerdi. İşte Halep, işte arşın!

Üstelik Amerika, Türkiyeli Ermenilerle doluydu. Toplanıp toplanıp Atlantik ötesine taşınmışlardı. Yeni Dünyada «Türklerin kurbanları», «kırım artıkları» diye tanıtılmışlardı. Öyleyse onlar da çok şey görmüş, çok şey yaşamış olmalıydılar. Amerikan makamlarına kim bilir ne kadar önemli belgeler, bilgiler vermişlerdir, diye umulur. Bu Ermeni belgeleri de Amerikan arşivlerinde saklanmış olmalıdır herhalde. «Sakla samanı, gelir zamanı» kabilinden. Bu belgeleri kullanma zamanı işte gelip çatmıştı... Ne yönden bakılırsa bakılsın, Amerikan arşivleri çok umut verici görünür ve İngiliz Hükümeti, Amerikan kaynaklarına ciddiyetle bel bağlar.

31 Mart 1921 günü Lord Curzon, İngiltere'nin Vaşington Büyükelçisi Sir A. Geddes'e şu telgrafı çekti :

«(Malta'da tutuklu Türkler aleyhinde delil hakkında).

Majesteleri Hükümetinin eli altında, Malta'da, Ermeni kırımına katılmaktan sanık bir miktar tutuklu Türk var.

Kurbanların kaybolması, dağılması ve başka nedenler yüzünden, suç delillerini ortaya çıkarmakta büyük güçlüklerle karşılaşılıyor.

Amerikan Hükümetinin elinde, kovuşturmaya yarayacak deliller bulunup bulunmadığının öğrenilmesini rica ederim.» (52)

Bu kısa telgraf, pek önemli ve ciddî sayılır. Şifredir, ama önemli bir şifre. Normal şifre telgraflar, çoğaltılıyor ve 15 - 20 yere birden dağıtılıyordu. Bu ise tek nüshadır ve «Dağıtımı Yapılmaz» damgasını taşır. Nedenini anlamak biraz zor. Lord Curzon, belki, saçma İngiliz politikasına Amerika'yı sürüklemek istediğinin bilinmesini istememiştir. Belki için için, «Ermeni kırımı»nın asılsız olduğunu, Amerika'dan da bir şey çıkmayacağını düşünmekteydi. Gülünç duruma düşmemek, sonunda rezil olmamak için Amerika'ya da başvurduğunun duyulmasını istemiyordu. Akla gelen bir başka olasılık da şudur: Amerika'dan eli boş dönülürse, Malta sürgünleri eninde sonunda serbest bırakılacaktı ve o zaman İngilizler bu kimseleri zaten yargılamak niyetinde olmadıklarını ileri sürebileceklerdi. Bir ihtiyat tedbiri olarak, Malta'ya gönderilmişlerdi, Türkiye'deki olayların yatışması bekleniyordu, diye iddia edebileceklerdi. Ama, yargılamak için Amerika'nın bile kapısının çalındığı duyulursa, böyle bir iddia ileri sürülemeyecekti. Amerika'ya da başvurulduğu ve bir sonuç alınamadığı duyulursa, bütün «Ermeni kırımı» propagandası şişirilmiş bir balon gibi sönecekti. O zaman İngilizler, dünya kamuoyu önünde müfteri, yalancı durumuna düşebilecekler ve prestij kaybedeceklerdi. Bu bakımlardan, Amerika'ya başvurulması son derece gizli tutuluyordu, denebilir.

Vaşington Büyükelçisi Sir A. Geddes de, yine «Dağıtımı Yapılmaz» kayıtlı bir şifre telgrafla şu karşılığı verdi:

«Amerikan Dışişleri Bakanlığında birçok soruşturma yaptım. Bana bugün bildirildiğine göre, Amerikalıların elinde, Ermeni sürgünü ve kırımı ile ilgili birçok belge vardır, ancak bu belgeler, olaylara karışmış kişilerle ilgili olmaktan ziyade, suçların işlenişiyle ilgilidir. Majesteleri

(52) **F. O. 371/6500/E. 3552.** Curzon'dan Geddes'e. Şifre tel. Londra, 31.3.1921, No. 176. «Dağıtımı Yapılmaz.»

Hükümeti (İngiltere) arzu ederse, kaynağı açıklanmamak kaydıyla, bu belgeler Büyükelçiliğimiz emrine verilecektir.

Anlatılanlara bakarak, bu belgelerin, Malta'da tutuklu Türklerin kovuşturulmasında delil olarak işe yarayabileceklerinden kuşkuluyum.» (53)

Bu tel, İngilizlerin «güvendiği tepelere kar yağdığının» ilk belirtisiydi. Vaşington umutsuz görünüyor. İnanılır gibi değildi belki, ama Amerikan kaynakları da kof çıkacağa benziyordu. Sezilen oydu ki, Amerikan arşivleri bol propaganda malzemesiyle doluydu, ama mahkeme önünde işe yarayabilecek bir ispat delili bulunabileceği kuşkuluydu. Amerikalıların elinde Ermeni sürgünü ve kırımı ile ilgili pek çok belge varmış. Varmış ama bu belgeler «suçun işlenişiyle» ilgiliymiş, «suçlularla ilgili» değilmiş. Demek ki, «çevir kazı, yanmasın», ya da «tut kelin perçeminden!»

Londra çaresizdi. Dardaydı. Bunca çaba, bunca inat ile yapılan tutuklamalar, sürgünler boşa mı gidecekti? Bütün savaş boyunca, «Ermeni kırımı», «Türk barbarlığı» sloganlarıyla Avrupa ve Amerika kamuoyu oluşturulmuştu. İnsanlar şartlandırılmıştı. Londra Hükümeti dönüşü zor bir yoldaydı. Ermeni kırımından Türklerin yargılanıp cezalandırılacağı kaç kez ilan edilmişti. Şimdi Amerika'dan da işe yarayacak belgeler sağlanamazsa, bu propaganda çökecekti. İngilizler bunu nasıl izah edebileceklerdi? Vaşington Büyükelçisi umutsuz olduğunu sezdiriyordu. Ama Londra, olanakları sonuna kadar araştırmak zorunluluğunu duyuyordu.

16 Haziran 1921 günü Lord Curzon; Vaşington Büyükelçisine ikinci talimatını verdi. «Ermenilere ve öteki yerli Hıristiyanlara zulüm yapmaktan sanık olarak yargılanacak Malta sürgünlerinin» listesini gönderdi. Listedeki sürgünler hakkında kısaca bilgi ekledi. «*Bu kimselerden herhangi biri aleyhinde tezelden Amerikan Hükümetinden delil sağlayabilirseniz memnun olurum*» dedi (54). Ve Büyükelçilikten şu karşılığı aldı :

---

(53) **F. O. 371/6503/E. 6311** - Geddes'ten Curzon'a. Şifre tel. Vaşington, 2.6.1921, No. 374. «Dağıtımı Yapılmaz.»

(54) **ibid.**, Curzon'dan Geddes'e. Yazı. Londra, 16.6.1921, No. E. 6311/132/44.

«Ermeni kırımından ötürü yargılanmak üzere Malta' da tutuklu Türklerle ilgili olarak, çalışma arkadaşlarımdan biri dün, 12 Temmuz günü, Amerikan Dışişleri Bakanlığına gitti. Son savaşta Ermenistan'da yapılan zulümlerle ilgili Amerikan konsolosları raporlarını gözden geçirmesine izin verildi. Bu raporlar, Majesteleri Hükümetinin amacına en çok yarayacak diye Amerikan Dışişlerince seçilmişti.

Üzülerek arzedeyim ki, bu belgelerin içinde yargılanmak üzere Malta'da tutuklu bulunan Türkler aleyhinde delil olarak kullanılabilecek hiçbir şey yoktur. Gözden geçirilen raporlarda, söz konusu Türk görevlilerinden yalnız iki kişinin —Sabit Bey ile Süleyman Faik Paşa'nın— adları anılmaktaysa da, bunlar hakkında yazılanlar da raporları kaleme alanların kişisel düşüncelerini aşmıyor ve suç delili olabilecek hiçbir somut fiil gösterilemiyor.

Şunu da eklemekle onur kazanırım ki, Amerikan Dışişleri yetkilileri konuşma sırasında, verecekleri bilgilerin hiçbirinin bir hukuk mahkemesi önünde kullanılmaması arzusunda bulunmuşlardır.

Bu bakımdan ve Amerikan Dışişlerinin elindeki belgelerde hiçbir şekilde Türkler aleyhinde delil bulunamadığından... korkarım ki, bu konuda yeniden Amerikan Hükümetine başvurulmasından herhangi bir şey elde etme umudu yoktur.» (55)

Böylece Amerika'ya beslenen umut da söner. Londra Hükümeti, Malta sürgünleri aleyhinde suç delili bulma umuduyla başvurduğu Vaşington'dan eli boş döner.

Bir Politikanın İflası

Bu arada İngiltere Dışişleri Bakanlığı ve Başsavcılığı arasında da yazışmalar yapılmıştır. 20 Mayıs 1921 günü Başsavcılık, «Barış antlaşması (Sevr) onaylanmadan, Malta sürgünleri aleyhinde kovuşturma yapılamayacağını» bildirdi. İngiliz

(55) **F. O. 371/6504/E. 8519** - Craigie'den Curzon'a. Yazı. Vaşington, 13.7.1921, No. 722.

Başsavcılığı, İngiliz tutsaklarına kötü davranmaktan sanık sekiz kişi dışında kalan Malta sürgünlerini «siyasî suçlu» sayıyordu. Bunların Malta'da tutulmaları ya da salıverilmeleri, bir «hukuk usulü sorunu değil, yüksek politika sorunudur» diyordu ([56]). Yani Başsavcılık Malta sürgünlerinin hukuksal yollarla cezalandırılamayacaklarını açıklıyordu.

İngiliz Dışişleri Bakanlığı ise, hiç olmazsa 42 sürgünün «Ermeni kırımından ötürü» cezalandırılmasını istiyor ve Başsavcılığı da bu görüşe çekmeye çalışıyordu. 31 Mayıs günü Başsavcılığa gönderdiği yazıda, sürgünler aleyhinde delil bulmanın «son derece güç olduğunu» itiraf etti. Ama hiç değilse 42 kişinin «cezalandırılmasının siyasî bakımdan son derece arzu edildiğini» söyledi. Başsavcılığın görüşünü sordu ([57]). İngiltere Dışişleri Bakanlığı, Malta sürgünlerini cezalandırmak için çırpınıyordu. Bu işi bir prestij meselesi yapmıştı. Delil olmasa bile bu sürgünleri cezalandırmayı «siyasal bakımdan» gerekli görüyordu. İngiliz politikasının haklılığını ortaya koyma gibi önemli bir dava söz konusuydu. Başsavcılıktan bir çeşit fetva almak için direniyordu Lord Curzon.

Bu yazışmalar yapılırken Amerika'dan da olumsuz karşılık gelmişti. Amerikan arşivlerinde Malta sürgünleri aleyhinde suç delili bulunmadığı anlaşılmıştı. 29 Temmuz 1921 günü, İngiliz Başsavcılığı, Dışişleri Bakanlığına uzunca bir yazı gönderdi: Cezalandırılmak istenen sürgünlere yüklenen suçların «yarı siyasî nitelikte olduğunu» tekrarladı. Delil bulunmadığını, bulma olanağı da kalmadığını ekledi. Eldeki delillerle bu kimselerin mahkûm ettirilemeyeceklerini belirtti ([58]). Kısacası, İngiliz Başsavcılığı, Malta sürgünlerinin yargılanması için yeşil ışık yakamamıştı.

---

(56) **F. O. 371/6502/E. 8545** - İngiliz Başsavcılığından Dışişleri Bakanlığına Yazı. Londra, 20.5.1921.

(57) **ibid.**, İngiliz Dışişlerinden Başsavcılığa Yazı. Londra, 31.5.1921.

(58) **F. O. 371/6504/E. 8745** - İngiliz Başsavcılığından Dışişlerine yazı. Londra, 29.7.1921. Bu yazı üzerine Dışişleri yetkilisi Mr. Edmonds : «Bu yazıdan anlaşıldığına göre, (sürgünleri) mahkûm ettirme şansımız hemen hemen sıfırdır... Amerikan Hükümetinin de bize hiçbir delil yardımında bulunamayacağını anladık,» dedi.

Lord Curzon, İngiliz hukuk otoritelerince de yüzgeri edilmiş olur. 10 Ağustos 1921 günü, İstanbul Yüksek Komiserliğine gönderilen bir yazıda yenilgi açıkça kabul edilir. Malta sürgünlerini yargılamak için yapılan başarısız çalışmalar özetlendikten sonra şöyle denir :

> *«Delil yokluğunun yarattığı güçlükten başka, Sevr Antlaşmasının 230. maddesi gereğince bir mahkeme kurulmasına Fransız ve İtalyan Hükümetlerinin katılmaları olasılığı da yoktur.*
>
> *Bu koşullar altında anılan maddeyi uygulama umudunu pek göremiyorum. Majesteleri Hükümeti, Anadolu'daki İngiliz tutsakları geri dönünceye kadar Türk tutsaklarını serbest bırakmaya her ne kadar razı olamayacaksa da, yukarıda anılan güçlükler sonucunda, Türkiye ile yapılacak genel bir anlaşma ile, yerli Hıristiyanlara zorbalıktan sanık olarak Malta'da tutuklu kırk üç Türk'ün salıverilmesini de düşünmek zorunda olduğunu hissediyorum.» (59)*

İngilizlerin Türk'ü cezalandırma politikası, iflas etmiş demektir. Bunun önemi büyüktür. Çünkü, yalnız Malta sürgünleri cezadan kurtulmuş değillerdir. Aynı zamanda Türk ulusu da tarihî bir iftiradan kurtulmuştur. Hiç değilse hukuksal açıdan, «Ermeni kırımı» iddiası çökmüştür.

Bu iddia, asılsızdı. Düşman propagandasıydı. Ama, gerçekmiş gibi gösterilmeye çalışılmıştı ve Malta sürgünleri de kırım suçuyla lekelenmek istenmişlerdi. Aslında ise Türk yurttaşlarının Malta'ya sürülmeleri, İngilizlerin Türkiye'ye karşı inatla yürütmeye çalıştıkları politikanın bir parçasıydı. Malta sürgünleri açısından İngiliz politikasının üç ayrı dönemi görülür. Şöyle ki :

1 — Mütareke anlaşmasının imzalanmasından Sivas Kongresine kadar geçen dönem (Kasım 1918 - Eylül 1919) : Bu dönemde İngilizler, Türkiye'de bir ulusal direniş hareketinin doğuşunu önlemeye çalışmışlardır. İtilaf devletlerinin «mütareke uygulamalarına» karşı Türkiye'de doğabilecek patlamalar, örgütlenmeler önlenebilirse, Türkiye'yi parçalayıp yok etme politikası başarıyla yürütülebilecekti. Böyle bir direniş kıpırdanışının İttihatçı örgütten gelebileceği düşünülmüş ve İttihatçı ile-

(59) **ibid.**, Curzon'dan Rumbold'a Yazı. Londra, 10.8.1921, No. 851.

ri gelenleri yakalanıp sürülmüştür bu dönemde. Sürgünlere yedi çeşit suç yakıştırmak istenmiştir. Ama bu suçlar, siyasal amaçlar için uydurulmuş birer kılıftı.

Türk ulusal direnişini doğmadan söndürme politikası, Sıvas Kongresiyle iflas etmiş ve İttihatçıları Malta'ya sürme işi de durdurulmuştur. İngilizler, Türkiye ölçüsünde bir örgütlenme olduğunu ve Sıvas'ta, Kongre Temsil Heyeti adı altında fiilî bir Hükümet doğduğunu görmüşlerdir.

2 — Sıvas Kongresinden Sevr Antlaşmasının İmzalanmasına kadar geçen dönem (Eylül 1919 - Ağustos 1920): Bu dönemde İngilizlerin birinci hedefi Kemalistleri dize getirmekti. Sıvas Kongresinden sonra bir süre «bekle, gör» politikası güderler, daha doğrusu birkaç ay pusuda beklerler. Ondan sonra Kemalistlere karşı yaman bir savaş açarlar. İstanbul işgal edilir, Osmanlı Meclisi basılır, Kemalist mebuslardan bazıları yakalanıp Malta'ya sürülür. Anadolu'da ayaklanmalar körüklenir. Kemalistler dize getirilmek istenir. Sevr Antlaşması İstanbul Hükümetine dikte edilir. Antlaşmada, Kemalistlerin Müttefik Mahkemesinde yargılanmasına olanak veren maddeler vardır. Malta'ya sürülenlerden başka, Mustafa Kemal, Kâzım Karabekir, Ali Fuat Paşalar gibi Ulusal Kurtuluş hareketinin önderleri de yargılanıp cezalandırılacaklar listesindedir...

Bu politika daha Türkiye Büyük Millet Meclisinin kuruluşuyla iflas etmiştir. Türk Kurtuluş hareketi bastırılmak şöyle dursun, gittikçe güçlenir. Malta'ya sürülen Kemalistlerden daha fazla insan Anadolu'ya geçip Mustafa Kemal'e katılır. Parlamento İstanbul'dan Ankara'ya kaymış, inisiyatif İstanbul'dan Anadolu'ya geçmiştir ve Ankara Hükümeti, Sevr Antlaşmasını toptan yırtıp atmıştır.

3 — Sevr Antlaşmasından sonraki dönem (Ağustos 1920 - Ağustos 1921): Bu dönemde İngilizler, Malta sürgünlerini serbest bırakmak ile yargılamak arasında bocalarlar. Önce, bütün sürgünleri ve ayrıca Sevr Antlaşmasına dayanarak İstanbul Hükümetinden teslim alacakları 170 kadar «Suçlu Türk»ü cezalandırmayı düşünürler. Türkiye'deki olaylar İngilizlerin aleyhine geliştikçe, yargılanacak kişilerin sayısında indirme yapılır. Mustafa Kemaller, Kâzım Karabekirler gibi liderleri yakalayıp yargılama hayalleri suya düşer. Malta'daki sürgünler arasından da ayıklama yapılır. «Suçsuzlar», İngiliz tutsaklarıyla değiş tokuş için tutulur. «Suçlular», Türkiye Hıristi-

yanlarına zorbalıktan dolayı yargılanmak istenir. Sonra yeni elemeler yapılır. Yargılanacakların sayıları biraz daha azaltılır. En sonunda kırk üç kişinin yargılanması için bütün çabalar harcanır. Bunların «Ermeni kırımından suçlu» olduklarını ispat için harıl harıl delil aranır. Amerikan arşivleri de altüst edilir. Hiçbir delil bulunamaz. İngiliz Başsavcılığı bunların yargılanamayacaklarını söyler. Sevr Antlaşmasının imzalanmasının birinci yıldönümünde, Londra Hükümeti tam yenilgiyi kendi kendisine itiraf eder.

İngiliz politikası çökmüştür.

Bundan sonra Malta sürgünlerinin Türkiye'deki İngiliz tutsakları ile değiş tokuşunun kavgası yapılacaktır. Bu kavgaya geçmeden önce bir de Malta sürgünlerinin İngilizlere gönderdikleri mektuplara göz atmak, bu mektuplara dayanarak bazı sürgünlerin portrelerini çizmek yerinde olur.

V

SÜRGÜNDEN MEKTUPLARLA PORTRELER

«Tarifsiz siyasal tutkularla körleşmiş bugünkü Osmanlı Hükümetinin elinde uğradığım zulümlere son verdiği için, İngiltere Hükümetine derin ve sarsılmaz minnettarlığımı bildirirken, zevkli olduğu kadar da gerekli bir görevi yerine getirmiş oluyorum.»

2755 Sait Halim Paşa, Mondros, 4.6.1919
(General Blumberg'e mektubundan)

«Bizim Malta'da tutulmamız, Müslüman Türk'e karşı dinî bir zulümden başka bir şey olamaz.»

2755 Sait Halim Paşa, Malta, 24.1.1921
(Lord Plumer'e mektubundan)

«İngiltere, dünya ölçüsündeki gücüyle, benim gibi savunmasız birçok kişiyi elbette ezebilir ekselans. Ama bu, İngiltere'nin şanına ne kazandıracaktır? ... Acınmayı ya da bağışlanmayı asla kabul edemem. Ben, adalet istiyorum.»

2764 Ahmet Ağaoğlu, Mondros, 19.7.1919
(İngiltere Adalet Bakanına mektubundan)

«Yanlış bir yoldasınız ekselans... Türk ulusunun milliyetçilik ateşini söndürebilecek hiçbir kuvvet yoktur. Bu ulusun onurlu bir geçmişi olduğu unutuluyor... Takdire layık değil midir ki ekselans, Türk ulusu bunca savaştan ve bunca ıstıraptan sonra yine de dünya karşısında silah elde dimdiktir ve şöyle seslenir :

Baylar, İmparatorluğumun üçte birinden vazgeçiyorum, ama geleceğimi ve bağımsızlığımı güvence altına alacak bir barış istiyorum.»

2760 Halil (Menteşe) Bey, Malta, 30.3.1920
(Lord Curzon'a mektubundan)

«Bu sürgün hareketi, ortaçağ despotlarının emrettiklerine pek benziyor...

Sürgünler ve İngiliz makamlarının İstanbul Türk halkına karşı giriştikleri anlamsız zulümler, Doğu'ya barış getirmeyecektir...

Acaba «Pax Britannica», hak ve adaletin Türkiye'ye uygulanmayacağı anlamına mı geliyor?»

2689 Fethi (Okyar) Bey, Malta, 24.9.1920
(Mr. Lloyd George'a mektubundan)

«Parlamentoda milliyetçilere katılmadım, onlara açıkça karşı çıktım. Parlamento üyelerinin çoğu Anadolu'ya geçti ve Kemal Paşa'ya katıldı. Ben, İstanbul'da kaldım. Kemalistler benim köylerimi yağma ettiler.»

2805 Ali Cenani Bey, Arapyan Han, 7.7.1920
(İngiliz Yüksek Komiserliğine mektubundan)

«Bir gün gelecek ki, İngiliz milleti, kendisi adına yapılan bu gereksiz kabalıktan, keyfilikten vicdan azabı çekecektir.»

2784 Süleyman Nazif Bey, Malta, 29.1.1921
(Lord Plumer'e mektubundan)

Madalyonun Tersi

Sürgünler, Malta'dan yüzlerce mektup yazmışlardır. Uzun tutsaklık yaşamlarını bir bakıma mektup yazmakla geçirmişlerdir. Mektup yazarak oyalanmışlar, avunmuşlardır. Yalnız Ziya Gökalp'ın Limni ve Malta'dan ailesine gönderdiği mektuplarının sayısı beş yüzün üzerindedir (1). Öteki sürgünlerin mektupları da toplansaydı, belki binlerce mektupluk bir koleksiyon ortaya çıkardı.

Bir de madalyonun tersi vardır. Sürgünler, İngilizlere de bol bol mektuplar, dilekçeler yollamışlardır. Bunların bir bölümü İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiserliği, ya da Malta Valiliği arşivleri içinde kalmış olabilir. Londra'ya iletilmiş ve İngiliz Dışişleri arşivlerinde saklanmış olanlar ayrı bir cilt tutacak kadar çoktur. Bunların hepsinin filmlerini aldık. Bu bölümde, sürgünlerin kendi imzalarıyla İngilizlere yazdıkları mektuplarından kısa portreleri çizilmeye çalışılacaktır.

Dikkati çeken noktalardan biri şudur ki, Türkiye'de polemikleri ile tanınmış Hüseyin Cahit Yalçın, Ahmet Emin Yalman gibi kalem sahiplerinin Londra'da tek bir mektubuna rastlayamadık. Öteki sürgünler İngilizlerle kavga ederken, bu gazeteciler susmuşlardır. Kimi sürgünler içlerine kapanmışlar, yalnız ailelerine mektup yazmışlar, İngilizlere mektup ya da dilekçe vermemişlerdir. Bunlar da İngilizlerle kavgaya katılmamışlardır. Sürgünlerin yalnız üçte bir kadarının mektupları Londra'da bulunmaktadır.

İngilizlere verdikleri mektuplardan sürgünlerin bir ölçüde

(1) Bunlar, Fevziye Abdullah TANSEL tarafından **«Ziya Gökalp Külliyatı - II: Limni ve Malta Mektupları»**, adı altında derlenip yayımlanmıştır (Ankara, 1965). Ziya Gökalp'ın sürgünden ailesine gönderdiği mektuplarının sayısı, 164'ü kart olmak üzere 534'tür.

kişilikleri de ortaya çıkmaktadır. Değişik kişiler vardır içlerinde. Kimilerine insanın saygısı artmakta, kimilerine azalmaktadır. İngilizlere kafa tutanların yanında, hulus çakanların, yalvaranların da bulunduğu görülmektedir. Hatta Kemalistleri İngilizlere şikâyet eden bile olmuştur. Bunların hepsini yazıp yazmamak konusunda epeyce bocaladık. Hiç değinmeden geçmek bize uygun görünmedi. Aşağıdaki sayfalarda İngilizlere yazılan mektuplardan parçalar verilecek, bazı mektuplara ise pek kısa olarak değinilecektir.

Mısırlı Prens

İlk sürülenler arasındaydı Sait Halim Paşa. İstanbul'da, özel harp divanında sorguya çekildikten sonra Bekirağa Bölüğü'nden alındı. Önce Mondros'a, oradan Malta'ya yollandı. Çok sonra Malta'ya sürülen Ahmet Emin Yalman'ın söylediklerine bakılırsa, o, «Malta'da bulunduğu müddetçe hiçbir dakika yeis göstermemiş»ti, «alıştığı hayattan başka bir hayat geçirdiği halde hiç şikâyet etmez, neşesini daima muhafaza ederdi». «Anadolu mücadelesine hudutsuz bir bağlılığı ve güveni vardı.» (2)

Ne var ki, Yalman onu, sürgün yaşamının son döneminde görmüştü. Eksik tanımıştı. Aslında Paşa tutuklandığı günden beri birçok kapıyı çalmıştı. Daha Bekirağa Bölüğü'ndeyken, 24 Mart 1919 günü, oğlu Muhammet Halim aracılığıyla İngilizlere başvurdu. Muhammet Halim, «Mısır vatandaşı, yani İngiliz himayesinde bir kimse olduğunu» söyleyerek konuya girdi. Babasının suçsuz olduğunu, bir yıldır İttihatçılarla ilişkisini kestiğini söyledi. Damat Ferit Paşa Hükümetinin elinde bırakılmamasını ve «tarafsız üyelerden kurulu bir mahkemede yargılanmasını» rica etti. İngilizler, bu işin «İngiliz Yüksek Komiserliğinin yetkisi dışında» olduğunu söylemekle yetindiler (3).

Damat Ferit Paşa'nın kurdurduğu harp divanının tarafsız-

(2) A. E. Yalman, **Gördüklerim ve Geçirdiklerim,** cilt 2, 122..

(3) **F. O. 371/4173/58439** - Muhammet Halim'den İngiliz Yüksek Komiserliğine mektup. 24.3.1919 ve Mr. Bennette'ten Muhammet Halim'e cevap, 29.3.1919.

lığına güvenilemeyeceği kuşkusuzdu. Böyle bir mahkemede yargılanmak istenen bir insanın ciddî kaygıya kapılmış olması yersiz değildi. Ancak, en nazik bir dönemde dört yıl kadar Sadrazamlık yapmış bir kimsenin, başı darda kalınca işgalci İngilizlere sığınmak istemesi, Mısır yurttaşı olduğunu söylemesi düşündürücüdür. Bu ülke, kendisini yalnız yurttaş olarak değil, bir baş olarak benimsemişti. Savaş yıllarında ona, bir bakıma, İmparatorluğun kaderi teslim edilmişti.

Mısırlı Prens, Bekirağa Bölüğü'nden alınıp Mondros'a sürülmeyi, kurtuluş gibi görmüş, büyük bir sevinçle karşılamıştı. İngiltere'ye coşkuyla teşekkür etti. 4 Haziran 1919 günü Mondros'taki İngiliz Komutanı General Blumberg'e yazdığı mektupta: «Tarifsiz siyasal tutkularla körleşmiş bugünkü Osmanlı Hükümetinin elinde uğradığım zulümlere son verdiği için, İngiltere Hükümetine derin ve sarsılmaz minnettarlığımı sizin aracılığınızla bildirirken, zevkli olduğu kadar da gerekli bir görevi yerine getirmiş oluyorum» dedi. Sonra ekledi:

«İngiliz Hükümetinin yüksek adalet, hakkaniyet duygusu, bana, savaş tutsağı sayılmamaklığımı ve Türkiye dışında özgürce yaşamama izin verilmesini İngiltere'nin iyilikseverliğinden rica etme cesaretini veriyor.

Bu dileğimin yetkili makamlara iletilmesini...» (4)

Prensin dileği Londra'ya iletildi. Görüşüldü. Türkiye'deki ulusal direnişle ilgisi bulunmayan, tersine İngilizlere minnettar olduğunu söyleyen, «Türkiye dışında» yaşamak isteyen bu eski Sadrazam, Türkiye'deki İngiliz çıkarları için hiç de tehlikeli görülmüyordu. İngiliz Dışişleri yetkilileri, «kendisi esasen İttihat ve Terakki Komitesinin sadece bir aletiydi» dediler. Onu yumuşak, zayıf, halim selim yaradılışlı buluyorlardı. Bununla birlikte, serbest bırakılması «tehlikeli bir örnek olur» diye düşünüldü. Böyle bir çığır açılmak istenmedi (5). Mısırlı Prens sürgün olarak kalacaktı. Daha birçok yerlere başvuracak, sonunda kurtuluşu İngilizlerden değil, Mustafa Kemal'den bekleyecekti. Gittikçe umudunu Anadolu'daki Türk Kurtuluş Savaşına bağlamaya doğru yönelecekti. Yalman, onu bu dönemde tanımıştır.

---

(4) **F. O. 371/4174/96957** - Blumberg'e mektubu. Mondros, 4.6.1919.

(5) **İbid.**, Foreign Office'in 6.7.1919 günlü yorumu.

Eski Sadrazam, 12 Ağustos 1919 günü, Mondros'tan İngiliz Başbakanı Mr. Lloyd George'a uzun bir mektup yazdı. Kendisini savunmak için kaleme alınmış bir mektuptu bu. Ama yakın geçmişin büyük olaylarına değindiği için önemliydi. Sürgün arkadaşı ve kabinesinin Hariciye Nazırı Halil (Menteşe) Bey'in etkisiyle yazılmış gibi görünmekle birlikte, mektupta eski Sadrazam kendisi konuşuyordu. Türkiye'nin savaşa girdiği sırada Osmanlı Sadrazamı bulunduğunu ve Mısırlı olduğunu söyledikten, İngiltere'nin Mısır'ı işgalini biraz övdükten sonra, Türkiye'nin dünya savaşına nasıl girdiğini anlatıyordu. Özetle şunları söylüyordu:

Büyük Savaş patlak verdiği zaman Türkiye, fetih hayalinden çok uzaktı. Bu savaşta Rusya'nın, yüzyıllık emellerini gerçekleştirmek, İstanbul'u ele geçirmek ve Osmanlı İmparatorluğu'nun varlığına son vermek isteyeceğinden korkuluyordu. Türkiye pek telaşlıydı. Sadrazam olarak kendisi, ancak Fransa ile İngiltere'nin ve özellikle İngiltere'nin yardımı ve desteği ile Türkiye'nin böyle bir felaketten kurtulabileceğine inanıyordu. Bir yandan tarafsızlığını korumaya çalışırken, öte yandan bu iki büyük devlete başvurmuştu. «*Savaştan sonra Türkiye'nin toprak bütünlüğünü ayrı ayrı garanti etmelerini*» istemişti. İngiltere ile Fransa ise, Rusya ile birlikte ortaklaşa güvence vermek istemişlerdi. Rusya'nın böyle bir garantiye ortak edilmek istenmesi, büyük kuşku yaratmıştı. Telaş daha da artmıştı. Bununla birlikte kendisi tarafsızlık çabalarını sürdürmüştü. Türkiye'yi savaşa sokmak için Berlin'den ve Viyana'dan gelen baskılara göğüs germeye çalışmıştı. Bunun üzerine Almanlar, bilinen komployu hazırlamışlardı: Goeben ve Breslau zırhlılarını Çanakkale'den sokup «Karadeniz Olayı»nı yaratmışlardı. Böylece Türkiye'nin tarafsızlığını tehlikeye sokmuşlardı (6).

Bunları anlattıktan sonra o günün Sadrazamı aynen şöyle devam ediyordu:

> «*Bu çirkin olayı duyar duymaz hemen istifa ettim ve hatta bayram dolayısıyla ertesi gün Sarayda yapılan törene de katılmadım.*
>
> *Bunun üzerine, içlerinde Talât ve Enver Paşaların da*

(6) **F. O. 371/4174/127728** - Lloyd George'a mektubu. Mondros Tutsak Kampı, 12.8.1919.

bulunduğu kabine arkadaşlarım bana geldiler; tamamiyle iyi niyetli olduklarını söylediler. Amiral Souchon'un hazırladığı darbeden hiç haberleri bulunmadığı yolunda bana güvence verdiler ve istifamı geri almam için ısrar ettiler. İsteklerini bir şartla kabul edebileceğimi söyledim: Olayı dostça halletmek için Karadeniz Olayı'ndan zarar görmüş büyük devletler nezdinde hemen girişimde bulunulacak ve tarafsızlığımız korunacaktı. Bu şartımı derhal kabul ettiler.

Bunun üzerine doğrudan doğruya Londra, Paris ve Petrograt kabinelerine başvurdum. Hepsinin karşılığı olumsuz oldu ve Karadeniz Olayı'ndan asıl zarar görmüş olan Rusya'nın uyuşmaz tutumu karşısında Türkiye'nin tarafsızlığı kaybolup gitti.» (7)

Eski Sadrazam, Türkiye'nin savaşa girmesini önleyemediği için yeniden istifa ettiğini, Padişahın bunu kabul etmediğini anlatır ve sonra Türk-Alman ittifakını nasıl imzaladığı konusuna geçer. Şunları söyler :

«1913 yılının son aylarındaydı. Alman Büyükelçisi Baron Waugenheim ilk kez bana memleketimizle bir ittifaktan söz açtı. Bu, Rusya'nın yeni bir Ermeni reform projesi sunarak Türkiye'ye bir kez daha güçlük çıkarmaya çalıştığı bir sıraya rastlıyordu. Waugenheim, bana, doğudaki Rus istahını yatıştırmak için tek çarenin, Türkiye ile Almanya arasında Rusya'ya karşı bir savunma ittifakı imzalamak olacağını söyledi.

O zaman iş orada kalmıştı. 1914 Temmuzunun ilk günlerinde Waugenheim bana, Hükümetinin, Türkiye ile Almanya arasında Rusya'ya karşı bir savunma ittifakı teklif ettiğini bildirdi. Teklifi Padişahıma ilettim ve Padişah bana bu ittifakı imzalamam için yazılı yetki verdi.

İttifak imzalanmaya hazır duruma geldiği zaman, temmuz sonuna ulaşılmıştı ve Avrupa'daki olaylar genel bir alevlenmeye doğru hızla gelişiyordu.

Alman Büyükelçisi bana geldi ve Hükümetinin bu ittifaka daha geniş bir karakter vermek, başka bir deyimle Almanya ile Avusturya arasındaki ittifaka benzer bir itti-

(7) **ibid.**

fak yapmak istediğini bildirdi. Hazırlanmış bulunan metnin değiştirilmesini teklif etti, Enver Paşa'nın daha genel ve daha tam bir ittifaka hararetle taraftar olduğunu ekledi ve kesinlikle söyleyememekle birlikte, Talât Paşa'nın da aynı düşüncede olduğunu sandığını söyledi.

Almanya Büyükelçisine, Hükümdarımın bana sadece Rusya'ya karşı bir savunma ittifakı imzalama yetkisi verdiğini ve başka bir ittifak imzalayamayacağımı bildirdim.

Bir süreden beri Almanların ilk ittifak metnini, Türkiye'yi savaşa sürükleyecek yeni bir ittifak metniyle değiştirmek için çok aktif olarak çalıştıklarını öğrenmiştim.

Bu tehlikeden kaçınmak için bir olupbitti yarattım : Antlaşmayı ilk şekliyle imzalamaya ve Baron Waugenheim'ı da imzaya çağırmaya karar verdim. Baron bunu isteksizce imzaladı ...

Çelişkili gibi görünmekle birlikte şunu söyleyebilirim : sürekli Rus saldırılarına karşı kendisini savunmak ihtiyacıyladır ki Türkiye, Alman ittifakını aramıştır ...» (8)

Eski Sadrazamın sürgün kampından İngilizlere gönderdiği ilk ve son siyasî yazı budur. Öteki mektupları bu nitelikte değildir, sürgün yaşamı ile ilgilidir. Bu yazı Londra'da dikkatle okundu. İngiliz Dışişleri yetkililerinden Tilley şu yolda bir not düştü : Amiral Souchon kumandasındaki Türk donanmasının Karadeniz Rus limanlarını vurması olayından o günün Sadrazamı gerçekten önceden haberli değildi. Başka belgelerle de bu doğrulanmıştı. Özellikle Odesa'ya saldırıyla ilgili Süleyman Bustanî Bey'in raporu bunu doğruluyordu. Bir başka İngiliz diplomatı, bu yazıyla eski Sadrazamın kendi rolünü anlattığını, arkasından da serbest bırakılmasını isteyeceğini, yazı üzerine herhangi bir işlem yapılmaması gerektiğini söyledi (9).

Bu yazının arkasından Mısırlı Prens hemen serbest bırakılmasını istemeye gitmedi. İki ay kadar bekleyerek kendisi ve sürgün kardeşi adına Malta Valisi Mareşal Plumer'e başvurdu : «Bizler, Mısır Hanedanının kurucusu Mehmet Ali'nin torunları, Mısır Sultanının kuzenleri Mısırlı Prensleriz» dedi. «Ben dört yıl kadar Osmanlı Sadrazamıydım, kardeşim ise Nazırdı» diye ekledi. Bu durumlarının gözönünde tutularak kendilerinin

(8) **ibid.**

(9) **ibid.**, - Foreign Office'in 11.9.1919 ve 29.9.1919 günlü notları.

tutsak kampında değil, «bir otelde» oturmalarına izin verilmesini istedi (10).

Kendi imzasıyla İngilizlere gönderdiği dilekçelerden hiçbir sonuç alamayınca, eski Sadrazam bu kez başka yolları denedi. Şubat 1920'de Papalığı araya soktu. 17 Şubat 1920 günü Vatikan Dışişleri Sekreteri Kardinal Gasparri, Papa'nın ricası diyerek, resmen İngiltere'ye başvurdu. Malta'da tutsak bulunan Mısırlı Prensin, «büsbütün serbest bırakılması olanağı yoksa, sosyal durumuna uygun biçimde muamele görmesini» rica etti (11). İngilizler, «hiçbir sürgüne ayrıcalı muamele yapmama» düşüncesindeydiler. Vatikan'a verilen karşılıkta, «Malta'daki binalar elverdiği ölçüde onun kişisel statüsünün dikkate alınabileceği» söylendi (12). 24 Kasım 1920 günü, İngiliz Parlamenterlerinden Mr. P. A. Malteno, Mısırlı Prensin durumunu bir mektupla İngiliz Dışişlerinden sordu (13).

Ardı arkası kesilmeyen dilekçeleri üzerine, Prense bir derece ayrıcalık tanındığı anlaşılmaktadır. Hiç değilse İngilizler öyle iddia ediyorlardı. İngiliz Savunma Bakanlığının yazdığına göre, Mısırlı Prens, Malta'da Verdala barakalarında kalıyordu. Ama kardeşi ile birlikte kendisine dört odalı, dayalı döşeli bir daire verilmişti. Kendilerinin özel bir aşçıları, iki Maltız hizmetçileri vardı. Haftada iki gün, saat 14 - 22 arasında dışarı çıkabiliyorlardı. Eylül 1919 - Haziran 1920 arasındaki dönemde kendisine Mısır'dan 600 İngiliz lirası gönderilmişti. Bununla birlikte Mısır'daki mallarının karşılığını alamadığından dolayı sızlanıyordu. Bu konuda Mareşal Allenby ile yazışmalar yapılmaktaydı (14).

Malta sürgünü eski Osmanlı Sadrazamı, 1920 yılının ikinci yarısında çabalarını Mısır yurttaşlığına geçmek noktasında topladı. Mısır Başbakanına, İngiliz makamlarına üstüste başvurdu.

---

(10) **F. O. 371/4175/174134** - Mareşal Plumer'e mektubu. Malta, 4.11.1919.

(11) **F. O. 371/5089/E. 1114** - Gasparri'den de Salis'e. Nota, Vatikan, 17.2.20.

(12) **ibid.** - Curzon'dan Kont de Salis'e. Yazı. Londra, 16.3.1920, No. 54.

(13) **F. O. 371/5091/E. 14749** - Malteno'dan Mr. Harmsworth'a mektup. Londra, 24.11.1920.

(14) **F. O. 371/6499/E. 319** - War Office'den Foreign Office'e. Yazı, 6.1.1921.

Mısır doğumlu, Mısır Prensi, 1914 yılına kadar Mısır yurttaşı olduğunu; Mısır yurttaşlığını koruması ya da yeniden Mısır yurttaşlığına alınması gerektiğini ısrarla savunuyordu (15). Mısır yurttaşlığına geçmekle, İngiliz himayesine girmiş ve sürgünden kurtulmuş olacağını düşünüyordu. Mısır yurttaşlığı kendisi için dolaylı bir kurtuluş çaresi olacaktı. Mısırlı olunca, Mısır'daki mallarından daha iyi yararlanabilecekti.

Bunun ötesinde, Mısır yurttaşlığına geçmeyi ısrarla isterken, büyük politik emeller de besliyordu. Osmanlı sadrazamlığından sonra bu kez Mısır tahtına göz dikmişti. 12 Şubat 1921 günü, Malta Valisi Mareşal Plumer, Londra'ya şunları bildiriyordu :

> *«Bu arada şunu da söyleyeyim ki, Prens .....'in elinde Mısır Milliyetçi Partisinden gelen yazılar bulunmaktadır. Mısır'ın bağımsızlığı gerçekleşir gerçekleşmez şimdiki Mısır Kralının yerine, Mısır tahtı teklif edilmektedir.» (16)*

Ama bu emeller suya düşmüştür. Mısırlı Prens, Mısır yurttaşlığına alınmamıştır. Kendisine, «Sevr Antlaşması yürürlüğe girdikten sonra Osmanlı yurttaşlığından çıkabileceği ve Mısır yurttaşlığına girmek için başvurabileceği» söylenmiştir (17). Bu karşılık, aşağı yukarı ret anlamına geliyordu. Çünkü Sevr Antlaşması hiçbir zaman yürürlüğe girmeyecek ve Mısırlı Prens, Malta'da kaldığı sürece Mısır yurttaşlığına kabul edilmeyecekti.

Bu yazışmalar sürüp giderken Türkiye'de olaylar hızla gelişmiştir. Doğu Anadolu'da Ermeniler dize getirilmiş, Batı Anadolu'da Birinci İnönü zaferi kazanılmıştır. Londra Konferansı toplanacaktır. Bu konferansta Malta sürgünlerinin serbest bırakılmaları sorunu da görüşülecektir. Malta tutsağı eski Sadrazam, durumu çabucak kavrar. Şaşılacak bir çabuklukla yüz seksen derecelik bir dönüş yapar.

---

(15) **F. O. 371/5090/E. 9160 ve E. 9749** - Allenby'den Curzon'a. Şifre tel, Kahire, 28.7.1920, No. 769 ve Plumer'den Curzon'a. Şifre tel, 10.8.20, 544.

(16) **F. O. 371/6499** - Plumer'den Curzon'a. Rapor, Malta, 12.2.1921.

(17) **F. O. 371/5090/E. 10604** - Foreign Office'den Plumer'e. Yazı. 2.9.1920.

«Mısır Prensliğini», «Mısır yurttaşlığını», «İngiliz himayesini» artık ağzına almaz. Bunların hepsinin üzerinden bir kalemde sünger geçmiştir. Türk oğlu Türk kesilmiştir. Kendiliğinden Malta'daki bütün Türk sürgünlerinin avukatlığını üzerine alır. Bambaşka bir kişilikle ortaya çıkar. Uysal, nazik, kibar, yumuşak bir Prens değildir artık. Dik başlı, gururlu ve isyan etmeye hazır bir Türk oğlu Türktür. Malta'daki Türklerin başı, önderidir. İngilize hulus çakan, temenna eden, yalvarıp yakaran, teşekkür eden, minnettarlık besleyen kozmopolit Mısırlı Prensin yerini, şimdi, İngiliz gaddarlığına kafa tutan, meydan okuyan, isyan eden milliyetçi bir Türk almıştır. 24 Ocak 1921 günü Malta Valisi Lord Plumer'e şunları yazar:

«Türk ulusunun birçok üyesinin, hukuksal hiçbir haklı neden ve özür bulunmaksızın, bir ile iki yıldan beri Malta Adasında tutsak bulunduğu Lord Hazretlerince de bilinen bir gerçek olmalıdır. Yerli makamlarca bizlere savaş tutsağı adı veriliyor ve öyle davranılıyor. Oysaki biz, Mütareke döneminde, yani silahlı çarpışmaların kesilmesinden sonra tutuklandık. Müttefikler adına bir İngiliz amiralinin imzalamış olduğu Mütareke anlaşmasında, bizim sürülmemizi ve tutsak edilmemizi haklı gösterecek hiçbir hüküm yoktur.

Öte yandan bizler, İngiliz veya başka bir (yabancı) mahkemenin yargı yetkisi içine girebilecek suçlular da sayılamayız. Suçlu farzedilen bir insanın, kendi millî mahkemesince bile özgürlükten yoksun edilebilmesi için, onun aleyhinde kesin hukukî iddia ve inandırıcı suç delilleri bulunması gerekir. Bizim aleyhimizde ise Malta'ya sürüldüğümüz gündenberi böyle bir iddia ileri sürülmediği gibi, hakkımızda ilk soruşturma bile yapılmış değildir. Bu sorun tümüyle, yanlış siyasal düşüncelerin dikte ettiği, hiç kuşkusuz İstanbul'daki İngiliz makamlarının hizmetinde çalışan Rum ve Ermeni ajanlarınca ve sorumsuz bazı kişisel düşmanlarca düzenlenen ayrıcalı bir zulüm niteliğinde gözükmektedir.

İngiliz makamlarının, en açık hukuk ilkelerini bu derece görmezlikten gelmelerini ve sürekli şikâyetlerimize, protestolarımıza rağmen bizleri bunca uzun süre mahpus tutmalarını anlamaktan âciziz.

Müttefiklerin öteki düşman milletlere karşı tutumlarıyla bizim durumumuzu karşılaştırmak pek ilginç olacaktır. Mütarekeden sonra öteki düşman ülkelerden hiç kimse sürülmemiştir. Tersine, Müttefiklerin elinde bulunan ve suçlu sayılan savaş tutsakları da serbest bırakılmışlardır... Bu durumun ışığı altında, bizim Malta'da tutulmamız, Müslüman Türke karşı dinî bir zulümden başka bir şey olamaz. Bu düşmanca tutum, Yakındoğu'daki ve bütün İslam dünyasındaki durumu daha da karıştırıp güçleştirmekten başka bir işe yaramamıştır...

Bizim isteğimiz serbest bırakılmaktır.» (18)

Bu yazıdan kısa bir süre sonra toplanmış olan Londra Konferansında Bekir Sami Bey, İngilizlerle bir anlaşma yapmıştır. Türkiye'deki İngiliz tutsaklarına karşılık, Malta sürgünlerinden bir kısmının serbest bırakılması kararlaştırılmıştır. Ama, serbest bırakılacak sürgünler arasında Mısırlı Prens'in adı yoktur. İngilizler kendisini, kurulacak Müttefik Mahkemesinde yargılamak üzere tutuyorlardı. Yargılanmak üzere ayırdıkları sürgünlerin sayısında zamanla azaltma yapılır. Bazı sürgünler, serbest bırakılacaklar listesine geçirilir. Mısırlı Prens yine atlanır. O, sonuna kadar, yargılanıp cezalandırılacaklar arasında tutulur. Savaş Kabinesinin başı olarak kendisinden hesap sorulmak istenir. Ama bu dönemde eski Sadrazam, umutsuz değildir. Eninde sonunda serbest bırakılacağına inanır. Sürgün arkadaşlarından Celâl Nuri İleri'nin deyimiyle, «stoik»tir.

23 Ekim 1921 günü yapılan anlaşma gereğince bütün sürgünler serbest bırakılır. Sürgünlerin çoğu, 1921 yılı Kasım ayı başlarında Türkiye'ye dönmüştür. Birkaç kişi Avrupa'da kalır. Eski Sadrazam da Roma'da kalmayı yeğ tutar. Bir ay sonra, Ankara Hükümetinin Paris Diplomatik Mümessili Ferit (Tek) Bey'den Ankara'ya iki satırlık bir telgraf gelir :

«Yevmî gazetelerden — Bu sefer 7 (Aralık) Roma'dan alınan son telgrafta Sadr-ı esbak Sait Halim Paşa'nın bir şahs-ı meçhul tarafından katledildiği bildiriliyor...» (19)

---

(18) **F. O. 371/6499/E. 2653** - Lord Plumer'e mektubu. Polverista, Malta, 24.1.1921.

(19) **D. B. A. - Müteferrik 70/1** - Paris Mümessilliğinden Hariciye Vekâletine. Açık tel. Paris, 8.12.37 (1921).

Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Sadrazamı, Mısırlı Prens özgürlüğünün tadını çıkaramadan, gurbet elde, 6 Aralık 1921 günü Arshavir Shiragian adlı bir Ermeni komitecinin kurşunuyla can vermiştir. Kurşun alnına isabet etmiş ve eski Sadrazam oracıkta hemen ölmüştür. 58 yaşındaydı.

Cenazesi İstanbul'a getirildi. Yeniköy'deki yalısından alınıp Sultan Mahmut türbesine gömülür. Vatan toprakları eski Sadrazamını bağrına basmıştır.

Bir Yavuz Adam

«Ekselans!

Haftalardan beri çile dolduran ve bu çilenin sonunu göremeyen bir tutuklunun bu dilekçesini sonuna kadar okumanızı adalet ve insanlık adına rica ederim.» (20)

Ağaoğlu Ahmet Bey'in İngilizlerle kavgası böyle başladı. Henüz Bekirağa Bölüğü'nde birkaç haftalık tutukluydu. İstanbul'da başladığı kavgayı Mondros'ta ve Malta'da da sürdürecekti. «Sonuna kadar» okunmasını istediği dilekçelerinin sonu gelmez bir türlü. İngilize onun kadar yaka silktiren bir başka sürgün yoktur. Aslında özgürlüğü için savaşır. Ama, yalvarıp yakaracak yaratılışta değildir. Lütuf değil, hak arar. Bu arada İngilizlerin ikiyüzlülüğünü ortaya serer. Sanki kavganın asıl amacı İngiliz maskesini indirmektir. Sağlam hukuk formasyonu, polemikçi gazetecilik tecrübesi, kusursuz Fransızcası ve hepsinin üstünde yavuzluğu ile, kaçak güreşmeyi yeğ tutan İngilize «hodri meydan!» der. İngilizler açıktan açığa bu Yavuz Adam'la polemiğe girişemezler. Gizliden gizliye dosya hazırlamaya yönelirler. O, İngilizin yüzünü kara çıkarmak istedikçe, İngilizler de eskileri eşelerler ve onun «cemazeyelevvelini» ortaya çıkarmaya çalışırlar. Bu iki yönlü yazışmalarla koskoca bir dosya oluşur. Malta sürgünleri içinde en kalın dosya onunkidir. Kavganın merkezinde kendisi vardır. Onun mihveri etrafında dönen olaylar da görülür.

Zaten olaylar içinde yetişip yoğrulmuştur. Dar çemberini aşıp Kafkasya'dan Petrograt'a, oradan da hukuk öğrenimi için

(20) **F. O. 371/4174/120583** - Amiral Calthorpe'a mektubu, İstanbul, Bekirağa Bölüğü, 16.4.1919.

Paris'e gidince, kendisini Jön Türk akımının ortasında bulmuştur. İhtilalci, Türkçü, Turancıdır ve İttihatçıların arasındadır. 1918 yılında Türk Orduları Azerbaycan'a girince, İttihat ve Terakki Merkez Komitesi üyeliğini, Afyon mebusluğunu, «Tercümanı Hakikat» yazarlığını ve İstanbul Üniversitesindeki hocalığını bir yana bırakır. Özgürlüğe, bağımsızlığa kavuştuğuna inandığı özyurdu Azerbaycan'a koşar. Mütareke imzalandığı sırada Azerbaycan Parlamentosunun en önde gelen üyelerindendir. Türk orduları geri çekilince, Azerbaycan'a İngiliz desteğini sağlama politikasının öncülüğünü yapar. Ancak bu destekle Azerbaycan'ın Rusya karşısında ayakta kalabileceğine inanır. Kasım 1918'de İran'ın Enzeli şehrinde başlayan İngiliz - Azerbaycan görüşmelerinde Azerbaycan delegasyonu başkanıdır. Paris Barış Konferansında da Azerbaycan'ı temsil edecekti. Bakû'daki İngiliz General W. Tomson'un İngiltere'nin Paris Ataşemiliterine onun için yazdığı 3 Ocak 1919 günlü tavsiye mektubunu cebine koydu. 7 Ocakta Azerbaycan diplomatik pasaportunu alıp Paris yolunu tuttu. İstanbul'a gelince «İspanyol nezlesine» yakalandı. Tam o sırada bu son bela başına geldi.

25 Mart günü İstanbul'da tutuklandı. Azerbaycan yurttaşı, diplomatik pasaport sahibi, Barış Konferansına giden bir delege ve hasta oluşuna bakılmadı. Bekirağa Bölüğü'ne tıkıldı. Darbenin nereden geldiğini anlayamadı. Önce bunu İstanbul'daki düşmanlarının bir komplosu sandı. Arkasından Fransız Komutanı General Franchet d'Esperey'den kuşkulandı. İngilizlerden kuşkulanmak ise aklından bile geçmemişti. Cebinde İngiliz generalinin tavsiye mektubu vardı. Azerbaycan'da İngiliz dostluğunun şampiyonluğunu yapıyordu. Ama Bakû'daki hesaplar İstanbul'a uymamıştı. Tuzağa düşürülmüştü. Neden sonra, İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiserliğinin isteği üzerine tutuklandığını öğrendi ([21]). Şok geçirir gibi oldu. Küplere bindi. Kaleme sarıldı:

«İngilizler beni şunlarla suçluyorlarmış:
1 — Almanlara satılmış imişim,
2 — Ermeni olaylarına katılmış imişim ...
«Times» gazetesi de beni aynı şeylerle suçluyor.
Bu iğrenç suçlamaları çürütebilecek bütün olanaklardan yoksun bulunduğumdan ve İngilizler adına özgür-

(21) **ibid.**

lükten de yoksun bırakıldığımdan, adalet ve şeref bayraktarlığını hiç elden bırakmayan aynı İngiltere adına adalet istemek için ekselanslarına başvurmaya karar verdim.

Kesinlikle söylüyorum ki, Almanlarla hiçbir zaman ilişkim olmadı... «Times», Alman parasıyla İstanbul'da bir gazete kurduğumu iddia ediyor... Kırk yıldır yayımlanan «Tercümanı Hakikat» adlı Türk gazetesiyle her zaman işbirliği yaptım ve Osmanlı Hükümetinin yarı resmî Fransızca organı «Hilâl» gazetesini de, savaş içinde altı ay kadar yönettim ...

Bu iğrenç ve alçakça suçlamayı bütün gücümle protesto ederim...

Ermeni olaylarına karışmış olduğum yolundaki suçlamaya gelince, onu da aynı kuvvetle protesto ederim ...» (22)

Bunları söyledikten sonra, Almanlara karşı «Tercümanı Hakikat» gazetesinde en sert kampanyayı kendisinin yürütmüş olduğunu, yazdığı makalelerden birinin İngilizceye çevrilerek «Times» gazetesinde bile yayımlandığını; «Ermenileriyse her zaman koruduğunu, hatta buna teşekkür etmek için Ermenilerin kendisine Tokatlıyan Otelinde bir ziyafet verdiklerini» anlatır ve Azerbaycan'a geçip şöyle der:

«Rus boyunduruğundan kurtuluşundan sonra, bir çocuğu olarak geri döndüğüm Azerbaycan'daki davranışıma gelince, bu konuda İngiliz, Fransız ve Amerikan temsilcileri General Tomson'u, Albay Chardini'yi ve doktor Poste'u tanık olarak gösteririm.

Ekselans! Müttefik devletler temsilcileriyle Enzeli'de yapılan görüşmeleri Azerbaycan Başdelegesi sıfatıyla ben yönettim; onlarla memleketim arasındaki iyi ilişkileri ben hazırladım; kurtuluşunun ve mutluluğunun İngiltere'nin davranışına bağlı olduğu inancını da halkıma ben aşıladım.

General Tomson'la anlaşarak ve onun onayı ile gitmekte olduğum Paris Barış Konferansında Azerbaycan delegesi sıfatıyla buraya (İstanbul'a) gelince ise alçakça iftiralara uğradım. Bu kampanyanın amacı bence açıktır:

---

(22) **ibid.**

Konferansa gitmeme engel olunmak isteniyor. Azerbaycan'ın ve İngiltere'nin düşmanları bunu başardılar ...» (23)

Dilekçesinin sonunda İngiliz Yüksek Komiseriyle bir görüşme yapmak istedi. *«İngiliz ulusu adına hapiste tutulduğuma göre, İngiliz ulusu ve adalet adına benimle görüşmek zorundasınız»* dedi. Yüksek Komiser, buna karşılık bile vermedi. Ama, «kimdir bu dikkafalı adam» der gibilerden, onun hakkında yeniden soruşturma açtırdı. İngiliz haberalma ajanları eski defterleri karıştırdılar. Yüksek Komisere kısa bir rapor verdiler. Yavuz Adam hakkında bulabildikleri özetle şunlardı:

«Gazetecidir. Panislamist akımın ve İttihat ve Terakki'nin hararetli taraftarıdır. Ocak 1916 - Mayıs 1918 arasında Tercümanı Hakikat gazetesini yayımladı. Bu dönemde Almanlarca beslendiği söylenir. Yakın zamana kadar Osmanlı yurttaşıydı. Kafkasya'daki evinde Enver Paşa'yı ağırladı. Bir Türk propaganda gazetesi çıkarmak için Kafkasya'ya 10.000 lira götürdüğü söylenir. İki Azerî subayının İstanbul'a para getirdiği, bunun yarısının kendisi, yarısının da İstanbul'daki Bolşevik liderler için olduğu rapor edildi.» (24)

İlk kafilede Mondros'a sürülünce, 5 Haziran 1919 günü, bir uzun dilekçe daha yazdı. Önce uzun uzun yaşamöyküsünü anlattı. Azerbaycan'dan kalkıp Petersburg'da ve Paris'te öğrenim yapmıştı. Sonra memleketi olan Azerbaycan'a dönüp kendisini edebiyata, gazeteciliğe vermişti. Ama Rus zorbalık rejimine dayanamamış, 1909 yılında Türkiye'ye sığınmıştı. Osmanlı Meclisine mebus, İstanbul Darülfünunu'na hoca seçilmişti. 1918 yılında yine Azerbaycan'a dönmüştü... Paris Konferansına giderken tutuklanmış, Azerbaycan delegasyonunun öteki üyelerinin ise yollarına devam etmelerine engel olunmuştu. Tutuklanması, sürülmesi haksızdı. Konuşmaya devam ediyordu:

«İngiltere'ye çağrıda bulunuyor ve soruyorum: Ben neden buradayım? Savaş tutsağı olarak mı? Suçum nedir? Tekrar ediyorum ekselans: kendimi tamamen suçsuz

---

(23) **ibid.**

(24) **F. O. 371/4174/120583** - İstanbul'da İngiliz Haberalma servislerince hazırlanan 23.4.1919 günlü not.

sayıyorum. İngiliz Başkumandanının önayak olmasıyla ve izniyle Barış Konferansına gidiyordum.

Ama belki bir suç işlemişimdir. Öyleyse bana şunun bildirilmesini isterim : Özgürlüğümden yoksun edilişimin nedeni nedir? Savaşla hiçbir ilişkim olmadığı halde niçin savaş tutsağı muamelesi görüyorum?... Lütuf ya da af istiyor değilim ekselans! Adalet istiyorum... Bir mahkeme istiyorum. Bu mahkemenin vereceği karara boyun eğmeyi de önceden kabulleniyorum.» (25)

Haklı ve mantıklı konuşuyordu. Konuşurken İngilizlerin ikiyüzlülüğünü suratlarına çarpıyordu. İngilizin hak, hukuk, adalet şampiyonluğu bu muydu? İngilizlerin sanki yüzleri kızarıyordu. Hukuksal açıdan verebilecekleri bir karşılık yoktu. Yine kaçak güreşmeyi yeğ tuttular. İngiliz haberalma servisleri harekete geçirildi. Bu kavgacı adam hakkında yeni bilgiler toplanmaya çalışıldı. Şu iddialarda bulunuldu :

«Musevî kökenli bir Tatardır. Genç yaşında «Ohrana» örgütünde kışkırtıcı ajandı. 1904 Ermeni olaylarına karıştı. Panislamist propagandacılığı yüzünden Rus Hükümetince suçlandı. Türkiye'ye gitti. «İslamlığa hizmetleri dolayısıyla», İhtilalde (Meşrutiyette) Osmanlı yurttaşı oldu. Alman yanlısı ve siyonist «Jeune Turc»te gazetecilik yaptı. İttihat ve Terakki'nin önemli üyeleri arasına girdi. Savaş içinde Almanlarca beslendi ve Müttefikler aleyhine sert makaleler yazdı. Kafkasya'da Bolşevik çalışmaları için 29 Mart 1919'da iki Türk Kafkasya'dan 25 milyon ruble getirdi. Yarısı onun içindi, yarısı da Bolşevik çalışmaları için. Aleyhinde kesin suç delili yok. Ama pek kötü bir tiptir.» (26)

İstanbul'daki İngiliz ajanları harıl harıl çalışıyorlardı. Yavuz Adamı suçlayacaklar, kendi suçlarını kapatacaklardı. Tam bu sırada, 7 Temmuz 1919 günü eşi de İngiliz Yüksek Komiserliğine bir dilekçeyle başvurdu. Uysal bir dilekçeydi bu. İngi-

(25) **F. O. 371/4174/120583** - İngiliz Ege Kuvvetleri Komutanı eliyle İstanbul Yüksek Komiserliğine gönderdiği dilekçe. Mondros, 5.6.1919.

(26) **ibid.** - İstanbul'daki İngiliz İstihbaratınca hazırlanan rapor. 14.7.1919.

lizlere çatmıyordu. Kocasının İstanbul'daki siyasî düşmanlarının iftirasına uğradığını söylüyordu. Hasta haliyle iki ay hapiste tutulduktan sonra Mondros'a sürülmüştü. Altı çocuğu yüzüstü kalmıştı. Çocuklara bakacak kimse yoktu. Kocasının serbest bırakılması için yalvarıyordu (27).

Bu dilekçelere hiçbir karşılık gelmedi. Yavuz Adam, bu kez daha yüksek düzeyde kavgaya girişti. 19 Temmuz 1919 günü, İngiliz Lordlar Kamarası Başkanı ve Adalet Bakanına uzun bir dilekçe yolladı. «*İngiliz adaletinin ve vicdanının en yetkili temsilcisi olarak size başvuruyorum*» diye söze girdi. Nasıl, ne zaman tutuklanıp sürüldüğünü anlattı, Mondros'ta, «*dikenli tel örgüler, çifte kilitli demir kapılar ardında vahşî bir hayvan gibi hapsedilmiş olduğunu*» söyledi. «Bu muamele neden? Nedir benim suçum?» diye sordu. «İngiliz makamlarına tekrar tekrar başvurdum. Yargılanmamı istedim... Ama dilekçelerime karşılık bile alamadım» diye yakındı ve devam etti:

> «*İngiltere, dünya ölçüsündeki gücüyle, benim gibi savunmasız birçok kişiyi elbette ezebilir ekselans. Ama bu, İngiltere'nin şanına ne katacaktır? Bir sanığın en fazla yapabileceği, yargılanmasını istemesidir. Ona karşılık bile verilmeyerek hakkın ortaya çıkarılmasından kaçınılması, kuvvetin kötüye kullanılmasının en korkuncu değil midir? ...*
>
> *Son bir sözüm daha var ekselans: Bütün bunları sizin acıma duygularınızı kamçılamak için söylemiyorum. Hayır! Acınmayı ya da bağışlanmayı asla kabul edemem! Ben adalet istiyorum!..*» (28)

İngiliz Yüksek Komiserliğinin «adalet istiyorum» diye haykıran bu kavgacı adama karşılığı, önce onu Londra'ya jurnal etmek, arkasından da Mondros'tan alıp Malta'ya yollamak oldu. Yüksek Komiser Vekili Webb, 9 Ağustos 1919 günü onun hakkında Londra'ya özetle şunları rapor etti: Son on yıl içinde üç vatandaşlık değiştirmiş bir kimseydi: Rus, Osmanlı ve Azerbaycan yurttaşlığı. Başlıca işi İttihatçı propagandası yapmaktı. Çalışmalarını Mekke'ye kadar genişletmişti. Oradan Ezher ulemasıyla ilişkiler kurmuştu. Kahire'deki İngilizler kendisinden

(27) **ibid.**, - Eşi S... Hanımın İngiliz Yüksek Komiserliğine dilekçesi, İstanbul, 7.7.1919.

(28) **ibid.**, Lord Chancellier'e mektubu, Mondros, 19.7.1919.

kuşkulanmışlardı. İstihbarat servisleri kendisini «aşırı derecede arzulanmayan» bir kimse olarak nitelendiriyorlardı. İngiliz Yüksek Komiserliğinin isteği üzerine Türk makamlarınca tutuklanmıştı. Bütün dilekçeleri ilişikti... (29)

Eylül 1919'da Mondros'tan Malta'ya sürüldü. Oradan, İsveç Konsolosluğu aracılığıyla Lord Curzon'a bir dilekçe yolladı. Daha önceki dilekçelerinde söylediklerini Curzon'a da tekrarladı. Ayrıca kendisinin İngiliz dostluğu politikasını savunduğunu anlattı. Daha Paris'teki öğrenciliği sırasında, 1890'larda bu konuda yazılar yayımlamıştı. 1907 yılında yapılan İngiliz-Rus antlaşmasına kadar İngiliz dostluğuna inanmıştı. Ondan sonra İngiliz politikasını yermişti. Ama Çarlık Rusya yıkıldıktan sonra umutlarını yine İngiltere'ye çevirmişti. İngiltere ile Azerbaycan arasında kültürel ve siyasal işbirliği için çalışmıştı. Bunun için mi dokuz aydan beri İngilizlerin elinde tutsaktı? Hak yerini bulmayacak mıydı?... (30)

Bu dilekçesi Londra'da görüşüldü. Azerbaycan'da görevli Albay Stokes, kısa bir rapor verdi. Yavuz Adam'ın sürülmesinden beri Azerbaycan'daki duygular İngilizlere karşı dönmeye başlamıştı. Bu sürgünden İngiltere zarar görmekteydi. Azerbaycan Delegasyonu Başkanı Topçubaşı'nın da İngilizlere karşı döndüğü görülüyordu. Bu bakımdan sürgündeki adamın, bazı koşullarla serbest bırakılması uygun olacaktı (31). Azerbaycan'daki İngiliz çıkarları bakımından serbest bırakılması düşünüldü. Ama bundan vazgeçildi.

İngiliz Yüksek Komiserliği onu, «A» listesine geçirmişti. Bunlar, «zulüm yapmış olmakla» suçlanan kişilerdi ve en önce yargılanacaklardı. Sonunda Mustafa Kemal Paşa tarafından kurtarıldı. Halk Partisine karşı, sürgün arkadaşı Fethi Beyle birlikte «Serbest Fırka» denemesine girişti. Henüz yayımlanmamış «Malta Hatıraları» adlı kitabı merakla bekleniyor.

Cihat Fetvacısı

İngilizlerin gözünde «suçu» katmerliydi: hem İttihatçı, hem de cihat fetvacısı sayılıyordu. Malta'da çilesi de katmerli oldu. Hem sürgündü, hem de hasta. Çile doldurdu.

(29) **ibid.**, Webb'ten Curzon'a yazı. İstanbul, 9.8.1919, No. 1406.
(30) **F. O. 371/5089/E. 569** - Lord Curzon'a mektubu. New-Verdala, Malta, 4.2.1920.
(31) **ibid.**, Albay Stokes'un 29.3.1920 günlü raporu.

Hayri Efendinin İttihatçılarla ilişkisi eskiydi. Bir bakıma ilk İttihatçılardan sayılabilirdi. Ürgüp'ten kalkıp İstanbul'da medreseden icazet, hukuk mektebinden diploma aldıktan sonra adliye teşkilatına girmişti. Abdülhamit döneminin son yıllarında Makedonya'da İttihat ve Terakki ihtilalcileri kovuşturulurken o, Selânik Ceza mahkemesi başkanı olarak kilit noktasını tutuyordu ve ihtilalcilerin adamıydı. Meşrutiyet'in ilanı üzerine yıldızı çabucak parladı. Niğde mebusu olarak İstanbul'a döndü; sırasıyla, Evkaf Nazırlığı, Adliye Nazırlığı, Devlet Şûrası Başkanlığı yaptı. Savaş Kabinesinde şeyhülislamdı. Bu kadarı bile onun mimlenip sürülmesi için yeterliydi. Savaş Kabinesi üyesi olarak kendisinden hesap sorulabilirdi.

Ama onun asıl büyük suçu, Cihat Fetvasına Şeyhülislam olarak imza koymuş olmasıydı. İngiliz, Fransız, Rus ve hatta Sırbiya ve Karadağ yönetimindeki Müslümanları ayaklandırmak istemişti. Gerçi bu fetvadan Osmanlı İmparatorluğu için ciddî yarar beklemek saflıktı. Savaşın gidişi de bunu ispatlamıştı. İngiltere'nin Hintli askerlerinin yüzde seksen kadarı, yani 756 bin kişi Türk cephelerinde kullanılmıştı ([32]). Savaşın sonuna doğru Osmanlı yurttaşı Araplar bile Halife-Padişaha karşı ayaklanıp İngilizlerle işbirliği yapmışlardı. Ama, İngilizler, Cihat Fetvasından ciddî olarak ürkmüşlerdi. Cihat ilanından sonra İngiliz sömürge imparatorluğunda İslam ihtilali tohumları atıldığı da bir gerçekti. Ateşli bildiriler, broşürler yayımlanıp İslam dünyasında dağıtılmıştı. Müslümanlar sömürgeci devletlere karşı ayaklandırılmak istenmişti. İhtilalci broşürlerden birinde; «Müslüman çalışır, kâfir yer. Müslüman açtır ve acı çeker, kâfir bollukta lüks içinde yaşar. İslam dünyası batar ve geriye gider; Hıristiyan dünyası ise ileriye gider, daha çok ve daha çok yükselir. Müslümanlar köledirler, kâfirler ise hükümdardırlar,» deniyor ve ekleniyordu : «Fakat şimdi cihat günü gelmiştir. Cihat ile İslam'ın toprağı, ona zulmeden kâfirlerin egemenliğinden kurtarılacaktır. Hepimizin tek bir adamın ayaklanışı gibi ayaklanacağı zaman gelmiştir...» ([33]) Cihat ilanıyla, ihtilalci broşürler yayımlamakla İslam dünyası ayaklandırılamamış ise de, İstanbul'un çabaları büsbütün etkisiz kalmamıştı. Özellikle Hindistan'da savaş sonrasındaki kaynaşmalarda bile İngilizler, Türk

(32) Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi,** Cilt III, Kısım I, s. 325.

(33) Doğan Avcıoğlu, **Millî Kurtuluş Tarihi,** cilt I. s. 67.

propagandasının etkilerini aramaktan kendilerini alamamışlardır. Bu bakımdan Cihat Fetvasını ilan etmiş Şeyhülislam, İngilizlerin diş biledikleri bir kimseydi.

Bu eski Şeyhülislam, Mütarekede İngilizlerin eline düştü. Malta'ya sürülünce de hasta oldu. Düşman elinde tutsaklıkla hastalık zor iştir. Dr. Yarbay W.L. Steele başkanlığındaki üç kişilik bir kurul kendisini muayene etti. 15 Temmuz 1919 günü Malta Valisine şu raporu verdi :

> *«Kurul, savaş tutsağı Hayri Efendi'yi muayene etti. Şunları saptadı : Hastanın sağlık durumu kötü. Kalbi zayıf ve düzensiz. Nabzı düşük. Sağlığı kırda çalışmaya elverişli değil. Garnizonda ya da büroda da çalışamaz. Sağlık nedeniyle İngiltere'ye gönderilmesi salık verilir.»* (34)

Doktorlar açısından iş basitti. Bir ağır hasta vardı. Malta'da tedavi edilemeyecekti. İngiltere'ye yollanmalıydı. Ne var ki, bu hasta, başka hastaydı. Onun kaderi doktorların elinde değil, politikacıların elindeydi. Politikacılar doktorlar gibi düşünmediler. Sağlık raporu Londra'ya ulaşınca, İngiltere Dışişleri Bakanlığı doktorların önerisine karşı çıktı : Hasta, bir siyasî tutukluydu. «Türk Hükümetinin isteği üzerine sürülmüştü.» Serbest bırakılması güdülen politikaya ters düşecekti. Kötü bir örnek olacaktı. Hiç sürülmemiş olmaktan daha çok zarar doğuracaktı. Hasta Şeyhülislam Malta'da kalmalıydı (35).

İngiliz Dışişleri Bakanlığı bu görüşünü Malta'ya bildirirken, adada kalınca hastanın hayatının gerçekten tehlikeye girip girmeyeceğini de sordu : Malta Valisi 23 Ağustos günü iki satırlık bir telgrafla karşılık verdi : *«İçinde yaşadığı koşullar Hayri Efendi'nin hayatını tehlikeye sokuyor»* dedi (36). Valinin bu telgrafı üzerine, askerlerin bile yüreği yumuşadı, ama Foreign Office'in tutumu yumuşamadı. İngiliz Askerî İstihbarat Başkanı General W. Thwaites, hastanın serbest bırakılıp İstanbul'a geri gönderilmesini önerdi (37). Dışişleri bu öneriye de

(34) **F. O. 371/4174/112377** - W. L. Steele ve arkadaşlarının raporu. Malta, 15.7.1919.

(35) **ibid.** - Foreign Office'den War Office'e. Yazı. 13.8.1919.

(36) **F. O. 371/4174/122463** - Malta Komutanlığından War Office'e. Şifre tel. Gizli. 23.8.1919, No. C. 51.

(37) **ibid.** War Office'den (DMI) Foreign Office'e. Yazı. 28.8.1919.

karşı çıktı. Bir şey söylemiş olmak için, hastanın Malta'daki yaşam koşullarının düzeltilmesini, olmazsa Mondros'a yollanmasını istedi (38). İstanbul Yüksek Komiserliğinin görüşü de soruldu. Hasta Malta'da kıvranırken, İngilizlerin yazışmaları sürüp gidiyordu.

İstanbul Yüksek Komiserliği de Dışişleri Bakanlığı gibi düşünüyordu. Hastalığa aldırış edilmiyordu. Sürgün, sürgündü. Malta'da kalacaktı, cezasını çekecekti. Yüksek Komiserlik 24 Ağustosta Malta Valisine şunları telledi :

> *«Konu, Müttefik Yüksek Komiserlerce dikkatle incelendi. Adı geçenin geri dönmesi arzu edilmiyor. Malta'da, İstanbul'dan daha iyi tedavi edilir kanısındayız.»*

Aslında düşünce hastanın tedavi edilmesi değil, cezalandırılmasıydı. Yüksek Komiserlik, hastanın İstanbul'a dönüşüne «şiddetle karşı olduğunu» ayrı bir telgrafla Londra'ya bildirdi (39).

İngiliz politikacılarının tutumu ibret vericiydi. Türk söz konusu olunca, insan hayatına zerrece değer verilmiyordu. Malta Valisinin telgrafları üzerine, Lord Curzon ve adamlarının da bir şeyler söylemeleri gerekiyordu. Bürokratik usullerle, yazılar cevaplandırılıyordu. Ama âdet yerini bulsun diye yapılıyordu bu. Hastanın Malta'dan Mondros'a yollanması önerilmişti. Sanki bir adadan ötekine sürülmek derde deva olacakmış gibi! Bu proje de çok geçmeden suya düştü. Mondros'ta tutuklu 12 Türk sürgünü, Eylül ayında Malta'ya yollanmıştı. Hastanın tek başına Malta'dan Mondros'a yollanması, saçma olacaktı. 5 Eylül 1919 günü, İngiltere Dışişleri Bakanlığı, hastayı düşünüyormuş edasıyla, «doktorlar nasıl bir iklim salık veriyorlar?» diye Malta'ya sordu. Vali şu cevabı verdi :

> *«İklim söz konusu değil. Mesele, hastanın tutsak hayatı yaşamasıdır. Tutsaklık ve yalnız kendi evinde bulabileceği konfordan mahrumiyet, sağlığını etkiliyor.» (40)*

---

(38) **ibid.** Foreign Office'in 29.8.1919 günlü notu.

(39) **F. O. 371/4174/122521** - Webb'ten Curzon'a. Şifre tel. İstanbul, 29.8.1919, No. 1744.

(40) **F. O. 371/4174/128425** - Malta Valisinden Harbiye Nezaretine. Şifre tel. Malta, 9.9.1919. No. C. 58.

Londra'nın buna son sözü şu oldu :

«Malta'da hapsedilmesi, Türk Hükümetince istenmiştir ve devam edecektir ...» (41)

Aylarca süren yazışmalar böylece kapandı. 1919 yılında, bu konuda başkaca yazışma olmadı. Hasta Şeyhülislam, Malta'da kaldı. Sonu belli olmayan tutsaklığı sürüp gidecek, çilesini dolduracaktı ...

Aradan bir yıl geçti. 1920 yılının ekim sonlarında Malta'nın tehlike çanları yeniden çalmaya başladı. Bu kez durum daha da ciddîydi. Malta Valisi, 21 Ekim 1920 günü, «Savaş tutsağı Hayri Efendi *ciddî* hastalar listesine alındı» dedi (42). Beş gün sonra tehlike işaretini verdi. Londra'yı ve İstanbul'u aynı anda uyardı : «Hayri Efendi *tehlikeli* hastalar listesine alındı» dedi ve şunları ekledi :

«Her an ölebilir. Kanımca, Malta'da tutsak ölmesi hiç arzu edilir bir şey değildir. İstanbul'a geri gönderilmesi ya da Avrupa'ya yollanması için yetki rica ediyorum. Yazı arkadan gönderiliyor.» (43)

Malta'nın birbirini kovalayan bu telaşlı telgrafları Londra'yı harekete geçirdi. Durum gerçekten ciddîydi. Hasta, İngilizlerin elinde ölmemeliydi. Malta Valisi Plumer kararlı görünüyordu. Hasta Şeyhülislamı adanın dışına atacaktı. İstanbul'a yollayamayacaksa, Avrupa'ya gönderecekti. Sorumluluktan çekiniyordu. Yeniden yazışmalar başladı. İngiliz Dışişleri Bakanlığı, 3 Kasım günü İstanbul'a talimat verdi. Yüksek Komiserler sakınca görmezlerse, hasta Avrupa'ya yollanacaktı. Ama «İstanbul'a dönmesi söz konusu bile olamazdı.» Sonra Avrupa'ya yollanması da bir «emsal olmayacaktı.» (44)

İngiliz Dışişleri acımasız tutumunu sürdürüyordu. Ama, son bir yıl içinde Türkiye'de çok şey değişmişti. İngilizlerin

(41) **F. O. 371/4174/133345** - War Office'den Malta Valisine. Şifre tel, Londra, 20.9.1919, No. 81333 (M. 1. 2).

(42) **F. O. 371/5090/E. 13423** - Malta Valiliğinden War Office'e. Şifre tel, Malta, 21.10.1920, No. A. 710.

(43) **ibid.** Malta Valiliğinden War Office'e. Şifre tel. Malta, 26.10.1920, No. 726 ve 727.

(44) **ibid.**, Curzon'dan De Robeck'e. Şifre tel, Londra, 3.11.1919, No. 1043.

sürgün politikasından umdukları yarar gerçekleşmemişti. Türkiye'de ulusal direniş hareketinin doğması önlenememişti. Tersine, İngilizler bütün bir ulusun ayaklandığına tanık oluyorlardı. Türk Kurtuluş Savaşı, artık önüne durulamaz bir hal almıştı. Ankara'da güçlü bir Hükümet doğmuştu. Bu durumda hasta Şeyhülislamın Malta'da tutulması hiçbir şeyi değiştiremezdi. İngilizler artık onun «Türk Hükümetince geri istenmediğini» de ileri süremezlerdi. 16 Ekim 1920 günü Damat Ferit Paşa Hükümeti, artık bir daha dönmemek üzere devrilmişti. Bu koşullar altında, İstanbul'daki Yüksek Komiserler, hasta Şeyhülislamın geri dönmesine karşı değillerdi. Böyle bir direniş anlamsız olurdu. Sürgün politikası artık iflas etmişti. 5 Kasım 1920 günü Amiral de Robeck, hastanın İstanbul'a dönebileceğini bildirdi. Lord Curzon'a «*Bir itirazınız yoksa... İstanbul'a dönmesine müsaade olunması yeğ tutulur*» dedi (45).

Lord Curzon, istemeye istemeye bunu kabul etmek durumunda kaldı. Yüksek Komisere verdiği cevapta, «*İstanbul'a dönmesinde sizin bir itirazınız yoksa bizim de yoktur*» diye yazdı (46).

Bir buçuk yılı aşan sürgün yaşamından sonra, Cihat Fetvacısı eski Şeyhülislama kurtuluş kapısı böylece açılmış oldu. Malta makamları, serbest bırakılmadan önce, kendisine «artık siyasetle uğraşmayacağı» yolunda bir senet imzalatmak istediler. Eski Şeyhülislam bunu reddetti. «Ben ancak hürriyetimin zorla elimden alındığını imzamla onaylarım» diye direndi. Türkiye'ye döndükten sonra artık politikayla uğraşmadı. Bir yıl içinde öldü.

Bir Hariciye Nazırı

Mondros ve Malta'dan İngiliz devlet adamlarına gönderdiği bütün mektuplarının altına, «Eski Nazır ve Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi» diye imza attı. İmzalarında hiçbir zaman «sürgün» ya da «tutsak» sözcüklerini kullanmadı. Kendisini

(45) **F. O. 371/5091/E. 13747** - De Robeck'ten Curzon'a. Şifre tel. İstanbul, 5.11.1920. No. 1172. Çok acele.

(46) **ibid.** - Curzon'dan De Robeck'e. Şifre tel. Londra, 8.11.1920. No. 1064.

hep iş başında bir devlet adamı gibi görüyordu. Bir bakıma hâlâ Hariciye Nazırlığı yapıyordu. Hem de bütün ciddiyetiyle. Lloyd George'dan ve Lord Curzon'dan başkasına mektup yazmadı. Sürgün ve tutsak olduğunu hemen hemen hiç düşünmüyordu. Ne yalvararak, ne kafa tutarak serbest bırakılmasını istemedi. Memleket sorunlarına kafa yordu, durmadan. Düşündüklerini, medenî bir cesaretle İngilizlere anlatmaya çalıştı. İngilizlere karşı Türkiye'yi savunmaya çalışan, kendi kişisel dertlerini aşabilen tek sürgün odur. Onurlu bir milliyetçiydi.

«Filozof» bir yanı vardı. Öteden beri doğa ile başbaşa kalıp düşünmeyi severdi. Çocukluğu, Ege yöresindeki büyük aile çiftliğinde geçmişti. Halkalı Ziraat Okulundan ayrılmıştı. «Tembel» bir öğrenci olduğunu söyleyenler vardı. Aslında ise okul, onun düşünce susuzluğunu doyuramamıştı. İstanbul Hukuktan sonra Paris Siyasal Bilgiler Okuluna gönderilince, Rousseaux ile Herbert Spencer'i daha yakından tanıyıp sevdi. Siyaset felsefesine yöneldi. Aynı zamanda Jön Türklerin içine girdi. Abdülhamit döneminin son yıllarında yurda dönünce, devlet kapısında iş aramadı. Çiftçilik yapmayı yeğ tuttu. Meşrutiyetin ilanı üzerine «gün, bu gündür» diyerek, otuz beş yaşının bütün enerjisiyle politikaya atıldı. Menteşe mebusu olarak Meclise girince yıldızı çabucak parladı. Paris'ten beri zaten İttihatçıydı. Hemen İttihatçı liderler arasında yerini aldı. Çeşitli Nazırlıklarda bulundu. Türkiye Birinci Dünya Savaşına girerken o Meclis-i Mebusan Reisiydi. Sonra, Sait Halim Paşa Kabinesinde Hariciye Nazırlığı yaptı. Mütarekede, Savaş Kabinesinin bir üyesi olarak Harp Divanında sorguya çekildi. Arkasından Mondros'a sürüldü. Çiftlikteki gibi yine yürüyüş yapar, düşünür ve sonra oturup İngiliz devlet adamlarına mektup yazardı.

İlk mektubunu, 22 Temmuz 1919 günü Mondros'tan İngiltere Başbakanı Lloyd George'a gönderdi. Bu mektubunda, ilk ve son defa, sürgün hayatına değindi. «*Arkadaşlarımla birlikte, elli günden beri Mondros'ta, askerlerinizin muhafazasında tutsağım*» dedi. Arkasından, onurlu bir milliyetçi olarak şunları ekledi: «*Bizler, büyük güçlere karşı gıpta edilecek bir özveri ve yiğitlikle varlığı için savaşmış bir ulusun temsilcileriyiz... Şu halde, seviyemize saygı gösterilmesini istemek hakkımızdır, kanısındayız.*» Bu mektubu, İngiltere'de, İttihatçılara karşı yapılan propagandalara karşılık vermek için yazmıştı. İngiliz gazeteleri ve mebusları, sömürgelerdeki Müslümanlar ara-

sındaki kaynaşmaların İttihat ve Terakki Komitesinin kışkırtmalarından ileri geldiğini söylüyorlardı. İnanmış İttihatçı buna karşılık veriyor ve şöyle diyordu :

«Emin olunuz ki, Sayın Başbakan, Müslümanları kışkırtan İttihatçılar değildir. Onları iten güç, kurtuluş düşüncesi ve insanlık onurudur.» (47)

Bu sözleriyle, Asya - Afrika halklarının kurtuluş savaşlarını, çeyrek yüzyıl kadar öncesinden İngilizlere haber vermiş oluyordu. Aynı mektubunda, Türklerin, ilerde Rusya'ya karşı İngiltere'nin «tabiî müttefikleri» olacaklarını da söyledi.

Bir hafta sonra Lloyd George'a ikinci bir mektup yazdı. Bu daha uzundu. Eski Hariciye Nazırı, Barış Konferansında Türkiye aleyhinde çok sert kararlar alınacağını sezmişti. Belki bu kararlar biraz yumuşatılabilir umuduyla kaleme sarılmıştı. Türkiye'nin, hangi koşullar altında savaşa girdiğini anlatıyor, o zamanki politikasını savunmaya ya da haklı göstermeye çalışıyordu. Özetle şunları söylüyordu :

«Türkiye'yi savaşa iten asıl neden, Rus korkusu olmuştu. Çünkü, Japonya'da yenildikten sonra Rusya, yine Yakındoğu'ya dönmüş, Türkiye üzerindeki emellerini gerçekleştirmeye koyulmuştu. Makedonya'yı karıştırmıştı. Balkan devletlerini Türkiye'ye saldırtmıştı. Ermenileri kışkırtmıştı. Türkiye'ye bir Ermeni reform tasarısı empoze etmek için İngiltere'nin de işbirliğini sağlamıştı. Bu politika uygulansaydı, Doğu Anadolu, Türkiye'den kopacaktı. Rusya, Alman direnişiyle karşılaşmamış olsaydı daha 1912 yılında Türkiye'yi parçalayacaktı. Rus tehlikesi karşısında Türkiye, Almanya ile İngiltere'yi birbirine yaklaştırmaya çalışmıştı. Bu amaçla Bağdat ve Basra sorunlarında büyük ödünler verilmişti. Ama, İngiltere, Türkiye tarafından sipariş edilen «Osmaniye» ve «Reşadiye» zırhlılarına el koymakla, Türklerin kaygılarını daha da arttırmıştı. Bu koşullar altında Türkiye, Alman ittifakına sarılmak zorunda kalmıştı. Türkiye, yine de tarafsız kalabilmek için çaba harcadı. İngiltere'ye, Fransa'ya ve Rusya'ya baş vurdu. Bir anlaşma yapmak istedi. Tarafsız kalmasına karşılık olarak, Türkiye'nin toprak bütünlüğünün ayrı ayrı garanti

(47) **F. O. 371/4174/121938** - Lloyd George'a mektubu. Mondros, 22.7.1919.

edilmesini ve kapitülasyonların kaldırılmasını şart koştu. İtilaf devletleri buna yanaşmadılar. «Karadeniz olayı» da bir Hükümet kararı sonucu değildi. Olaydan sonra Türkiye'nin, karma soruşturma açılmasını istemiş olması da bunun önceden verilmiş bir Hükümet kararı sonucu olmadığını ispat etmiyor muydu?» (48)

Bunları anlattıktan sonra eski Hariciye Nazırı, İngiltere Başbakanına şöyle dedi :

«İşte, sayın Başbakan, Türkiye'nin genel savaşa girişinin uzak ve yakın nedenleri bunlardır. Anayasa açısından temsilî bir otoritenin kararı sonucu olmayan bir hareketten dolayı, Türk ulusunun suçluluğundan söz edilip edilemeyeceğine karar vermek şimdi size düşer ...» (49)

Bu mektup, bir ay kadar sonra İngiltere Dışişleri Bakanlığına ulaştı ve dikkatle okundu. İngiliz diplomatlarından biri şu notu düştü :

«İttihat ve Terakki'nin Hariciye Nazırı (şimdi Mondros'ta tutukludur), Türkiye'nin savaş içindeki politikasını savunuyor. Amacı, daha hafif barış koşulları elde etmektir. İleri sürdüğü argümanlar inandırıcı değil, ama bir örneğinin Barış Delegasyonuna gönderilmesi.»

Sürgündeki Hariciye Nazırı üçüncü mektubunu, 29 Ocak 1920 günü, İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon'a yolladı. Uzun uzun Meşrutiyet Devrimini savundu. Özetle şunları anlattı :

«Jön Türkler, Abdülhamit'ten çürümüş bir miras devraldılar. Önce temizlik tedbirleri gerekiyordu. Asker ve sivil kadrolar gençleştirildi. 3000 kadar görevli açığa çıkarıldı. 1.000 kadar subayın rütbeleri düşürüldü. 1.000 kadar insan Saray mutbağından besleniyor ve bu, bütçeye 100.000 liranın üstünde bir masrafa mal oluyordu. Sarayın kadrosu 300'e, yıllık bütçesi 25.000 liraya indirildi. Bu operasyon sonucu yönetim, daha yetenekli ve daha dürüst ellere geçti. Eski düzenin modern anlamda bir bütçesi yoktu, harcamaları ölçüsüz ve sınırsızdı. Yeni düzen düzgün bir büt-

(48) **F. O. 371/4174/123305** - Lloyd George'a mektubu. Mondros, 31.7.1919.

(49) **İbid.**

çe yaptı. Ama kapitülasyonlar, malî reform yapılmasını engelliyor, vergi toplanmasını sınırlandırıyordu.

Siyasal bakımdan Jön Türkler, parlamenter düzeni getirdiler. 1909'da patlak veren gerici ayaklanma bastırıldı. 1913'te yürürlüğe giren «Vilayetler Kanunu,» vilayetler düzenini temelden değiştirdi. Çok önemli kanunlar çıkarıldı. Taşınmaz malların mülkiyet düzeni yenilendi. Adalet teşkilatı çağdaş temele oturtuldu. Bütçe düzeldi. Gelirler arttı. Balkan Savaşından sonra, kapitülasyonları kaldırmak için Türkiye'nin büyük devletlerle giriştiği tartışmalar, özellikle dikkat çekicidir. Türkiye'nin ilerici atılımlarını önlemek düşüncesiyle Rusya, Büyük Savaşı çabuklaştırdı. Reform hareketi savaş içinde bile duraksamadı. Üniversitenin ıslahına çalışıldı. Yurt dışına binlerce öğrenci yollandı. Yabancı fabrikalara stajyerler gönderildi. Ticaret Kanunuyla Medenî Kanunun ıslahı için komisyonlar kuruldu. Bir banka, bir büyük şirket kuruldu... Bütün iç ve dış güçlüklere rağmen, Genç Türklerin yaptıkları devrimler özetle bunlardır.» (50)

Bunları Lord Curzon'a anlattıktan sonra sözünü şöyle düğümledi :

«Bütün bunlar Batı uygarlığına layık mı değil mi? Şimdi siz karar verin.» (51)

Bu mektup, Türklerin, İstanbul'dan atılacakları yolundaki söylentilerin yoğunlaştığı bir sırada kaleme alınmıştı. İttihat ve Terakki iktidarının Hariciye Nazırı, mektubunun son bölümünde asıl bu konu üzerinde durdu. İstanbul'un Türklerde bırakılmasını, dilinin döndüğü kadar savundu. Şunları söyledi :

«Karadeniz'in ve İstanbul-Kafkasya yolunun denetimini güvenlik altına almak istiyorsunuz. Türkleri İstanbul'da bırakarak bunu sağlayamaz mısınız Sayın Bakan? Yüzyıllardan beri Ruslara karşı Boğazları savunan onlardır. İngiltere kendilerini desteklerse Almanlara karşı da savunamazlar mı? Türk ulusu, çok iyi özellikleri olan bir ulustur. Aslında dürüsttür; iyilikbilir; aşırı ölçüde sadıktır,

(50) **F. O. 371/5153/E. 210** - Lord Curzon'a mektubu. Malta, 29.1.1920.

(51) **ibid.**

yiğittir. Büyük bir ulusu umutsuzluğa itmek yerine, onun iyi özelliklerini İngiliz politikası yararına kullanmak daha akıllıca bir politika olmaz mı? İstanbul yalnız Türklerin fethedilmiş bir başkenti değil, aynı zamanda İslam'ın biricik halesidir. Onu, onur kırıcı biçimde Halifeden almak, bugünkü savaşa bir haçlı seferi özelliği verecektir...

Umarım ki, İngiliz politikasının yöneticileri ölçüyü kaçırmazlar ve son anda hoşgörü ağır basar.» (52)

Bu mektup İngiltere Dışişleri Bakanlığına ulaşınca, Mr. Edmonds, şunları not etti: «*... Malta'da uzun uzun yazacak zaman buluyor. Bu uzun mektup, Genç Türklerin çeşitli reformlarını anlatıyor. Türklerin İstanbul'da bırakılmaları çağrısıyla son buluyor.*» Bir başka İngiliz diplomatı da şunları ekledi: «*... Halil Bey, kapitülasyonların Türkiye'yi yıktığı ve Rusya'nın, Türkiye'deki reformları önlemek amacıyla savaşı başlattığı sonucuna varıyor... Malta'da bir siyasî tutuklu gibi yazıyor... Mektubunun alındığını kendisine bildirsek mi?» (53)*

Lord Curzon, Malta Valisi aracılığıyla, mektubunun alındığını Malta'da tutuklu eski Osmanlı Hariciye Nazırına «resmen» bildirdi (54). Sürgün Hariciye Nazırı, bunu sevinçle karşıladı. Sanki iş başında bir Hariciye Nazırı gibi hareket etmesini Londra resmen tanımıştı. Mektuplarını sıklaştırdı. Sürgün kampında Dr. Süleyman Numan Paşa kendisine bol bol yürüyüş yapmayı öğütlemişti. «Her gün saati gelince ceketini çıkarır, bir pehlivan tavrıyla harekete geçer, büyük bir sabır ve azimle aşağı, yukarı dolaşırdı... Sonra dinlenmeyi cidden haketmiş yorgun bir adam neşesiyle ağaç altına oturur» (55) ve arkasından Lord Curzon'a bir mektup daha yazardı. 1920 yılının Mart, Nisan ve Mayıs aylarında Londra'ya altı mektup yolladı.

16 Mart 1920 günlü mektubunda Ermeni sorununu ele aldı. Şunları yazdı:

«Ermeniler, Balkan uluslarını taklit ettiler, ama coğrafyalarının farklılığını göz önünde tutmadılar. Tanrı, 30

(52) **ibid.** - Aynı mektup.

(53) **ibid.** - Foreign Office'in 18.2.1920 günlü notları.

(54) **ibid.** - Foreign Office'den War Office'e. Yazı. Londra, 27.2.1920, No. E. 210.

(55) A. E. Yalman, **Gördüklerim ve Geçirdiklerim**, Cilt 2, s. 124.

milyondan fazla Türk'ün ve Kürdün arasına 2 - 3 milyon Ermeni yerleştirmişti. Ancak Kafkasya'nın bir köşesinde çoğunluktaydılar. Şu halde, doğaya karşı bir savaşa girişmişlerdi. Yıkıcı yöntemlerle azınlığın çoğunluğa hükmetmesini sağlamaya kalkıştılar. Ve beceriksizliklerinin acısını çektiler. Sonra, Balkan halklarının Ruslarla yakınlığı vardı; Ermenilere karşı ise, Rusya amansız bir düşmandı. Rusya, Doğu Anadolu'yu topraklarına katmak istiyordu; bunu 1915'te Müttefiklerine de kabul ettirmişti. Ermeniler bunu da kavrayamadılar. Bugün Ermeniler, çoğunlukta oldukları Kafkasya köşesiyle yetinmezler ve büyük devletler de onların büyüklük hastalıklarını teşvik ederlerse, ilk yanılgılar daha da kötüleşecek ve Ermenilerin geleceği de tehlikeye girecektir. Büyük devletler, isterlerse, bölgenin çeşitli halklarını bağdaştırabilecek, yarım yüzyıldır süregelen boğuşmaları yatıştırabilecek çözüm yolu bulabilirler. Coğrafî duruma dayanan ilkelere göre Ermeni sorunu böyle çözülebilir.» (56)

Bu mektup, Sevr Antlaşmasının hazırlandığı ve Doğu Anadolu topraklarının Ermenistan'a verilmek istendiği bir sırada kaleme alınmıştı. Ermenilerin bölgede azınlıkta olduklarını, onlara hak etmediklerinden daha fazla toprak verilemeyeceğini, yoksa sorunun daha da güçleşeceğini savunuyordu.

Eski Hariciye Nazırı, bir hafta sonra Lord Curzon'a bir mektup daha gönderdi ve bu kez, Anadolu Kurtuluş Savaşını savundu. İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiserliğinin ve bazı gazete muhabirlerinin İngiltere'yi yanılttıklarını anlattı. Bunlar Kâmil Paşa zamanında, İttihatçıları İngiltere'nin düşmanları gibi göstermişlerdi. Şimdi de Anadolu'daki milliyetçileri düşman olarak göstermeye çalışıyorlardı. Böyle bir yanılgı, hem Türkiye'nin, hem de İngiltere'nin zararına olacaktı. Türkiye, 15 yıldan beri «büyük bir siyasal ve sosyal değişim geçiriyordu.» İngiltere bunu doğru değerlendirmeliydi. Askıdaki sorunları Türkiye ile dostça çözümlemeye çalışmalıydı. Çünkü iki ülkenin gelecekteki çıkarları birbirine uygun olacaktı. «*Sizi temin ederim ki, ekselans, İngiltere, Türkiye'yi ebedî bir dost ve müt-*

---

(56) **F. O. 371/5153/E. 2476** - Lord Curzon'a mektubu. Malta, Polverista, 16.3.1920.

tefik olarak kazanabilir, ama hiçbir zaman himayesi altına alamaz,» diyordu (57).

Bu satırları yazdığı günlerde İngiltere'nin Türkiye politikası yeniden sertleşmişti. Hazırlıkları bitmek üzere olan Sevr Antlaşmasını Türkiye'ye kuvvet yoluyla kabul ettirmek için İstanbul işgal edilmişti. Kemalistlere karşı amansız bir savaş açılmıştı. Çoğunlukla Kemalistlerden oluşan yeni bir sürgün kafilesi daha Malta'ya yollanmıştı. İttihat ve Terakki'nin milliyetçi Hariciye Nazırı, bunu görür görmez İngiltere'ye ateş püskürmeye başladı.

30 Mart 1920 günü Malta'dan Lord Curzon'a şu mektubu yazdı:

> *«Polverista sarayına (!) yeni Türk sürgünleri geldi. Bu da gösteriyor ki, son mektubumda size eğilimlerinden söz ettiğim İngiliz baylar, İngiliz Hükümetini Türk ulusuna karşı yeni bir savaşa itmişlerdir.*
>
> *Kanımca, yanlış bir yoldasınız ekselans. Kuşkusuz, yüzeyde bazı başarılar kazanırsınız, ama dipteki taban, canlı ve kinci kalacaktır. Çünkü, Türk ulusunun milliyetçilik ateşini ve yüce onurunu söndürebilecek hiçbir kuvvet yoktur. Bu ulusun onurlu bir geçmişi ve on beş yıllık hür yaşamı olduğu unutuluyor... Takdire layık değil midir ki ekselans, bunca uzun savaştan ve ıstıraptan sonra yine de dünyanın karşısında silah elde dimdiktir ve şöyle haykırır:*
>
> *«Baylar, İmparatorluğumun üçte birinden vazgeçiyorum, ama, geleceğimi ve bağımsızlığımı güvence altına alacak bir barış istiyorum.» Yiğitlik duygusu olan her insanın bu kahramana saygı beslemesi gerekir. Oysa adamlarınız İstanbul'da Ermenileri, İzmir'de Rumları kılavuz olarak kullanıyorlar. Tekrar ve ısrar ediyorum ki ekselans, Türkiye'yi sürekli bir dost, hatta müttefik olarak kazanabilirsiniz; ama bu yöntemlerle ve bu baskı politikasıyla değil.» (58)*

Eski Hariciye Nazırı Halil Bey, 1920 yılının Nisan ve Mayıs aylarında Lord Curzon'a üç mektup daha yazdı. Hep aynı temayı işledi. Bir yandan İngiltere'nin Türkiye politikasını acı

(57) **F. O. 371/5153/E. 2711** - Lord Curzon'a mektubu. Polverista, Malta, 24.3.1920.

(58) **F. O. 371/5153/E. 3084** - Lord Curzon'a mektubu. Malta, 30.3.1920.

acı yerdi. Öte yandan İngiltere'nin Türkiye'ye muhtaç olduğunu söyledi. İki devletin anlaşmaları gerektiğini savundu. Yoksa İngiltere'nin de bu politikadan zararlı çıkacağını ileri sürdü. 19 Nisan 1920 tarihli mektubunda, İngiltere'nin bu «yıkıcı politikasından» vazgeçmesini istedi. Türkiye'yi ve İslam dünyasını boyunduruk altına alma çağının artık geçtiğini belirtti. Türkiye ile anlaşma yoluna gitmezse İngiltere'nin «Asya ve Afrika'da patlamaya hazır bir yanardağ üzerinde kalacağını» hatırlattı. «Bu yiğit Türk'ü yok etmeye kalkışmayın ekselans» diye yalvardı. Türkiye ile İngiltere arasında bir ittifak yapılmasını önerdi. Sanki iş başında bir Dışişleri Bakanıymış gibi:

«İngiliz Hükümeti bunu ilke olarak kabul ederse, onu önce dostlarıma, sonra da memleketime kabul ettirmeyi üzerime alırım Sayın Bakan, dedi.» (59)

Malta'da sürgün olan bir eski Nazırın, bir Türk - İngiliz anlaşmasını nasıl Türkiye'ye kabul ettirebileceği sorusu akla gelebilir. Acaba Mustafa Kemal Paşa kendisine gizli bir görev mi vermişti? Bunun için mi o durmadan İngiliz devlet adamlarını mektup yağmuruna tutuyor ve sanki görev başında bir nazırmış gibi hareket ediyordu? Bu konularda herhangi bir belgeye rastlayamadık. Görülen şudur ki eski Hariciye Nazırı, büyük bir ciddiyetle görev yapmaya çalışıyor, İngiltere'nin Türkiye politikasını yumuşatmak için gerçekten çaba harcıyordu. Bu işi inanarak, içtenlikle yapıyordu. Unutmamak gerekir ki, son mektuplarını yazdığı günler, Türkiye'nin en karanlık dönemine rastlıyordu. Başkent İstanbul işgal edilmişti. Türkiye'ye karşı âdeta yeni bir savaş açılmıştı. Anadolu'nun dört bucağında ayaklanmalar patlak veriyordu. Anadolu'daki yeni Türk Hükümeti henüz kuruluş günlerindeydi. Türkiye Büyük Millet Meclisi, yeni açılacaktı. Türkiye'nin geleceği kuşkulu ve karanlıktı. Böyle bir karanlık günlerde o, büyük bir inançla, Türk milliyetçiliğinin söndürülemeyeceğini, uzun sürede Türk ulusunun ayakta kalacağını söylüyor ve Lord Curzon'u yanlış politikasından caydırmaya çalışıyordu.

Eski Hariciye Nazırı, Türkiye Büyük Millet Meclisinin açılışı arifesinde, 21 Nisan 1920 günü Lord Curzon'a bir mektup daha yazdı. İngiltere'nin Türkiye politikasını 1908'lerden baş-

(59) **F. O. 371/5153/E. 4031** - Lord Curzon'a mektubu. Malta, 19.4.1920.

layarak eleştirdi. «Şimdi, Türkiye'yi yok etmek istiyorsunuz, neden?» diye sordu. «İngiltere Başbakanının söylediklerine göre, Türkiye'nin, kışkırtılmadan savaş ilan ettiği, savaşı iki yıl daha uzattığı ve Batı uygarlığına layık olmadığı için» dedi. Bu iddianın, açık bir tartışmaya bir dakika bile dayanamayacağını söyledi. İngiltere'nin Türkiye'yi yok etme politikasının gerçek nedenlerini bütün İslam dünyasının da araştırdığını ekledi. Savaşı hazırlayanın, savaşı isteyenin Türkiye olmadığını anlattı. Böyle olduğu halde Türkiye'nin cezalandırılmak istenmesini yerdi. Hele Trakya ile İzmir'in Yunanistan'a bırakılmasının «beterin beteri» olacağını belirtti. Türkiye ile İngiltere arasında anlaşma şansları varken bunun yitirilmesine hayıflandı. «Yazık, bin kere yazık...» dedi (60).

13 Mayıs 1920 günü Malta'dan Lord Curzon'a bir mektup daha yolladı. Rus Bolşevik tehlikesine İngiltere'nin dikkatini çekti. «Benim zavallı ulusum yüzyıllarca Ruslara karşı Avrupa'nın nöbetçiliğini yaptı» dedi. Tarihin garip cilvesiyle, şimdi Türklerin Bolşeviklerle anlaşmaya itildiğini söyledi. Ruslara karşı Türklerle İngilizlerin anlaşabileceklerini, bunun için geç kalınmamasını savundu. «*Ekselans, yıkıcı politikanızla, bu yiğit ve sadık Türk'ü ebediyyen kaybedeceksiniz... İnancım odur ki, bir modus vivendi yapılabilir*» diye tekrarladı (61).

Ve sustu. Bulabildiğimiz kadarıyla, onun sürgünden İngilizlere yolladığı son mektup budur. Ondan sonra başka mektup yazıp yazmadığını saptayamadık. On ay içinde on kadar mektup yazmıştı. Mektuplarında savunduğu görüşler tartışılabilir. Bu mektupların pratik ne yararı olduğu da sorulabilir. Bizce asıl önemli olan onun tutumudur, kişiliğidir. Kendisi bir sürgündür, tutsaktır. Bunu düşünmez. Türkiye'yi düşünür durmadan. Düşünmekle de kalmaz, kendi sınırlı çerçevesinde Türkiye'nin kurtuluşu için çırpınır, yazar, kavga eder. Sağlam bir kişiliği vardır. İnançlıdır. Türkiye'nin geleceğine inanır. Ulusunu, yurdunu içtenlikle sever. Kendi tutsaklığını unutabilecek kadar sever. Kendi kurtuluşu için değil, Türkiye'nin kurtuluşu için uğraşır. Öteki sürgünlerle karşılaştırılınca, bu eski Ha-

(60) **F. O. 371/5153/E. 4017** - Curzon'a mektubu. Malta, Polverista, 21.4.1920.

(61) **F. O. 371/5153/E. 5599** - Curzon'a mektubu. Malta, Polverista, 13.5.1920.

riciye Nazırının saygıdeğer kişiliği daha açık ortaya çıkar. Ötekilerin birçoğu tevekkülle susmuşlardır. Türkiye'nin kurtuluşu için düşündükleri, arkadaşlarıyla sohbet çerçevesini aşmamıştır. O ise durmadan İngiliz devlet adamlarına mektuplar yazmıştır. Bunu kendisine bir görev bilmiştir. Sürgün arkadaşlarından bazıları yalnız kendi kurtuluşlarını düşünmüşler, kalemlerini bunun için kullanmışlardır. Ülkücü eski Nazır ise, kendisini serbest bırakmaları için bir kez bile İngilizlere başvurmamıştır. Yazdığı bütün mektuplar Türkiye'nin kurtuluşu amacına yönelikti.

Malta'dan kurtulduktan sonra bir süre faal politikaya karışmadı. Dördüncü dönem Türkiye Büyük Millet Meclisine İzmir mebusu olarak seçildi. Ölünceye kadar mebus olarak kaldı. Öldüğü zaman 72 yaşındaydı.

Anglofil (İngiliz yanlısı) Sürgünler

Malta sürgünleri arasında Anglofil olanlar da vardı. Bunların en tanınmış olanı eski İzmir Valisiydi. Daha az tanınan bir başka İngiliz yanlısı da İstanbul eski Merkez Komutanıydı.

Büyük Savaşta İzmir (Aydın) Valiliği yapmış olan Rahmi Bey, İngilizciliği çok ileri götürmüştü. O yıllarda İngiliz İmparatorluğundaki Türkler, «düşman vatandaşı» diye enterne edilir, hapse atılırken, Anglofil vali, İzmir bölgesindeki İngilizleri baş tacı etmişti. Vali sayesinde bu İngiliz vatandaşları, yine eskisi gibi işlerini sürdürmüşler, kapitülasyonlardan yararlanarak ticaretlerini yürütmüşler ve Türk - İngiliz savaşından hiç etkilenmemişlerdi. O kadar ki, Atina'daki İngiliz Elçisi Lord Granville, Hükümetinden aldığı talimat gereğince, 22 Kasım 1917 günü İzmir'in Anglofil valisine şu mesajı ulaştırmıştı:

> *«Aydın (İzmir) vilayetindeki İngiliz vatandaşlarına ekselanslarının gösterdikleri iyiliksever sempati ve güçlü koruyuculuk dolayısıyla, Hükümetimin ve bütün İngiliz ulusunun derin minnettarlığını ekselanslarına bildiririm...» (62)*

(62) **371/4175/173559** - Lord Granville'den İzmir Valisine mesaj, 22.11.1917.

Savaş içinde sanki İngiliz hizmetindeymiş gibi çalışan ve düşmanın minnettarlığını kazanan bu vali, başka bir düşman devletle bu kadar yakın ilişki kurmuş olsaydı, belki vatan haini ilan edilir, harp divanına verilirdi. Öyle olmamıştır. İzmir valisi, darbeyi, Türk Hükümetinden değil, sonunda yine İngilizlerden yemiştir. Savaşta kendisine teşekkür eden İngilizler, Mütarekede onu yakalayıp Malta'ya sürmüşlerdir.

Bu İngiliz dönekliği Anglofil vali için bir şok olmuştur. Önce neye uğradığını anlayamamıştır. Şaşkınlığı biraz geçince Curzon'a bir mektup yazarak, savaş içinde İngilizlere yaptığı hizmetleri anlatmış ve serbest bırakılmasını istemiştir. Buna bir karşılık alamayınca Atina Elçisini hatırlamıştır. Savaş içinde kendisine teşekkür mesajı ileten Lord Granville, yine Atina' daydı. 30 Aralık 1919 günü Malta'dan Lord Granville'e bir mektup yazdı. Değerli bir hatıra olarak sakladığı İngiliz teşekkür mektubunun örneğini İngiliz Elçisine gönderdi.

«*İngiliz Hükümetinin ve bütün İngiliz ulusunun bu derin minnettarlığının, benim Malta'ya sürülmem biçiminde gösterilmesi beni o kadar şaşırttı ki...*» dedi. Serbest bırakılması için aracılık etmesini Elçiden rica etti ([83]).

Lord Granville, Anglofil sürgünün bu mektubunu Londra'ya iletirken, gerçekten Mr. Balfour'un talimatı gereğince kendisine teşekkür etmiş olduğunu da söyledi. Ama, İngiliz Dışişleri Bakanlığının tutumu çok olumsuzdu. Londra'nın yetkilileri, ellerine geçirmiş oldukları eski valiyi serbest bırakmamak için bahaneler buldular: «*İleri gelen İttihatçılardandır*», «*Rumların sürülmesinde sorumluluğu vardır*» dediler. Onun İngilizlere hizmetlerini ise nankörce yorumladılar. Valinin İngilizciliği sözde düzmeceymiş, İttihat taktiğiymiş. Savaşın gidişi tersine dönerse, İtilaf devletleriyle bir «açık kapı» bırakmak amacıyla düşünülmüş imiş. Atina Elçisine, eski İzmir Valisinin Malta'da «*tutuklu kalması için haklı nedenler var*» diye karşılık verildi ([84]).

Bundan sonra eski Vali, Malta'dan kurtulabilmek için başkalarını araya koydu. Önce Londra'daki Fransız Büyükelçiliği sürgün valinin durumuyla ilgilendi. Çünkü Vali, İzmir

(63) **ibid.** Eski İzmir Valisinden Granville'e mektup. Malta, 30.12.1919.

(64) **F. O. 371/4175/173559** - Mr. Edmonds'un 30.1.1920 Foreign Office'den Lord Granville'e yazı. Londra, 5.2.1920, No. 61.

yöresindeki Fransız yurttaşlarına iyi davranmıştı. Fransız Büyükelçiliği hem valinin Malta'da rahatsız olduğunu duymuştu; bunu soruyordu. Hem de serbest bırakılması için İngilizlerin nabzını yokluyordu. İngilizler bu girişime sinirlendiler. Biraz da Fransızlardan kuşkulandılar. İngiliz Dışişleri Bakanlığı, sürgün valinin «genel sağlık durumu tatminkârdır» diye kısa bir karşılık verdi. Foreign Office yetkilileri kendi kendilerine de «Fransızlar onu Türkiye'ye geri göndermeye pek hevesli, Fransız Büyükelçisine daha fazla bir şey söylememek iyi olur» dediler (65).

Valinin İngiliz dostları da araya girmeye çalıştılar. 5 Temmuz 1920 günü İngiliz parlamenterlerinden Mr. H. Herbert, onun hakkında Parlamentoda yazılı soru açtı. Savaş içinde kendisine İngiltere adına teşekkür edilmişse, şimdi neden 18 aydır Malta'da sürgün tutuluyor? diye soruyordu. Lord Curzon adına Mr. Harmsworth bu soruya, sürgünün Malta'da tutulmasının «hâlâ gerekli olduğu» yolunda kısa bir karşılık vermekle yetindi (66). 10 Şubat 1921 günü de Türkiye'de iş tutmuş İngiliz zenginlerinden Mr. Charlton Whittall, eski vali hakkında İngiliz Dışişlerine uzunca bir mektup yazdı. Onun İngilizlere hizmetlerini övdü; Ayvalık Rumlarının sürülmesinde de suçu bulunmadığını söyledi. Serbest bırakılmasını rica etti (67).

Bütün bunlardan bir sonuç çıkmadı. Anglofil Vali, İngiliz dostlarının yardımıyla değil, Atatürk sayesinde Malta'dan kurtuldu.

İstanbul eski Merkez Kumandanı Albay Ahmet Cevat Bey'e gelince, onun İngilizciliği İzmir Valisininki kadar aşırı değildi. O daha ziyade, İstanbul'a getirilmiş İngiliz savaş tutsaklarına iyi davranmakla övünmüştür. Özellikle Kutelamara'da tutsak edilen General Townshend'e saygıdeğer bir konuk olarak davranmıştı. İngiliz generali Türklerin elinde, İstanbul'da geçirdiği güzel «tutsaklık» günlerini anılarında anlatır:

«Heybeliada'da... ormana hâkim, yüksek ve sarp bir tepedeki eve gittik. Burası Hükümetin resmen bana tahsis

(65) **F. O. 371/5089/E. 370** - Foreign Office'den Fransa'nın Londra Büyükelçiliğine nota, 1.3.1920, No. E. 370.

(66) **F. O. 371/5090/E. 8061** - İngiliz Parlamentosu görüşmeleri. 5.7.1920.

(67) **F. O. 371** - Mr. Charlton Whittall'ın 10.2.1921 günlü mektubu.

ettiği bir köşktü. Tamamiyle hürdüm. İstanbul'a, Beyoğlu'na, kısacası istediğim yere gidebilecektim...» der (68).

Tutsak İngiliz generaline Türkiye'de konuk gibi davranılmasında, geniş özgürlük tanınmasında, İstanbul Merkez Komutanının payı vardı. Başkentteki savaş tutsakları onun sorumluluğu altındaydı. Townshend, Türkiye'den ayrılmadan önce Merkez Komutanına bir de imzalı fotoğrafını armağan etmişti.

İstanbul Merkez Komutanının İngiliz savaş tutsaklarına gösterdiği nazik konukseverlik, kendisinin ilk kafilede Malta'ya sürülmesiyle ödüllendirildi! Merkez Komutanı, tıpkı Anglofil İzmir Valisi gibi, buna pek şaşırdı. Şaşkınlığı geçince, 28 Haziran 1919 günü Malta'dan General Townshend'e bir mektup yazdı. Armağan etmiş olduğu fotoğrafı hatırlattı. Onur kırıcı biçimde Malta'ya sürülmüş ve Salvatore Kalesine hapsedilmiş olduğunu bildirdi. Kendisine basit bir savaş tutsağı gibi davranıldığını söyledi. Kendi hizmetlerini anlattı:

> *«Savaş içinde İstanbul Merkez Komutanı olarak görevimi pek dürüstçe yaptıktan başka, daha da ileri gitmiş ve başkentimizde gözaltı edilmiş muharip subaylara elimden gelen hiçbir yardımı esirgememiş olduğumu iddia edebilirim»* dedi.

Ve General Townshend'in buna tanıklık ederek kendisinin Malta'dan kurtulmasına yardımcı olmasını rica etti (69).

Townshend nankörlük etmedi. İstanbul eski Merkez Komutanının mektubunu İngiltere Dışişlerine gönderdi. Kendisi de bir yazı yazdı. *«Benimle birlikte tutsak kalmış Binbaşı Morland ve ben, Ahmet Cevat Bey lehine tanıklık etmekten kıvanç duyarız. Umarım ki, benim bu sözlerim onun salıverilmesine yarar»* dedi (70).

Dedi, ama bu sözleri bir işe yaramadı. Türkleri cezalandırmaya kararlı görülen İngiltere Dışişleri Bakanlığı, İngiliz Generalinin sözlerine de aldırış etmedi. *«General Townshend'e ve*

---

(68) «General Townshend'in Hatıraları - İstanbul'da Esaret Günleri», **Hayat Tarih Mecmuası,** Sayı 4, Mayıs 1967, s. 69.

(69) **F. O. 371/4174/108049** - General Charles Townshend'e mektubu. Malta Salvatore Kalesi, 28.6.1919.

(70) **İbid.** - Townshend'den Foreign Office'e yazı. Londra, 25.7.1919.

maiyetine iyi davranılmış olması hesaplı bir davranıştır... General Townshend'in lehte başvurusu, onun suçsuz olduğu anlamına gelmez» dedi (71).

İstanbul eski Merkez Komutanı, 8 Eylül 1919 günü General Townshend'e bir mektup daha yolladı. Eski hizmetlerini yeniden anlattı. Yeniden, kurtulması için yardımlarını, tanıklığını esirgememesi için yalvardı (72). Townshend, yine İngiliz Dışişlerine yazdı, yine tanıklık etti (73). İngiliz Dışişleri yetkilileri yine umursamadılar. İstanbul Eski Merkez Komutanı Malta'da kaldı. Sonunda onu da İngiliz dostu değil, Atatürk kurtardı.

İki Kader Yoldaşı

Birlikte sürüldüler. Birlikte kurtuldular. Sonra, birlikte asıldılar.

Kader onları İttihat ve Terakki çatısında birleştirmişti. Savaş içinde ikisi de Nazırlık yapmıştı. Biri Maarif, öteki Dahiliye Nazırı olmuştu. Mütarekede ikisi de Bekirağa Bölüğü'nde yattı. İlk kafilede mübadele edilip yurda döndüler. İngilizler'de her ikisinin de birer dosyası var.

Eski Maarif Nazırı Şükrü Bey, İngiliz dosyasında özetle şöyle tanıtılır :

> *«Kastamonu doğumludur. İstanbul Öğretmen Okulunu bitirmiştir. Vakıflara bağlı Darülhayr'da görev aldı. Bu sırada tutucu çevrelerin etkisinde kaldı ve fanatik bir insan oldu. Aynı zamanda «iflah olmaz bir ayyaştı. Her türlü günaha düşkündü.» Atandığı okulların hepsinde kötü bir ad bıraktı. 1906 yılında Serez Rüştiyesi öğretmenliğine atandı. Oradayken gizli İttihat ve Terakki Komitesine girdi. Rüştiye Müdürü oldu. Turancılığı benimsedi. Komite üyesi olduğu için çabuk terfi etti ve Selânik Maarif Müdürlüğüne yükseldi. Meşrutiyet'in ilanı üzerine Serez Kaymakamlığına getirildi. Oradan Manisa Kaymakamlığına atandı. Kâmil Paşa Hükümeti zamanında «ahlaksızlığı»*

(71) **Ibid.** - Foreign Office'in 31.7.1919 günlü yorumu.
(72) **F. O. 371/4174/135141** - Townshend'e mektubu. Malta, 8.9.1919.
(73) **Ibid.** - Townshend'den Foreign Office'e yazı. 27.9.1919.

yüzünden işine son verildi. İttihatçılar iktidara gelince kendisini Kastamonu'dan mebus seçtirdiler. «Zaman» gazetesini çıkardı. Savaşçı ve Turancı propaganda yaptı. Bunun ödülü olarak 1915 yılında Maarif Nazırlığına getirildi. Aynı zamanda Posta Nazırlığına vekâlet etti. Nazırlığı sırasında taşradaki bütün Ermeni öğretmenlerin işlerine son verdi. İtilaf devletlerinin Türkiye'deki eğitim, öğretim kurumlarına el koydurdu. Posta Nazırlığına vekâlet ederken de İstanbul - Köstence telefon hattında çalışan bütün Ermenileri işten çıkardı. Paket postası servisindeki büyük hırsızlıklara karıştı. Şeker karaborsacılığı yaptı. Bu yüzden Maliye Nazırıyla aralarında sert bir tartışma oldu. 1917 yılında Nazırlıktan istifa etmek zorunda kaldı. Bundan sonra İstanbul'da bir iş yeri açtı. Ahlaksız ticaretini sürdürdü. Almanya ve Avusturya'ya geziler yaptı. Avusturya'ya yaptığı son gezisinde gözlerinden ameliyat geçirdi... (74)

Bu söylenenlerin hepsi düşman iftirası mıdır, bilinmez. Bilinen şu: Suçlu diye önce Mondros'a, oradan Malta'ya yollandı. 27 Temmuz 1919 günü Mondros'tan İngiliz Başbakanı Lloyd George'a bir mektup yazdı. İttihat ve Terakki politikasını uzun uzun savundu (75).

İki yıl kadar sürgün kaldıktan sonra, Nisan 1921'de kurtarıldı. Yurda dönünce, İzmit Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Başkanı, Trabzon Valisi oldu. İzmit Mebusu olarak Türkiye Büyük Millet Meclisine girdi. Siyasî illeti geri tepmiş, kendisini zararlı politikaya vermişti. Atatürk'e karşı hazırlanan İzmir suikastinin faillerinden biri olarak İstiklal Mahkemesince ölüm cezasına çarptırıldı. 13 Temmuz 1926 günü asıldı.

Kader yoldaşlarından ikincisi, eski Dahiliye Nazırı İsmail Canbulat Bey'e gelince, onun hakkında İngilizlerce hazırlanan dosyada, özetle şu bilgiler vardır:

«Çerkez asıllıdır. Babası Türk ordusunda bir Çerkez subayıydı. Kuleli Askerî Lisesinde okudu. 1899'da Harbi-

(74) **F. O. 371/6501** - İstanbul Ermeni Patrikhanesinin İngiliz Yüksek Komiserliğine verdiği 2.1.1920 günlü rapora dayanılarak İngiliz dosyasına geçirilmiş bilgilerden.

(75) **F. O. 371/4174/121929** - Lloyd George'a mektubu. Mondros, 23.7.1919.

yeyi bitirdi. Meşrutiyet'ten önce Selânik'te jandarma kolağasıydı. Gizli İttihat ve Terakki Komitesine girdi. Serüvenci bir tiptir. Atak, gözüpek ve acımasızdır. İttihat ve Terakki'nin en kötü liderlerinden biridir. Kâmil Paşa Kabinesi zamanında tutuklandı. Kendisini cezaevine götüren polis memurunu vurup kaçtı. Romanya'ya sığındı. İttihatçılar iktidara gelince İstanbul'a döndü. Aralık 1913 - Nisan 1914 arasında Dahiliye Nazırlığı İstihbarat Bürosu Müdürlüğü, Nisan 1914 - Şubat 1915 arasında da Emniyet Genel Müdürlüğü yaptı. Şubat 1915'ten Nisan 1916'ya kadar İstanbul Valisi ve Belediye Başkanıydı. Nisan - Aralık 1917 tarihleri arasında Stokholm'de Osmanlı Elçisi olarak bulundu ve aynı yerde yapılan Sosyalist Kongre'de Türkiye'yi temsil etti. Talât Paşa Kabinesinde, Temmuz - Ekim 1918 tarihleri arasında Dahiliye Nazırlığı yaptı. İttihat ve Terakki Merkez Komitesi üyesiydi. Tutuklanmadan önce Vali Dr. Reşit Bey'in Bekirağa Bölüğü'nden kaçması planlarını hazırlayanlardandır.» (76)

İlk kafilede Malta'ya sürüldü. Salvatore Kalesine hapsedildi. Buradan, 29 Temmuz 1919 günü İngiltere Başbakanı Lloyd George'a bir mektup yazdı. Haksız yere sürülmüş olduğunu savundu. «*Ne İngiltere'ye, ne de başka bir devlete verilecek hiçbir hesabım yoktur*» dedi. Serbest bırakılmasını istedi (77).

Bu mektup Londra'ya ulaşınca, İngiliz Dışişleri yetkililerinden biri onun hakkında şunları not etti : «*... İttihat ve Terakki Komitesinin en belalılarından biridir. Gizli polis Şefi ve Dahiliye Nazırı olarak Türkiye Hıristiyanlarının çektikleri ıstıraptan geniş ölçüde sorumluluk payı vardır... Kendisini serbest bırakmak için hiçbir neden yok...*» (78)

Malta sürgünlerinden Ahmet Emin Yalman'ın yazdıklarına göre, eski Dahiliye Nazırı sürgünde kendi içine kapalı yaşarmış, pek az insanla görüşürmüş, sürgün kampının bahçesinde çiçek, sebze yetiştirirmiş. Yurda dönünce niyeti, kendisini tarım işlerine vermek, politikadan uzak kalmakmış. Yalman o zaman : «bu eski Nazır, kendisini yeniden particiliğe kaptıracak

(76) **F. O. 371/6500** - p. 121 - 124.

(77) **F. O. 371/4174/117029** - Lloyd George'a mektubu. Malta Salvatore Kalesi, 29.7.1919.

(78) **ibid.** Mr. W. S. Edmonds'un 18.8.1919 günlü notu.

olursa, onu çok seven bir insan sıfatıyla şahsen çok üzüleceğim» diye düşünmüş ([78]).

Gerçekten de öyle olmuştur. Malta'dan kurtulduktan sonra eski Nazır yeniden politikaya atılmış, İstanbul mebusu olarak Meclise girmiştir. Kendisini kurtaran Atatürk'e karşı tertiplenen İzmir suikastına karışmış, yargılanıp idam cezasına çarptırılmış ve eski Maarif Nazırı arkadaşıyla birlikte, 13 Temmuz 1926 günü asılmıştır.

Bir Makedonyalı

Enverler, Mustafa Kemaller gibi Fethi Bey de Makedonya'nın ihtilalci genç subaylar zincirindendi. Daha doğrusu zincirin önemli halkalarından biriydi. İttihat ve Terakki Komitesinin önde gelen liderlerindendi. 31 Mart ayaklanması üzerine Hareket Ordusu'yla İstanbul'a geldi. Sultan Abdülhamit'i tahttan indiren Heyetin içinde yer aldı. Düşük Padişahı sarayından alıp Selânik'e götürmek, orada muhafaza altında tutmak görevi ona verilmişti. Bundan sonra genç Makedonyalıyı Paris'te ataşemiliter olarak görüyoruz. İtalyanlar Trablusgarp'a saldırınca Paris'i bırakıp cepheye koştu. Ayrı ayrı yollardan gelen Enverler, Mustafa Kemaller ile bu kez kuzey Afrika'da buluşmuş, omuz omuza düşmana karşı çarpışmıştır. Balkan Savaşı patlak verince anayurdun savunmasına koştular. Trakya cephesinde yine birlikte savaştılar. Bu sıralarda ayrılıklar başladı. Balkan Savaşından sonra genç Makedonyalı Sofya'ya elçi olarak yollandı, Mustafa Kemal de yanına Ataşemiliter gitti. Yarı sürgün gibi 1913 - 1917 yıllarında Sofya Elçisi olarak kaldı. Birinci Dünya Savaşının yürütülmesine doğrudan doğruya katılmadı. 1918 başlarında yurda dönünce İttihat ve Terakki'den ayrıldı. Hürriyetperveran Partisini kurdu. Mütarekeyi imzalayan Ahmet İzzet Paşa Kabinesinde Dahiliye Nazırıydı. Damat Ferit Paşa başa geçince tutuklandı, Bekirağa Bölüğü'ne hapsedildi. 28 Mayıs 1919 günü Malta'ya sürüldü.

Eski ihtilalcilerden olmakla birlikte komitacı değildi. Ağırbaşlı, ölçülü, güçlü bir mantık adamıydı. Albaylıktan ayrılıp

(79) Ahmet Emin Yalman, **Gördüklerim ve Geçirdiklerim,** Cilt 2. s. 126 - 127.

dört yıl kadar elçilik yapmış olması onu daha da ılımlı yapmıştı. Savaş içinde yurt dışında bulunduğu için «Savaş Suçlusu» sayılamazdı. Ama, Dahiliye Nazırlığı sırasında ve ondan sonraki aylarda güya tutukluların kaçmasına yardım ettiği için suçlanmıştı. Sürgünde, yabancı dil öğrenmekle, bol bol okumakla ve ekonomik konularda çeviriler yapmakla vakit geçiriyordu. Böyle olduğu halde İngilizlerce tehlikeli görülmüş, Malta'da kendisine daha sert davranılmıştı. Öteki sürgün arkadaşları haftada iki gün tutsak kampından dışarı çıkabildikleri halde, ona bu kadarı da çok görülmüştü. Malta'dan İngilizlere çeşitli mektuplar yazdı. Bunlar karşılıksız kaldı.

İngilizlerin ona karşı ayrıcalı muamele etmeleri, öteki sürgünlere tanıdıkları kısıtlı hakları bile ondan esirgemeleri karşısında eşi, İtalyan Yüksek Komiserliğine başvurdu. 2 Eylül 1920 günü Londra'daki İtalyan Büyükelçisi Marki İmperiali, Lord Curzon'a bir nota verdi. «*Trablus'ta İtalya'ya karşı davranışı nedeniyle, onun lehine İngiliz makamlarınca bazı yumuşatıcı tedbirler alınmasından İtalya Hükümeti memnun kalacaktır*» dedi ([80]). İtalyanlara karşı savaşmış olan bu eski Türk subayının, Trablus'ta İtalya'yı nasıl memnun bıraktığını anlamak biraz güçtür. Belki, Ouchy Barış Antlaşması imzalandıktan sonra da İtalyanlara karşı savaşı sürdürmek isteyen bazı subayları yatıştırmış olması kastediliyordu. Ne olursa olsun, İtalyan girişimi üzerine, onun Malta'daki durumu biraz yumuşatıldı. Öteki sürgünler gibi ona da haftada birkaç saat dışarı çıkma izni verildi. 14 Ekim 1920 günü, İngiltere Savunma Bakanlığı, «ona da şimdi Malta'da tutuklu öteki siyasî sürgünler kadar özgürlük tanındığını» Dışişlerine bildirdi ([81]). 20 Ekim günü bu haber İtalyan Büyükelçiliğine duyuruldu ([82]).

Bu yazışmalar yapılırken kendisi 24 Eylül 1920 günü uzun bir yazı kaleme aldı. Lloyd George'a, Lord Curzon'a ve ayrıca İngiliz Adalet Bakanına ve Başsavcısına postaladı. İngilizleri «ortaçağ despotlarına» benzeten, güçlü bir mantıkla yazılmış

(80) **F. O. 371/5090/E. 10856** - İtalya Büyükelçiliğinden Foreign Office'e. Nota. Londra, 2.9.1920, No. 1789.

(81) **F. O. 371/5090/E. 12676** - War Office'den Foreign Office'e. Yazı, 14.10.1920, No. 0103/3/1159.

(82) **Ibid.** Foreign Office'den İtalya Büyükelçiliğine. Nota. 20.10.1920. No. E. 12676.

bu ilginç belgeden birkaç parça aşağıya aktarılmıştır. Eski Makedonyalı ihtilalci, İngiliz devlet adamlarına şunları söylüyordu :

«Birçok kişiyle birlikte 28 Mayıs 1919 günü İngiliz makamlarınca İstanbul'dan Malta'ya sürüldüm. Bu sürgün hareketi, ortaçağ despotlarının emrettiklerine pek benziyor. Gerçekten, sürüldüğüm günden beri ne yargılama, ne soruşturma, ne de herhangi bir açıklama yapılmış değildir. Ve benim bütün başvurmalarım karşılıksız kalmıştır.

Savaşa hiçbir şekilde karışmış değilim. Müttefik savaş tutsaklarıyla herhangi bir ilişkim yok. 1913 Ekiminden 1917 Aralık ayına kadar Sofya'da tam yetkili Türkiye Elçisiydim, yani Ermeni kırımının yapıldığı iddia edilen Türkiye'den yüzlerce mil uzaktaydım. Şu halde, Türkiye ile yapılmış barış antlaşmasında öngörülen savaş suçluları kategorilerinin hiçbirine sokulamam.

Savaş içinde İngiliz devlet adamları, bütün dünyada özgürlük ve adalet için savaştıklarını açıklamışlardı. Bu tatlı vaatler, keyfî sürgünlerle, suçsuz insanlara yapılan zulümlerle nasıl bağdaştırılabilir?

Türk Hükümetince tutuklanıp Malta'da hapsedilmek üzere İngilizlere teslim edilmiş olduğumuz söyleniyor. Yoksa İngiliz Ordusu, Türkiye'deki despot bir Hükümetin gardiyanlığı görevini mi yüklenmiştir?...

İngiliz makamları, böyle bir gardiyanlığı Doğu'da barışı sağlamak için yüklendikleri iddiasındadırlar. Bununla birlikte, olaylar şunu açıkça göstermektedir ki, sürgünler ve İngiliz makamlarının İstanbul Türk halkına karşı giriştikleri anlamsız zulümler, Doğu'ya barış getirmeyecektir... Acaba «Pax Britannica» hak ve adaletin Türkiye'ye uygulanmayacağı anlamına mı geliyor?

Çoğumuz İngiliz subaylarınca tutuklandık. Bahane olarak da askerî ve siyasî zaruretler ileri sürülüyor. Ama bunlar öyle kapalı ifadelerdir ki, suçsuz insanların yakalanıp sürülmelerini haklı gösteremez. Böyle barbarca yöntemlere başvurmadan İngiliz askerî zaruretleri tatmin edilemez miydi? Bir insanın, Yakındoğu'daki İngiliz çıkarlarını korumak için kaba kuvvetten başka çare olmadığını düşünebilmesi için akıl hastası olması gerekir.

İstanbul'daki İngiliz yöneticilerinin çoğu, yazık ki, böyle bir akıl hastalığına yakalanmışlardır...» (83)

Eski Sofya Elçisi, İngilizleri acı acı yeriyordu. Ama diplomatça konuşmaktan da geri kalmıyordu. Asıl suçu, İstanbul'daki İngiliz makamlarına yüklüyordu. Mektubunun son bölümünde İstanbul Yüksek Komiserliğini uzun uzun Londra'ya şikâyet ediyordu. Oysa İstanbul'daki İngiliz yetkilileri Londra'nın politikasını uyguluyorlardı. Türk'e karşı acımasız politikayı saptayan Londra'nın başlarıydı. İstanbul Yüksek Komiserliğini ya da İngiliz Karadeniz Kuvvetleri Komutanlığını üst makamlara şikâyet etmek yararsızdı. Nitekim öyle oldu. İngiliz Dışişleri Bakanlığı, Malta valiliği aracılığıyla kendisine karşılık verdi. «*Ancak (Sevr) Antlaşması onaylandıktan sonra serbest bırakılmasının İngiliz Hükümetince düşünülebileceğini*» bildirdi (84). Öteki mektupları gibi bu son mektubu da boşa gitmişti. Malta'da kaldı.

Ertesi yıl sürgünden kurtulduktan sonra önemli devlet görevlerinde bulundu. Başbakanlığa kadar yükseldi. Başbakanlığı İsmet Paşa'ya devretti. Paris Büyükelçiliğine atandı. 1930 yılında yurda dönüp Serbest Fırkayı kurdu. Bu deneme yarıda kalınca bir süre milletvekili kaldı. Sonra Londra Büyükelçiliğine atandı. Serbest Fırka denemesine rağmen Atatürk'le yakın arkadaşlığı sonuna kadar devam etti. Yakın dostlarıyla özel konuşmalarında ara sıra bir ölçüde övünmeleri oluyordu. «*Atatürk tam üç kere benim maiyetimde bulundu: Trablusgarp'ta, Bolayır'da ve Sofya'da*» diyordu (85). Doğruydu. O zamanlar Mustafa Kemal, rütbece ondan küçüktü. Sofya'da da o elçi, Atatürk onun maiyetinde ataşemiliterdi. Bu gibi övünmeleri, hiçbir zaman Atatürk'e karşı saygısızlığa kadar ileri gitmemiştir. Her ikisi de birbirlerini sayar ve severlerdi. Serbest Fırka olayından sonra da Atatürk ona, özel mektuplarında «kardeşim»

---

(83) **F. O. 371/5091/E. 13668** - İngiltere Başbakanına, Dışişleri Bakanına mektubu. Malta, 24.9.1920.

(84) **F. O. 371/5091/E. 13669** - İngiltere Dışişleri Bakanlığından Savunma Bakanlığına yazı. Londra, 10.11.1920, No. E. 13668/37/44.

(85) **L'Epoque,** 17.10.1938; **Le Jour-Echo de Paris, l'Oeuvre, 18.10.1938.** Bilâl N. Şimşir, «Yabancıların Gözüyle İnönü» **Cumhuriyet,** 21.3.1975.

diye hitap ederdi. Makedonya'da başlayan kardeşlik, arkadaşlık duyguları sürüp gitmiştir. 1938 yılında Atatürk ağır hastalanınca Londra'dan Türkiye'ye koştu. Son günlerde Ulu Önderin yakınında bulundu. Atatürk'ten sonra Cumhurbaşkanı olacağı söylentileri çıktı. Dış basında da bu yolda haberler görüldü ([86]). Ama kendisinin böyle bir emeli olduğu söylenemez. Ağırbaşlı ve ölçülü olduğu için İsmet İnönü'ye karşı bir rekabete kalkışmazdı. Kalkışmadı. İnönü'nün Cumhurbaşkanlığı sırasında birkaç yıl Adalet Bakanlığı yaptı. Atatürk'ten beş yıl sonra öldü. 63 yaşındaydı.

Sabırlı Nazır

Ali Münif (Yeğena) Bey de «Makedonya ekolü»nden yetişmiş yöneticilerdendi. Doğum yeri Adana'da rüştiyeyi bitirdikten sonra 1896 yılında Mülkiyenin yüksek kısmından mezun olmuş ve genç bir kaymakam olarak Makedonya'da bulunmuştu. Özellikle 1902 - 1908 yıllarında Gostivar (Kosova) ve Köprülü kaymakamlıkları onun yaşamında bir bakıma dönüm noktası olmuştur. Bu yıllarda İttihat ve Terakki'nin gizli çalışmalarına katılmıştı. Meşrutiyet'in ilanından sonra, 1909'da, Adana mebusu seçildi, Ankara, Manastır, Halep Valiliklerinde bulundu. 1913 - 15 yıllarında Talât Paşa'nın Nazırlığında müsteşarlık yaptı. Oradan Lübnan Valiliğine atandı. On dokuzuncu yüzyıldan beri Lübnan'a Osmanlı yurttaşı Hıristiyan valiler gönderilirdi. Oraya yeniden ilk giden Türk vali kendisiydi. 1917 yılında Talât Paşa Kabinesinde Nafıa Nazırı oldu. Mütarekede tutuklandı, Bekirağa Bölüğü'nde yattı ve sonra sürüldü.

Tutuklanırken, sürülürken kendisine, neyle suçlandığı söylenmemişti. İngilizlerin elinde de herhangi bir suç delili yoktu. İngiliz, Fransız ve Ermeni kara listelerinde adı vardı. Patrikhane, İngiliz Yüksek Komiserliği için hazırladığı «100 Suçlu Türk» başlıklı kara listeye onun da adını geçirmişti. Savaş içinde Lübnan'da açlık yaratmış ve Marunîlere ıstırap çektirmiş olduğu ileri sürülüyordu. Aslındaysa İttihatçı olduğu, Savaş Kabinesinde görev aldığı ve özellikle «Talât Paşa'nın adamı olduğu» için sürülmüştü.

(86) **ibid.**

Sürgün arkadaşlarının çoğu gibi o da neyle suçlandığını bilmiyordu. Ama sabırlıydı. İngiliz makamlarına bir mektup yazıp suçunun ne olduğunu, niçin Malta'ya sürüldüğünü, ne zamana kadar sürgün kalacağını sormadı. Malta'daki Türk sürgünleri hakkında son kararı, Barış Konferansının vereceği yolunda sözler duyulmuştu. Konferansın kararını sabırla bekledi. En sonunda Sevr Antlaşması imzalanmıştı. Sürgünler hakkında yine bir karar yoktu. Ne yargılanıyorlar, ne serbest bırakılıyorlardı. Kendilerine herhangi bir açıklama yapan da olmuyordu. Yine aylarca sabretti.

Sonunda onun da sabrı taştı, 19 Ekim 1920 günü, Lord Curzon'a uzun bir mektup yazdı. Ağırbaşlı, mantıklı bir mektuptu bu. «*İngiliz askerî makamlarınca İstanbul'dan alınıp önce Mondros'a; oradan Malta'ya sürüldüğümden bu yana on altı aydan fazla zaman geçti,*» diye başlıyordu. Bu uzun mektuptan bazı parçalar aşağıya alındı. Eski Nafıa Nazırı, İngiltere Dışişleri Bakanına şunları söylüyordu:

«Benim kaderimi paylaşan arkadaşlarımdan bazıları, bu muamelenin nedenlerini birçok kez sordular. Ama hiçbiri cevap alamadı. Yalnız bir kez, bizim durumumuzla ilgili bir bilgi aldık. İngiliz Yüksek Komiseri Ekselans Amiral de Robeck'in Mondros'a uğradığı sıradaydı. Verilen bilgi, «Bizim hakkımızdaki kararın Barış Konferansınca verileceği» yolundaydı. Ben konferans kararını bekledim ve kendi durumumla ilgili olarak bugüne kadar hiçbir kimseye başvurmadım. Ama ekselanslarınca da pekiyi bilindiği gibi, Türkiye ile barış antlaşması şimdi imzalanmış bulunmaktadır... Bu antlaşmanın savaş suçlularıyla ilgili hükümlerine göre, Müttefikler şu iki sınıfa giren kişilerin teslimini Türkiye'den isteyeceklerdir :

1) Savaş yasalarıyla törelerini çiğnemiş olmakla suçlananlar ve

2) 1914 yılında Türkiye topraklarında yapılan kırımlardan sorumlu tutulanlar...

Bana gelince, ben bu suçlardan hiçbiriyle suçlanamam...

Bu durumda, niçin böyle bir sonu gelmeyen biçimde Malta'da tutulduğumu anlamakta güçlük çekiyorum.

Her şeye rağmen, Müttefik Askerî Mahkemesinin ya da uluslararası bir mahkemenin yargı yetkisine girebi-

lecek herhangi bir suçtan sanık isem, barış antlaşmasıyla bahşedilen kendi kendimi savunma hakkımı kullanabilmem için ne ile suçlandığımın ayrıntılarıyla ve tezelden bana bildirilmesini dilerim. Bu durumda hemen yargılanmamı isterim. Çünkü, malî ve manevî sıkıntılarım artık daha fazla dayanılamayacak bir dereceye varmıştır. O mahkemelerin yetkisine girebilecek bir suçum yoksa, daha fazla ve gereksiz olarak özgürlükten yoksun bırakılmamamı ve salıverilmemi saygılarımla rica ederim...» (87)

Bu ağırbaşlı mektup, protestolu öteki mektuplardan daha fazla İngilizleri düşündürdü. İngiliz Dışişleri yetkilileri mektubu evirip çevirdiler, üzerinde çeşitli yorumlar yaptılar. Bir görevli, «onun suçu dolaylı sorumluluk»tur dedi. Amiral de Robeck'in görüşünün alınmasını önerdi. Bir başka görevli, yargılama başlamadan önce neyle suçlandığının kendisine bildirilemeyeceğini savundu. Üçüncü bir yetkili «*mektubunu cevapsız bırakalım, ama onun aleyhinde ne gibi deliller bulunduğunu öğrenemez miyiz?*» dedi. İngiliz diplomatlarından biri başsavcılığa danışılması görüşünü ortaya attı. Ama işin aslı şuydu ki, eski Nazır, İngilizleri güç durumda bırakmıştı. Ne söyleyeceklerini bilemiyorlardı. Onun aleyhinde ellerinde kesin bir delil yoktu. Ermeni Patrikhanesinin iddia ettiği gibi, «Lübnan Valiliği sırasında açlığa sebep olduğu ve Marunîlere ıstırap çektirdiği» kendisine söylenmiş olsaydı, İngilizler daha da güç durumda kalacaklardı. Böyle bir iddia kolaylıkla çürütülebilecekti. 24 Aralık 1920 günlü, bir İngiliz Dışişleri notunda şöyle deniyordu :

«İtham edildikleri suçları kendilerine bildirirsek, hiç kuşkusuz büyük tenkitlere uğrayacağız ve onları sürgün tutmaya yetkili olup olmadığımız konusunda uzun yazışmalar olacak.»

İngilizler iki ay kadar bocaladılar. En sonunda bir yetkili «gelişmeleri bekleyelim» dedi ve eski Nafıa Nazırının mektubu karşılıksız bırakıldı (88).

Eski Nazır, 28 Ocak 1921 günü, Lord Curzon'a bir mektup

(87) **F. O. 371/5091/E. 14130** - Lord Curzon'a mektubu. Polverista, Malta, 19.10.1920.

(88) **ibid.** Foreign Office'in, 15.11.20, 22.12.20, 24.12.20 ve 15.1.21 günlü notları.

daha yolladı. İlk mektubundaki görüşlerini, tekrarladı (89). Bu mektubuna da bir karşılık verilmedi. Sonunda o da Ankara Hükümetince kurtarıldı.

Kurtulduktan sonra önce Adana Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Başkanlığı, arkasından Adana Belediye Başkanlığı yaptı. Sonra 1927 yılında Mersin ve Seyhan milletvekili olarak Büyük Millet Meclisine girdi. Aralıksız 1950 yılına kadar milletvekili kaldı. Ertesi yıl 77 yaşında öldü, Adana'ya gömüldü.

Protestocu Komutan

Ali İhsan Paşa, protestolara 1918 yılı sonlarında başladı. Mütarekenin imzalanması üzerine, Altıncı Ordu Komutanı olarak Musul cephesinde İngilizlerle karşı karşıya kalınca ya direniyor, ya da protesto ediyordu. İngilizler Musul şehrine doğru ilerlerken direnmeye çalıştı. Olmadı. İngiliz baskısı, İstanbul'un buyruğu karşısında Musul'u boşaltmak zorunda kaldı. 10 Kasım 1918 günü, «protesto ederek askerimi çekiyorum» dedi ve çekti. Ondan sonraki günlerde de direnebildiği kadar direndi. Direnemeyeceğini anladığı noktalarda ise protestoyu basıp çekildi. Bu, böylece 1919 yılı Şubat ortalarına kadar sürüp gitti.

İngiliz baskısıyla İstanbul'a çağırıldığı zaman, Harbiye Nazırlığı koltuğuna oturtulmak üzere başkentte beklendiğini sanıyordu. Haydarpaşa istasyonunda İngiliz polisince yakalanınca tuzağa düşürüldüğünü anladı. Protesto bile edemeden İngilizlere teslim oldu. Ertesi gün İngiliz polis karakolunda, etrafında hızlı yürünmesine bile tahammül edemeyecek kadar «burnundan soluyordu». Anılarında yazdığına göre, «suratı, tıpkı buldok köpeğine benzeyen kart bir İngiliz çavuşu»nun, odanın içinde sert adımlarla dolaşmasına fena halde sinirlenmiştir. «Yüzüne tükürme işareti yaparak» üzerindeki general üniformasının işaretlerini İngiliz çavuşuna gösterir. «Karşılıklı birbirimize bakarak burnumuzdan solumaya başladık. Birbirlerine saldırmak isteyen ve fakat saldıramayan iki horoz vaziyetine geldik» der.

Eski altıncı Ordu Komutanı böylece, «burnundan soluya soluya» Malta'ya sürülür. Adaya ilk gönderilen Türk sürgünüdür. Aynı zamanda İngilizlerin Türkiye'de tutukladıkları ilk Türk Ordu Komutanıdır. İmparatorluğun başkentinde düşman

(89) **F. O. 371/6499** - Lord Curzon'a mektubu. Malta, 28.1.1921.

polislerince tutuklanmış olması, buna kimsenin bir tepki göstermeyişi ve herkesten önce Malta'ya sürülmesi, eski ordu komutanına pek dokunmuştur. «Her yiğidin bir kılıç kullanışı» olduğu gibi, Malta sürgünlerinin de her birinin İngilizlerle ayrı ayrı kavgaları vardı. Herkesin kavgası kendisine göredir. Kılıcı elinden alınmış olan eski Altıncı Ordu Komutanının Malta'da tek silahı, protestolarıdır. İşe yarasın yaramasın, protestoları yağdırır. Hiç değilse içini boşaltmış olur. Bir süre avunur, karşılık bekler, İngilizlerden bir ses seda çıkmayınca yine dolar. Yine protesto eder. Böylece sürgün yaşamı sürüp gider.

Ordu Komutanı rütbesinde bir general olduğu için, muhatap olarak İngiltere Savunma Bakanlığını almıştır. Onun protesto bombardımanına Lord Curzon değil, İngiliz Savunma Bakanı hedef olmuştur. Bir örnek olarak, Malta'dan İngiliz Savunma Bakanlığına gönderdiği 30 Ocak 1920 tarihli mektubundan bazı parçalar aşağıya aktarılmıştır. Şöyle yazar:

«Malta Valisine gönderdiğim 12 Aralık) (1919) tarihli mektubumda şunları belirtmiştim:

1) Benim aleyhimde hiçbir suç delili yoktur,

2) Tutuklama, bir tevkif müzekkeresiyle yapılır. Benim hakkımda böyle bir müzekkere de yoktur.

3) Şu halde, hapsedilişim hiçbir kanuna dayandırılamaz.

3 Aralık tarihli eski dilekçeme yalnız şu karşılığı aldım: Benim de içlerinde bulunduğum siyasî suçluların, İngiliz, Müttefik ve Türk yurttaşlarına karşı işlenmiş suçlardan ötürü yargılanmayı beklemek üzere tutulacakları Savunma Bakanlığı tarafından bildirilmiştir. 12 aralık tarihli mektubuma ise hiç karşılık alamadım.

Bir kez daha önemle belirtmek isterim ki, eğer herhangi bir suçtan dolayı tutuklu bulunan ***bir siyasî suçlu*** *isem, neyle suçlandığımın bana bildirilmesi gerekir... Nedeni bildirilmeden bir insanın böyle keyfî olarak hapiste tutulması hiçbir adalet ilkesiyle bağdaşmaz...*

Şu halde, bir yıla yakın bir zamandır bana maddî ve manevî ıstırap veren bu haksızlığı, ekselanslarının önünde bir kez daha şiddetle protesto eder ve en kısa sürede serbest bırakılarak yurduma gönderilmemi adalet adına dilerim...» (90)

(90) **F. O. 371/5089/E. 879** - İngiltere Savunma Bakanına mektubu. Malta, Yeni Verdala, 30.1.1920.

Sürgün komutanın eşi de İstanbul'da, İngiliz Karadeniz Orduları Başkomutanına başvurmuş, kocasının serbest bırakılmasını istemiştir. «*Kocanız hakkında kararı Barış Konferansı verecektir*» yollu bir karşılık almış ve bunu Malta'daki eşine duyurmuştur. Bunun üzerine, eski Altıncı Ordu Komutanı, 1 Şubat 1920 günü Malta'daki İsveç Konsolosluğu aracılığıyla Paris Barış Konferansı Başkanına uzun bir mektup yazdı. Bir örneğini de İngiltere Savunma Bakanlığına gönderdi. Eski söylediklerini biraz değişik biçimde yineledi. Ayrıca, sinirlerinin bozulduğunu, romatizmadan rahatsız olduğunu ekledi. «*Hayatım cehennem oluyor*» diye haykırdı. «*11 aydır sürgünüm. Bütün protestolarıma ve sürekli çabalarıma rağmen, neden tutuklandığım, niçin bunca zamandır hapsedildiğim bana hâlâ bildirilmedi*» dedi. Serbest bırakılmasını istedi (91).

Protestoları hiçbir sonuç vermedi. Londra Konferansından sonra bir kısım sürgünler serbest bırakılırken o, yine Malta'da kaldı. Yargılanacak olanların başındaydı. Irak cephesinde İngilizleri çok uğraştırmıştı. Şimdi İngilizler kendisinden öç alacaklardı. Pençelerine düşmüştü Ama sonunda İngilizlerin planı suya düştü. Eski Altıncı Ordu Komutanı, on beş arkadaşıyla birlikte Malta'dan kaçmayı başardı. 6 Eylül 1921 günü «Tricotti» adlı İtalyan gemisine gizlice bindiler. Ertesi gün Sicilya'ya çıktılar. Sakarya zaferinin kutlandığı günlerde, 25 Eylül 1921 günü Anadolu'ya ayak bastı. Özgürlüğe kavuşmanın mutluluğu, Sakarya zaferinin sevinci içinde Ankara'ya koştu. Birinci Ordu Komutanlığına atandı.

Bu atama ilk bakışta mutlu bir olay gibi göründü. Türk ordusu, savaş tecrübesi olan değerli bir komutan kazanmıştı. İngilizler bile bundan kaygılanmıştı. Ama mutlu atamanın sevinci uzun sürmedi. Çok geçmeden Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşa ile Birinci Ordu Komutanı arasında anlaşmazlık çıktı. Eski Malta sürgününün protestoculuğu mu nüksetmişti? Kendisinden birkaç yaş küçük olan İsmet Paşa'nın buyruğu altına girmeyi mi onuruna yedirememişti? Yoksa İsmet Paşa mı onu çekememişti? Kesinlikle belli değil. Belli olan şu ki, iki komutanın yıldızları barışmamıştır. Sonunda Birinci Ordu Komutanı emekliye çıkarıldı. Büyük Taarruza katılamadı.

---

(91) **F. O. 371/5089/E. 879** - Paris Barış Konferansı Başkanına mektubu. Malta, Yeni Verdala, 1.2.1920.

Bu darbeyi hiçbir zaman unutamadı. İsmet Paşa ile arasındaki geçimsizlik, daha doğrusu düşmanlık, sonuna kadar sürüp gitti. İnönü'nün Cumhurbaşkanlığı sırasında cezaevinde yattı. Millî Şef onun peşini bırakmamıştı. O da protestoculuğundan vazgeçmemişti. Bir tepki olarak Demokrat Partiye girdi. Millî Şefi protesto ederek 1950 seçimlerinde Afyon'dan milletvekili seçildi. Aynı seçimler sonunda İsmet İnönü de Cumhurbaşkanlığından düştü. Eski Malta sürgünü hayatının en mutlu günlerinden birini yaşadı. Anılarında, «*22 Mayısta Büyük Millet Meclisine girdim; Ulu Tanrı'nın, bugünü gösterdiğine hamdettim*» der ve ekler: «*Beni mahpushanelerde çürütmek, öldürmek isteyen adam da, aynı günde Cumhurbaşkanlığından düşerek, sadece bir Malatya Milletvekili kalmıştı.*» En sonunda adaletin yerini bulduğuna, Parlamentoda İnönü ile aynı düzeye ulaştığına inanır. Mutludur. Protestoyla geçen bir ömür, az çok huzurla sonuçlanmıştır. Ölürken gözleri açık gitmemiştir, denilebilir.

Tutsakçıların Tutsaklığı

Bunlar bir manga subaydı. İlk grupta Malta'ya sürüldüler. Suçları, İngiliz savaş tutsaklarına kötü davranmaktı. Hepsine birden «*Garnizoncular*» adı verildiği olmuştur. «*Tutsakçılar*» demek daha yerindedir. İçlerinde garnizonculuk etmemiş olanlar vardı. En kıdemlileri albay rütbesinde olan bu subaylar, Malta'da apayrı bir gruptu. Kodaman sürgünlerden uzak duruyorlardı. Dertleri ayrıydı. Kendilerini savunma yöntemleri de ayrı olmuştur.

Öteki sürgünler gibi bunlar, kendilerini İngiliz kodamanlarıyla kavgaya girişmeye pek yetkili görmüyorlardı. Malta'daki İsveç Konsolosluğuna başvuruyorlar, onun kanalıyla yakınmalarını Londra'ya ulaştırıyorlardı. Türkiye ile İngiltere hâlâ savaş halinde olduklarından, İngiliz topraklarındaki Türk çıkarlarını koruma görevi İsveç'in üzerindeydi. Daha Malta'ya varır varmaz İsveç Konsolosluğuna dilekçeler vermeye başladılar. İçlerinden Piyade Albayı olan, 18 Haziran 1919 tarihli dilekçesinde, Malta'ya sürülürken kendisine kötü davranıldığından, gemide geceleri bile güvertede yatırıldığından yakındı. Türkiye'deki İngiliz tutsaklarına böyle davranılmamış olduğunu belirtti. Ayrıca kendisinin «savaş tutsağı» ya da siyasî suçlu sayılamayacağını söyledi.

Çünkü Mütareke zamanında tutuklanmıştı ve politikaya hiç karışmamış bir askerdi. Adi suçlu sayılıyorsa, neyle suçlandığının kendisine bildirilmesini istedi (92).

İkinci Albay, 20 Haziran 1919 günü İsveç Konsolosluğuna aynı yolda bir dilekçe verdi. Çok kötü biçimde tutuklanıp sürüldüğünü anlattı. Malta'ya sürülürken en gerekli eşyalarını almasına bile izin verilmemişti. Türklerin hiçbir İngiliz tutsağına böyle davranmadıklarını söyledi. Durumuyla ilgilenilmesini rica etti (93).

Bu subayların dilekçeleri, Londra'daki İsveç Elçiliğince İngiltere Dışişleri Bakanlığına iletildi. Dışişleri, dilekçeleri, «Savaş Tutsakları Dairesine» yolladı. Oradan dilekçeler yine Dışişlerine çevrildi. İngiltere Savunma Bakanlığı, bu sürgünlerin «tam anlamıyla savaş tutsakları olmadıklarını» söyledi. Tam siyasî suçlu da sayılamıyorlardı. İngiliz makamları bocalıyorlardı. (94). Dilekçeler karşılıksız bırakıldı.

Sürgünlerden Süvari Binbaşısı olanı, 29 Haziran 1919 günü İngiliz Generali G. B. Smith'e bir mektup yolladı. General Smith, Kutelamara'da Türklere tutsak düşmüş ve şimdi Malta'da sürgün olan binbaşının muhafazası altında kalmıştı. Binbaşı o günleri hatırlatıyordu. İngiliz tutsaklarına nasıl iyi davranıldığının yetkili makamlara anlatılmasını General Smith'ten rica ediyordu. General gerçekten ilgilendi, Türk Binbaşısının İngiliz tutsaklarına «insanca davrandığını» İngiltere Savunma Bakanlığına 20 Temmuz 1919 günlü bir yazıyla bildirdi (95). İngiliz generalinin tanıklığı bir işe yaramadı. Binbaşı Malta'da kaldı.

Tutsakçı sürgünler içinde bir yarbayın durumu ilginçtir. Bu yarbay Malta'ya varır varmaz, 15 Haziran 1919 günü, İsveç Konsolosluğuna bir dilekçe verdi. İngiliz tutsaklarına kötü davranmakla suçlandığını, oysa kendisinin bütün savaş boyunca

---

(92) **F. O. 371/4174/103812** - Piyade Albayından İsveç Konsolosluğuna dilekçe. Malta, 18.6.1919.

(93) **ibid.**, İkinci Albaydan İsveç Konsolosluğuna dilekçe. Malta, 20.6.1919.

(94) Ve İsveç Elçiliğinden Foreign Office'e. Nota, 7.7.1919. Savaş Tutsakları Dairesinden Foreign Office'e yazı. 16.7.1919.

(95) **F. O. 371/4174/113225** - Süvari Binbaşısından General Smith'e mektup. Malta, 29.6.1919 ve General Smith'ten War Office'e yazı. 20.7.1919.

hiçbir İngiliz tutsağı görmediğini, sürekli olarak Seferberlik Dairesinde çalıştığını anlattı. Yanlışlıkla yakalanıp sürülmüş olduğunu ileri sürdü (96). Bu dilekçeden bir sonuç çıkmadı. Yarbay, 9 Ağustos günü, Amiral Calthorpe'a bir dilekçe gönderdi. Yanlışlıkla yakalanıp sürülmüş olduğunu bir kez daha anlattı. Bunun üzerine İngiliz makamları arasında yazışmalar yapıldı. İstanbul Yüksek Komiserliği en sonunda, 19 Ekim 1919 günü yaptığı yanlışlığı kabul etti. Türk yarbayı yanlışlıkla Malta'ya sürülmüştü. Beş ay kadar yanlış yere sürgün kaldıktan sonra serbest bırakılmasına izin çıktı (97). İngilizler için yüz kızartıcı bir olaydı bu.

Garnizoncular, sık sık toplu dilekçeler de verdiler. 12 Temmuz 1919 günü, Malta'daki İsveç Konsolosluğuna 12 imzalı bir dilekçe sundular. O güne kadar tek tek verdikleri dilekçelerin hiçbirine karşılık alamadıklarını bildirdiler. Suçsuz olduklarını savundular. Malta'da çok ıstırap çektiklerini söylediler. Serbest bırakılmalarını istediler (98). Öteki dilekçeler gibi bu toplu dilekçe de İsveç Elçiliğince İngiltere Dışişlerine iletildi ve orada kaldı; karşılık verilmedi. Tutsakçı subaylar buna benzer daha birçok dilekçeler yazdılar. Hiçbirine karşılık alamadılar. Aylar, yıllar geçip gitti.

İki yıl kadar sonra, 26 Kasım 1920 günü bu subay grubu İsveç Konsolosluğu aracılığıyla dokuz imzalı bir dilekçe daha gönderdiler. Artık sürgün yaşamının dayanılamaz duruma geldiğini anlattılar. Şunları yazdılar:

> «... *İki yıl kadar önce, İngiliz makamlarınca evlerimizden alınarak tutsak edildik. İngiliz makamlarının bizleri tutsak etmeye ve Malta'da tutmaya hakları olmadığı kuşkusuzdur. Savaş tutsaklarına kötü davranmakla suçlandığımız anlaşılıyor. Böyle bir suçlama karşısında, hakkımızda hiç değilse bir ön soruşturma yapılacağını ve suçluyla suçsuzun ayrılacağını umuyorduk. Hiçbir soruşturma yapılmadı ve bütün bu iki yıl boyunca hiçbirimize bir tek*

(96) **F. O. 371/4174/103812** - Yarbaydan İsveç Konsolosluğuna dilekçe, 15.6.1919.

(97) **F. O. 371/4174/146632** - Calthorpe'a 9.8.1919 ve Webb'den Foreign Office'e yazı. İstanbul, 19.10.1919, No. 1921.

(98) **F. O. 371/4174/11908** - İsveç Konsolosluğuna toplu dilekçe, Malta, Salvatore Kalesi, 12.7.1919.

soru bile sorulmadı. Öteki düşman ülkelerin yurttaşlarından hiçbiri, böyle bir muameleyle karşı karşıya kalmamıştır. Aynı suçtan sanık olarak tutulmuş ve önceleri Osmanlı ordusuna hizmet etmiş bir Alman mühendisiyle bir de Bulgar profesörü vardı. Serbest bırakıldılar ve kendilerine maaş ödendi. Bu durumumuza bir son verilmesi için sayısız başvurularımız oldu... Ama hiçbiri dinlenmedi. Bizler burada maddî, manevî ıstırap çekerken, dayanılmaz hayat pahalılığı karşısında hiçbir geçim olanağı bulunmayan ailelerimiz de büyük bir yoksulluğa düşmüşlerdir. Subay olduğumuz halde bize subay gibi davranılmıyor ve hiçbir maaş ödenmiyor. Bu dayanılmaz durum karşısında şunları önermekten başka çaremiz yoktur :

1) Bizim durumumuzda olan başkaları gibi bizim de serbest bırakılmamızı,

2) Derhal yargılanma şansının bize verilmesini,

3) Yargılanmayacaksak, yavaş yavaş öldürülmek yerine derhal öldürülmemizi istiyoruz.» (99)

İsveç Elçiliği, 13 Aralık 1920 günü, bu dilekçeyi İngiltere Dışişlerine iletti. Dışişleri yetkililerinden D. G. Osborne, dilekçeyi okuduktan sonra, «*Şikâyetleri, maalesef büyük ölçüde haklıdır*» dedi (100). Ama, bu sözler kâğıt üzerinde kaldı. Türk subayları ne yargılandılar, ne serbest bırakıldılar. Kendi deyimleriyle, Malta'da «yavaş yavaş ölüme» terk edildiler.

Nisan 1921'de bir kısım sürgünler, Türkiye'deki İngiliz tutsaklarıyla değiştirilip serbest bırakıldılar. İngiliz tutsaklarına kötü davranmaktan sanık subaylar grubu Malta'da kaldı. Bunun üzerine kaygıları bir kat daha arttı. 1 Mayıs 1921 günü, Ankara Hükümetinin Roma Mümessilliğine acındırıcı bir dilekçe gönderdiler. Şöyle dediler :

«Şimdiye kadarki sürekli başvurmalarımıza hiçbir yerden karşılık alamadık. Tutsaklığımızın uzayıp gitmesi ve maaşlarımızın kesilmiş olması dolayısıyla, gerek bizim gerekse ailelerimizin çekmediğimiz sıkıntı kalmamıştır. Şimdiye kadar vatan ve millet uğrunda canını feda ederek namuslu görev yapmış bizler gibi... Allahtan başka kimse-

(99) **F. O. 371/ 5091/E. 15628** - İsveç Konsolosluğuna toplu dilekçe, Malta, Polverista, 26.11.1920.

(100) **ibid**, D. G. Osborne'un 16.12.1920 günlü notu.

si olmayanların son mükâfatı bu mu olacaktı? Arkadaşlarımızdan bir kısmı serbest bırakıldı, bizlerse bundan da mahrum kaldık. Bu ana kadar tarihte bir benzeri görülmeyen, hiçbir kanuna dayanmayan ve hiçbir milletçe kabul edilmeyen bu üzücü durumumuza bir an önce son verilerek... çeşitli yoksulluklar içinde... gözyaşı döken masumların feryat ve figanının sonuçlandırılması ve bu milletin ve vatanın çocukları olan bizlerin de benzerlerimiz gibi kurtarılmamız için aracı ve yardımcı olunmasını... İslamiyet ve insanlık adına yalvarır ve karşılığınızı sabırsızlıkla bekleriz ferman.» (101)

Bu tutsakçı tutsakların çilesi bundan sonra altı ay daha sürdü. Kasım 1921'de Türkiye'deki İngiliz tutsaklarına karşılık olarak serbest bırakıldılar ve yurda döndüler.

Sonuncu Sürre Emini

Malta sürgünleri içinde bir de Hacı Baba vardı : Hacı Ahmet Paşa. Altmışlık bir ihtiyardı. Sivil Paşaydı. Enver Paşa'nın babası olduğu için yakalanıp sürülmüştü. Paşalığı gibi bir de sıfatı vardı : Son Sürre Emini.

Sürre Emini, her yıl Hac mevsiminde İstanbul'dan kalkıp Hicaz'a giden görkemli Sürre Alayı'nın başındaki görevliye denirdi. Kendisine kutsal yerlerde Araplara dağıtılmak üzere Padişahın gönderdiği paralarla armağanlar emanet edilirdi. «Sürre» sözcüğü zaten Arapça «para çıkını» anlamına gelir. Sürre emini, kendisine teslim edilen paralarla armağanları (Sürre'yi) Haremeyn'de dağıttıktan ve hacı olduktan sonra İstanbul'a dönerdi. Sürre Alayı ya da Sürre-i Hümayun, Yavuz Sultan Selim zamanından beri her yıl gönderilmişti. Sonuncusu 1916 yılında gönderildi ve bunun başında da Enver Paşa'nın babası, Sürre Emini olarak bulundu. İşte bu Sonuncu Sürre Emini, Malta'da sürgündü.

Sonuncu Sürre Emini'nin Hicaz'da fazladan dağıtmış olduğu paralar hakkında 1919 yılında soruşturma açıldı. Kendi-

(101) **R.B.A.** - Kutu 130, Dosya 5. Dilekçenin dili biraz arındırıldı.

si Malta'da sürgündü. İngiliz makamları aracılığıyla ifadesine başvuruldu. 23 Aralık 1919 günü İngilizlere yazılı ifade verdi. Tam Mekke Şerifi Hüseyin'in Osmanlılara karşı ayaklanmak üzere olduğu zamanda gönderilen Sonuncu Sürre'nin macerasına ışık tutması bakımından, Sonuncu Sürre Emini'nin yazılı ifadesinden bazı parçalar aşağıya alındı. Şöyle diyordu :

«1332 (1916) yılında Sürre emini atanarak Hicaz'a yollandım. Ama Arap şeyhleriyle kabileleri Medine'den sonra, kuvvet kullanarak geçişime engel oldular. Hükümetçe kararlaştırılmış atiyye'lerin (armağanların) arttırılmasını istediler. İstanbul'a başvurdum. Yetkili makamlar, bu amaçla bana 10.000 lira vermesi için eski Medine Muhafızı Basri Paşa'ya emir gönderdiler. Bu paranın iki bin lira kadarı altındı.

Makbuz karşılığında parayı alır almaz, benim başkanlığımda özel bir komisyon kurdum. Komisyonda, Sürre Hâkimi Hacı Halil Hilmi Efendi, Sürre Kâtibi Hacı Vahyi Efendi, Sürre Kethüdası Hacı Rıza Bey, Doktor Hacı Akif Bey ve Ahkâm-başı Hacı Mustafa Efendi vardı. Bu kimselerin önünde atiyye dağıtımına başladım.

Hazinenin çıkarlarını korumak için harcadığım bütün çabalara rağmen, aklımda kaldığına göre, bu paranın dört bin lira kadarını harcamak zorunda kaldım. Anılan komisyanla birlikte ayrıntılı bir mazbata kaleme aldım.

Daha sonra Şam'a dönünce yetkili makamlara başvurdum, paranın elimde kalan altı bin lirasını, eski Dördüncü Kolordudan Manastırlı Kâzım Bey'in özel olarak gönderdiği subaylara teslim ettim ve bir makbuz aldım...

İstanbul'a dönünce de hemen Harbiye Nazırına başvurdum ve hazırladığımız mazbata ile aldığım makbuzu kendisine teslim ettim. Bu belgeler, Harbiye Nazırının buyruğu üzerine ve yaveri Kâzım Bey'in aracılığıyla Harbiye Nezaretinin yetkili şubesine devredildi.» (102)

Sonuncu Sürre Emini'nin ağzından, sonuncu Sürre'nin kısa öyküsü budur.

---

(102) **F. O. 371/4175/171019** - 23 Aralık 1919 günlü yazılı ifadesinden.

Bir Başka Hacı

Eski Sürre Emini Hacı Baba'dan başka, Malta'da ikinci bir hacı daha vardı. Bu, siyasî hacılardandı. Elli yaşlarında eski bir İttihatçıydı. Hukukçuydu. Hukuk Mektebini bitirdikten sonra, Meşrutiyet'in ilanı üzerine Selânik'te hukuk hocalığı, Edirne'de valilik yapmış, İttihat ve Terakki'nin Genel Sekreterliğine seçilerek memuriyetten ayrılmıştı. Gümülcine'den, sonra Bursa'dan mebus seçilmiş, iki kez Dahiliye Nazırlığı ve Osmanlı Mebusan Meclisi Başkanlığı yapmıştı. 21 Aralık 1918'de kapatıldığı güne kadar Meclisin başında bulunmuştu. Mütarekede İstanbul Üniversitesinde Medenî Hukuk hocalığı yapıyordu. Tutuklandı, Bekirağa Bölüğü'ne hapsedildi ve oradan önce Mondros'a, sonra da Malta'ya sürüldü.

Hacı Adil Bey, sakin bir insandı. Zindanda kendi içine kapanır, bol bol okurdu. Sürgünlerin zindandan dışarı çıkmalarına izin verilmeye başlanması üzerine Malta'da en çok tanınan kimse oldu. Dışarı çıkınca her tarafta dolaşır, kendi kendine öğrendiği İngilizcesiyle herkesle konuşurdu. Malta halkı kendisini «Hacı Baba» diye tanır ve pek severdi.

Eski Osmanlı Meclisi Başkanı «Hacı Baba,» 22 Ocak 1921 günü, Malta Valisi Lord Plumer'e şu dilekçeyi verdi:

«Diğer baylarla birlikte 20 ay önce İstanbul'dan sürüldüm. Özgürlüğümüz için birçok kez topluca başvurduksa da tutsaklığımız sürüp gitmektedir.

Sağlık durumum yüzünden, şimdi yeniden kendi başıma ricamı yeniliyor ve özel durumuma cömertçe müdahalede bulunmanız için yalvarıyorum. Kalbim gittikçe zayıflamakta ve gözlerim yarı yarıya körleşmiş bulunmaktadır. Diyebilirim ki, ancak ilaçlarla yaşamımı sürdürebiliyorum.

Suçsuzluğumu ve sağlık durumumu göz önünde tutarak, Majesteleri Hükümetinin beni serbest bırakacağına ve masum bir ailenin çilesine de son vereceğine inanıyorum.

Bununla birlikte, bu konudaki yazışmalar tamamlanıncaya kadar ekselanslarından benim şeref sözüme güvenilerek, meslektaşım ve Başkan Yardımcısı Hüseyin Cahit Bey gibi, kendi hesabıma şehirde bir otelde ya da pan-

siyonda oturmama ve bu kötü mevsimde sağlığımı korumama izin verilmesini rica ediyorum...» (103)

Dilekçesinin altına «Osmanlı Meclis-i Mebusan Reisi» diye imza attı. «Eski» ya da «sabık» sözcüğünü kullanmadı. Dilekçe, elverişli bir zamanda verilmişti. Malta sürgünlerinin durumları, Anadolu'daki Türk Kurtuluş Savaşının başarısına göre değişiyordu. Kurtuluş Savaşı başarıya doğru gittikçe Malta sürgünleri biraz soluk alıyorlar, biraz özgürlüğe kavuşuyorlardı. Son olarak Anadolu'da Birinci İnönü zaferi kazanılmıştı. Ankara hükümeti, Londra Konferansına çağırılmıştı. Konferansta Malta sürgünleri sorunu da görüşülecekti. İngilizler, Anadolu'daki İngiliz tutsaklarına karşılık bir kısım Malta sürgünlerini serbest bırakmayı düşünüyorlardı. Böyle bir zamanda, yaşlıca ve üstelik hasta bir sürgünün tutsak kampından çıkarak, yine gözaltında, Malta'da bir otelde oturma dileği reddedilemedi. Eski Meclis Reisi, Savoy Oteline taşındı.

Üç ay kadar otelde kaldı. İlk grupta, 30 Nisan 1921 günü, serbest bırakıldı. Bir süre Almanya'da kaldıktan sonra, yurda döndü. Adana ve Bursa valiliklerinde bulundu. Reji İdaresi Genel Müdürlüğü, Lozan Antlaşmasına göre kurulan Türk-Fransız karma hakem mahkemesinde Türk hakemliği ve İstanbul Üniversitesinde hukuk profesörlüğü yaptı. Son görevi Üniversite hocalığıydı. 76 yaşında hayata gözlerini kapadı.

Göz Doktorunun Çilesi

«İngilizlere soruyordum :
— Medeniyet bu mudur?
— Yes.. diyorlardı.
Evladım, bu bir eski masaldır ki, bizim için kalan değeri bir acı hatıradan başka bir şey değildir. Fakat siz gençler için, her zaman, her an şu manası vardır :
Yenilmeyeceksin!..» (104)

Bu sözler, Malta'da çile doldurmuş, ünlü Göz Doktoru Esat Paşa'nın sözleridir. Görmüş, geçirmiş ve kıssadan hisse çıkarmıştır : «*Yenilmeyeceksin!*» diye bizlere seslenir. Reçete gibi!

---

(103) **F. O. 371/6499/E. 2653** - Eski Osmanlı Meclis Başkanından Malta Valisi Lord Plumer'e dilekçe. Malta, 20.1.1921.

(104) **Yakın Tarihimiz**, Cilt 2, s. 322.

Evet, «yenilmeyeceksin», «ezilmeyeceksin!.» Bunlar, aslında onun kendi hayat düsturları olmuştur. Tıbbiyeyi bitirdikten sonra, 1890'larda Paris'e ihtisas için giderken büyük bir doktor olmak iddiasındaydı. İmparatorluğun, tıp örgütünü şöyle bir gözünün önüne getirir. Türkiye'de hizmet eden büyük doktorlar ya yabancıdır, ya da Ermeni, Yahudi, Rum gibi azınlıklardan yetişmiştir. Bir Türk olarak, içinden buna isyan eder. Azınlıklardan büyük doktorlar yetişir, kilit noktalarını tutarken, Türkler yalnız sıradan kişiler olarak mı kalacaktır? Kendi kendisine, «bir Türk olarak yenilmeyeceksin», «Ermeninin önünde ezilmeyeceksin!» diye seslenir. Ermeni Paris'te ihtisas mı yapmıştır? O da yapar. Ermeni yabancı dilde meslekî eserler mi vermiştir? O da Fransızca kitaplar yazar. Tıp bilimine Ermeninin katkısı mı olmuştur. Onun da olur... Büyük bir doktor olur çıkar. Paşadır, profesördür. Çığır açar. Tıbbiye'de göz doktorluğu bölümünü kurar. Bundan sonra kırk yıl boyunca öğrenciler yetiştirecektir. Yetiştirir. Kendi hayat düsturlarını onlara da aşılamaya çalışır.

Ama onun «yenilmemek» «ezilmemek» düsturu, yalnız tıp alanında kalmamıştır. Kendisini politikanın ta ortasına itmiştir. Uyanık, hassas bir Türk olarak, İmparatorluğun parçalanmakta olduğunu görür ve yüreğinde bıçak gibi hisseder. Bütün azınlıklar milliyetçidirler. İmparatorluğu parçalamak için uğraşırlar. Osmanlı İmparatorluğu'nda Türkten başka kendisini «Osmanlı» sayan kalmamış gibidir. Böyle bir ortamda, yalnız doktorluk yapmakla yetinemez. Ateşli bir Jön Türk olarak gizli politikaya kendisini verir. Kendisini iten güç, yine yabancıya, azınlığa ezilmemek, yenilmemektir. Ona, «keçi gibi inatçı, deve gibi kinci» denmiştir. Yanlış değildir belki. Ama sapına kadar milliyetçi olduğu kuşkusuzdur. Temiz ve dürüsttür. Çevresinde tahammül edilmez insanlar görünce, çok zaman sinirli ve geçimsiz olmuştur. Ama hiçbir zaman çıkarcılığa, oportünizme sapmamıştır. Kısacası, idealist, ihtilalci Jön Türklerdendi. İttihatçıydı.

İttihatçılığı gizliydi. Dikkatli, temkinli olmaya önem verirdi. Karda yürüyüp iz bırakmamaya çalışırdı. İlerde kendisine karşı delil olarak kullanılır diye, İttihatçı arkadaşlarıyla birlikte fotoğraf bile çektirmezdi. Başı darda kalınca gizlenebileceği bir de siperi vardı: doktorluk. Buna fazlasıyla güvenirdi. «Ben doktorum, politikaya karışmam, politikadan anlamam» diyebiliyordu. Sanki tıbbiyenin bir politika yuvası olduğu, İttihat ve

Terakki'nin ilk tohumlarının da tıbbiyede atıldığı bilinen bir şey değilmiş gibi!

Mütareke felaketi üzerine, artık apaçık politika yapmaya başladı. Kabına sığmaz oldu. İttihat ve Terakki Partisinin kendi kendisini dağıtması üzerine ortaya çıkan politik boşluğu doldurmaya kalkıştı. «Millî Kongre»yi toplamaya girişti. Bunun başına tanınmış ve sevilen bir kişiyi geçirmek istiyordu. Ahmet Rıza Bey'e başvurdu. Artık tutuculuğa kaymış olan Ahmet Rıza Bey öneriyi kabul etmedi. «*Artık bundan sonra, Enver ve Talât'ın kirlettiği bayrağı alamam, sizin teşkilatınıza mümkün değil giremem*» dedi. Eli boş dönen göz doktoru, Ahmet Rıza Bey'in evinden çıkarken, «bu adam et kafalıdır» diye söylendi. Ve «Millî Kongre»nin başına kendisi geçti ([105]).

Ama İngilizlerce kara listeye geçirildi. İngiliz Yüksek Komiserliği onu, «*İngiliz aleyhtarı tehlikeli bir entrikacı ve propagandacı*» diye nitelendirmişti. Başka hiçbir sürgün için bu nitelikler kullanılmamıştır. İstanbul'un işgali üzerine ilk yakalananlar arasında bu göz doktoru da vardı. İngiliz düşmanı ve tehlikeli görüldüğü için, bir baskınla, gece yarısı, apar topar evinden alındı. Gecelikle ve terlikleriyle kamyona tıkıldı. Aynı gece İngiliz gemisine götürüldü. İnatçı göz doktoru, hayatında belki ilk kez yenilmiş oluyordu. Yumruklarını sıka sıka, dişlerini gıcırdata gıcırdata Malta'ya gitti.

Bir mart gecesi, gecelikle, yalınayak alınıp götürüldüğü için fena halde soğuk almıştı. İşgalci İngilizlerden gördüğü barbarca muamele, 55 yaşındaki göz doktorunun sinirlerini de adamakıllı harap etmişti. Malta'ya varır varmaz hastalanıp yatağa düştü. 29 Haziran 1920 günü Dr. Yarbay Steele ile Dr. Binbaşı Kelley kendisini muayene ettiler ve Malta Valisine şu raporu verdiler :

> «*Heyet toplanarak adı geçen savaş tutsağını muayene etti... Sağlık nedeniyle kendisinin geri gönderilmesinin uygun olacağı kanısındadır. Normal taşıt araçlarıyla seyahat edebilir. Refakatçıya gerek yoktur.*» ([106])

---

(105) **Yakın Tarihimiz,** Cilt 1, s. 227 - 228.

(106) **F. O. 371/5090/E. 9791** - Dr. Yarbay W. D. Steele ile Dr. Binbaşı W. D. C. Kelley'in ortak raporu. Malta, 29.6.1920, (Kısmen).

Göz doktoru gerçekten ciddî hastaydı. Doktorların raporunda ayrıntılarıyla hastalığı anlatılmıştı. Ama rapor Londra'ya varınca, İngiltere Dışişleri Bakanlığı, onun İstanbul'a geri gönderilmesine razı olmadı. Dışişleri yetkililerinden Mr. W. S. Edmonds bu konuda şu yorumda bulundu :

> «... *Esat Paşa, Türkiye Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Reisi' dir. Bu cemiyeti ve kendi mevkiini Panislamizm amaçlarına kullanmıştır. Mart ayında İstanbul'un işgali üzerine, Yüksek Komiser, onu «İngiliz aleyhtarı tehlikeli bir entrikacı olduğu» için sürmüştür. Ciddî hasta görünmüyor. Serbest bırakılırsa öteki Türk sürgünlerinin çoğu aynı şeyi isteyebilir.*» *(107)*

İngiliz Dışişleri Bakanlığı, Savunma Bakanlığı aracılığıyla Malta Valiliğine şu karşılığı verdi :

> «...*Paşa siyasî bakımdan arzulanmayan bir kişi olduğu için İstanbul'dan sürülmüştü ve sürülme nedeni hâlâ geçerlidir. Yazınıza ekli sağlık raporundan, onun daha fazla Malta'da kalmakla sağlık durumunun vahim bir hal alacağı ortaya çıkmıyor. Lord Curzon şu kanıdadır ki, Malta' daki öteki Türk tutsaklarıyla birlikte onun hakındaki karar, resmen barış antlaşması yapıldıktan sonra verilecektir.*» *(108)*

Siyasî düşünceler, tıbbî gerekçelerden ağır basmıştır ve göz doktoru Malta'da kalmıştır. İngiliz diplomatları onu serbest bırakmamaya kararlıydılar. Doktor raporlarını kendilerine göre yorumladılar. Sevr Antlaşması imzalandıktan sonra da Malta'daki Türk sürgünleri hakkında kesin bir karar verilemedi. İngilizler, bu kez, Sevr Antlaşmasının onaylanıp uygulanmasını şart koşuyorlardı. Antlaşma onaylandığı için de Malta sürgünlerinin çilesi uzadıkça uzuyordu.

Ünlü göz doktoru, Malta'da uzun uzun çile doldurduktan sonra, öteki sürgün arkadaşlarıyla birlikte, Ankara Hükümetince kurtarıldı. İngilizlerin kendisine reva gördükleri barbarca muameleyi hiçbir zaman unutmadı ve affetmedi. Malta'dan döndükten sonra Ankara'ya gitti. İşgal altındaki İstanbul'da oturmayı Türklük onuruna yediremiyordu. Epeyce yaşlanmış ve

(107) **ibid.** - Mr. W. S. Edmonds'un 13.8.1920 günlü notu.

(108) **ibid.** - Foreign Office'den War Office'e. Yazı. 18.8.1920.

çökmüş olarak yurda dönmüştü. Belki yerinde bir kararla bir daha politikaya katılmadı. Kendisini mesleğine verdi. Malta olayından Türk gencinin ders almasını istiyor, yeri geldikçe bu görüşünü çevresine yaymaya çalışıyordu. Biraz doktor reçetesi gibi görünmekle birlikte, aynı şeyi tekrarlıyordu : *Yenilmeyeceksin! Evet, yenilmeyeceksin!*

Mal Canın Yongası

Malta sürgünleri arasında, Eczacı Mehmet Bey adında bir zengin işadamı vardı. Doğu illerinde büyük çapta müteahhitlik ile ticaret işlerinde para yapmıştı. Mütareke döneminin o karışık günlerinde de İstanbul ile Kafkasya arasında ticaret yapıyordu. En son, 2 Nisan 1919 günü, İstanbul'daki İngiliz makamlarından aldığı izin kâğıtlarıyla, «America» adlı Rus bandıralı bir gemiye binip Batum'a gitmişti. Oraya varınca İngilizlerce yakalanmış, bir süre Batum'da tutulduktan sonra İstanbul'a getirilmişti. Birkaç ay Çanakkale'de de tutuklu kaldıktan sonra, 1920 yılında Malta'ya sürülmüştü. Tutuklanması Ermenilerin jurnalleri yüzünden olmuştu. Kendisini 1915 yılında Erzincan Ermenilerinin sürülmesinden sorumlu göstermişlerdi.

Bu zengin işadamı, 17 Nisan 1920 günü Malta'dan İngiliz Yüksek Komiserliğine bir dilekçe yolladı. Kısaca şunları sordu :

> *«16.000 İngiliz lirası tutarında kömürüm vardı. Ne oldu? Tutuklandığım sırada İngilizlerce elimden alınan çantamda 500.000 ruble ile 300 Türk lirası vardı. Bu param ne oldu? O zaman bu Rus parasının değeri 20.000 İngiliz lirası tutuyordu. Şimdi değeri 300 İngiliz lirasına düşmüştür. Kaybettiğim sermaye ne olacak?»* (109)

Malta sürgünlerinin sayısız dilekçeleri içinde, İngiliz Yüksek Komiserliğini en çok kaygılandıranlardan biri de bu kısa dilekçe oldu. Öteki sürgünler yalnız can kaygısındaydı. Zengin işadamı ise mal kaygısında. Maldan, sermayeden söz açılınca

(109) **F. O. 371/5090/E. 6369** - Eczacı Mehmet'ten İngiliz Yüksek Komiserliğine dilekçe. Malta, 17.4.1920.

maddeci İngilizler ürktüler. Yüksek Komiser de Robeck, hemen Londra'yı uyardı. Öteki sürgünler de Eczacı Mehmet Bey gibi maddeci düşünmeye başlarlarsa ne olacaktı? Uğradıkları kayıpların, ziyanların İngiliz Hükümetince tazmin edilmesini istemeye kalkışırlarsa sürgünlere ne karşılık verilecekti? Yüksek Komiser, «*Ortaya atılan sorun, geniş uygulama alanı bulabileceği gibi, önemli de olduğundan bu dilekçeyi Lord hazretlerinin dikkatlerine sunarım*» dedi ([110]). De Robeck dilekçe sahibinin «savaş zamanında tutuklandığı» için İngiliz Hükümetinden zarar ziyan isteğinde bulunamayacağını da ileri sürüyordu. Ama söylediklerinden pek emin görünmüyordu. Kaygısını gizleyemiyordu. Sonunda dilekçe sahibine sudan bir karşılık verilmesi kararlaştırıldı.

Eczacı Mehmet Bey'in dilekçesi, maldan, paradan söz eden tek dilekçe olarak kaldı. Öteki sürgünler mal, para, zarar ziyan konularına değinen dilekçeler vermediler. İçlerinde sanki maddeci düşünen başka hiç kimse yoktu. İngilizler rahat bir soluk aldılar.

Türkler henüz maddeci değillerdi.

Edebiyatçı Vali

İşgalcilerin İstanbul'a girişlerini, «Kara Gün» yazısıyla karşılayan, «*dinim kinimdir*» diyen Süleyman Nazif Bey, 29 Ocak 1921 günü, Malta Valisi Lord Plumer'e uzun bir dilekçe verdi. Lord Plumer bir adanın valisiyse, o da daha dün koskoca bir Osmanlı Valisiydi. «Ekselans, ben Harun-ür-Reşit'in başkentinde Genel Vali'ydim» diyordu. Yer yer yüksekten konuşuyor, yer yer Malta Valisini kendisine denk görebilecek kadar alçakgönüllülük gösteriyordu!.

Eski Osmanlı Valisi, övünmeyi elden bırakmamakla birlikte sinirliydi. Kısaca valiliğini anlattı. Türkiye büyük savaşa girdiği zaman Musul'da valiydi. İki ay sonra Bağdat Valiliğine atanmıştı. Güçlüydü. Ama gücünü kötüye kullanmamıştı. İngiliz yurttaşlarına kötülük etmemiş, tersine onları korumuştu. Bu yüzden İngiliz çıkarlarını korumakla görevli Amerikan El-

(110) **Ibid.** De Robeck'ten Curzon'a yazı. İstanbul, 3.6.1920, No. 783.

çisi Mr. Morganthau kendisine teşekkür etmiş, onun onuruna ziyafet vermişti. «*Kaderin cilvesine bakınız ki*», diyordu, «*İngiltere'nin dostu olan, yedi yıl önce Harun-ür-Reşit'in başkentinde Genel Vali bulunan ben şimdi adanızın bir köşesinde on aydır tutsağım.*» Yurdunu sevmekten başka suçu olmadığını, yurtseverliğin ise erdem sayılması gerektiğini söylüyordu. Sonra şunları yazdı:

> «*Ekselans! Ben yalnız kalem adamı olmak istiyorum... Yerli, yabancı hiçbir komiteyle ilişkim yok. İstanbul'daki makamlarınız bir yanlışlık yapmış olmalı... Siz aydın bir İngiliz centilmenisiniz... Sizin gibi bir İngiliz Mareşali, zindancı derekesine düşürülemez... Benim bu anlamsız tutsaklıktan kurtulmama yardım etmekle, kendi ulusunuzun prestijine hizmet etmiş olursunuz.*
>
> *Burada öyle bir durumdayım ki, ölüm benim için bir kurtuluş olur. Burada ölmek mutluluğuna erersem, bu olay sizin hayatınızda gereksiz yere bir leke olarak kalacaktır. Bir gün gelecek ki, İngiliz milleti, kendisi adına yapılan bu gereksiz kabalıktan, keyfilikten vicdan azabı çekecektir...*» (111)

Bu duygulu sözler etkisiz kaldı. Edebiyatçı Vali, «Bu kulaklar benim sözlerime göre değil» diyen Zerdüşt gibi, kendi içine çekildi. Kurtuluşu, pek inanmadığı Anadolu savaşından bekledi.

Kaygılı Bir Baba

Malta'daki Karslı sürgünlerden Mehmet Bey Alibeyzade, 16 Ekim 1919 günü İngilizlere şu dilekçeyi verdi:

> «*İki ay önce İngiliz Hükümetine bir dilekçe verdim. Beş küçük yavrum yüzünden serbest bırakılmamı rica ettim. Çünkü Kâğızman'da tutuklandığım günden beri yavrularım, yabancılar arasında, anasız babasız kaldılar. Bakacak kimseleri, hiçbir geçim kaynakları yok.*

(111) **F. O. 371/6499/E. 2653** - Malta Valisine mektubu. Malta, New Verdala, 29.1.1921.

Bu dilekçeme karşılık verilmedi.

Tutsaklandığımdan beri yapayalnız olan küçük yavrularımdan hiçbir haber alamadım.

Şimdi yine İngiliz Hükümetine başvuruyor, açlıktan ölecek günahsız yavrularımın yardımına yetişebilmem için serbest bırakılmamı insanlık adına yalvarıyorum...» (112)

Dertli babanın kaygıları yerden göğe kadar haklıydı. Kafkasya'nın kara kışı yaklaşıyordu; öksüz çocuklar ölümle karşı karşıya kalacaklar, belki kışı atlatamayacaklardı.

Ama İngilizlerin kılı kıpırdamadı. Sürgünü serbest bırakmasalar bile, gönül alacak birkaç satır yazılabilirdi. Kızılay, ya da Kars'taki İngiliz yetkilileri aracılığıyla sürgünün kimsesiz çocuklarından haber alınabilir, dertli babaya duyurulabilirdi. İnsanlık bunu gerektirirdi. İnsanlık bayraktarlığı yapan İngilizlerden bu kadarı beklenirdi. Ne var ki, o zamanki İngiliz politikacıların gözünde, Türk'ün insan olarak değeri yoktu. Acımasızdı İngiliz politikacıları. Bu dilekçe üzerine İngiliz Dışişleri yetkililerinden Mr. W. S. Edmonds şu notu düştü :

«Bu insanlar gerçekten pek uzun tutuklu kaldılar. Ama yargılanabilmeleri için Türk barış antlaşmasını beklemek gerek. Hiçbir işlem yapılmayacak.» (113)

Hiçbir işlem yapılmadı. Dilekçe karşılıksız bırakıldı. Dertli baba, bir değil, iki kışı Malta'da geçirdi. Ankara Hükümetince kurtarıldığı zaman küçük çocuklarını sağ bulabildi mi? Belli değil.

Trakyalı Mebuslar

Son kafile sürgünler arasında iki Edirne mebusu vardı : Faik ve Şeref Beyler. Bunlar, başından beri Trakya'da Ulusal Kurtuluşun öncüleriydi. «Trakya ve Paşaeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti»ni kurmuşlardı. Son Osmanlı Meclisinde Müdafaa-i Hukuk Grubu üyeleri olarak bulunuyorlardı. İstanbul'un işga-

(112) **F. O. 371/4174/147212** - Mehmet Bey Alibeyzade'den İngiliz Hükümetine Rusça dilekçe. Malta, 16.10.1919.

(113) **ibid.** - Dilekçe üzerine Mr. W. S. Edmonds'un notu.

li üzerine Meclis binası içinde tutuklandılar, hemen Malta'ya sürüldüler. Önceleri ayrı ayrı İngilizlere dilekçeler verdiler. Sonra dilekçelerine birlikte imza koydular. Bu iki mebustan birinin asıl mesleği avukatlık, ötekininki çiftçilikti.

Çiftçi olan, 21 Eylül 1920 günü Malta'dan İngiliz Savunma Bakanına bir dilekçe yolladı. Altı ay önce Osmanlı Meclis binası içinde İngiliz polisince yakalanıp Malta'ya, Polverista tutsak kampına yollandığını anlattı. Savaş içinde tutuklanmadığı, asker olmadığı için kendisine savaş tutsağı gibi davranılamayacağını belirtti. Sevr Antlaşmasında öngörüldüğü anlamda, kendisinin siyasî suçlu da olmadığını söyledi. Ne için yakalanıp sürüldüğünü sordu. Edirne'deki ailesi, Yunan işgali üzerine Bulgaristan'a kaçmıştı. «*Allah aşkına beni serbest bırakın. Bulgaristan'a ailemin yanına gideyim*» dedi ([114]). Bu dilekçe, Savunma Bakanlığınca Dışişleri Bakanlığına gönderildi. Orada kaldı. Üzerinde durulmadı bile.

Bir yıl kadar sonra Edirne mebusları birlikte dilekçeler yazmaya başladılar. 29 Ocak 1921 günü Lord Derby'ye bir dilekçe yolladılar. Haksız olarak sürüldüklerini yana yakıla anlattılar. Sevr Antlaşması onaylandıktan sonra serbest bırakılabilecekleri yolundaki İngiliz görüşüne çattılar, İngiltere'nin böyle bir koşul öne sürerek suçsuz insanları hapiste tutmaya hakkı olmadığını ileri sürdüler.... ([115])

1 Ocak 1921 günü General Townshend'e gönderdikleri ortak dilekçede de Edirne mebusları şöyle diyorlardı:

> «*İstanbul'un işgal edildiği gün, Meclis binası içinde İngiliz polisince zorla tutuklandık ve Malta'ya yollandık. Gerek savaşta, gerek Mütarekede savaş yasalarıyla törelerine hiçbir zaman karşı gelmiş değiliz. Böyle olduğu halde burada bize «Savaş Tutsağı» deniyor, zorbaca, sefilce davranılıyor. Hapsedilişimizin haksız olduğu kadar da acımasız olduğunu yüksek sesle haykırıyoruz...*
>
> *Hükümetinizin biz tutsaklara tayin diye verdiği şey ihtiyacı karşılamaktan çok uzaktır. Bize verilen eti köpeklere atıyoruz, köpekler bile yemiyor.*

(114) **F. O. 371/5091/E. 13667** - Faik Bey'den İngiliz Savunma Bakanına dilekçe. Malta, 21.9.1920.

(115) **F. O. 371/6499/E. 2662** - Faik ve Şeref Beylerden Lord Derby'ye dilekçe. Malta, 29.1.1921.

Türkiye'de geçirdiğiniz tutsaklığınızı hatırlatmamıza izninizi dileriz... Başkentimizin en güzel yerlerinde, Adalarda ya da başka yerlerde, tutsak kaldığınız günlerde Türklerden tek bir ağır söz işittiniz mi, tutsak olduğunuz için size kötü davranıldı mı?... Bizim durumumuz ise bambaşkadır. Her gün kötü davranışlarla karşılaşıyor, hor görülüyoruz. Buraya gelip barbar Türk ile uygar İngiliz arasında bir karşılaştırma yapmanızı ne kadar arzu ederdik!...

Bu alçaltıcı durumumuza bir son verilip özgürlüğümüze kavuşmamız için aracılığınızı dileriz, sayın General». (116)

General Townshend, bu dilekçeyi de İngiltere Dışişleri Bakanlığına gönderdi. Dilekçe orada kaldı.

Edirne mebusları ancak Birinci İnönü zaferinden sonra kurtuldular. Kurtulduktan sonra yine Edirne mebusları olarak Türkiye Büyük Millet Meclisinde yerlerini aldılar.

Bambaşka Bir Mebus

Edirne mebuslarının Malta'dan İngilizlere gönderdikleri ortak dilekçelere bazen bir başka mebus da imza koyuyordu. Bu, Antep Mebusu Ali Cenani Bey'di. Ama onun Edirneli yurtseverlerle hiçbir benzerliği yoktu. Belki tek ortak yanları, Meşrutiyet'ten beri mebus seçilegelmekte olmalarıydı. Ali Cenani Bey İttihatçılar iktidardayken koyu İttihatçı kesilmişti. Talât Paşa'ya yanaşmıştı. Ama aslında yalnız iyi gün dostuydu. İttihatçılığı, bölgesinden mebus seçilebilmek içindi. Seçilmişti. Antep yöresinde altı yedi köyün sahibiydi. Zengindi. Çokçası İstanbul'da, Nişantaşı'nda yaşardı.

Kurtuluş Savaşının başında Kuvvayı Milliyeci gözüktü. Yine mebus seçildi. Müdafaa-i Hukuk Grubu mebusu olarak son Osmanlı Meclisine girdi. Ama Barış Antlaşmasıyla köylerinin Suriye'de kalacağını sezinledi. İşgalcilere, Hürriyet ve İtilafçılara kaydı. Ermeni sürgününden zengin olduğu söyleniyordu. İngiliz arşivlerinde onun hakkında oldukça lekeli bir dosya var.

(116) **F. O. 371/6499/E. 2265.** General Townshend'e ortak dilekçeleri. 1.1.1921.

İstanbul'un işgali üzerine Anadolu'ya geçmedi. İşgal kuvvetleriyle dostluk ilişkileri kurmaya çalıştı. Nişantaşı'ndaki evinde Ermeni zenginlerine, Fransız, İtalyan subaylarına davetler veriyordu. Amerikan Yüksek Komiserinin dostu olduğunu söylüyordu. Ama İstanbul'un işgalinden dört ay sonra İngilizlerce tutuklandı. Bir süre Arapyan Handa tutuklu yattı. Buradayken 7 Temmuz 1920 günü İngiliz Yüksek Komiserliğine bir dilekçe verdi. Şöyle dedi :

«... Ben hiçbir zaman Talât ve Enver Paşaların dostu olmadım...

Beni milliyetçi diye suçluyorlar... Onların savaşına katılmaya asla niyetim yok. Antep'in geleceği Müttefiklerce saptanıncaya kadar tarafsız kalmayı yeğ tutuyorum.

Parlamentoda milliyetçilere katılmadım. Onlara açıkça karşı çıktım. Parlamento üyelerinin çoğu Anadolu'ya geçti ve Kemal Paşa'ya katıldı. Ben İstanbul'da kaldım. Kemalistler benim köylerimi yağma ettiler. Milliyetçilerin saldırılarından korkan yakınlarımın çoğu Halep'e kaçtılar...» (117)

Bunları söyleyen Ali Cenani Bey, «İstanbul'un işgal edildiği gün tutuklandık» diyen Edirne mebuslarının dilekçelerine de imza koyuyordu. Oysa İstanbul'un işgalinden aylar sonra tutuklanmıştı. Bu tutarsız sözleri, dönekliği, çıkarcılığı İngilizlerce de not edilmişti.

Kemalistleri İngilizlere jurnal etmekten çekinmeyen Ali Cenani Bey, Malta'dan bir Kemalist kahraman gibi döndü. TBMM'ne girdi. Cumhuriyetin ilk yıllarında bir süre Ticaret Bakanı da oldu...

Tek Umut : Ankara

Malta sürgünleri, 1920 yılı sonlarına doğru gözlerini Ankara'ya çevirdiler. Bunun iki ana nedeni vardır: (i) Kurtuluş için İngilizlere yalvarıp yakarmaların hiçbir yararı olmadığı

(117) **F. O. 371/5090/E. 11188** - İngiliz Yüksek Komiserliğine mektubu. Arapyan Han, Galata, 7.7.1920.

kesinlikle anlaşılmıştı; (ii) Ankara ile haberleşme için bir kapı açılmıştı.

Eylül 1920'de, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinin Roma'da bir Diplomatik Temsilciliği açıldı. Câmi Bey (Baykurt) Roma Mümessilliğine atandı. Bu temsilcilik, Ankara'nın Batı Avrupa'da ilk penceresiydi. Malta sürgünleri için de bir umut kapısı oldu. Londra yerine Roma yoluyla Ankara'ya dilekçeler gönderilmeye başlandı. Ocak 1921'de, Malta sürgünleri, Roma Mümessili Câmi Bey'e uzun bir dilekçe yolladılar. Dili biraz arılaştırılarak bu dilekçeden bazı parçalar aşağıya alındı. Sürgünler Ankara Temsilcisine şöyle sesleniyorlardı:

«Bey Biraderimiz,

Ankara ile doğrudan doğruya ilişki kurmayı çoktandır arzuluyorduk. Büyük Millet Meclisini temsil etmek üzere Roma'ya geldiğinizi duyunca bu olanağın doğduğunu gördük, sevindik. Ankara Hükümeti, Türkiye'de yurt ve ulus savunmasıyla uğraşan tek kuvvet durumundadır. Bir kısım vatandaşların yabancı bir devlet tarafından keyfî olarak sürülmeleri gibi ulusal bağımsızlığı, ulusal onuru ilgilendiren bir soruna şiddetle ilgi göstereceğine kuşkumuz yoktur. Ankara ile haberleşme olanağı bulunmaması, bu konuda neler düşünüldüğünü, neler yapıldığını ayrıntılarıyla anlamamıza engel oldu.

Bu konudaki hazırlıklara, girişimlere dayanak olur diye, durumumuzu biraz açıklamayı yararsız saymıyoruz... İngiliz görevlileri Malta'da bulunanlara «Savaş Tutsağı» adı veriyorlar... Oysa burada savaş zamanında tutsak edilen, hukuksal açıdan savaş tutsağı durumunda olan hiç kimse yoktur... Başka hiçbir düşman ülke yurttaşlarına böyle davranılmamıştır. İngilizlerin elinde, Alman savaş suçlularını teslim almayı gerektiren bir barış antlaşması bulunduğu halde... Alman ulusu yurttaşlarını yabancılara teslimi ulusal onura bir büyük darbe saymış, buna dayanamamıştır. Almanya'da görülen kaynaşma karşısında İtilaf devletleri, Alman savaş suçlularını Alman mahkemelerinin yargı yetkisinde bırakmak zorunda kalmışlardır... Bulgar kamuoyu da bütün ulusal örgütleriyle ayaklanarak, suçlu bile olsa bir yurttaşın yabancı ellere teslimine razı olamayacağını açık olarak ortaya koymuştur. Bunun üzerine Yunanistan, Romanya ve Sırbistan, antlaşmanın ver-

diği haktan yararlanmamaya, Bulgarlardan savaş suçlusu istememeye karar vermişlerdir. Malta'ya Mütarekeden sonra Mareşal Liman von Sanders'ten başka iki Alman mühendisiyle bir Bulgar getirilmiştir... Yeni Alman ve Bulgar Hükümetleri bu dört kişiyi İngilizlerin elinden kurtarmayı bir yurt görevi saymışlar... sonunda üç Almanla bir Bulgarı İngilizlerin elinden almayı başarmışlardır. Mütarekeden sonra Malta'ya getirilmiş Osmanlılar arasındaki Hıristiyanları İngilizler kendi kendilerine ayırıp serbest bırakmışlardır... Bize karşı olan davranış doğrudan doğruya Müslümanlığa, Türklüğe karşı bir saldırı, bir düşmanlık biçimine girmiştir...

Yurdun bugünkü durumunda kişilerin haklarıyla rahatları ikinci derecede kalır. Bizim tek ihtiyacımız, yurtseverlik suçuyla kovuşturulan yurttaşları konusunda ulus çoğunluğunun ilgisiz kalmadığını, bu soruna bir bağımsızlık, bir onur sorunu olarak baktığını, saldırıya uğrayan bağımsızlık hakkını geri almak için her çareye başvurduğunu görmektir.

Sizden birkaç dileğimiz vardır :

Birincisi, Malta konusunda Ankara'da ne gibi tedbirler düşünüldüğünü bize bildirmeniz,

İkincisi, bu konuda Ankara'ya bilgi vererek ilgililerin dikkatini çekmeniz,

Üçüncüsü de Malta sorununu Avrupa kamuoyuna duyurmanız, Avrupa'daki yurttaşları da bu konuda göreve çağırmanızdır.

Bu sorunla uğraşmayı bir yurt görevi sayacağınız kanısıyla saygılarımızı yenileriz, efendim.» (118)

Malta sürgünlerinin bu dilekçelerine karşılık verilip verilemediği anlaşılamadı. Yalnız, Ankara Hükümetinin sürgünleri kurtarmak için çalıştığı kuşkusuzdu. Şubat 1921'de toplanacak Londra Konferansında sürgünlerin serbest bırakılmaları da görüşülecekti. Tam bu konferans arifesinde Malta sürgünleri Roma Mümessilliği aracılığıyla Atatürk'e uzun bir yazı gönderdiler. Konferans açılmadan önce bu yazının Atatürk'ün eline geçip geçmediği belli değildir. Aslında Roma Büyükelçiliği

(118) **R. B. A.** - Kutu 130, Dosya 5.

arşivinde saklandığına bakılırsa, bu ilginç belgenin Ankara'ya iletilmesine vakit bulunamamış olduğu söylenebilir.

Bu uzun yazıyı kaleme almadan önce Malta sürgünlerinin eline TBMM tutanakları geçmiştir. Mecliste sürgünler işinin görüşüldüğünü görmüşler, pek sevinmişlerdir. Büyük Millet Meclisi Başkanı Atatürk'e teşekkür ediyorlardı. Ankara'da kendilerine ilgi gösterilmiş olması, sürgünleri duygulandırmıştı. «*Buna derecesiz sevindik. Teşekkür ederiz... Meclisinizde sarfedilen sözler (yaramıza) bir merhem gibi tesir etti*» diyorlardı.

«*21 Şubat'ta Londra'da bir konferans toplanacağını ajanslarda, gazetelerde okuduk... Açılacak görüşmelerde Malta sürgünü konusunun kuvvetle ileri sürüleceği pek tabiîdir*» dedikten sonra da konunun hukuksal yönünü uzun uzun anlatıyorlardı. Hukuksal açıdan, İngilizlerin haksız oldukları sonucuna varıyorlar, «*Işin içinde kör bir taassup ve açık bir yok etme emeli bulunduğu görülüyor*» diyorlardı. Sürgünlerin inancına göre, sürgün konusu Türkiye'nin ulusal hakkına bir saldırıydı. Bu bakımdan Konferansta etkili bir silah olarak kullanılabilirdi. Sonra sürgünlerin uğradıkları zararlarla ziyanların tazmin edilmesi de istenebilirdi. Bundan bir sonuç alınamasa bile, İngilizlerin ileri sürebilecekleri bazı iddiaları savuşturma gibi bir yarar sağlanabilirdi. Atatürk'e gönderilen yazı şu cümlelerle son buluyordu :

> «*Kendimiz hakkında her şeyden önce istediğimiz şey, bir an önce kurtulmamız, yurda kavuşabilmemizdir. İngilizler serbest bırakılmamızın barış antlaşmasının onaylanmasından sonra dikkate alınabileceğini söylüyorlar. Bizim tutuklanmamızla barış antlaşması arasında hiçbir ilgi yoktur. Millet Meclisince görevlendirilecek delegelere, konuyu ulusal bir onur sorunu saymaları ve... hemen serbest bırakılmamız gerektiği noktasında sonuna kadar direnmeleri yolunda talimat verilmesi doğaldır. Ulusun şan ve başarısı konusundaki dileklerimize yürekten saygılarımızı ekleriz, efendim hazretleri.*» (119)

Kısacası, Malta sürgünlerinin tek umudu artık Ankara'dır. İki yıla yakın zamandır İngilizlere pek çok dilekçeler vermişler,

(119) **R. B. A. - Kutu 130, Dosya 5. Malta sürgünleri.**

hiçbir sonuç alamamışlardır. Ankara Hükümetinin Roma'da bir temsilciliğinin açılmasıyla seslerini, dileklerini Ankara'ya duyurma olanağını bulmuşlardır. Bundan sonra Malta sürgünlerinin haklarını Büyük Millet Meclisi Hükümeti savunacaktır. Şimdiye kadar sürgünler, İngilizlerin karşısında yalnızdılar. Artık arkalarında bir Hükümet vardır.

VI

SÜRGÜN — TUTSAK DEĞİŞ TOKUŞU

«Türklerin eline düşen adamlarımız rehin olarak tutulacaklar ve ancak Malta sürgünleri serbest bırakılınca kurtarılabileceklerdir.»

İngiltere Savunma Bakanlığı
29.5.1920

«Müslüman ve hele Türk olunca insan hayatına zerre kadar değer vermeyen İngilizler, birkaç İngilizin hayatı kaygısıyla yazışma yaparken bile, güçlü bir Milli Hükümet kurmuş olan bir ulusu hor görmekten kendilerini kurtaramamışlardır. İngilizler bu kibirden vazgeçerler ve dürüst bir yol seçerlerse ikinci bir teklif dikkate alınabilir.»

Mustafa Kemal (Atatürk)
12.8.1920

«Azizim Lord Curzon,

Bildiğiniz gibi, küçük kardeşim, Mustafa Kemal'in elinde Erzurum'da tutsaktır... Tutsak değiş tokuşuna gidemez miyiz? Öğrendiğime göre, bizim elimizde Malta'da birçok Türk vardır ve Mustafa Kemal bunların Anadolu'ya dönmelerini pek arzulamaktadır.»

General Lord Rawlinson
16.8.1920

«Birkaç subay için göstereceğimiz yumuşak yürekliliği, Kemalistler, Barış (Sevr) Antlaşmasını değiştirtmek için kullanmak isteyeceklerdir.»

İngiltere Dışişleri Bakanlığı
18.8.1920

«Bekir Sami Bey'in İngiltere ile imzaladığı bir sözleşmeye göre, elimizde bulunan bütün İngiliz tutsaklarını geri verecektik. Buna karşılık, İngilizler de ellerindeki Türk tutsaklarını bize vereceklerdi. Yalnız, Türk tutsaklarından, Ermenilere ve İngiliz tutsaklarına kıyım yapmış ya da kötülük etmiş olduğu öne sürülenler, verilmeyecekti.

Hükümetimiz elbette böyle bir sözleşmeyi uygun görüp onaylayamazdı...»

Mustafa Kemal (Atatürk)
Söylev, II, s. 431

«İngiliz Yüksek Komiseri, bütün Türk tutsaklarının bütün İngiliz tutsaklarıyla değiş tokuş edilmesini İngiltere Hükümeti adına kabul etmektedir.»

Sir Horace Rumbold
1.11.1921

İlk Girişimler

Malta sürgünlerini Anadolu'daki İngiliz tutsaklarıyla değiş tokuş etme yolunda ilk girişimler, İngilizlerden, daha doğrusu İngiliz askerî makamlarından geldi. Anadolu'da tutuklanan İngilizler çoğunlukla askerlerdi. İçlerinde İngilizlerin önem verdikleri kontrol subayları, haberalma subayları vardı. Bunların Malta sürgünlerine karşılık rehin olarak tutuldukları anlaşılmıştı.

29 Mayıs 1920 günü İngiliz Savunma Bakanı Winston Churchill, Dışişleri Bakanlığına başvurdu. «Türklerin eline düşen adamlarımız rehin olarak tutulacaklar ve ancak Malta sürgünleri serbest bırakılınca kurtarılabileceklerdir» dedi. Eski İzmir Valisi Rahmi Bey gibi bazı «Anglofil» sürgünlerin salıverilmesini önerdi (1). Churchill, askerlerin, kaygılarını dile getiriyordu.

Ama askerlerin düşünceleri diplomatlarca paylaşılmıyordu. İngiliz yetkilileri, Malta sürgünlerinden bazılarını bile serbest bırakmaya razı değillerdi Bu işi bir onur meselesi yapıyorlardı. Birkaç sürgünün bile serbest bırakılması, Kemalistlerce «İngiltere'nin güçsüzlüğü» biçiminde yorumlanacaktı. İngiliz onuruna zarar verecekti (2). Dışişleri, «Malta'daki Türklerden hiçbirinin serbest bırakılmasının düşünülmediğini» Churchill'e bildirdi (3).

Bu olumsuz karşılık üzerine Churchill, işin peşini bırakmadı. 17 Haziran 1920 günü, yeniden Dışişleri Bakanlığına başvurdu. Anadolu'daki İngiliz rehinelerini kurtarabilmek için

(1) **F. O. 371/5090/E. 5815** - A. Sinclair'den (W. O.) R. H. Campbell'e (F.O.) yazı. Londra, 29.5.1920.

(2) **ibid.** İngiliz Dışişlerinin 5.6.1920 günlü notu.

(3) **ibid.** İngiliz Dışişlerinden Savunma Bakanlığına yazı. 11.6.1920.

Malta sürgünlerinden bazılarını salıvermek gerektiğini savundu. Şimdiden «Anglofil» Türklerin bile serbest bırakılmasına gidilmezse, ilerde «İngiliz düşmanı» Türk sürgünlerini salıvermek zorunda kalabileceklerini hatırlattı. Kemalistlerin elinde sağlam bir koz bulunduğunu, bu kozun günden güne daha da güçlendiğini söyledi. «Daha dün İzmit yarımadasında bir İngiliz haberalma subayının Kemalistlerin eline düştüğünü haber aldık» dedi (4).

Bir ay sonra, 17 Temmuz 1919 günü Churchill, Malta sürgünleri konusunu İngiliz Bakanlar Kuruluna getirdi. Sürgünlerin bir listesini Hükümete sundu. Bu listenin Başsavcılıkça gözden geçirilmesini, yargılanacak olanların ayırılmasını istedi. Churchill, yargılanmayacak olan sürgünlerin İngiliz rehineleriyle değiştirilmesini istiyordu. «Sürgünler elimizde kaldıkça bize bir yük ve masraftır. Bunları daha ne kadar elimizde tutacağımızı kestiremiyorum» diyordu (5).

İki gün sonra, 21 Temmuz 1919 günü, İngiltere Dışişleri Bakanlığı da Hükümete bir muhtıra sundu. Churchill'e karşılık verdi. Dışişlerine göre, Malta sürgünleri Türk Hükümetinin isteği üzerine sürülmüşlerdi. Türk Hükümetinin rızası olmadan serbest bırakılamazlardı. Sürgünleri İngiliz rehineleriyle değiştirmek, İstanbul Hükümetinin onuruna ağır bir darbe olacaktı. Prestiji sarsılan Türk Hükümetine Sevr Antlaşmasını kabul ettirmek güçleşecekti. Malta sürgünlerini serbest bırakmak, «İngiliz aleyhtarı Kemalistler için bir zafer, Padişah Hükümeti için ise manevî bir darbe olacak» deniyordu. Kemalistlerle savaşabilmek, Sevr Barış Antlaşmasını Türklere kabul ettirebilmek için sürgünleri serbest bırakmamak gerektiği savunuluyordu. Sürgünlerin İngiliz bütçesine yükü ise ikinci derecede bir konuydu. Barış Antlaşması Türklere kabul ettirildikten sonra, bu yük hafifleyecekti (6).

İngiltere Dışişleri Bakanlığı, Malta sürgünlerini siyasî bir koz olarak elde tutmak kararındaydı. Daha açıkçası, Malta sürgünleri, Sevr Antlaşmasını Türkiye'ye dikte etmek için bir baskı aracıydı. Bütün sürgünler Kemalistlerin adamları sayılı-

(4) **İbid.** Sinclair'den Campbell'e yazı. Londra, 17.6.1920.

(5) **F. O. 371/5090/E. 10303 - C. P. 1649.** Churchill'in Hükümete sunduğu 19.7.1920 günlü muhtıra.

(6) **İbid.** - Memo by Mr. Fitzmaurice for Cabinet. Release of Turkish Prisoners at Malta. 21.7.1920.

yordu. Bunlardan herhangi birinin serbest bırakılması Kemalistler için bir zafer olacak, Sevr Antlaşmasını Türklere kabul ettirmeyi zorlaştıracak diye düşünülüyordu.

Churchill'in isteği üzerine, İngiliz kabinesi, 4 Ağustos 1920 günü Malta sürgünleri konusunu görüştü. Başsavcılık da Hükümete bir muhtıra sundu. Malta sürgünleri, hukuk açısından, üç sınıfa ayrılıyordu: (i) Siyasî suçlular; (ii) Sürgün, yağma ve kırım suçlarından sanık olarak sürülmüş olanlar; (iii) İngiliz tutsaklarına kötü davranmaktan sanık olanlar. Başsavcılık, yalnız İngiliz tutsaklarına kötü davranmaktan sanık olanların kovuşturulabileceğini söylüyor, İstanbul Yüksek Komiserliğinin de görüşünün alınmasını öneriyordu. Hükümet, Başsavcılığın bu görüşüne katıldı. Kesin bir karar vermedi (7).

Bu arada, Anadolu'daki İngiliz rehinelerinin yakınları da İngiliz Hükümetini sıkıştırmaya başlamışlardı. Erzurum'da tutuklu bulunan Yarbay A. Rawlinson'un büyük kardeşi Lord Rawlinson, 16 Ağustos 1920 günü Lord Curzon'a başvurdu. Kardeşinin kurtarılmasını istedi. Şunları yazdı:

> «*Azizim Lord Curzon,*
> *Bildiğiniz gibi, küçük kardeşim, Mart ayından beri, Mustafa Kemal'in elinde Erzurum'da tutsaktır. O zamandan bu yana kendisiyle hiçbir şekilde haberleşemedik ve kaygılıyız. Artık Türkiye ile barış imzalandığına göre, tutsak değiş tokuşuna gidemez miyiz? Öğrendiğime göre, bizim elimizde Malta'da birçok Türk vardır ve Mustafa Kemal bunların Anadolu'ya dönmelerini pek arzu etmektedir. Bu konuda sizi rahatsız etmemi hoş görünüz. Gerçekten altı ay geçince kaygılanmaya başladık...*» (8)

Lord Rawlinson'un bu mektubu, İngiliz Dışişleri yetkililerini düşündürdü. Lord Curzon için bir not hazırlandı. «*Türk Hükümetine danışmadan, tutsakları değiştirmek söz konusu olamaz*» dendi. Erzurumdaki Yarbay Rawlinson'un, Yunanlılara tutsak düşen Albay Cafer Tayyar Bey'le değiştirilebileceği söylendi. Ama Lord Rawlinson'un bunu düşünmediği eklendi.

---

(7) **F. O. 371/5090/E. 9934 - C. P. 1770.** - Secret. 4.8.1920 günlü Kabine toplantısı ve Başsavcılığın muhtırası.

(8) **F. O. 371/5090/E. 11697** - Lord Rawlinson'dan Lord Curzon'a mektup. 16.8.1920.

Malta sürgünleri Sevr Antlaşmasıyla birlikte düşünülüyordu. «*Birkaç subay için göstereceğimiz yumuşak yürekliliği, Kemalistler, barış antlaşmasını değiştirtmek için kullanmak isteyecekler*» deniyordu. Lord Rawlinson'a tutsak kardeşinin kurtarılması işinin düşünüldüğü yolunda karşılık verilmesi önerildi. Lord Curzon, yazının altına, «*Aldırmayın, cevap verdim*» diye not düştü (9).

Lord Curzon ile adamları, Malta sürgünlerini Sevr Antlaşmasını onaylatmak için koz olarak kullanmaya kararlı görünüyorlardı. Churchill'e, Lord Rawlinson'a karşı direniyorlardı. Ama büsbütün aldırmazlık da edemiyorlardı. Curzon, 20 Ağustos 1920 günü İstanbul Yüksek Komiserliğine bir yazı gönderdi. Kabine görüşmelerini anlattı. Kemalistlerin elinde tutsak bulunan Yarbay Rawlinson ile Yüzbaşı C. L. Campbell'in Malta sürgünleriyle değiştirilmelerinin istendiğini bildirdi. Şunları söyledi:

> «*Malta'daki siyasî sürgünlerin çoğu Türk Hükümetince tutuklanmış, Türk Hükümetinin isteği üzerine Malta'ya gönderilmiş olduğuna göre, barış antlaşması Kemalistlerce kabul edilmeden ya da onaylanmadan önce sürgünlerin Türkiye'ye dönmelerini bugünkü Türk Hükümeti pek istemez. Bununla birlikte böyle bir tutsak değiş tokuşunun yapılıp yapılmayacağı konusundaki görüşlerinizi öğrenmekten memnun kalacağım.*» (10)

Atatürk'ün Uyarısı

Malta sürgünleriyle İngiliz rehinelerini değiştirmek konusunda İngilizlerin kendi aralarındaki tartışmalar sürüp gidiyordu. Askerler, İngiliz rehinelerini kurtarmak için Malta sürgünlerinden bazılarını salıvermek gerektiğini savunuyorlar, diplomatlar ise buna karşı çıkıyorlardı. Konu, İngiliz Bakanlar Kurulunda da görüşülmüştü. Ama henüz bir karara varılamamıştı.

(9) **ibid.**, Foreign Office'in 19.8.1920 günlü notu.

(10) **F. O. 371/5090/E. 9934** - Foreign Office'ten İstanbul Yüksek Komiserliğine yazı. 20.8.1920, No. 647.

Bu tartışmalar sürüp giderken İngilizler, Ankara'yı da yoklamaktan geri kalmadılar. 1920 yılı Haziran başında, İstanbul'daki İngiliz Genel Karargâhı, Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanı Mustafa Kemal Paşa'ya bir mektup yazdı. Anadolu'daki İngiliz askerleri konusunda görüşme istedi. Ankara' dan yetkili bir kişinin İzmir'e gönderilmesini, ya da tam yetkili bir İngiliz subayının Anadolu'ya yollanmasını önerdi. Görüşme yerinin seçilmesini Mustafa Kemal Paşa'ya bıraktı. İngiliz Karargâhının bu mektubunu Ankara'ya ulaştırmak için eski Sadrazam Ahmet İzzet Paşa'nın aracılığına başvurdu. Ahmet İzzet Paşa, Muzaffer Bey adında bir yüzbaşıyla mektubu Ankara'ya gönderdi. 5 Haziran 1920 günü Mustafa Kemal Paşa'ya bir mektup yazdı. «*İnsanlığa hizmet*» niteliği taşıyan ve «*Gelecek için de hayırlı olabilecek*» bu işe aracılık etmek istediğini bildirdi ([11]).

İngilizlerin önerisini Ankara'ya götürmek üzere yola çıkan özel kurye Muzaffer Bey, yolda Yunanlılarca yakalanmış, İstanbul'a geri çevrilmiştir. Onun üzerine Ahmet İzzet Paşa, 25 Haziranda bir ek mektup yazarak Muzaffer Bey'i yeniden Ankara'ya yollamıştır ([12]).

Ahmet İzzet Paşa'nın Atatürk'e gönderdiği 5 Haziran 1920 günlü mektubu şöyledir :

> «*Arzı hâlisanemdir,*
>
> *Hamil-i varaka-i âcizi erkânıharp yüzbaşılarından Muzaffer Beyin vedaatile İngiliz Karargâhı Umumîsi tarafından gönderilen tahrirat müeddasından istinbat buyurulacağı üzere, Anadolu'da bulunan İngiliz efrat ve zabitanı*

(11) **D. B. A.** - Türkiye (1919 - 1932), Türkiye - İngiltere. Kutu 48/2.

(12) **ibid:** İzzet Paşa şöyle der :

«Mektubun tarihinden dahi anlaşılacağı üzere bir hayli zaman evvel gönderildiği ve ancak hamili varaka olan yüzbaşı Muzaffer Bey Yunanlılar tarafından tevkif ve iade olduğu cihetle bu kadar teahhur edildiği hasebiyle şu hamiş ile keyfiyeti izah ve cevabı samileriyle yüzbaşı mumaileyhin sür'ati iadesini rica ederim. Bu vesile ile vatan ve devlet için hayırlı muvaffakiyetler temenni ederim.

Ahmet İzzet
25 Haziran 336»

hakkında zatı samilerile veyahut tevkil buyurulacak bir zatı salâhiyettar ile müzakere edilmek arzu olunmaktadır. Tarafı samilerince bir zatın İzmir'e gönderilmesi veyahut arzu edilen bir mevkie salâhiyeti kâmileyi haiz bir İngiliz zabitinin buraca izamı reyi âlilerine havale olunmaktadır. Hemen her gün vesait ve esbabı muhabere münkati olmak cihetiyle bu meselenin teshili için vesateti âcizaneme müracaat edilmiş olduğundan ve esası insaniyete hizmetten ibaret olan ve istikbal için hayırlı olması muhtemel bulunan bu hususa tavassutə müsaraat ettim. Her halde pek tabiî olduğu üzere şıkkeynden birinin kabul ve ihtiyar buyurulması fetaneti müsellemelerinden ümit ve intizar ederek ithafı selâm ve ihtiram ile gözlerinizden öperim efendim. 5 Haziran 336.

Müşir Ahmet İzzet»

İngiliz Karargâhının mektubu dosyada yok.

İngiliz Komutanlığının bu girişimi, ciddîlikten, dürüstlükten uzaktı. Londra Hükümeti, henüz tutsak değiştirmeye hazır değildi. Anadolu'daki İngiliz tutsaklarının kurtarılması Londra'da da düşünülüyordu. Ama Malta sürgünlerinin serbest bırakılmasına Londra yanaşmıyordu. Tersine, o tarihlerde hâlâ Malta'ya yeni sürgünler yollanıyordu. Sürgünlerin arkası kesilmiş bile değilken, Malta'daki tutsakların serbest bırakılacağı çok kuşkuluydu. İstanbul'daki İngiliz Komutanlığı, kendiliğinden işler çevirmeye kalkışmıştı. Tutsak değiştirme konusunda Hükümetten talimat almış değildi. İngiliz tutsaklarının kurtarılması karşısında Malta sürgünlerini serbest bıraktırabileceğine güvence verebilecek durumda sayılamazdı. Ankara'ya gönderilen mektubu, İngiliz Başkumandanı değil, yetkisiz bir binbaşı imzalamıştı. İngiliz önerisi, İngiliz makamlarını ve hele Londra Hükümetini bağlayıcı nitelikte değildi. Böyle bir davranış, Ankara Hükümetini hor görmek demekti. Karşı tarafı Hükümet saymıyordu İngilizler. Küçük bir subayın imzasıyla Mustafa Kemal'e başvuruyorlardı. İngilizler hem küstahça, hem de ikiyüzlü davranıyorlardı. Anadolu'daki İngiliz tutsakları konusunda görüşme isterken, aynı zamanda Anadolu'ya karşı amansız bir savaş açmışlardı. Hem Mustafa Kemal'le görüşme istiyorlar, hem de Mustafa Kemal'i devirmeye kalkışıyorlardı. İstanbul işgal edilmiş, Mustafa Kemal Paşa'nın yakın arkadaşları Malta'ya sürülmüş, Anadolu'nun dört bir tarafında

Ankara Hükümetine karşı ayaklanmalar körüklenmişti. Sevr Antlaşması İstanbul Hükümetine dikte ediliyordu.

Sevr Antlaşmasının imzalandığı sıralara rastlayan İngiliz girişimi Atatürk'ü fena halde sinirlendirdi. 12 Ağustos 1920 günü Atatürk, İzzet Paşa aracılığıyla sert bir karşılık verdi. Özetle şunları yazdı :

Türk söz konusu olunca İngilizler insan hayatına zerrece değer vermiyorlar. Türkiye'ye karşı bin türlü suikastte bulunmaktan zevk alıyorlar. Ama Anadolu'da birkaç İngilizin yakalandığını görünce telaşlanıyorlar. Bunları kurtarmak için harekete geçiyorlar. Bunu yaparken bile yeni Türkiye devletini hor görmekten kendilerini kurtaramıyorlar. Ama ulusal iradeye dayanan yeni Türkiye devleti, kendisini İngilizlere kabul ettirmekte gecikmeyecektir.

Tutsak değiştirme bir Hükümet işidir. Bunun yolu, yöntemi vardır. Londra Hükümetince Ankara Hükümetine başvurulması gerekir. İngilizlerin, Türkleri hor görme huylarından vazgeçmeleri, dürüst davranmaları da gerekir. Ancak bu koşullar altında yeni bir İngiliz önerisi incelenebilir (13).

Atatürk, İngilizlerin ciddî, dürüst bir görüşmeye hazır olmadıklarını görmüştü. İzzet Paşa'yı araya sokarak, bir İngiliz binbaşısının imzasıyla gönderilen mektubu reddetmişti «Şimdilik o bapda bir faide görmüyorum» diyor, bunun İngilizlere duyurulmasını İzzet Paşa'dan rica ediyordu.

Sürgünler konusunda Londra ile Ankara arasında büyük görüş ayrılığı vardı. Londra, henüz tek bir Türk sürgününü

(13) **D.B.A.** - Türkiye - İngiltere, Kutu 48, Dosya. 2. Atatürk, mektubunda aynen şöyle demektedir :

«Müslüman ve bilhassa Türk olunca insan hayatına zerre kadar kıymet vermeyen ve bu itibarla dahi Türkiye hakkındaki suikastın bin türlü asarını göstermekten zevk duyan İngilizlerin... birkaç İngilizin hayatı endişesiyle vaki muhaberelerinin tarzı serdinde bile... zannolunduğundan çok kavi ve rasin bir Hükümet-i millîye tesis eylemiş olan bir milleti hâlâ istihfaf ve istihkar etmek nahveti icrai tesirinden hali kalmamıştır...

«Mübadelei üsera gibi görüşmek arzu ettikleri mesail Hükümetçe Hükümet'e yazılır, görüşülür ve merasimine de bu itibarla riayet olunur hususattan bulunduğu cihetle, İngilizlerin terki nahvetle bu tariki dürüstiyi ihtiyarları halinde ikinci teklifin nazarı dikkate alınması caiz olabilir...»

serbest bırakmaya hazır değildi. Sürgünleri Sevr Antlaşmasını onaylatmak için bir koz olarak elde tutmak niyetindeydi. Mustafa Kemal Paşa ise, İngiliz tutsakları konusunda herhangi bir görüşmeye başlanabilmesi için İngilizlerin önce Ankara Hükümetine gereken saygıyı göstermelerini istiyordu. Bir bakıma Atatürk de İngiliz rehinelerini, Ankara Hükümetini Londra'ya tanıtmak için koz olarak kullanmak niyetinde görünüyordu. Lord Curzon, Malta sürgünlerini serbest bırakmadan önce Ankara Hükümetinin Sevr Antlaşmasını kabul etmesini istiyordu. Mustafa Kemal Paşa ise, İngiliz rehineleri konusunda görüşmeye başlamadan önce İngilizlerin Ankara Hükümetini tanımalarını amaçlıyor gibiydi. Bu durumda, Malta sürgünlerini İngiliz tutsaklarıyla değiştirme olanağı henüz yoktu. Sürgünlerin kaderini, Anadolu savaşının gidişi çizecekti.

Atatürk, İzzet Paşa'ya gönderdiği 12 Ağustos 1920 günlü mektubunda, İngilizlere sert bir uyarıda daha bulunmuştur. Bu mektup, tam eski Urfa Mutasarrıfı Mehmet Nusret Bey'in Damat Ferit Paşa Hükümetince İstanbul'da idam ettirildiği günlerde kaleme alınmıştı. Bu sırada Ankara, on beş kadar Malta sürgününün İstanbul'a getirilip Damat Ferit Paşa'ya teslim edileceği yolunda bir haber almıştı. Atatürk, bu sürgünler idam edilmeye kalkışılırsa Anadolu'daki İngilizlerin de idam edileceklerini açıklamakta ve şöyle demektedir :

«Osmanlı Hükümeti, İstanbul'da gücünü, hatta varlığının nedenini büsbütün yitirmiş olduğu halde, artık hiçbir anlamı kalmamış sürgün ve kırım iddialarıyla vatan çocuklarını astırmaya devam ediyor. Malta sürgünlerinden on beş kişinin İstanbul Hükümetine teslim edilmek üzere İstanbul'a getirildikleri de haber alınmıştır. İngilizlerin amacının, bu çaresiz kişileri Damat Ferit Paşa ve avenesine parçalatmak olduğuna zerrece kuşku yoktur. Bu bakımdan İstanbul'a getirilmiş ve getirilecek tutuklulardan herhangi biri, düşük İstanbul Hükümetinin emriyle bile olsa, idam edilirse, elimizde bulunan İngiliz tutsaklarının hepsinin derhal idam edilmelerinin kesinlikle düşünüldüğünün İngiliz karargâhına duyurulmasını özellikle rica ve niyaz ederim.» (14)

(14) **ibid.**
Atatürk aynen şöyle diyordu :
«Osmanlı Hükümeti sabıka-i merkeziyesinin İstanbul'da mev-

Belirtmek gerekir ki, Atatürk'ün bu sert uyarısı etkisini göstermiştir. O tarihten sonra Damat Ferit Paşa'nın kurdurduğu harp divanları, siyasî suçluları ölüm cezasına çarptıramamıştır. Ayrıca İngiliz askerî mahkemeleri de Türkleri cezalandırmakta ileri gidememiştir. Bu uyarısıyla Atatürk, Malta sürgünlerinin koruyuculuğunu üzerine almış olmaktaydı. Sürgünleri Malta'dan kurtarma zamanı henüz gelmemişti. Ama orda kaldıkları sürece hayatları bir bakıma güvence altına alınmıştı, denilebilir.

Yine aynı tarihlerde İngilizler bir başka kanaldan da Ankara'nın nabzını yoklamaya çalışmışlardır. Erzurum'da tutuklu bulunan Yarbay Rawlinson, Kâzım Karabekir Paşa'ya bir mektup yollamış ve tutsak değiş tokuşu konusunda aracılık önerisinde bulunmuştu. Bu mektup Türkiye Büyük Millet Meclisinin 18 Temmuz 1920 günlü oturumunda görüşülmüştür. Trabzon Mebusu Ali Şükrü, böyle bir değiş tokuşla Malta sürgünlerinin çoğunun kurtarılabileceğini söylemiştir. Mebuslar, «hepsini» diye haykırmışlardır. Üzerinde çalışması için mektup, Hariciye Vekili Muhtar Bey'e verilmiştir (15).

Bu yoklamalardan bir sonuç çıkmamıştır. Tutsak değiş tokuşu için Ankara ile Londra arasında bir diyalog kurulamamıştır. O sıralarda böyle bir diyalog olanağı yoktu. Ankara, Malta sürgünlerinin tümünü kurtarmayı düşünüyor, Londra ise he-

---

ki ve nüfuzu, hatta hikmeti vücudu külliyen zail olmuş bulunmasına rağmen, artık manası kalmayan tehcir ve taktil müddeiyatiyle birtakım evlâdı vatanı asmakta devam ettiği ve İngilizlerin Malta'da mevkuf zevattan on beşini İstanbul Hükümeti canibine teslim etmek üzere oraya naklettikleri istihbar edildi. Bundaki İngiliz maksadının şu biçaregânı da Ferit Paşa ve avenesine parçalatmak olduğundan zerre kadar şüphe yoktur. Binaberin İstanbul'a nakledilen ve edilecek olan mevkufinden herhangi birinin İstanbul Hükümeti sakıtası emrile olsa dahi idamı halinde —Erzurum'da tahtı esaretimizde bulunan— Kaymakam Rawlinson dahil olmak üzere mevcut zabit, nefer bilcümle esir İngilizlerin derhal idam edilmelerinin sureti katiyede mutasavver olduğunun kezalik bu vesileyle mezkûr karargâha tebliğine bezli himmet ve inayet buyurulmasını bilhassa rica ve niyaz eder(im)..»

(15) **ibid.**

nüz bir tek sürgünü bile serbest bırakmaya yanaşmıyordu. Bir görüşme açılabilmesi için epeyce zaman geçmesi, olayların gelişmesi gerekiyordu.

Anadolu'ya Giden Heyet

Anadolu'daki tutsaklarını kurtarabilmek için İngiliz askerî makamlarının kendiliklerinden yaptıkları girişimlerin başarısız kalması üzerine, bir başka umut belirdi: Anadolu'ya gönderilecek heyet.

Müttefikler, Sevr Antlaşmasını Ankara Hükümetine kuvvet yoluyla kabul ettiremeyeceklerini anlamışlar, başka bir yol denemeye karar vermişlerdi. Buna göre, İstanbul'dan bir heyet Anadolu'ya gidecek, Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarını Sevr Antlaşmasını kabul etmeleri için kandıracaktı Önceleri bu heyette Müttefik devletler temsilcileri bulundurulması da düşünülüyordu Müttefik Temsilcileri, Mustafa Kemal Paşa ile tutsakların değiştirilmesi konusunu da görüşeceklerdi. İngilizlerin düşündükleri buydu ([16]).

15 Ekim 1920 günü İngiliz Yüksek Komiseri de Robeck, Lord Curzon'a şunları telliyordu:

> *«Milliyetçilerin ellerindeki tutsaklarımızı kurtarmayı ne kadar arzularsak arzulayalım, görüşme güçlüğü bakımından şimdilik bunu gerçekleştirme olanağı yoktur. Askerî makamlar bir süredir bu uğurda çaba harcadılar, ama Mustafa Kemal kendileriyle görüşmeyi reddetti.*
>
> *(Anadolu'ya gönderilecek) Komisyon işi gerçekleşirse ve bu komisyonda Müttefik Temsilcileri de bulunursa, tutsaklar konusunu Milliyetçi liderlerle görüşmeleri için temsilcilerimize yetki verilebilir.*
>
> *Türk (İstanbul) Hükümetince bir güçlük çıkarılmayacaktır...» ([17])*

(16) G. Jaeschke, **Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri**, s. 186.

(17) **F. O. 371/5090/E. 12831** - De Robeck'ten Curzon'a. Şifre tel. İstanbul, 15.10.1920, No. 1108.

İngilizler, Malta'daki sürgünlerin geri dönmelerine İstanbul Hükümetinin razı olmayacağını ileri süregelmişlerdi. İstanbul Hükümeti derken, Damat Ferit Paşa Kabinesi kastediliyordu. Şimdi İstanbul'da Kabine değişikliği oluyordu. Yukardaki telgrafın çekildiği gün Müttefik Yüksek Komiserleri Damat Ferit Paşa Kabinesi yerine Tevfik Paşa Kabinesinin getirilmesini istemişlerdi. Yeni Hükümet, Malta sürgünlerinin geri dönmelerine karşı çıkmayacaktı. Bununla birlikte İngilizler, Anadolu'daki tutsaklarına karşılık serbest bırakmayı düşündükleri bazı Malta sürgünlerinin Türkiye'ye geri dönmelerine yine razı değillerdi. Niyetleri, İngiliz rehinelerine karşılık bazı Türk sürgünlerini Malta'dan Avrupa'ya yollamaktı. Bir bakıma ikinci bir sürgün olacaktı bu.

Bu arada, İngiltere Savunma Bakanlığı ile Anadolu'da tutuklu İngilizlerin yakınları, Dışişleri Bakanlığını durmadan sıkıştırıyorlardı. Savunma Bakanlığı, 16 Ekim 1920 günü Dışişleri Bakanlığından, «*Yarbay Rawlinson ile Türk milliyetçilerinin ellerinde bulunan öteki İngiliz tutsaklarını kurtarma ya da değiş tokuş etme konusunda herhangi bir ilerleme oldu mu?*» diye soruyordu (18).

22 Ekim 1920 günü, Lord Curzon, Erzurum'da tutuklu bulunan Yarbay Rawlinson'un kurtarılması için çaba harcandığını Lord Rawlinson'a anlattı. İstanbul Yüksek Komiserinin, tutsak değişimi için «bütün olanakları denediğini», şimdi Anadolu'ya gönderilecek heyetten umutlu olduğunu bildirdi. Bununla birlikte, Mustafa Kemal Paşa ile hemen görüşme olanağı bulunmadığını da ekledi. Lord Rawlinson'un kaygılarını gidermek istercesine, kış aylarında Erzurum şehrinin dış dünya ile ilişkilerinin büsbütün kesilmediğini söyledi (19).

Üç gün sonra Lord Curzon, Savunma Bakanlığına da bilgi verdi. Anadolu'ya gidecek heyetin, tutsak değişimiyle ilgili görüşmeler için «en iyi şans» olduğunu ileri sürdü. Ama İngiliz rehinelerine karşılık serbest bırakılacak Türk sürgünlerinin Türkiye'ye dönmelerine izin verilemeyeceğini de belirtti (20). Lord

(18) **F. O. 371/5090/E. 12752** - War Office'den Foreign Office'e yazı. Londra, 16.10.1920. No. 103/1/5526 (M. I. 2).

(19) **F. O. 371/5090/E. 12831** - Lord Curzon'un Özel Sekreterinden Lord Rawlinson'a. Mektup, 22.10.1920.

(20) **F. O. 371/5090/E. 12831** - İngiliz Dışişlerinden Savunma Bakanlığına yazı. Londra, 25.10.1920. No. E. 12831.

Curzon, İngiliz tutsaklarını özgürlüğe kavuşturmak istiyordu, ama Türk sürgünlerine bu hakkı tanımıyordu. İstemeye istemeye birkaç sürgünün Malta dışına çıkmasına razı olacaktı, ne var ki bunlar yurtlarına dönemeyeceklerdi.

10 Kasım 1920 günü İngiliz Savunma Bakanlığı, yeniden Dışişleri Bakanlığına başvurdu. Malta sürgünlerinin İngiliz bütçesine yük olduklarını, bunların sayılarının azaltılması gerektiğini savundu. İstanbul Yüksek Komiserliğinin durmadan Malta'ya yeni sürgünler yollamasından da yakındı. Sürgünlerin listesinin Yüksek Komiserlikçe gözden geçirilmesini, serbest bırakılacak olanların ayırılmasını istedi ([21]).

3 Aralık 1920 günü, İzzet Paşa Heyeti Ankara'ya yollandı. Yola çıkmadan bir gün önce İzzet Paşa, İngiliz Komiseri Sir H. Rumbold'u gördü. Rumbold, kendisine, Anadolu'daki İngiliz tutsaklarının bir listesini verdi. Bu tutsakları Kemalistlerin elinden kurtarmak için «elinden gelen bütün çabayı harcamasını» istedi. İngiliz tutsakları konusunun *«İngiliz kamuoyunda büyük etki yaptığını, bunları kurtarmakla Türk Hükümetinin İngiltere gözündeki prestijinin artacağını»* söyledi ([22]). Ama İngiliz Yüksek Komiseri, İngiliz tutsaklarına karşılık olarak Malta sürgünlerinin serbest bırakılmaları gerektiği konusuna hiç değinmedi. İngiliz tutsaklarının karşılıksız olarak salıverilmesini istiyordu.

İzzet ve Salih Paşalarla İstanbullu birkaç kişiden kurulu heyet, 5 Aralık günü Bilecik istasyonunda Mustafa Kemal Paşa tarafından karşılandı. Oradan Ankara'ya götürüldü İngiliz tutsakları konusunu açmaya bile fırsat bulamadı. Yarı tutsak gibi, Ankara'da tutuldu. İzzet Paşa heyetinin Ankara Hükümetine katıldığı yolunda haberler çıkarıldı. İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri boş yere heyetten haber bekleyip, durdu. Ancak Birinci İnönü zaferinin kazanılmasından sonradır ki İzzet Paşa heyeti, İstanbul'a dönebildi. İnönü zaferinden sonra ise Londra Konferansı toplanmış, Malta sürgünleri konusunu doğrudan doğruya İngilizlerle görüşme olanağı doğmuştu.

---

(21) **F. O. 371/5091/E. 14012** - İngiliz Savunma Bakanlığından Dışişleri Bakanlığına yazı. Londra, 10.11.1920, No. 0103/3/1136 (M.I.2.)

(22) **F. O. 406/44, p. 227 - 228**, No. 200 - Rumbold'dan Curzon'a yazı. İstanbul, 6.12.1920, No. 1606.

İngiliz Hazırlıkları

Londra Konferansından aylarca önce İngilizler hazırlıklara başladılar. Öncelikle hangi sürgünlerin serbest bırakılabileceğini saptadılar. İngiliz Yüksek Komiserliği, 30 Eylül 1920 günü, Malta sürgünlerinden 25 kişi ayırdı. Bunlar, Sevr Antlaşmasının 208. maddesi gereğince salıverilmesi öngörülen kişilerdi. Ancak salıverilmeleri için Sevr Antlaşmasının yürürlüğe girmesi gerekli sayılıyordu ([23]).

Kasım 1920'de İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiserliğinde bir özel komite kuruldu. Bu komite, Malta sürgünleri listesini yeniden gözden geçirdi. Yargılanmak üzere Malta'da tutulacak olanlar ile ilerde salıverilecek olanları ayırdı.

Özel Komite Malta'da bulunan 121 sürgünü altı sınıfa ayırmıştı: A, B, C, D, E ve F sınıfları ya da listeleri.

«A» listesine geçirilenler Malta'da kalacak, yargılanacak olanlardı. Bunların sayısı 58 kişiydi. Bunların sürgün numaralarıyla adları yukarda Dördüncü Bölümde verilmişti. Demek oluyor ki, Yüksek Komiserlik, Malta sürgünlerinin aşağı yukarı yarısının hiçbir şekilde serbest bırakılmayacağı kanısındaydı.

«B» listesinde 13 kişi vardı. Bunlar, ancak Sevr Antlaşması yürürlüğe girdikten sonra serbest bırakılabileceklerdi. Adları şöyleydi : 2682 *Tevfik Hadi Bey*, 2684 *Yusuf Ziya Bey*, 2691 *Rahmi Bey*, 2697 *Mümtaz Bey*, 2702 *Âtıf Bey*, 2703 *Ferit Bey*, 2740 *Hamit Rıza Bey*, 2742 *Zülfî Bey*, 2759 *Ziya Gökalp*, 2782 *Ali Sait Paşa* (uşağı ile birlikte), 2786 *İslâm Ali*, 2794 *Ali Seyyit ve* 2797 *Abdüsselâmi Paşa*.

---

(23) **F. O. 371/5090/E. 12793** - De Robeck'ten Curzon'a yazı. İstanbul, 30.9.1920, No. 1357/W/2178.

Bu 25 kişinin sürgün numaraları ve adları şöyledir :

2679 **Mehmet Tevfik Bey**, 2689 **Fethi Bey**, 2691 **Rahmi Bey**, 2702 **Âtıf Bey**, 2703 **Ferit Bey**, 2708 **Haydar Ahmet Bey**, 2709 **Sami Bey**, 2710 **İ. Hakkı Bey**, 2728 **Salâh Cimcoz Bey**, 2739 **Hacı Ahmet Paşa**, 2742 **Zülfî Bey**, 2754 **Abbas Halim Paşa**, 2769 **Nefer Eyüp (Mürsel Paşa'nın emireri)**, 2771 **Mahmut Paşa**, 2782 **Ali Sait Paşa**, 2783 **Velit Bey**, 2784 **Süleyman Nazif Bey**, 2785 **Celâl Nuri Bey**, 2786 **İslâm Ali (Ali Sait Paşa'nın uşağı)**, 2787 **Ahmet Emin Bey**, 2788 **Mehmet Muamıner Bey**, 2791 **Aka Gündüz (Enis Avni) Bey**, 2794 **Ali Seyyit Bey**, 2797 **Abdüsselâmi Paşa**, 2802 **Agâh Bey.**

Bunlar içinden Ziya Gökalp'ın, arzu edilirse, İngiliz tutsaklarıyla değiştirilebileceği not edilmişti. Tevfik Hadi, Yusuf Rıza (Ziya), Hamit Rıza ve Zülfi Beylerin ise tamamlayıcı bilgiler bulunabilirse «A» listesine geçirilebilecekleri belirtilmişti.

Bu listede ayrıca iki kişi daha vardı : *Ali Bey ve Mahmut Kibar Efendi.* İngilizler bunları Kırım'da yakalamışlar, oradan Çanakkale'ye sürmüşlerdi. Malta sürgünlerinden ayrı olmakla birlikte bu iki kişinin de Anadolu'daki İngiliz rehineleriyle değiş tokuş edilmeleri düşünülüyordu.

«C» listesine dört kişi alınmıştı. Bunlar hemen Malta'dan serbest bırakılabilecek, ama Sevr Antlaşması yürürlüğe girinceye kadar Türkiye'ye dönemeyecek olanlardı. İngiliz Yüksek Komiserliği, nedense, bu sürgünleri Malta'dan sonra Türkiye dışında kalmaya mahkûm etmek istiyordu. Bunlar 2675 *Hüseyin Cahit Bey,* 2705 *Hüseyin Kadri Bey,* 2757 *Hacı Adil Bey ve* 2765 *Hüseyin Tosun Bey*'di.

«D» listesinde 7 kişi vardı. Bunlar serbest bırakılabilecek ve Türkiye'ye dönebilecek olanlardı. Adlarıyla sürgün numaraları şöyledir: 2689 *Fethi Bey,* 2728 *Salâh Cimcoz Bey,* 2738 *Hayri Efendi* (Serbest bırakılmak üzeredir), 2739 *Hacı Ahmet Paşa, 2770 Mürsel Paşa* (2769 numaralı emireriyle birlikte), 2784 *Süleyman Nazif Bey.*

«E» listesinde 11 kişi bulunuyordu. Bunların Türkiye'ye dönmesinde askerî bakımdan sakınca olmadığı belirtiliyordu. Sırayla adları şöyleydi : 2679 *Mehmet Tevfik Bey,* 2708 *Haydar Ahmet Bey,* 2709 *Albay Sami Bey,* 2710 *Binbaşı İbrahim Hakkı Bey,* 2783 *Velit Bey,* 2785 *Celâl Nuri Bey,* 2787 *Ahmet Emin Bey,* 2788 *Mehmet Muammer Bey,* 2791 *Enis Avni (Aka Gündüz) Bey* ve 2803 *Şevki Paşa.*

«F» listesine gelince, bunda 28 kişinin adı yer alıyordu. İstanbul'daki İngiliz Başkomutanlığı bu 28 kişinin Türkiye'ye dönmelerini «askerî bakımdan sakıncalı» görmüştü. Yani bunlar da serbest bırakılamayacak olanlardı. Adları sırayla şöyle:

2680 *Ahmet Tevfik Bey,* 2693 *Mithat Bey,* 2694 *Cemal Bey,* 2700 *Ahmet Cevat Bey,* 2707 *Mazlum Bey,* 2713 *Aziz Cihangirof* (Karslı), 2720 *Musa Bey Salahova,* 2721 *Yusuf Yusufof,* 2722 *Tauchitgin Memlejeff,* 2725 *M. T. Radjinski Matroi,* 2727 *Muhlis Maidenof,* 2730 *Süleyman Sudi Bey,* 2731 *Ubeydullah Efendi,* 2745 *Tahir Bey,* 2767 *Arif Bey,* 2772 *Cemal Paşa,* 2773 *Cevat Paşa,* 2775 *Esat Paşa,* 2776 *Hüseyin Rauf Bey,* 2777

Albay Şevket Bey, 2778 *Albay Vasıf Bey* (Kara Vasıf), 2779 *Mehmet Şeref Bey*, 2780 *Faik Bey*, 2781 *Numan Usta* ve 2793 *Kel Ali* (24).

Bu sonuncu listede dikkati çeken şudur. İstanbul'un işgali üzerine yakalanıp sürülenlerin, yani Kemalist sayılanların hemen hepsinin Türkiye'ye dönmeleri «askerî bakımdan sakıncalı» görülmektedir. Bunların Anadolu'daki Kurtuluş Savaşına bir katkı olacaklarından kaygı duyulmaktadır. Ayrıca, daha önce sürülmüş olan Kars Şûrası üyeleri de bu listede bulunmaktadır.

İngiliz Yüksek Komiserliği, 121 kişi içinden ancak 18 kişinin serbest bırakılıp Türkiye'ye dönebilecekleri sonucuna varmıştır. Bunlar «D» ve «E» listelerinde adları geçenlerdir.

İstanbul'daki İngiliz Başkomutanlığı da aynı konuda bir hazırlık yaptı. Kasım 1920'de, 44 sürgünü süzgeçten geçirdi. Yüksek Komiserliğin yönetimine uyarak bu 44 kişiyi altı sınıfa ayırdı. Ama Başkomutanlığın değerlendirmesiyle Yüksek Komiserliğin değerlendirmesi arasında ayrılıklar göze çarpıyordu. Hangi sürgünlerin serbest bırakılacağı, hangilerinin Malta'da tutulacağı konusunda Harington ile Rumbold arasında görüş birliği yoktu. İki İngilizden biri, bir sürgünün serbest bırakılabileceğini söylerken öteki yargılanması gerektiğini öne sürüyordu. Ya da tersi oluyordu.

İngiliz Başkomutanlığına göre, şu sürgünler serbest bırakılabilecek ve Türkiye'ye dönebileceklerdi :

2731 *Ubeydullah Efendi*, 2775 *Esat Paşa*, 2776 *Hüseyin Rauf Bey*, 2778 *Vasıf Bey* (Kara Vasıf), 2779 *Mehmet Şeref Bey*, 2780 *Faik Bey*, 2785 *Celâl Nuri Bey*, 2787 *Ahmet Emin Bey*, 2788 *Mehmet Muammer Bey*, 2791 *Aka Gündüz* (Enis Avni) ve 2793 *Kel Ali Bey*.

İngiliz Yüksek Komiseri ise bu 11 kişi içinden Celâl Nuri (İleri) ile Ahmet Emin (Yalman) beylerin serbest bırakılamayacaklarını ileri sürüyor, bunların serbest bırakılmalarına karşı olduğunu Lord Curzon'a yazıyordu. Yüksek Komiser Rumbold ayrıca, Esat Paşa, Hüseyin Rauf Bey ve Kara Vasıf Bey ile Trakya mebusları Faik Bey ile Şeref Bey üzerinde önemle duruyordu. «Mustafa Kemal'in *de facto* yönetimiyle yapılacak tut-

---

(24) **F. O. 371/5091/E. 15116** - Rumbold'dan Curzon'a. Rapor. İstanbul, 24.11.1920, No. 1552/W/3662.

sak değişimi bakımından bu kimseler özellikle değerli» diyordu. Liste Londra'ya varınca İngiliz Dışişlerince de aynı görüş paylaşılmıştı ([25]).

General Harington'un listesindeki asker Paşalar, yargılanacak kişiler arasına, yani «A» sınıfına geçirilmişti. İngiliz Başkomutanı, eski Erkân-ı Harbiye-i Umumîye Reisi Cevat (Çobanlı), eski Harbiye Nazırı Cemal (Mersinli), eski Dokuzuncu Ordu Komutanı Yakup Şevki (Subaşı) ve eski ordu Sağlık Müfettişi Dr. Süleyman Numan Paşaları yargılatmak istiyordu. Birkaç subay daha yargılanacaklar listesindeydi: 2680 *Albay Ahmet Tevfik Bey*, 2694 *Yüzbaşı Cemal Bey*, 2700 *Albay Ahmet Cevat Bey*, 2707 *Binbaşı Mazlum Bey*, 2745 *Yüzbaşı Tahir* Bey, 2774 *Tahsin Bey*, 2777 *Albay Şevket Bey* ([26]).

İngiliz Başkomutanlığının listesinde 22 kişi, Sevr Antlaşması onaylanıncaya kadar, ya da Başsavcılığın yeni bir buyruğuna kadar Malta'da tutulmaları gerekli sayılmıştı. Bunların arasında Kars Şûrası üyeleri de vardı.

Kısacası, İngilizlere göre ancak 20 kadar sürgün serbest bırakılabilecek, daha doğrusu İngiliz tutsaklarıyla değiştirilebilecekti. Geriye kalan yüz küsur insan ya yargılanmak üzere, ya da Sevr Antlaşması onaylanıncaya kadar Malta'da tutulmak isteniyordu.

Konferans Öncesi

İngilizler, adım adım konferans masasına doğru gidiyorlardı. Hazırlıkların amacı buydu. Eninde sonunda Türklerle masa başına oturacaklar, sürgünlerle rehinelerin değiştirilmesi konusunu görüşeceklerdi. İstemeye istemeye yirmi kadar sürgünün İngiliz rehineleriyle değiştirilebileceğine karar vermişlerdi. Başka bir deyimle, aşağı yukarı Anadolu'daki İngiliz rehinelerine eşit sayıda sürgünü serbest bırakabileceklerdi, İngiliz rehinelerinin sayısı da yirmi kadardı.

---

(25) **F. O. 371/6499/E. 846** - Rumbold'dan Curzon'a. Rapor. İstanbul, 12.1.1921, No. 47 (297) ve eki Harington'un 7.1.1921 günlü yazısı ile listesi.

(26) **ibid.**

Başarılı bir kaçış : Aralık 1920'de Malta'dan ilginç bir haber geldi. Türk sürgünlerinin ikisi adadan kaçmayı başarmışlardı. İngilizlerin pek güvendikleri, kuş uçmaz sandıkları Malta'dan bu ilk kaçış geçten geç duyulmuştu. 14 Aralık 1920 günü, Malta Valisi, telaşla Londra'ya ve İstanbul'a şu telgrafı çekiyordu : «*Türk siyasî suçlularından 2690 Tahir Cevdet Bey ile 2796 Mustafa Kırzade 6 Aralıktan beri kayıptırlar. Verdikleri sözü tutmamışlardır. Soruşturma açılmıştır...*» (27) Demek ki, Malta makamları kaçışı bir hafta kadar gecikmeyle öğrenebilmişlerdi. «Atını alan Üsküdar'ı çoktan geçmişti.» İngilizler paniğe kapılmışlar, sağa sola telgraflar yağdırmaya başlamışlardı. 21 Aralıkta İstanbul Yüksek Komiseri Rumbold, Lord Curzon'a şunları telliyordu : «*Kale (Malta) Valisinin bildirdiğine göre, Tahir Cevdet Bey ile Acenta Mustafa Kırzade, sözlerini tutmayarak, kaçmışlardır. Bu kimseler aleyhinde bol delil var ve yeniden yakalanmaları pek arzu edilir. Mustafa'nın karısı İtalya'dadır. Kaçakların izlerinin saptanması ve yakalanmaları için İtalyan Hükümeti nezdinde girişimde bulunulmasını rica ederim.*» (28) Curzon, hemen Roma Büyükelçisi Sir G. Buchanan'a telgrafla talimat verdi. Kaçakların İtalya'da olabileceklerini söylüyor ve bulunmaları için İtalyan Hükümetine başvurulmasını istiyordu. Ama kaçakların «eşkalini» veremiyordu (29). Roma'daki Osmanlı İşgüderi Nurettin Ferruh Bey ise, İstanbul'a haberi iletirken, «*Malta'da tutuklu bulunan eski Adana valisi Cevdet Bey'le Trabzonlu tüccardan Rıza (Mustafa olacak) Bey'in anılan adadan kaçarak İtalya yoluyla Almanya'ya gittikleri...*» diyordu (30). Kaçaklar izlerini kaybettirmeyi başarmışlardı.

İngilizler onları İtalya'da aratırken, Almanya'ya kaçtıkları haber veriliyordu. İlk kez Malta sürgünlerinden iki kişi özgürlüğe kavuşmuş oluyordu.

---

(27) **F. O. 371/5091/E. 16080** - Plumer'den War Office'e ve Rumbold'a şifre tel. Malta, 14.12.1920, No. A. 812.

(28) **İbid.** Rumbold'dan Curzon'a. Şifre tel. İstanbul, 21.12.1920, No. 1320.

(29) **İbid.** Curzon'dan Buchanan'a şifre tel, 29.12.1920, No. 548 (R) ve Yazı, 30.12.1920, No. 1143.

(30) **R.B.A.** - N. Ferruh Bey'den Sefa Bey'e. Yazı. Roma, 12.12.1920, No. 168/111. Ayrıca Bkz. Yalman, **op. cit,** 2, s. 183 - 185.

İstanbul'un tutumu : Malta sürgünleri konusunda İstanbul Hükümetinin tutumu, Ocak 1921'de, bir dilekçe dolayısıyla biraz ortaya çıktı. Şöyle ki: Malta'da tutuklu bulunan eski Sadrazam Sait Halim Paşa, bütün sürgünler adına bir telgraf kaleme almış ve bunu Müttefik Devletler Başkanlarına ulaştırmak üzere 4 Ocak 1921 günü İsveç Konsolosluğuna vermişti. «*Yüksek Konseyin kararıyla Malta'da tutuklu bulunan Osmanlı siyasî mahpusları Konseyin yakında toplanacağını haber almışlardır. Bu büyük haksızlığa son verilmesi için durumlarının Yüksek Konseye sunulmasını rica ederler*» deniyordu. Bu kısa telgraf ya da dilekçe, Londra'daki İsveç Elçiliği aracılığıyla İngiliz makamlarına iletildi (31). Dilekçenin İtalyan Hükümetine ulaştırılması ise bir sorun oldu. İtalya'da Osmanlı haklarını koruma görevini İspanya Elçiliği üzerine almıştı. İsveç Elçiliği, dilekçeyi İspanya Elçiliğine iletti. İspanya Elçiliği dilekçeyi doğrudan doğruya İtalyan makamlarına göndermedi. Çünkü, İtalya ile Türkiye hâlâ savaş halinde oldukları halde, Roma'da Türkiye'nin diplomatik temsilciliği vardı. Hem bir değil, iki temsilciliği vardı. Biri Ankara'yı, diğeri İstanbul'u temsil ediyordu. İspanya Elçiliği duraksadı. Önünde üç ayrı şık vardı : Osmanlı haklarını koruyan Elçilik olarak dilekçeyi kendisi İtalyanlara sunabilirdi. Dilekçeyi Ankara Hükümetinin ya da İstanbul Hükümetinin temsilciliğine verebilirdi. İspanya Elçiliği bu sonuncu yolu seçti. Sait Halim Paşa'nın dilekçesini Osmanlı Temsilciliğine verdi (32).

Osmanlı Temsilciliğinin başında o sırada İşgüder olarak Nurettin Ferruh Bey vardı. İşgüder, ilk kez böyle bir sorunla karşılaşıyordu. Gerçi İstanbul'da Damat Ferit Paşa Hükümeti değişmişti. Yerine Tevfik Paşa Kabinesi geçmişti. Ama Nurettin Ferruh Bey, Malta sürgünlerine karşı Damat Ferit'in bir adamı gibi davranıyordu. Sait Halim Paşa'nın dilekçesini İtalyan Dışişlerine sunmadı. İstanbul'a yolladı. «Hükümet-i Şahane Büyükelçiliğinin, bu belgeyi İtalya Dışişleri Bakanlığına göndermeyi üzerine alamayacağını» da belirtti (33). Anadolu'da Birinci İnönü zaferinin kazanıldığı günlere rastlayan bu yazışmalar ilginçti, düşündürücüydü. İstanbul Hükümetinin temsilcisi, Osmanlı

(31) **F. O. 371/6499/E. 352** - İsveç Elçiliğinden Curzon'a. 6.1.1921.
(32) **R.B.A. - K. 130/15** - İspanya Elçiliğinden Osmanlı Temsilciliğine. Roma, 4.1.1921, No. 1.
(33) **R. B. A. - K. 130/5** - N. Ferruh Bey'den Sefa Bey'e. Yazı. Roma, 7.1.1921, No. 220/158.

yurttaşı olan sürgünlerin bir dilekçesini bile yerine ulaştırmıyor, normal yolundan saptırıyordu. Başka yazışmalarından Ankara'ya karşı düşmanca davrandığı görülen Nurettin Ferruh Bey, bu olumsuz tutumunu Malta sürgünlerine karşı da gösteriyordu.

Bu arada başka gelişmeler oldu. Birinci İnönü zaferinden sonra Ankara Hükümeti, İstanbul Hükümetiyle birlikte, Londra Konferansına çağırıldı. İstanbul Hükümetinin Roma Temsilciliğine Osman Nizamî Paşa gönderildi. Tecrübeli bir diplomat olan, siyasal gelişmeleri daha iyi değerlendiren Osman Nizamî Paşa, 29 Ocak 1921 günü Sait Halim Paşa'nın dilekçesini İstanbul'dan geri istedi. İspanyol Büyükelçiliğinin bu dilekçenin sonucunu sorduğunu da ekledi (34). Hariciye Nazırı Sefa Bey, 31 Ocak 1921 günü dilekçeyi Roma'ya gönderdi (35). Ama dilekçenin bir ay kadar geciktirildikten sonra bile İtalyan makamlarına iletilip iletilmediği belli değildir.

Londra Konferansı arifesinde, 3 Şubat 1921 günü, Osmanlı Hariciye Nezareti, ilk kez Malta'da tutuklu bulunan sürgünlerin bir listesini İngiliz Yüksek Komiserliğinden resmen istedi. Sürgünlerin yakınlarının durmadan Hariciye Nezaretine başvurduklarını, haber sorduklarını bildirdi ve bunlara karşılık verebilmek için sürgünlerin listesine ihtiyaç duyulduğunu söyledi (36). Aslında bu, Londra Konferansı için yapılan bir hazırlıktı. Sürgünlerin tam listesi Türk makamlarınca bilinmiyordu. Konferansta masa başına otururken tam bir listeye ihtiyaç vardı. Anlaşılan Osmanlı Hariciye Nezareti bu listeyi Ankara Hükümeti için is-

(34) **R. B. A. - K. 130/5** - O. Nizamî Paşa'dan Sefa Bey'e. Şifre tel. Roma, 29.1.1921, No. 250/179.

(35) **ibid.** - Sefa Bey'den O. Nizamî Paşa'ya. Şifre tel. İstanbul, 31.1.1921 ve yazı. 31.1.1921, No. 26290/24. Hariciye Nezaretinin yazısında Roma'ya şu talimat verilmişti :

«... Estimant qu'il n'appartient pas au Gouvernement ottoman d'empêcher les susdits maintenus en captivité parune Puissance étrangère de recourir au Gouvernement Italien en vue de recouvrer leur liberté et ce d'autant moins qu'ils relèvent de la nationalite ottomane je prie Votre Excellence de vouloir bien faire parvenir officieusement et de la manière qu'elle jugera convenable ce document à sa destination.»

(36) **F. O. 371/6499/E. 2486** - Osmanlı Hariciye Nezaretinden İngiliz Yüksek Komiserliğine. Nota. İstanbul, 3.2.1921, No. 26391/37.

tiyordu. Çünkü Londra Konferansında Malta sürgünlerini kurtarmaya çalışacak olan İstanbul Hükümeti değil, Ankara Hükümeti olacaktı.

8 Şubat 1921 günü, İngiliz Yüksek Komiserliği Malta sürgünlerinin listesini Osmanlı Hariciye Nezaretine verdi. Listede 109 kişi gösterilmişti. Ankara Hükümetinin elinde ise 22 İngiliz rehinesi vardı. Yüksek Komiser Rumbold, her iki listeyi Londra'ya iletti (37).

Londra'da hava: Konferans arifesinde, Malta sürgünleri konusunda İngiltere Dışişleri Bakanlığının epeyce sıkıştırıldığı görülmektedir. 17 Ocak 1921 günü İngiliz Savunma Bakanlığı, Malta sürgünlerinin «büyük masraflara» sebep olduklarını yazıyor, bunların İngiliz tutsaklarıyla değiştirilmesini savunuyordu (38). On gün sonra İngiliz Avam Kamarasının asker üyelerinden Yarbay Walter Guinness, Dışişleri Bakanlığına bir mektup gönderdi. Malta sürgünlerinin devamlı olarak mahpus tutulmalarının İngiltere'nin *«ulusal çıkarlarına zarar verdiğini»* söyledi. Şunları ekledi:

«Bu kimseler aslında Türkiye'deki siyasî düşmanlarının amaçlarına hizmet için tutuklanmışlardı. Kendileri aleyhinde herhangi bir suçlama oluşturulmadığına, dava açılamadığına göre, onları daha fazla hapiste tutmak için hiçbir özür bulunamaz.» (39)

Buna verilen karşılıkta, sürgünlerin Malta'da tutulmaları, Sevr Antlaşmasının Türkiye tarafından onaylanmamasından ileri geldiği, antlaşma onaylanır onaylanmaz sürgünlerin serbest bırakılacakları söylendi. *«Bununla birlikte, 21 Şubatta toplanacak olan konferansta bu sorunun da görüşüleceği kuşkusuzdur»* diye eklendi (40).

Londra Konferansının tam arifesinde, 17 Şubat 1921 günü, Malta sürgünleri sorunu İngiliz Parlamentosunda da tartışıldı.

---

(37) **İbid.** Rumbold'dan Curzon'a. Yazı. İstanbul, 9.2.1921, No. **156.**

(38) **F. O. 371/6499/E. 794** - War Office'den Foreign Office'e. Yazı. Londra, 17.1.1921, No. 0103/3/1136.

(39) **F. O. 371/6499/E. 1347** - W. Guinness'ten Mr. Harmsworth'a. Mektup. Londra, 27.1.1921.

(40) **İbid.** - Cecil Harmsworth'tan W. Guinness'e. Mektup. 16.2.1921.

Milletvekillerinden Mr. A. Herbert, «Anglofil» sürgünler konusunu ortaya attı. Başbakana soru açtı. Savaş içinde İngiliz Hükümetince resmen kendilerine teşekkür edilmiş olan İzmir Valisi Rahmi Bey gibi kimselerin, nasıl olup da şimdi Malta'da sürgün bulunduklarını sordu. Hükümet sözcüsü Mr. Harmsworth bu konunun Türk barış antlaşmasının bir parçası olarak çözümleneceğini söyledi. Soruyu kısaca geçiştirmeye çalıştı. Milletvekillerinden Yarbay Guinness, daha sert bir biçimde Hükümete yüklendi. Şöyle sordu :

«Rahmi Bey ve öteki Türk mebuslarının İstanbul'da keyfî olarak tutuklandıkları, o zamandan beri de hapiste bulundukları bir gerçek değil midir?

Hiçbir zaman savaşa girmemiş olan bu kimselerin savaş tutsağı olarak sürekli biçimde sürgün tutulmalarını, Sayın Centilmen nasıl haklı gösterebilir? Bir insanın yargılanmadan bir yıldan fazla hapiste tutulması İngiliz adalet geleneklerine aykırı değil midir?.. Hiçbir zaman savaşın içinde bulunmamış bir insanın savaş tutsağı sayılıp sayılmayacağı sorusuna hukuksal bir cevabımız yok mudur?»

Tartışma kızışacak gibi görünüyordu. Mr. J. Jones adlı bir başka milletvekili, İrlanda sorununu deşmeye ve Anadolu'daki Türk Kurtuluş Savaşıyla bağlantı kurmaya kalkıştı. Hükümet sözcüsü, Malta sürgünleri konusunda «hukuksal karar verebilecek durumda olmadığını» söylemekle yetinip tartışmayı kesti (41).

Lloyd George Hükümetinin Türklere karşı barbarlığı, bazı İngiliz milletvekillerinin de sabırlarını taşırmaya başlamıştı. Malta sürgünleri konusunda keyfî, zorba politika açıktan açığa yeriliyordu. İngiltere Dışişleri Bakanlığı, hâlâ Sevr Antlaşması onaylanmadan sürgünlerin serbest bırakılamayacakları görüşündeydi. Ama buna kendisinin de pek inanmadığı açıktı. İstanbul Hükümetine zorla dikte ettikleri Sevr Antlaşmasının bazı yapraklarını kendi elleriyle yırtmak için Londra Konferansını topluyorlardı. Bu konferansa, Kemalist Hükümet de çağırılmıştı. Türk ulusal direnişini önlemek için girişilmiş olan sürgün hareketi, anlamını çoktan yitirmişti. Lord Curzon, bunu açıktan açığa itiraf edemiyordu. Bir inat uğruna sürgünleri Malta'da tutmak için direnecekti. Direniyordu. Ama, dirense de direnmese de enin-

(41) **F. O. 371/6499/E. 2218 - 17.2.1921** günlü Avam Kamarası görüşmesi.

de sonunda boyun eğecekti. Birkaç gün sonra toplanacak Londra Konferansında, sürgünler konusu da görüşülecekti. Yüksek Komiser Rumbold, 15 Şubat 1921 günü, toplanmak üzere olan konferansta, Türk delegasyonunun Malta sürgünleri sorununu da ortaya atacağını Lord Curzon'a telliyor, Anadolu'daki İngiliz rehinelerinin kurtarılmasını öneriyordu (42).

Londra Anlaşması

7 Mart 1921 sabahı, ilk kez, Malta sürgünleri konusunda Türk ve İngiliz delegeleri masa başına oturdular. Görüşme, İngiltere Dışişleri Bakanlığında yapılıyordu. Türkiye'yi Ankara Hükümeti Hariciye Vekili Bekir Sami Bey ile İstanbul Hükümetinin Londra temsilcisi Mustafa Reşit Paşa temsil ediyorlardı. İngiltere adına da toplantıya Dışişleri Bakanlığı yetkililerinden R.C. Lindsay, D.G. Osborne ve W.S. Edmonds katılmışlardı.

İngilizler bir anlaşma tasarısı hazırlamışlardı. Tasarıda, Anadolu'da tutuklu 21 İngiliz yurttaşına karşılık, bazı Malta sürgünlerinin serbest bırakılabilecekleri öngörülüyordu. Malta sürgünlerini İngilizler iki sınıfa ayırmışlardı: Serbest bırakılabilecek olanlar ve yargılanmak üzere Malta'da alıkonulacak olanlar. Bu sonuncu sınıftakileri savaş suçlusu sayıyorlar, Sevr Antlaşmasının VII. bölümü gereğince yargılanıp cezalandırmayı düşünüyorlardı. Görüşmeler bu tasarı üzerinde başladı. Daha doğrusu İngilizler bu tasarı üzerinde anlaşmaya varılmasını istediler.

Bekir Sami Bey, 21 İngiliz tutsağına karşılık Malta'da bulunan 120 Türk sürgünün toptan serbest bırakılmasını istedi. Ancak böyle bir anlaşma imzalayabileceğini, başka bir anlaşma yapmaya talimatının engel olduğunu söyledi. Kibardı, ama kararlıydı. İngilizlerin Malta sürgünlerini sınıflara ayırmalarını kabul etmedi. Savaş suçlusu sayılanların, yargılanmak istenenlerin de aslında suçsuz olduklarını, haksız yere Malta'da tutulduklarını savundu. Örnekler verdi. İngilizlerin suçlu saydıkları Sait Halim Paşaların, Cemal Paşaların ve Cevat Paşaların suçsuz olduklarını söyledi. Malta sürgünleri içinde suçlular varsa bile bunların da kendi hükümetlerine teslim edilmesi gerektiğini

(42) **F. O. 371/6499/E. 2156** - Rumbold'dan Curzon'a. Şifre tel. İstanbul, 15.2.1921, No. 104.

ileri sürdü. Alman suçlularını örnek olarak hatırlattı. Suçlu sayılan Almanlar nasıl kendi hükümetlerine teslim edilmişlerse, suçlu oldukları ileri sürülen Türk sürgünleri de Türk Hükümetine teslim edilmeliydiler. Türk Hükümeti derken, Bekir Sami Bey Ankara Hükümetini kastediyordu. Suçlu sürgünler varsa bunların kendi mahkemelerince yargılanmaları gerektiğini söylüyor ve bunun için de Ankara Hükümetine teslim edilmelerini istiyordu.

İngiliz delegesi Lindsay, buna yanaşmadı. İlk görüşme, başarısız kaldı. Bekir Sami Bey, bu görüşmeden bir sonuç alınamamışsa da, kendisi Londra'dan ayrılmadan önce bir anlaşmaya varılabileceği umudunu belirterek toplantıdan ayrıldı. Lindsay, görüşmeyi Lord Curzon'a rapor ederken, Bekir Sami Bey'in «kibar, ama kararlı tutumu yüzünden bir sonuca varılamadığını» söyledi. Buna şaşmamak gerektiğini de ekledi. Çünkü, İngilizler Bekir Sami Bey'e verilen son talimatı ele geçirmişlerdi. Ankara, tutsak değiştirme işinin barış antlaşmasına değğin ertelenmesini istemişti (43). Anlaşılan Ankara, Malta sürgünlerinin tümünü kurtarma olanağı bulunmadığını görmüş, yarım bir anlaşma yapmaktansa beklemeye karar vermişti.

Bununla birlikte İngilizler, yine 7 Mart günü, ikinci bir gizli haber aldılar : Ankara'nın kesin talimatına rağmen Bekir Sami Bey'in bazı arkadaşları İngilizlerle yarım bir anlaşma yapılmasından, Malta sürgünlerinin hiç değilse bir kısmının kurtarılmasından yanaydılar. «Ya hep, ya hiç» görüşünü paylaşmıyorlardı. Yani Türk delegasyonu içinde ikilik vardı (44). Bu ikilikten İngilizler yararlanmayı düşündüler.

Bekir Sami Bey, bazı arkadaşlarının da etkisiyle, talimatının dışına çıkmaya karar verdi. 11 Mart günü, yeniden görüşme yapıldı. Bu kez Bekir Sami Bey, bazı sürgünlerin İngilizlerin elinde kalmasına razı oldu. Yalnız, Malta'da kalacak olanların sayısını elden geldiği kadar azaltmaya çalıştı. İngilizlerin suçlu saydıkları, serbest bırakılmasına razı olmadıkları sürgünler arasından 27 kişinin de serbest bırakılmasını istedi. Bunlar, Bekir Sami Bey'in sıralamasına göre şu kimselerdi : 2772 *Cemal Paşa,* 2773 *Cevat Paşa,* 2777 *Şevket Bey,* 2803 *Yakup Şevki Paşa,* 2667 *Ali İhsan Paşa,* 2692 *İsmail Canbulat Bey,* 2718 *Zekeriya Zihni*

(43) **F. O. 371/6499/E. 3110** - Lindsay'den Curzon'a muhtıra. 7.3.1921.

(44) **ibid.** - Osborne'dan Lindsay'e not. 7.3.1921.

Bey, 2719 *Ahmet Muammer Bey*, 2732 *Süleyman Numan Paşa*, 2733 *Memduh Bey*, 2735 *İbrahim Pirzade*, 2736 *Ahmet Nesimî Bey*, 2752 *Fahrettin Paşa*, 2754 *Abbas Halim Paşa*, 2755 *Sait Halim Paşa*, 2756 *Mithat Şükrü Bey*, 2758 *Mahmut Kâmil Paşa*, 2760 *Halil Bey*, 2762 *Ali Münif Bey*, 2763 *Ahmet Şükrü Bey*, 2764 *Ahmet Ağaoğlu*, 2774 *Tahsin Bey*, 2800 *Mustafa Abdülhalik Bey*, 2805 *Ali Cenani Bey*, 2807 *Süleyman Faik Paşa*, 2812 *Süleyman Necmi Bey*, 2819 *Ahmet Adil Bey*. Bu kimseler İngilizlerin yargılamak istedikleri kişiler arasındaydı. Bekir Sami Bey, bunların siyasî sürgün olduklarını, herhangi bir suçları bulunmadığını, serbest bırakılmaları gerektiğini savunuyordu.

Bekir Sami Bey'in listesini alır almaz, İngiltere Dışişleri Bakanlığı hemen telgrafla İstanbul Yüksek Komiserliğine başvurdu. Bu 27 kişinin serbest bırakılmasında bir sakınca olup olmadığını sordu. «*Çarşamba günü Türklerin Londra'dan ayrılmalarından önce*» görüşmeye devam edileceğini bildirerek, hemen karşılık verilmesini istedi (45).

Yüksek Komiser hemen karşılık yetiştirdi. 27 kişinin içinden 17'sinin serbest bırakılmalarında bir sakınca olmadığını söyledi. Beş kişinin suçlu olduklarını, ama yine de gerekirse serbest bırakılabileceklerini bildirdi. Bunlar : 2667*Ali İhsan Paşa*, 2807 *Süleyman Faik Paşa*, 2812 *Süleyman Necmi Bey*, 2819 *Ahmet Adil Bey* 2758 *Mahmut Kâmil Paşa* idi. Yüksek Komiser Rumbold, 2719 *Ahmet Muammer Bey*, 2774 *Tahsin Bey ve* 2800 *Mustafa Abdülhalik Bey'in* suçlu olduklarını, serbest bırakılamayacaklarını söyledi. Bekir Sami Bey'in salıverilmesini istediği 27 kişinin içinde dört askere İngilizler ayrı bir önem veriyorlardı. Bunlar, 2772 *Cemal Paşa*, 2773 *Cevat Paşa*, 2777 *Albay Şevket Bey*, ve 2803 *Yakup Şevki Paşa* idi. General Harington, bu komutanların Türkiye'ye dönünce Mustafa Kemal Paşa'nın ordusuna katılacaklarından kaygı duyuyordu. Bu bakımdan bunlar, Türkiye'ye dönmemek üzere Malta'dan serbest bırakılabileceklerdi. Yüksek Komiser, bu görüşü de Londra'ya iletti (46). Kısacası, Bekir Sami Bey'in son direnişi üzerine İngilizlerin elinden 17 kişi daha kurtarılabilecekti. Dört kişi Malta'dan bırakılacak, ama yurda dönemeyecekti.

(45) **F. O. 371/6499/E. 2480** - Curzon'dan Rumbold'a. Şifre tel. 12.3.1921, No. 156 (R). Yıldırım.

(46) **F. O. 371/6499/E. 3277** - Rumbold'dan Curzon'a. Şifre tel. İstanbul, 14 Mart 1921, No. 179. Yıldırım.

Bu koşullarla, 16 Mart 1921 günü anlaşma imzalandı. Anlaşmayı Türkiye adına Bekir Sami Bey, İngiltere adına da Dışişleri yetkililerinden Robert Vansittart imzaladılar. Bu kısa anlaşmanın metni olduğu gibi aşağıya alındı :

Tutsakların Hemen Salıverilmesi İçin Anlaşma

Madde 1 — Kendi isteklerine aykırı olarak Türkiye'de alıkonulan Britanya savaş tutsaklarıyla öteki Britanya yurttaşları ya da Britanya kuvvetleri üyeleri hemen salıverilip İstanbul'a gönderileceklerdir. Bu gibi kişilerin, taşınmaları, onları ellerinde tutan Türk makamlarınca yapılacak, taşıma giderleri de aynı makamlarca karşılanacaktır.

Madde 2 — Şu sırada Britanya makamlarının elinde bulunan Türk savaş tutsaklarıyla sivil sürgünlerin yurtlarına geri gönderilmesine hemen başlanacak, elden geldiği kadar hızla devam olunacaktır. Ancak bu madde, savaş halinin devamınca, 1 Ağustos 1914'te Türk İmparatorluğunun parçaları olan topraklarda işlenmiş, savaş yasalarıyla törelerini çiğnemek ya da adam öldürmek suçlarından dolayı yargılanmaları kararlaştırılmış kişilere uygulanmayacaktır. Britanya Hükümeti, herhangi bir kişinin salıverilmesini, barış halinin yeniden kuruluşuna kadar onun İstanbul'a gelmemesi koşuluna bağlayabilir ve buna uymayanları tutuklayıp hapsetmek hakkını elinde tutar.

Madde 3 — Bu anlaşma imzalandığı tarihte yürürlüğe girecek ve elden geldiği kadar çabuk uygulanacaktır.

Ek : 1

Kendi arzularına aykırı olarak Türkiye'de tutuldukları Britanya Hükümetince bilinen ve birinci maddeye göre serbest bırakılacak olan kişilerin listesi. Bu liste sınırlı değildir ve burada adı geçmeyen herhangi bir kişinin serbest bırakılma hakkını etkilemez.

Bay John Medlicott	Sivil, Kayseri'de hasta olduğu anlaşılıyor.
Yarbay A. Rawlinson	Krallık Topçu Garnizonundan.
Yüzbaşı A.L. Campbell	Argyll ve Sutherland İskoç Birliğinden.
Teğmen J.R. Browing	Krallık Sahra Topçularından.
Er 975075 H. Carter	85. Makineli Tüfek Birliğinden.
Er 129401 A. Hillyer	85. Makineli Tüfek Birliğinden.

Er 59194 R. Leadbetter	85. Makineli Tüfek Birliğinden.
Er 44405 T.J. Mahoney	1158. Bölükten.
Onbaşı 13524 H. T. Ankers	776. Bölükten.
Er 33952 T. Galloway	1. Gordon İskoç Birliğinden.
Topçu 20237 F.A. Oriordan	10. Krallık Sahra Topçu Tugayından.
Hintli 1637 H. Hakumatmi	24. Pencap Birliğinden.
Hintli 1896 Hakimsmali	24. Pencap Birliğinden.
Hintli 2219 H. Katarsinar	24. Pencap Birliğinden.
Hintli 43279 C. G. Rsaijway-Amr	24. Pencap Birliğinden.
Hintli 43761 Gangapeshad	24. Pencap Birliğinden.
9069 saka (adı bilinmiyor)	Makineli Tüfek Birliğinden.
Saka (Bhisti) Ramgoo	Krallık Topçu Garnizonundan.
Tercüman 897 Polskof	
Tercüman 766 Guaragossian	
Tercüman 930 Kuddodoian	
Tercüman 657 Chekakydes ([47])	

(47) Bu 22 kişilik listeye İngilizler, Dışişleri Bakanlığından İstanbul Yüksek Komiserliğine gönderilen 23.4.1921 tarihli, 252 (R) sayılı telgrafla aşağıdaki yedi kişiyi daha eklediler:

Teğmen O.R. Baldwin	5.3.1921 günü Gümrü'de tutuklanmıştır.
Yüzbaşı Ogden	Hint ordusu, 19. Süvari Birliğinden.
Yüzbaşı Mora	Hint ordusu, 19. Süvari Birliğinden.
Teğmen Parker	Hint ordusu, 19. Süvari Birliğinden.
Teğmen Simpson	Hint ordusu, 19. Süvari Birliğinden.
Teğmen Herbert	Krallık Sahra Topçularından.
Asteğmen Knox	Lancashire Alayından.

Anlaşma metninde bu kimselerin adları yoktu. Ama İngiliz-ler, Anadolu'da tutuklu İngiliz yurttaşlarının sayısını kesinlikle bilemediklerinden anlaşmada açık kapı bırakmışlar, bu listenin «sınırlı olmadığını» anlaşmaya koydurmuşlardı. Bu açık kapıya dayanarak listeye yeni adlar ekleyebiliyorlardı.

Ek : 2

Anlaşmanın ikinci maddesine göre İngiltere Krallık Hükümetinin serbest bırakmaya hazır olduğu kişilerin listesi.

2675 *Hüseyin Cahit Bey*
2682 *Tevfik Hadi Bey*
2684 *Yusuf Ziya Bey*
2689 *Fethi Bey*
2691 *Rahmi Bey*
2692 *İsmail Canbulat Bey*
2693 *Mithat Bey*
2697 *Mümtaz Bey*
2702 *Âtıf Bey*
2703 *Ferit Bey*
2705 *Hüseyin Kadri Bey*
2708 *Haydar Ahmet Bey*
2709 *Sami Bey*
2713 *Aziz Cihangirov*
2715 *Hasan Han Cihangirov*
2716 *Muhammet Bey Ali Bekov*
2717 *İbrahim Bey Cihangirov*
2718 *Zekeriya Bey*
2720 *Musa Bey Salahova*
2721 *Yusuf Yusufov*
2722 *Danuttin veya Tauchitgin Memlejeff*
2725 *Radjinski Matroi*
2727 *Muhlis Maidenov*
2728 *Salâh Cimcoz Bey*
2731 *Ubeydullah Bey*
2735 *İbrahim Pirzade Sahib Bey*
2736 *Ahmet Nesimi Bey*
2739 *Hacı Ahmet Paşa*
2740 *Hamit Rıza Bey*
2742 *Zülfî Bey*
2752 *Fahri Paşa*
2754 *Abbas Halim Paşa*
2755 *Sait Halim Paşa*
2756 *Mithat Şükrü Bey*
2757 *Hacı Adil Bey*
2759 *Ziya Gökalp*
2760 *Halil Bey*
2762 *Ali Münif Bey*
2763 *Ahmet Şükrü Bey*
2764 *Ahmet Agayeff namı diğer Ağaoğlu Ahmet*
2765 *Hüseyin Tosun Bey*
2767 *Arif Bey*
2770 *Mürsel Paşa*
2772 *Cemal Paşa*
2773 *Cevat Paşa*
2775 *Esat Paşa*
2776 *Hüseyin Rauf Bey*
2777 *Şevket Bey*
2778 *Vasıf Bey*
2779 *Mehmet Şeref Bey*
2780 *Edirneli Faik Bey*
2781 *Numan Usta*
2782 *Ali Sait Paşa*
2784 *Süleyman Nazif Bey*
2785 *Celâl Nuri Bey*
2786 *İslâm Ali*
2787 *Ahmet Emin Bey*
2788 *Mehmet Muammer Bey*
2791 *Enis Avni (Aka Gündüz) Bey*
2793 *Kel Ali Bey*
2794 *Ali Seyyit*
2797 *Abdüsselâmi Paşa*
2803 *Şevki Paşa*
2805 *Ali Cenani Bey* (48)

(48) Aşağıdaki sürgünler ise anlaşma dışında, yani Malta'da bı-

Yani 64 kişinin serbest bırakılması, 54 kişinin de yargılanmak üzere Malta'da alıkonulması öngörülmüş oluyordu.

Ek : 3

Anlaşmanın ikinci maddesine göre İngiltere Hükümeti'nin, iki tarafça önceden anlaşmaya varılmaksızın İstanbul'a dönmemeleri koşuluyla serbest bırakmaya hazır olduğu kişilerin listesi.

2772 *Cemal Paşa*
2773 *Cevat Paşa*
2777 *Şevket Bey*
2803 *Şevki Paşa*

(İmza) S. Bekir
Robert Vansittart
16 Mart 1921 (49)

İstanbul'un işgalinin günü gününe birinci yıldönümünde, Ankara Hükümetiyle Londra Hükümeti arasında yapılan anlaş-

---

rakılıyorlardı : 2667 **Ali İhsan Paşa**, 2679 **Mehmet Tevfik Bey**, 2680 **Ahmet Tevfik Bey**, 2682 **Tevfik Hadi Bey**, 2686 **Sâbit Bey**, 2687 **Veli Necdet Bey**, 2690 **Tahir Cevdet Bey**, 2694 **Cemal Bey**, 2696 **Nevzat Bey**, 2698 **Dr. Fazıl Berki Bey**, 2700 **Ahmet Cevat Bey**, 2701 **İbrahim Bedrettin Bey**, 2704 **Macit Bey**, 2706 **Hoca Rifat Efendi**, 2707 **Mazlum Bey**, 2710 **İbrahim Hakkı Bey**, 2712 **Hilmi Bey**, 2719 **Ahmet Muammer Bey**, 2723 **Gani Bey**, 2724 **Ahmet Bey**, 2732 **Süleyman Numan Paşa**, 2733 **Memduh Bey**, 2737 **Faik Bey**, 2738 **Şükrü Bey**, 2743 **Arif Feyzi Bey**, 2745 **Tahir Bey**, 2758 **Mahmut Kâmil Paşa**, 2768 **Nuri Bitlisî**, 2774 **Hasan Tahsin Bey**, 2789 **Hilmi Abdülkadir**, 2790 **Eczacı Mehmet**, 2792 **Rafet Paşa**, 2795 **M. Kâmil**, 2796 **Mustafa Kırzade** (Acenta Mustafa), 2798 **Mustafa Reşat**, 2799 **Hacı Ahmet**, 2800 **Mustafa Abdülhalik**, 2801 **Basri Bey**, 2804 **Murat Bey**, 2806 **Andavallı oğlu Mehmet**, 2807 **Süleyman Faik Paşa**, 2808 **Ali Nazmi**, 2809 **Nazım Bey**, 2810 **Hoca İlyas Sami Bey**, 2811 **Âtıf Bey**, 2812 **Süleyman Necmi Bey**, 2813 **Sefer Bey**, 2814 **Burhanettin Hakkı Bey**, 2815 **Mehmet Rıfat Bey**, 2816 **Mehmet Nuri Bey**, 2817 **Mehmet Ali Bey**, 2818 **Cemal Oğuz Bey**, 2819 **Mehmet Adil Bey** (Adil Hacı Ahmet), 2820 **Mehmet Rüştü Bey.**

(49) Anlaşmanın orjinal metni için bkz. **F. O. 371/6500/E. 3375.** Bunun fotokopisi için bkz. Gotthard Jaeschke, **Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri**, s. 278 - 285.

ma budur. Görüldüğü gibi, Anadolu'daki 22 İngiliz tutsağına karşılık Malta'da tutuklu 64 sürgünün serbest bırakılması öngörülmektedir. İngiliz tutsakları bakımından anlaşmada açık kapı vardır. Anadolu'da başka İngiliz tutsakları bulunduğu sonradan öğrenilirse, bunların da serbest bırakılmaları anlaşma gereğince istenebilecektir. Gerçekten anlaşmanın üzerinden bir ay kadar bir zaman geçtikten sonra İngilizler 22 kişilik listeye, 7 kişi daha eklerler. Bunların da serbest bırakılmasını Ankara'dan isterler.

Malta sürgünleri bakımından ise anlaşma kesindir. Anlaşma yapıldığı sırada Malta'da 118 sürgün vardı. Bunlardan yalnız 64 kişinin serbest bırakılması öngörülmüştü. 64 sürgünden dördünün ise Malta'dan serbest bırakıldıktan sonra Türkiye'ye dönmemeleri koşulu anlaşmaya sokulmuştu : Eski Harbiye Nazırı Cemal (Mersinli), eski Erkân-ı Harbiye Reisi Cevat (Çobanlı) ve eski Dokuzuncu Ordu Komutanı Yakup Şevki (Subaşı) Paşalarla Albay Galatalı Şevki Bey, Malta'dan kurtulduktan sonra yurda dönmeyecekler, ikinci bir sürgün yaşamına, ya da sürünmeye mahkûm edileceklerdi. Bu nedenle anlaşma aslında 60 sürgünün kurtarılmasını sağlayacaktı. Bu 60 kişinin içinde, o zamanlar Osmanlı yurttaşı olmayan dokuz Kars Şûrası üyesi vardır ki, bunların ikisi Rus'tu. Demek ki, anlaşma 51 Türk yurttaşıyla 7 Türk soydaşının kurtarılmasına yarayacaktı. Malta'da ise 54 Türk sürgünü kalıyordu. Bunların İngilizlerce, ya da uluslararası bir mahkemece yargılanması kabul edilmiş oluyordu.

Asıl bu bakımdan Bekir Sami Bey'in imzaladığı anlaşma son derece sakattı. Türk yurttaşlarının yurt dışında yabancı mahkemelerce yargılanmasını kabul etmekle Bekir Sami Bey, hoşgörülemeyecek bir ödün vermiş oluyordu. Yeni Türkiye devletinin egemenliğini yaralayan böylesine ağır bir ödünü Türkiye Büyük Millet Meclisi onaylayamazdı. Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinin Dışişleri Bakanı, yetkilerini aşmıştı. Büyük bir yanlışlık yapmıştı. Buna başka yanlışlar, başka ödünler de eklenince Bekir Sami Bey Ankara'ya dönünce Dışişleri Bakanlığından düşürülmüştü. Atatürk, bu anlaşma konusunda şunları söyler :

> «... *Dışişleri Bakanı Bekir Sami Bey, kendiliğinden İngiltere, Fransa ve İtalya devlet adamlarıyla buluşup konuşarak her biriyle ayrı ayrı birtakım sözleşmeler imzalamış bulunuyordu.*

Bekir Sami Bey'in İngiltere ile imzaladığı bir sözleşmeye göre, elimizde bulunan bütün İngiliz tutsaklarını geri verecektik. Buna karşılık, İngilizler de ellerindeki Türk tutsaklarını bize vereceklerdi. Yalnız, Türk tutsaklarından, Ermenilere ve İngiliz tutsaklarına kıyım yapmış ya da kötülük etmiş olduğu öne sürülenler, verilmeyecekti.

Hükümetimiz elbette böyle bir sözleşmeyi uygun görüp onaylayamazdı Çünkü böyle bir sözleşmeyi onaylamak, Türk uyruklarının Türkiye sınırları içindeki iş ve davranışları üzerinde yabancı bir hükümetin yargılama hakkını onaylamak gibi olurdu.

Bu sözleşmeyi onaylamadıksa da İngilizler, kimi Türk tutsaklarını salıverdiklerinden biz de buna karşılık elimizde bulunan İngiliz tutsaklarının bir kısmını salıverdik...» (50)

Evet, Atatürk'ün de belirttiği gibi, Bekir Sami Bey'in sakat anlaşması onaylanmamışsa bile, yarı yarıya uygulanmıştır. Ne var ki, anlaşmanın uygulanması, imzalanmasından daha zor olmuş, epeyce zaman almıştır.

İngiliz Dönekliği

Bekir Sami Bey, anlaşmayı imzalayıp ertesi gün Londra'dan ayrıldı. Paris'e gitti. Ama imzaladığı anlaşmanın ardını bırakmadı. Anlaşma imzalandığı gün yürürlüğe giriyordu. Yürürlüğe girmesi için anlaşma metninin Resmî Gazetelerde yayımlanması, Parlamentolarda onaylanması, onay belgelerinin değiş tokuş edilmesi gibi koşullar yoktu. İngiliz çıkarlarına uygun, pratik kısa bir anlaşmaydı bu. Uzun formaliteleri gerektirmiyordu. Hemen uygulanacak, tutsaklar hemen değiştirilecekti. Ama uygulamaya kalkınca yeni yeni sorunlar çıkıyordu.

Anadolu'daki İngiliz tutsaklarının İstanbul'a getirilecekleri, yol masraflarının da Ankara Hükümetince karşılanacağı anlaşmada belirtilmişti. Buna karşılık, Malta sürgünlerinin nasıl Türkiye'ye dönecekleri öngörülmemişti. Bekir Sami Bey, anlaşmayı imzalar imzalamaz bu boşluğu gördü. Salıverilecek Türk sürgün-

(50) Atatürk, Söylev, II, s. 431.

' erinin İngiliz gemileriyle Türkiye'ye kadar getirilmeleri gerekirdi. Çünkü bu insanları Malta'ya götürenler İngilizlerdi. Geri getirmek de İngilizlere düşerdi. Bekir Sami Bey, salıverilecek sürgünlerin Malta'dan İtalya'ya kadar getirilmesini istemekle yetindi. Sürgünler için yol masrafı yapmak istemeyen İngilizler, Türkiye Dışişleri Bakanının bu isteğini biraz isteksizce kabul ettiler.

17 Mart günü, Bekir Sami Bey Paris'e gitti. Oraya varır varmaz Londra'ya telefon açtı. Anlaşmaya alınmamış olan şu altı sürgünün de salıverilmesini istedi. 2761 *Kemal Bey (Kara Kemal)* ([51]), 2804 *Murat Bly*, 2738 *Şükrü Bey (Kaya)*, 2686 *Vali Sâbit Bey*, 2667 *Ali İhsan Paşa (Sâbis)* ve 2719 *Vali Ahmet Muammer* Bey. Bekir Sami Bey'in bu isteği yazıyla da yinelendi. Türk Delegasyonu Genel Sekreteri Nurizade, 22 Nisan 1921 günü, bu altı kişinin salıverilmesi için yazıyla İngiliz Dışişleri Bakanlığına başvurdu ([52]). İngilizler buna yanaşmadılar.

Önce hangi tutsakların salıverileceği ayrı bir konuydu. Görüşmeler sırasında İngilizler, tutsak değiş tokuşuna İngiliz tutsaklarından başlanmasını istemişlerdi. İngiliz tutsakları serbest bırakıldıktan sonra Malta sürgünlerini salıvermeye başlayacaklardı. Bekir Sami Bey, buna yanaşmadı. Önce Türk tutsakları salınmalıydı. Çünkü Türkler, İngiliz tutsaklarından önce yakalanıp sürülmüşlerdi. Sonunda İngilizler Bekir Sami Bey'in görüşünü kabul ettiler. Yalnız biraz yan çizdiler. Anlaşmada adı geçen 64 sürgünü bir çırpıda salıvermeyeceklerdi. Bunları gruplara ayıracaklardı. Birinci grup İtalya'ya gönderildikten sonra, İngiliz tutsaklarının salıverilmesini isteyeceklerdi. Arkasından küçük küçük kafileler halinde, kalan sürgünler serbest bırakılacaktı.

Bekir Sami Bey, Paris'ten Londra'yı durmadan sıkıştırıyor, Malta sürgünlerinin salıverilmesine başlanıp başlanmadığını soruyordu. Acelesi vardı. Kendisi Paris'ten Roma'ya geçecekti. Roma'ya varacağı gün sürgünlerin de oraya getirilmiş olmasını istiyordu. Çünkü Malta sürgünlerinin bazıları parasızdı. Kendi başlarına İtalya'dan Türkiye'ye yol masraflarını karşılayamaz-

(51) Bekir Sami Bey'in telefonu üzerine İngilizler Kemal Bey'in değil 2694 Cemal Bey'in kastedildiğini sanmışlardır.

(52) **F. O. 371/6502/E. 372** - Türk Delegasyonu Genel Sekreteri Nurizade'den İngiltere Dışişleri Bakanlığından Mr. Vansittart'a. Yazı. Paris, 22.3.1921.

lardı. Bekir Sami Bey'in niyeti, sürgünleri de yanına alıp Antalya yoluyla Anadolu'ya getirmekti. Bunu açıkça İngilizlere söylemiyordu. Yalnız 28 Mart Pazartesi günü Roma'da olacağını, aynı gün sürgünlerin de orada bulundurulmasını istiyor, gerekli tedbirleri alabilmesi için bunu gerekli gördüğünü söylüyordu (53).

Bir hafta kadar süren yazışmalardan sonra, 24 Mart 1921 günü Malta Valisine talimat verildi. Tutsaklar konusunda anlaşmaya varıldığı, buna göre 64 sürgünün serbest bırakılacağı anlatıldı; bu sürgünlerin adları bildirildi. Sonra şunlar söylendi: 64 kişiden ilk 25'i hemen salıverilip İtalya'ya yollanacaktı. Bunlar 28 Mart günü Roma'ya varacak biçimde yola çıkarılacaktı. Olmazsa, doğrudan doğruya Roma Büyükelçiliği aracılığıyla Bekir Sami Bey'e bilgi verilecekti. Anlaşmada adları geçen öteki sürgünler ise İngiliz tutsakları serbest bırakıldıktan sonra, parti parti salıverileceklerdi. Herhangi bir yanlışlık yapılmaması için çok dikkatli davranılmalıydı. Sürgünler, sürülme sırasına göre salıverilecekti. Bunlar için harcanan paraların da ayrıntılı hesabı tutulacaktı (54).

24 Mart 1921 günü, akşam üzeri Malta Valiliğine verilen talimat özetle buydu. Savunma Bakanlığınca yollanmış, yıldırım bir telgraftı bu. Aynı gün İngiltere Dışişleri Bakanlığı da Paris'teki Bekir Sami Bey'e yazılı bilgi verdi. İlk parti 25 sürgünün hemen salıverilmesi ve 28 Mart gününde Roma'da bulundurulması için Malta'ya talimat verildiğini bildirdi (55). İngilizler, kısıntılı biçimde de olsa anlaşmayı uygulayacak, sözlerini tutacak gibi görünüyorlardı.

Derken, durum birdenbire değişiverdi. Anadolu'da yepyeni gelişmeler başlamıştı. İngilizler, Londra Anlaşmasını İnönü'deki birinci Yunan yenilgisi üzerine imzalamışlardı. Bu anlaşma uygulanmaya başlanacağı bir sırada, 23 Mart günü ise Yunan orduları Bursa ve Uşak cephesinde yeniden saldırıya geçmişler-

(53) **ibid.**

(54) **F. O. 371/6502/E. 2707** - İngiltere Savunma Bakanlığından Malta Valiliğine. Şifre tel. 24.3.1921, saat 19.30. Yıldırım. Örneği İstanbul Yüksek Komiserliğine ve General Harington'a. No. 56695.

(55) **F. O. 371/6502/E. 3721** - İngiltere Dışişleri Bakanlığından Paris'te Türkiye Delegasyonu Genel Sekreterine yazı. Londra, 24.3.1921.

di. İstanbul'daki İngiliz makamları bu Yunan saldırısından umuda kapıldılar. Kalleşçe bir dönüş yaparak Türk sürgünlerinin serbest bırakılmamasını Londra'ya telleddiler. General Harington, İngiliz rehinelerini kurtarmak için Türk sürgünlerinin serbest bırakılması gerektiğini savunan bir kimseydi. Yunan saldırısı üzerine, hiçbir Türk sürgününün serbest bırakılmamasını ilk isteyen de Harington oldu. Bir asker olarak Harington, Yunan saldırısından umutlanmıştı. Bu saldırı başarı kazanırsa, Kemalistler dize geleceklerdi. Sevr Antlaşması belki tümüyle Türkiye'ye dikte ettirilecekti. O zaman İngiliz tutsaklarının kurtarılması bir sorun olmayacaktı. Ama saldırının sonucu belli olmadan serbest bırakılacak Türk sürgünleri elden kaçırılmış olacaktı. Düşünce buydu.

Londra'dan Malta Valiliğine talimatın gönderildiği aynı 24. Mart günü İstanbul'dan General Harington, Londra'ya ve Malta'ya birer telgraf çekti. Anadolu'daki bütün İngiliz tutsakları İngiliz makamlarına teslim edilmeden hiçbir Türk tutsağının serbest bırakılmamasını istedi. Gerekçe olarak da Mustafa Kemal Paşa'nın Bekir Sami Bey'in imzaladığı anlaşmayı tanımayacağını ileri sürdü ([56]). İngiltere Savunma Bakanlığı hemen Harington'un görüşüne katıldı. Hatta Malta'ya gönderilen talimatın usulsüz olduğunu söyleyecek kadar ileri gitti. Güya Savunma Bakanlığının başları Paskalya yortusu için Londra'dan ayrıldıkları bir sırada, bu talimatı küçük yetkililer Malta'ya çekmişlermiş! ([57]) Harington, doğrudan doğruya Malta Valisine de gönderdiği telgraflarıyla sürgünlerin serbest bırakılmasını durdurmuştu. Yüksek Komiser Rumbold da Harington'un görüşüne katılmıştı. Her ikisi de 25 sürgünün salıverileceğini duyunca sinirlenmişlerdi. Bunu önlemek istiyorlardı. Malta'da Lord Plumer, Londra'dan yeni bir talimat almadıkça hiçbir sürgünü serbest bırakmıyordu ([58]). Savunma Bakanlığı

(56) **F. O. 371/6502/E. 3707** - Harington'dan İngiltere Savunma Bakanlığına. Şifre tel. İstanbul, 24.3.1921, No. 88. Malta'ya tekrarlanmıştır. **ibid.** Harington'dan Savunma Bakanlığına ve Malta'ya. Şifre tel. İstanbul, 26.3.1921, No. 99.

(57) **ibid**, Mr. D. G. Osborne'un Vansittart'a notu. 29.3.1921.

(58) 24 Mart 1921 günü Malta Valisi Plumer, Malta sürgünlerinden üç kişiyi serbest bırakmıştı. Bunlar Edirne mebusları 2779 Şeref ve 2780 Faik Beyler ile 2693 Mithat Bey'di. Ancak bunlar, Londra Anlaşmasına göre serbest bırakılma-

da Malta'ya yeniden talimat göndermiyordu. Tek kelimeyle İngilizler, yapılan anlaşmayı artık tanımak istemiyorlardı. Yunan saldırısına bel bağlamışlardı.

25 Mart günü, Yunanlılar Adapazarı'nı işgal ettiler. 25 Mart günü, Yunan Donanması Komutanı Hacı Kiryako da, Türk kıyılarının ablukasını ilan etti. Aynı gün General Harington'la Sir Rumbold, Ankara Hükümetine, «*İngiliz tutsaklarının hangi limana getirilip, teslim edileceğini sormayı*» Londra'ya önerdiler. Ancak ondan sonra Malta sürgünlerinin salıverilmesine başlanacağı bildirilecekti (59). Yunan saldırısından pek umutlanan Harington'la Rumbold, açıkçası Ankara Hükümetiyle alay ediyorlardı. Adapazarı işgal edildiğine göre, Ankara Hükümeti İngiliz sürgünlerini İstanbul'a yollayamazdı. Türkiye kıyıları abluka altına alındığından İngiliz sürgünleri Karadeniz limanlarına da gönderilip İngilizlere teslim edilemezdi. Böyle bir durumda İngilizler, Ankara Hükümetini kasten güç durumda bırakmak istiyorlardı. Niyetleri, Malta sürgünlerini serbest bırakmayışlarını haklı göstermekti.

Yunan ordusunun başarı kazanır gibi göründüğü günlerde İstanbul'dan Londra'ya boyuna telgraflar yağdırılıyor, Malta

mışlardı. Edirne mebusları, Harington'un Plumer'e gönderdiği 19.2.1921 günlü ve 42968 sayılı yazısı üzerine, Mithat Bey ise Yüksek Komiserin 17.12.1920 günlü yazısına dayanılarak salıverilmişlerdi. Ayrıca bunlar, Londra Anlaşmasıyla ilgili talimatın Malta'ya ulaşmasından önce serbest bırakılmışlardı. Serbest bırakıldıktan sonra İngilizler pişman olmuşlar, Lord Curzon, Savunma Bakanlığına soru açtırmıştı (**F. O. 371/6502/E. 4266** - Plumer'den W. O.'e. Yazı. 27.3.1921. No. 11834 ve F. O.'den W.O.'e. Yazı. 14.4.1921, No. E. 4266/132/44).

(59) **F. O. 371/6502/E. 3658** - Rumbold'dan Curzon'a şifre tel. İstanbul, 26.3.1921, 3.45. p.m., No. 212 (R), «Dağıtımı yapılamaz» kaydını taşıyan bu şifrede Ankara Hükümetine şu mesajın iletilmesi istenir :

«In accordance with agreement between British Government and Bekir Sami Bey signed on March 16th will you name earliest date and place where following British prisoners can be collected by British man-of-war. Turkish prisoners will be released simultaneously from Malta (Quote names).»

Bu mesaj, Harington'la Rumbold'un ortak fikridir.

sürgünlerinin serbest bırakılmaması için ısrar ediliyordu. 29 Mart günü General Harington, Londra'ya ve Malta'ya, «sizi uyarırım» diyor ve Ankara'nın sözünü tutmayacağını, İngiliz tutsaklarını serbest bırakmayacağını ileri sürüyordu. «Ankara'nın herhangi bir sözünü tutacağı konusunda hiçbir garanti yoktur» diye ekliyordu ([60]). Ertesi gün, Malta Valisi Lord Plumer, «*Savunma Bakanlığından kesin talimat almadıkça hiçbir Türk tutsağını Malta'dan dışarı göndermeyeceğim*» diyordu ([61]). Bu arada Malta sürgünlerine bir kat daha işkence ediliyordu. Önce serbest bırakılacakları haberi verilmişti. Şimdi hiç kimsenin serbest bırakılmayacağı söyleniyordu. Bu ingiliz dönekliğinin nedeni, Anadolu'daki Yunan saldırısıydı. Malta sürgünlerinin kaderini Türk ordularının zaferi belirleyecekti.

Yunan saldırısı üzerine görülen İngiliz dönekliğine İngiltere Dışişleri Bakanlığı biraz geç katıldı. İlk bakışta bu biraz çelişkili gibi görünür. Çünkü öteden beri tutsak değiş tokuşuna taraftar olan askerlerdi, direnenler ise diplomatlardı. Şimdi tersi oluyordu. Haringtonlar, Churchiller Türk sürgünlerinin serbest bırakılmasına karşı çıkıyorlar, Lord Curzon ise bu görüşe katılmakta kararsızlık gösteriyordu. En sonunda 2 Nisan 1921 günü, İngiliz Dışişleri Bakanlığı da Savunma Bakanlığının görüşüne katıldı ve bütün İngiliz tutsakları kurtarılmadıkça hiçbir Türk tutsağının salıverilmemesini kabul etti. Lord Curzon geçirdiği kararsızlığı özetle şöyle anlatır:

İlk parti 25 Türk sürgününü salıvermekle İngiltere, Ankara Hükümetine biraz güven vermiş, İngiliz tutsaklarının kurtarılmasını çabuklaştırmış olacaktı. Bundan sonra Türkler, İngiliz tutsaklarını bırakmazlarsa, o zaman İngiltere'nin eline bir propaganda kozu geçmiş olacaktı. Ankara Hükümetinin anlaşmalara uymadığı, İngiltere'nin ise sözünü tutan güvenilir bir devlet olduğu propagandası yürütülecekti. Kaldı ki, 25 Türk'ü salıvermekle İngiltere fazla bir şey kaybetmiş olmayacaktı. Anlaşmada adları geçen 40 kadar sürgün Malta'da kalacağına göre, İngiltere'nin elinde bir pazarlık kozu bulunacaktı.

(60) **F. O. 371/6502/E. 3789** - Harington'dan Savunma Bakanlığına ve Malta Valiliğine. Şifre tel. İstanbul, 29.3.1921, No. 115. Yıldırım.

(61) **F. O. 371/6502/E. 3918** - Lord Plumer'den Savunma Bakanlığına, İstanbul'a ve Roma'ya. Şifre tel, Malta, 30.3.1921, No. C. 132.

Bu bakımdan Dışişleri Bakanlığı, ilk parti 25 sürgünün Malta'dan İtalya'ya gönderilmesini istemişti. Ama General Harington ile Sir H. Rumbold'un son telgrafları üzerine Lord Curzon, «İngiliz tutsakları teslim alınmadan hiçbir Türk'ün serbest bırakılmaması görüşünü kabul etmişti». Roma Büyükelçisine ve İstanbul Yüksek Komiserine bu yolda talimat gönderilecekti. Curzon, yazısını şöyle tamamlıyordu:

> «*Yukarıda söylenenlerden anlaşılacağı üzere, Ankara makamlarından tatminkâr bir cevap alınıncaya kadar Malta sürgünlerinin serbest bırakılması durdurulmuştur. General Plumer ile Harington'a bu yolda bilgi verilmesi...*» (62)

İngiltere, yaptığı anlaşmayı, mürekkebi kurumadan çiğnemişti. Tutsak değiştirmeye Malta sürgünlerinden başlanacağı, Bekir Sami Bey'e ilk kez yazılı olarak bildirilmişti. Hatta ilk partinin 28 Mart tarihinde Roma'ya gönderileceği de söylenmişti. Şimdi bütün bu sözler hiçe sayılıyordu. İngiltere hiçbir Türk tutsağını serbest bırakmıyordu. Önce bütün İngiliz tutsaklarının bir limana getirilip İngiliz makamlarına teslim edilmesi isteniyordu. İngiliz tutsakları Ankara Hükümetinin elinde tek pazarlık kozuydu. Bunların hepsi birden İngilizlere teslim edildikten sonra, Malta sürgünleri nasıl kurtarılacaktı? İngiltere'nin elinde koz vardı. Ama Ankara'nın elinde hangi koz kalacaktı? Ankara Hükümetine İngiltere hiçbir güvence vermiyordu. Bu döneklik, İngiltere'nin anlaşmalara saygısını göstermesi bakımından ufak, ama tipik bir örnektir.

Roma'dan Protestolar

Yunan saldırısına umut bağlayan İngilizlerin, bir döneklik yaparak Malta sürgünlerini serbest bırakmaktan caydıklarını, Bekir Sami Bey bilmiyordu. İngilizler kendi aralarında yazışmışlar, kendi kendilerine karar vermişler ve kararlarını Paris'te bulunan Ankara Hükümetinin Dışişleri Bakanına bildirmemişlerdi. Bekir Sami Bey, 26 Mart 1921 günü Paris'ten ay-

(62) **F. O. 371/6502/E.../132/44** - İngiltere Dışişleri Bakanlığından, Savunma Bakanlığına. Yazı. 2.4.1921, No. 132/44.

rıldı. Roma'ya gitti. Roma'ya varınca Malta sürgünlerini de orada bulacağını umuyordu. 28 Martta Roma'da olacağını, serbest bırakılacak sürgünlerin aynı gün Roma'da bulundurulmalarını istediğini önceden İngilizlere söylemiş, İngilizler de bunu kabul etmişlerdi.

Bekir Sami Bey Roma'ya varınca Malta sürgünlerinin serbest bırakılmamış, bırakılmaları için hiçbir şey yapılmamış olduğunu hayretle öğrendi. Küplere bindi. Londra'ya protesto telgrafları yağdırmaya başladı. Anadolu'da İkinci İnönü Savaşının kızıştığı günlerde Bekir Sami Bey, Roma'dan Londra'ya protesto telgrafları çekiyordu. Malta sürgünleri tartışmasının ağırlık merkezi o günlerde Roma'ya kaymıştı. Yazışmalar orada toplanıyordu. 31 Mart günü Bekir Sami Bey, İngiltere'de Dışişleri Bakanlığında Mr. Vansittart'a acele olarak şunları telledi:

> «*64 Türk tutsağının salıverilmesi için Malta Valisinin Savunma Bakanlığından henüz emir almadığını öğrendik. Hemen yola çıkmak üzereyiz. Yapılan anlaşmaya göre, bugüne kadar gecikmemiş olması gereken emrin Malta'ya ulaştırılmasının çabuklaştırılmasını ve tutsakların bir İtalyan limanına yollanmasının sağlanmasını rica ederim. Karşılığın Roma'da Regina Otelinde bana tellenmesini...*» (63)

Bekir Sami Bey, bir yandan doğrudan doğruya Londra'ya telgraf çekerken, öte yandan Roma'daki İngiliz Büyükelçisi Sir G. Buchanan'ı da sıkıştırıyor, sürgünlerin hemen İtalya'ya getirilmesini istiyordu (64).

Londra'dan Mr. Vansittart, Bekir Sami Bey'in teline sudan bir karşılık verdi. Roma'daki İngiliz Büyükelçisine talimat verildiğini (yani karşılığı ondan öğrenebileceğini) söyledi ve «*umarım ki, tutsak değişimi sorununu tam çözmek için ekselansları ellerinden geleni yapacaklardır*» dedi (65). Roma'daki İngiliz Büyükelçisine çekilen telgrafta ise, önce İngiliz tutsaklarının salıverilmesi gerektiği, ondan sonra Türk sürgünlerinin serbest bırakılacağı söyleniyordu. «*Teslim edilecek her İngiliz tutsağına*

(63) **F. O. 371/6502** - Bekir Sami Bey'den Vansittart'a tel. Roma, 31.3.1921.

(64) **F. O. 371/6502/E. 3918** - Buchanan'dan Curzon'a. Şifre tel, Roma, 31.3.1921.

(65) **İbid.** Vansittart'tan Bekir Sami Bey'e tel. Londra, 2.4.1921.

karşılık üç Türk tutsağının en az gecikmeyle teslim edileceğinin Bekir Sami Bey'e bildirilmesi» isteniyordu (66). Yani İngilizler önce 22 İngiliz tutsağının salıverilmesini istiyorlar, ondan sonra 64 Türk sürgününün serbest bırakılacağını söylüyorlardı.

İngiltere'nin önce Anadolu'daki İngiliz tutsaklarını teslim almak, ondan sonra Türk sürgünlerini serbest bırakmak niyetinde olduğu, Roma'da Bekir Sami Bey'e bildirildi. Bekir Sami Bey, buna sinirlendi. İngiltere, iki hafta önce imzaladığı bir anlaşmayı yerine getirmiyordu. Bekir Sami Bey, bunu bir kez daha protesto etti. Roma'daki İngiliz Büyükelçisine anlaşmayı bir kez daha anlattı. Buna göre: İngiltere hemen 64 Türk tutsağını salıverecek, ondan sonra en kısa zamanda Türkiye'deki İngiliz tutsakları serbest bırakılacaktı. İngiliz Hükümetinin şimdi öne sürdüğü yöntem, yapılan anlaşmaya aykırıydı. Bekir Sami Bey, hemen Malta Valiliğine talimat verilmesini, Türk tutsaklarının İtalya'ya yollanmasını istiyor, ondan sonra 22 İngiliz tutsağının İngilizlere teslim edileceğini belirtiyordu (67).

Londra, ters tutumunda direniyordu. Roma Büyükelçiliğine yeniden talimat verildi. «*Bekir Sami Bey, 22 İngiliz tutsağını İstanbul'da ya da bir Karadeniz limanında teslim ettirsin ve tutsakların oraya vardıkları bize bildirilsin, ondan sonra biz de 64 Türk tutsağını bir İtalyan limanında veya bir Türk limanında teslim edeceğiz*» deniyordu (68).

6 Nisan 1921 günü Bekir Sami Bey Londra'ya bir protesto telgrafı daha çekti. «*Verilen kesin güvenceye rağmen Malta'dan tek bir kimsenin salıverilmediğini, cumartesi günü Roma'dan ayrılacağını, ayrılmadan önce son kararın kendisine bildirilmesini*» istedi (69). Buna, «*Son kararı size Roma'daki İngiliz Büyükelçisi bildirecektir*» diye karşılık verildi (70). İngiltere'nin tutumunda bir değişiklik yoktu. Londra, önce İngiliz

(66) **ibid.** Curzon'dan Buchanan'a. Şifre tel. Roma, 2.4.1921, No. 110.

(67) **F. O. 371/6502/E. 4037** - Buchanan'dan Curzon'a. Şifre tel. Roma, 4.4.1921, No. 109. İvedi.

(68) **ibid.** Curzon'dan Buchanan'a. Şifre tel. Londra, 6.4.1921, No. 118 (R).

(69) **F. O. 371/6502/E. 4154** - Bekir Sami Bey'den Vansittart'a. Açık tel. Roma, 6.4.1921, saat 22.45. İvedi.

(70) **F. O. 371/6502/E. 4154** - Vansittart'tan Bekir Sami Bey'e. Açık tel. Londra, 7.4.1921.

tutsaklarını kurtarmak istiyordu. İngiliz tutsakları kurtarılmadan Türk sürgünleri salıverilmeyecekti.

Roma'dan ayrılmadan önce Bekir Sami Bey, 9 Nisan 1921 günü Lord Curzon'a, Lloyd George'a birer protesto daha yolladı. İngiltere Hükümetinin 64 Türk sürgününü hemen salıvermesi gerektiğini, ondan sonra İngiliz tutsaklarının serbest bırakılacaklarını söyledi. Önce İngiliz tutsaklarının serbest bırakılmasının istenmesini anlaşmaya aykırı gördüğünü belirtti. Türk tutsaklarının serbest bırakılıp İtalya'ya yollanmaları için hemen emir verilmesini istedi (71). Ankara Hükümetinin Roma Mümessili Câmi Bey de (Baykurt) aynı gün İngiliz Büyükelçisi Sir G. Buchanan'a bir nota verdi. İleri sürülen yöntemin, yani önce İngiliz tutsaklarının salıverilmesinin istenmesini «anlaşma hükümlerine kesinlikle aykırı» bulduğunu belirtti. Anlaşmada yapılan bu değişikliğin Ankara Hükümeti üzerinde «pek üzücü etki yapacağını» da ekledi (72). Yine 9 Nisan günü Bekir Sami Bey, Roma'daki İngiliz Büyükelçisiyle uzun bir tartışma yaptı. İngiliz Hükümetinin imzaladığı bir anlaşmayı yerine getirmemesinden yakındı. İngiliz Büyükelçisi, «koşulların değişmiş olduğunu», bu bakımdan önce İngiliz tutsaklarının salıverilmesi gerektiğini öne sürdü. Türk sürgünlerinin Malta'da «iyi muamele gördüklerini, bir süre daha bekletilmekten sızlanmayacaklarını» da yüzsüzce iddia etti. Bekir Sami Bey ise, İngiltere'nin verdiği sözden geri döndüğünü, imzaladığı anlaşmaya uymadığını, bunun ise «İngiliz sözüne güveni sarsacağını» anlattı (73). Ama bir sonuç alamadı.

Bekir Sami Bey, Ankara Hükümetinin talimatını aşarak yarım yamalak bir anlaşma imzalamıştı. Türk sürgünlerinin yarısını Malta'da bırakmaya, ancak 64 sürgünü İngiliz tutsaklarına karşı kurtarmaya razı olmuştu. Hiç değilse bu kadar

---

(71) **F. O. 371/6502** - Bekir Sami Bey'den Lord Curzon'a. Tel. Roma, 9.4.1921, ve **R. B. A. - K. 130/5** - Bekir Sami Bey'den Lloyd George'a. Yazı. Roma, 9.4.1921.

(72) **R. B. A. - K. 130/5** - Câmi Bey'den Buchanan'a. Nota. Roma, 9.4.1921. Bu notanın arşivdeki orjinal müsveddesinin üzerine, kırmızı kalemle «İngiltere'nin Roma Sefirine Bekir Sami Bey'in emriyle yazılan nota sureti» notu düşülmüştür.

(73) **F. O. 371/6502/E. 4252** - Buchanan'dan Curzon'a. Şifre tel. Roma, 9.4.1921, No. 118 (D).

sürgünü kurtarmış olarak Türkiye'ye dönmek için çırpınıyordu. Bunu da başaramamıştı. Bekir Sami Bey'in İngiliz sözüne güvenmesinin yanlışlığı yüzüne çarpılmıştı. Bütün yalvarıp yakarmaları, tartışmaları, protestoları boşa gitmişti. İngiliz, «Nuh diyor, Peygamber demiyor», önce İngiliz tutsaklarının salıverilmesini istiyordu. Ondan sonra 64 Türk sürgününü serbest bırakacağını söylüyordu. Ama bunun hiçbir güvencesi yoktu.

10 Nisan 1921 günü Bekir Sami Bey Brindizi'den vapura bindi, İstanbul'a yollandı. Malta sürgünleri bakımından eli boş döndü.

40'ların Kurtuluşu

İngiltere, diplomatik notalara göre değil, Anadolu'daki gelişmelere göre yön değiştiriyordu. Birinci İnönü zaferi üzerine 64 Türk sürgününü salıvermeyi kabul etmişti. İnönü'ye doğru ikinci Yunan saldırısı üzerine bundan caymıştı. Savaşın gidişi, Malta sürgünlerinin de kaderini doğrudan doğruya etkilemişti. Bundan sonra da etkileyecekti. Nitekim etkiledi.

Yunan ordularının İnönü'de ikinci kez yenilgiye uğradıkları anlaşılır anlaşılmaz İngilizler, yine yön değiştirdiler. Yunan saldırısı üzerine Malta sürgünlerinden hiç kimsenin salıverilmemesini isteyen İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseriyle Başkomutanı olmuştu. İkinci İnönü zaferi üzerine ilk telaşa kapılanlar da onlar oldu. On gün kadar önce, tek bir sürgün serbest bırakılamaz, diyen General Harington ile Sir. H. Rumbold, Türk zaferini duyar duymaz kaygıyla kaleme sarıldılar. 6 Nisan 1921 günü Malta sürgünlerinden 40 kişinin hemen salıverilmesini Londra'ya önerdiler. Kaygıları büyüktü. Türkler zafer kazanmıştı. Ankara Hükümeti, Bekir Sami Bey'in imzaladığı anlaşmayı yeterli görmeyebilirdi. 64 sürgüne karşılık 22 İngiliz tutsağının salıverilmesine razı olmayabilirdi. İngiliz tutsaklarını salıvermek için Malta'daki bütün sürgünlerin serbest bırakılmasını isteyebilirdi. Sir H. Rumbold, Yunan yenilgisi üzerine «*Ankara'nın şovenizmi kabarabilir ve bu şovenizm (Malta'daki) bütün Türklerin serbest bırakılmasını isteme biçimine dönüşebilir*» diyordu (74).

(74) **F. O. 371/6502/E. 4147** - Rumbold'dan Curzon'a. Şifre tel. İstanbul, 6.4.1921, No. 246 - Gizli.

General Harington ile Sir H. Rumbold, başbaşa verip konuyu görüşmüşler ve 40 sürgünün hemen salıverilmesini Londra'ya önermişlerdi. Ancak dokuz sürgünün Malta'da bırakılmasını, İngiliz tutsakları kurtarılmadıkça bunların salıverilmemesini de istemişlerdi. Bu dokuz kişi şunlardı : 2742 *Zülfi Bey*, 2756 *Mithat Şükrü Bey*, 2772 *Cemal Paşa*, 2773 *Cevat Paşa*, 2775 *Esat Paşa*, 2776 *Hüseyin Rauf Bey*, 2777 *Şevket Bey*, 2778 *Vasıf Bey ve* 2803 *Yakup Şevki Paşa* (75). İngilizler, Ankara Hükümetinin bu sürgünlere çok önem verdiğini düşünüyorlardı. İngiliz tutsaklarını kurtarmak için bunları, bir pazarlık kozu olarak ellerinde tutacaklardı.

İkinci İnönü zaferinden birkaç gün sonra, 12 Nisan 1921 günü, Londra Hükümeti, 40 sürgünü salıvermeye karar verdi. Anlaşmada serbest bırakılması öngörülmüş 64 kişiden 24'ü şimdilik Malta'da tutulacaktı. Daha önce, 24 Mart 1921 günü Edirne mebusları 2779 Şeref ve 2780 Faik Beyler ile 2693 Mithat Bey Malta'dan salıverilmişti. Bunlar da 40 kişinin içinde sayılıyordu. Yani bu kez aslında 40 değil, 37 kişi serbest bırakılacaktı.

13 Nisan 1921 günü, Malta Valisine talimat verildi. Anlaşmada öngörülmüş altmış dört sürgünden kırkının Malta'dan İtalya'ya yollanması, 24 kişinin Malta'da tutulması bildirildi. Malta'da kalacaklar arasında yukarıda anılan dokuz sürgün de bulunacaktır (76).

Yine 13 Nisan günü, İngiliz Büyükelçisi aracılığıyla, Ankara Hükümetinin Roma Mümessili Câmi Bey'e de 40 sürgünün salıverilip İtalya'ya yollanacağı bildirildi (77). Bundan sonraki günlerde yazışmalar Roma'da toplandı. Sürgünlerin kurtarılması işinin yükü Câmi Bey'e düştü. Câmi Bey, bir yandan Roma'daki İngiliz Büyükelçisi Sir G. Buchanan ile öte yandan da İtalyan makamlarıyla yazışmalara girişti. Aynı gün İtalya Dışişleri Bakanlığına başvurdu. Malta'dan salıverilecek

---

(75) **F. O. 371/6502/E. 4146** - Rumbold'dan Curzon'a. Şifre tel. İstanbul, 6.4.1921, No. 245.

(76) **F. O. 371/6502** - War Office'den Malta Valiliğine. Şifre tel. Londra, 13.4.1921, No. 88665.

(77) **R. B. A. - K. 130/5** - Buchanan'dan Câmi Bey'e. Nota. Roma, 13.4.1921.

sürgünlere İtalya'ya giriş vizesi istedi (78). İtalya'ya yollanması düşünülen kırk sürgünün listesini de İngiliz Büyükelçisinden istedi (79).

İki soru vardı: Sürgünler İtalya'nın hangi limanına götürüleceklerdi ve kime teslim edileceklerdi? İngilizler, bu konuların İtalyan makamlarıyla Câmi Bey arasında kararlaştırılmasını istiyorlardı. Ancak ondan sonra sürgünler Malta'dan yola çıkarılacaktı. Câmi Bey, İngilizlerin tutumundan kuşkulanıyor, sürgünleri serbest bırakmamak için bahane aradıklarını düşünüyordu. Bu bakımdan üst üste İtalyan makamlarıyla yazışıyordu. Zaman kaybetmek istemiyordu. 16 Nisan günü sürgünlerin hangi İtalyan limanına getirilebileceğini İtalya Dışişleri Bakanlığından sordu (80). İki gün sonra Câmi Bey, İtalya Dışişleri Bakanlığı Siyasî İşler Genel Müdürü M. Lago'ya: «*İngiltere Hükümeti, birçok kez yaptığı gibi, fikir değiştirmek için her gecikmeden yararlanabilir ve Türk sürgünlerini serbest bırakıp İtalya'ya yollamak konusunda yeni güçlükler çıkarabilir*» diye yazdı ve sürgünlerin getirilecekleri İtalyan limanının bir an önce bildirilmesini istedi (81). Câmi Bey, sürgünlerin Napoli limanına getirilmelerini arzuluyordu. İngilizler ise Sicilya'nın Cyracusa limanını ya da Güney İtalya'nın Taranto limanını öneriyorlardı. Sonunda Taranto liman üzerinde karara varıldı (82). Câmi Bey, Taranto limanı makamlarının Türk sürgünlerini İngilizlerden teslim almaları için İtalya Dışişleri Bakanlığına başvurdu (83).

Sürgünlerin teslim edilecekleri liman ve makam belli olunca, Malta Valisi Plumer, hemen gereken hazırlığı yaptı. 30 Mayıs günü sürgünlerin Malta'dan yola çıkarılmaları kararlaştırıldı. Yalnız dört varlıklı kişi bir gün önceden kendi olanak-

(78) **ibid.** - Câmi Bey'den İtalya Dışişleri Bakanlığına. Nota. 13.4.1921.

(79) **ibid.** - Câmi Bey'den Buchanan'a. Nota. Roma, 13.4.1921.

(80) **ibid.** Câmi Bey'den İtalya Dışişleri Bakanlığına. Nota. Roma, 16.4.1921.

(81) **ibid.** Câmi Bey'den M. Lago'ya. Nota. Roma, 18.4.1921.

(82) **ibid.** Roma'daki İngiliz Büyükelçiliğinden Câmi Bey'e. Nota. Roma, 23.4.1921 ve Câmi Bey'den Roma'daki İngiliz Büyükelçiliğine. Nota. Roma, 23.4.1921.

(83) **ibid.** Câmi Bey'den M. Lago'ya. Nota. Roma, 23.4.1921.

larıyla Malta'dan İtalya'ya yollandılar. Bunlar 2735 *İbrahim Saip Bey*, 2754 *Abbas Halim Paşa*, 2755 *Sait Halim Paşa* ile 2675 *Hüseyin Cahit Bey (Yalçın)* ve ailesi idi. Hüseyin Cahit Bey'e Malta'da ayrıcalı olanaklar sağlanmıştı. Bir otelde kalmasına ve ailesini de yanına getirmesine izin verilmişti. Malta'dan ayrılırken yanında eşi, iki çocuğu ve teyzesi de vardı. Varlıklı Prenslerle birlikte Hüseyin Cahit Yalçın Bey, yol parasını kendi ödeyerek 29 Nisan 1921 günü Malta'dan İtalya'ya yollandılar (84).

Geriye kalan 33 sürgün, 30 Mayıs 1921 günü «Hibiscus» ve «Chrysanthemum» adlı İngiliz gemilerine bindirilip İtalya'ya yollandılar. Ertesi gece Taranto limanına indirildiler. Bu 33 kişinin adları sıra numaralarına göre şöyledir:

2682 — *Tevfik Hadi Bey*
2684 — *Yusuf Ziya Bey*
2689 — *Ali Fethi Bey*
2691 — *Rahmi Bey*
2692 — *İsmail Canbulat Bey*
2697 — *Mümtaz Bey*
2702 — *Âtıf Bey*
2703 — *Ferit Bey*
2705 — *Kadri Bey*
2708 — *Ahmet Haydar Bey*
2709 — *Ahmet Sami Bey*
2713 — *Aziz Cihangirov*
2715 — *H. Han Cihangirov*
2716 — *Mehmet Bey Alibeyzade*
2717 — *İbrahim Cihangirov*
2718 — *Zekeriya Zihni Bey*
2720 — *Musa Bey Salahov*
2721 — *Yusuf Yusufov*
2722 — *Tauchitgin Memlejeff*
2725 — *Radjinski Matroi*
2727 — *Muhlis Bey Memedov*
2728 — *Salâh Cimcoz Bey*
2731 — *Ubeydullah Efendi*
2736 — *Ahmet Nesimi Bey*
2739 — *Hacı Ahmet Paşa*
2740 — *Rıza Hamit Bey*
2752 — *Fahrettin Paşa*
2757 — *Hacı Adil Bey*
2759 — *Ziya Gökalp*
2760 — *Halil Bey*
2762 — *Ali Münif Bey*
2763 — *Ahmet Şükrü Bey*
2764 — *Ahmet Ağaoğlu* (85)

---

(84) **F. O. 371/6502/E. 4971** - Malta Valiliğinden İngiltere'nin Roma Büyükelçiliğine. Şifre tel. Malta, 25.4.1921, No. C. 154 ve **F. O. 371/6502/E. 5145** - Malta Valisinden Roma Elçiliğine. Şifre tel. Malta, 30.4.1921.

(85) **F. O. 371/6502/E. 4597** - Malta Valisinden Roma Büyükelçiliğine. Şifre tel. Malta, 17.4.1921, No. C. 149, **F. O. 371/6502/E. 5529** - Malta Valisinden War Office'e. Yazı. Malta, 2.5.1921, No. 11834/1593 (A).

Serbest bırakılan 37 sürgün içinde Anadolu'daki Kurtuluş Savaşında aktif görev alabilecek çok kimse yoktu. Hüseyin Cahit Bey, Sait Halim Paşa, Abbas Halim Paşa grubu zaten yurda dönmek niyetinde değildi. Bu paralı kişiler, Malta'dan kurtulduktan sonra Avrupa'da turistik geziye çıkmış gibiydiler. Geriye kalan 33 kişinin dokuzu eski Kars Şûrası üyeleriydi. Bunlar İstanbul - Batum yoluyla yurtlarına dönmek istiyorlardı. Kurtulanların içinde Ankara'da önemli görevler almayacak ya da alamayacak eski İttihatçılar, pasif ve yaşlı kişiler çoktu. Yalnız Ali Fethi (Okyar) ile birlikte birkaç kişi Ankara'da görevler alacaklardı. Türk Kurtuluş Savaşına önemli hizmetlerde bulunabilecek kişiler, özellikle komutanlar, İngilizlerce serbest bırakılmamışlardı. Malta'da daha 78 Türk sürgünü vardı.

1 Mayıs akşamı, Taranto limanına boşaltılan 33 sürgünün büyük çoğunluğu parasızdı. Otel paralarını, hele yol paralarını ödeyebilecek durumda değillerdi. Taranto'daki İngiliz Viskonsolosu «*33 sürgün getirildi. Bunların 22 kadarı parasız*» diyor, sürgünlerin kime teslim edileceğini soruyordu. Roma' daki İngiliz Büyükelçisi bu telgrafı Câmi Bey'e iletmekle yetindi ([86]). İngilizler ötesine karışmıyorlar, sürgünlerin yurtlarına dönmeleri işiyle uğraşmıyorlardı. Roma'daki İstanbul Hükümeti Temsilcisi Osman Nizami Paşa da seyirci durumdaydı. İngiliz Büyükelçisi, Câmi Bey'e gönderdiği yazıların bir örneğini yalnız bilgi için Osman Nizami Paşa'ya da yolluyordu. Ama asıl yük Ankara Hükümetinin temsilcisi Câmi Bey'in üzerindeydi. Taranto'dan sonra sürgünlerin bütün giderleri Ankara Hükümetince karşılanacaktı.

Özgürlüğüne kavuşan bu insanların güvenliğini sağlamak da önemli bir konuydu. Türkiye bir çeşit Yunan ablukası altındaydı. Yunan gemileri, denizlerde rastladıkları Türkleri rastgele yakalayıp tutsak ediyorlardı. İngiliz tutsaklığından Yunan tutsaklığına düşme tehlikesi her an vardı. Ermeni komitecileri bir başka tehlikeydi. Bunlar, bazı Türk ileri gelenlerini kara listeye geçirmişlerdi. Vurmak için fırsat gözetliyorlardı. Nitekim eski Sadrazam Sait Halim Paşa, Malta'dan kurtulduktan az sonra Roma'da Ermeni komitecilerince vurulmuştur. Yani hem denizde, hem karada güvenliği sağlamak gerekiyordu. Câ-

(86) **R. B. A. - K. 130/5** - Roma'daki İngiliz Büyükelçiliğinden Câmi Bey'e. Yazı. Taranto Viskonsolosunun 3.5.1921 günlü telgrafı.

mi Bey, bu insanların sağlıcakla yurtlarına ulaştırılmalarından İngilizlerin de sorumlu olmaları gerektiği kanısındaydı. 6 Mayıs 1921 günü, Roma'daki İngiliz Büyükelçisi Sir G. Buchanan'a şu notayı verdi:

«Son olarak Taranto'ya gelen 37 Türk tutsağını teslim aldığımı ve Malta'da kalan öteki 24 tutsağın da, ekselanslarının vaadine göre serbest bırakılmasını beklediğimi bildirmekle onur kazanırım.

İki geminin Yunanlılarca yakalanması ve içlerindeki Türk yurttaşlarının tutuklanması olayına ekselanslarının özellikle dikkatlerini çekerim.

Son olarak Malta'dan serbest bırakılmış Türk tutsaklarına karşı da Yunanlıların böyle bir harekete girişmeleri olasılığını önlemek için bu konuda Amiral Kelly'ye talimat verilmesini ekselanslarından rica ederim.

Türk tutsaklarının seyahatlerini sağlamak için başvurduğum İtalyan Hükümeti de böyle bir tedbiri gerekli görmektedir.

Ekselanslarınca bilindiği gibi, 16 Martta İngiltere Hükümetiyle Türk delegasyonu arasında imzalanan anlaşmanın tam uygulanabilmesi, söz konusu Türk tutsaklarının sağlıcakla yurtlarına dönmelerine bağlıdır.» (87)

İngiliz Büyükelçiliği, serbest bırakılan Türklerin Yunanlılara karşı korunmaları ve sağlıcakla yurtlarına dönmelerinin sağlanması için ilgililere talimat veremeyeceğini bildirdi (88). İngiltere bu işi üzerine almıyordu. Sürgünlerden birkaç kişi Avrupa'da kaldı. Fahrettin Paşa gibi bazıları Almanya, Rusya üzerinden Türkiye'ye dönme yolunu seçti. 21 kişi, 19 Mayıs günü sağlıcakla İstanbul'a ulaştı. Bunların da birçoğu İstanbul'da kalmayıp Karadeniz'e açıldı. Kars Şûrası üyeleri, Batum yoluyla yurtlarına döndüler. Birkaç kişi de Anadolu'ya geçti. İstanbul'daki İngiliz makamları bu kimseleri yeniden tutuklamayı düşündüler. Ama bunun bir yarar sağlamayacağı kanısına varıp düşüncelerinden vazgeçtiler (89).

(87) **ibid** ve **F. O. 371/6502/E. 5624** - Câmi Bey'den Sir G. Buchanan'a. Nota. Roma, 6.5.1921.

(88) **ibid** - Buchanan'dan Câmi Bey'e. Nota. Roma, 7.5.1921.

(89) **F. O. 371/6502/E. 5869** - Rumbold'dan Curzon'a. Şifre tel. İstanbul, 21.5.1921, No. 364.

İlk sürgün kafilesinin özgürlüğe kavuşması böyle oldu. Bu, doğrudan doğruya İkinci İnönü zaferinin bir sonucuydu. İkinci İnönü zaferi ile yalnız «*milletin makûs talihi yenilmekle*» kalmamış, aynı zamanda 40 Malta sürgününün özgürlüğü de sağlanmıştı. Geride kalan sürgünlerin kurtarılabilmesi için ise, Sakarya zaferini de kazanmak gerekecekti.

Ankara - Londra Kavgası

İlk sürgün kafilesi Malta'dan kurtulur kurtulmaz Ankara ile Londra arasında bir kavga başladı. Sakarya zaferine kadar 1921 yılının bütün yaz ayları bu kavgayla geçti. İngiltere, Türkiye'deki bütün İngiliz tutsaklarının hemen serbest bırakılmasını istiyordu. Buna karşılık Malta'da kalmış 78 Türk yurttaşından ancak 24 kişiyi geri verecekti. Öteki 54 Türk tutsağı İngilizlerce yargılanıp cezalandırılacaktı. Ankara Hükümeti böylesine dengesiz bir anlaşmaya yanaşmayınca, İngilizler büyük gürültü kopardılar.

14 Nisan 1921 günü, İngiliz Yüksek Komiseri, Roma'dan İstanbul'a dönen Bekir Sami Bey'le görüştü. 40 Türk tutsağının Malta'dan salıverileceğini bildirdi. İngiliz tutsaklarının da hemen salıverilmesini istedi. Yüksek Komiserin yazdığına göre, Bekir Sami Bey, Ankara'ya varır varmaz İngiliz tutsaklarını İstanbul'a yollatacağı yolunda söz vermiştir ([90]).

İngiliz tutsakları 22 kişi diye biliniyordu. 26 Nisan günü İngiliz Yüksek Komiseri, Osmanlı Hariciye Nazırına bir nota verdi. İngiliz tutsaklarına yedi kişi daha ekledi. Bu ek listenin Ankara Hükümetine iletilmesini istedi. Böylece sayıları 29'a yükselen İngiliz tutsaklarının serbest bırakılması için İstanbul Hükümetinin de bütün çabayı harcaması gerektiğini ekledi ([91]). Babıâli, «yarı resmî bir yazıyla» İngilizlerin isteğini Ankara'ya bildirdi ([92]).

---

(90) **F. O. 371/6504** — Rumbold'dan Curzon'a. Ş. Tel, 15.4.1921, No. 270.

(91) **H. N. A. - MÜT. - K. 53** - Rumbold'dan Sefa Bey'e. Nota. 26.4.1921.

(92) **ibid.** Sefa Bey'den Rumbold'a. Nota. İst. 12.5.1921, No. 98.

Ankara'dan bir ses çıkmadı. Ankara Hükümeti sanki taşı gediğine koyuyor, İngiliz oyunlarını tıpkısıyla İngilizlere uyguluyordu. İnönü'ye doğru Yunan ilerlemesi sırasında İngilizler susmuş, Bekir Sami Bey çırpınmıştı. Şimdi Ankara susuyor, İngilizler çırpınıyordu. Yunan ilerlemesinden umuda kapıldıkları zaman İngilizler, imzaladıkları anlaşmayı hiçe saymışlardı. Şimdiyse, anlaşmanın avukatı kesilmişlerdi. İngiliz Yüksek Komiserinin durumu, bir ay önce Bekir Sami Bey'in Roma'daki durumunu andırıyordu.

9 Mayıs günü Lord Curzon, İstanbul Hükümetinin Londra temsilcisi Reşit Paşa'yı fena halde haşladı. Ankara'dan hâlâ bir ses çıkmayışından acı acı yakındı. Ankara Hükümetini «kötü niyetli» olmakla suçladı. İngiliz Hükümetinin ise, 40 Türk tutsağını salıvermekle ne kadar «iyi niyetli» olduğunu gösterdiğini ileri sürdü. Yüzsüzce, tutsak değiş tokuşuyla ilgili anlaşmanın Türklerin lehine olduğunu da öne sürdü. «Ankara'daki kardeşlerinin» tutumundan İstanbul Hükümetinin de sorumlu olabileceğini ekledi. Reşit Paşa, İstanbul Hükümetinin Ankara üzerinde pek etkisi bulunmadığını söyledi. İstanbul'a telgraf çekeceğini bildirdi (93).

Reşit Paşa, 12 Mayıs günü, Lord Curzon'un söylediklerini özetle İstanbul'a telledi ve «*Ankara'nın tutumu, bize karşı iyi niyet gösterenlerde kötü etki yapıyor. Bu işi tatminkâr bir sonuca bağlamak iyi olacaktır*» dedi (94).

Öte yandan, İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri, 11 Mayıs günü Bekir Sami Bey'e bir telgraf çekti. On beş günden beri Ankara'da bulunduğuna göre İngiliz tutsaklarını serbest bırakmak için ne gibi tedbirler aldığını sordu. İngiltere'nin Ankara makamlarına güvenerek 40 Türk yurttaşını salıvermiş

(93) **F. O. 371/6502/E. 5491** — Curzon'dan Rumbold'a. Yazı. Londra, 9.5.1921, No. 436.

(94) **H. N. A. - MÜT. - K. 53** - Reşit Paşa'dan Sefa Bey'e. Şifre tel. Londra, 12.5.1921. Reşit Paşa, telgraflarını İngiltere Dışişleri Bakanlığı aracılığıyla İstanbul'a gönderiyordu. İşgal altındaki İstanbul ile telgraf haberleşmesi kısıtlıydı. İngilizler, Reşit Paşa'nın telgraflarını İstanbul'a çekmeden önce açıyorlardı. Bu şifre telgrafı da İngilizlerce açılmıştı. Açılmış şifrenin bir örneği İstanbul Hariciye arşivinde, bir örneği de İngiltere Dışişleri arşivindedir. Bk. **F. O. 371/6513.**

olduğunu hatırlattı. Anlaşmanın İngiliz tutsaklarıyla ilgili hükmünün yerine getirilmesini istedi (95). Londra'ya da, «*Bekir Sami Bey, 25 Nisandan beri Ankara'da olduğu halde, Ankara Hükümetinin niyeti hakkında hiçbir haber yok*» dedi (96).

İngilizler gittikçe sinirleniyorlardı. Bir süre önce Ankara Hükümetine karşı kullandıkları taktiklerin şimdi kendilerine karşı kullanıldığını görmek, İngilizleri daha da çileden çıkarıyordu. İngiltere Dışişleri Bakanlığı, mayıs ayı ortalarında, «Ankara'yı yola getirmek için» bir seri zorlama tedbiri düşündü. Ankara Hükümetinin Londra'da «yarı resmî temsilcisi» durumunda olan Dr. Nihat Reşat (Belger) Bey'i sınırdışı etmek, Yunanlılara silah yardımı yapmak, bu son tedbiri Fransa ve İtalya ile birlikte yürütmek gibi noktalar, uzun bir talimat taslağı olarak kaleme alındı. Ama bunların bir yarar sağlayacağından emin olunamadı (97).

Tam bu sırada ortaya çıkan bir olay, kavgayı daha da kızıştırdı: İngiliz casusu Hintli Mustafa Sagir, Ankara'da suçüstü yakalanmış, 1 Mayıs 1921 günü yargılanmaya başlanmıştı. İngiliz Yüksek Komiseri, Mustafa Sagir'in de Malta sürgünlerine karşılık serbest bırakılması gereken bir Britanya yurttaşı olduğunu ileri sürdü. 18 Mayıs 1921 günü Ankara Hükümeti, İngiliz Yüksek Komiserliğinin iddiasına karşılık verdi: Mustafa Sagir, savaş tutsağı ya da siyasî suçlu değil, adi suçluydu. Casusluk yaparken yakalanmıştı. Onun tutsaklar arasında sayılması söz konusu olamazdı. Kanuna uygun biçimde yargılanıyordu (98).

Yalnız casusluk için değil, Mustafa Kemal Paşa'yı öldürmek için Ankara'ya yollanmış olan Hintli Mustafa Sagir olayı,

(95) **F. O. 371/6502/E. 5711** - Rumbold'dan Bekir Sami Bey'e. Nota. 11.5.1921. İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiserliğinin Ankara Hükümetiyle doğrudan doğruya haberleşme olanakları yoktu. Bu mesaj da İngiliz Başkomutanlığı aracılığıyla Ankara'ya çekilmişti.

(96) **ibid.** - Rumbold'dan Curzon'a. Yazı. İstanbul, 11.5.1921. No. 474.

(97) **ibid.** Curzon'dan İstanbul, Paris, Roma ve Atina'ya tel taslağı.

(98) **F. O. 371/6503/E. 6781** — Ankara Hükümetinden İngiliz Yüksek Komiserliğine. Tel. Ankara, 18.5.1921.

İngiltere'nin Ankara Hükümetine karşı düşmanlığının somut örneklerinden biriydi. Ankara basını Mustafa Sagir'in yargılanmasına geniş yer vermişti. Buna karşılık İngiliz Yüksek Komiseri de, 20 Mayıs 1921 günü İstanbul basınına bir bildiri dağıttı. Tutsaklar ve Mustafa Sagir konusunda Ankara Hükümetini suçladı. İngiltere Hükümetinin iyi niyetle davranarak 40 Türk tutsağını Malta'dan salıverdiği halde, Ankara Hükümetinin İngiliz tutsaklarını serbest bırakmadığını, üstelik bu tutsaklardan biri olan «Hintli bir Müslümanı» İstiklal Mahkemesine yolladığını ileri sürdü. Malta sürgünleri konusunun yalnız Ankara yöneticilerini değil, aynı zamanda İstanbul Hükümetini ve «Türk dünyasını» ilgilendirdiğini söyledi. Böyle olduğu halde Bekir Sami Bey'e gönderilen 12 Mayıs tarihli telgrafa Ankara'dan karşılık bile verilmediğini ekledi (99). İngiliz Yüksek Komiserliği, İstanbul Hükümetini «bütün Türk dünyasını» ve hatta «Hint Müslümanlarını» Ankara Hükümetine karşı kışkırtma kampanyasına girişmişti.

29 Mayıs günü İngiliz Yüksek Komiser Vekili Mr. Rattigan, Mustafa Sagir'in casusluk suçundan üç gün kadar önce ölüm cezasına çarptırılmış ve hemen idam edilmiş olduğunu Londra'ya telledi (100). Bunu şiddetle protesto ettiğini de ekledi (101). Lord Curzon'a çektiği «kişiye özel» kayıtlı bir şifre telgrafta da, Mustafa Sagir'in «aslında casus olduğunu» bildirdi. Asılmış olması olağandı. Ancak bu olay, «Ankara'nın İngiltere'ye karşı düşmanca tutumu bakımından önemliydi.» (102)

İngilizler, bir casus olduğunu kendi kendilerinden gizleme-

(99) **F. O. 371/6503/E. 6216** - Rumbold'dan Curzon'a. Yazı. İstanbul, 25.5.1921, No. 522'nin eki: 20 Mayıs 1921 günlü bildiri.

(100) **F. O. 371/6502/E. 6120** - Rattigan'dan Curzon'a. Şifre tel. İstanbul, 29.5.1921, No. 379 (R).

(101) **F. O. 371/6503/E. 6417** — Rattigan'dan Curzon'a. Şifre tel. İstanbul, 5.6.1921, No. 398 (R).

(102) **F. O. 371/6503/E. 6175** - Rattigan'dan Curzon'a. Şifre tel. İstanbul, 29.5.1921, No. (K). **Private.**: «Mustafa Saghir was in fact a spy... His execution cannot therefore be regarded as peculiarly monstrous in itself. Its importance lies in the indication which it gives that Angora neither cares nor thinks it important to disguise their attitude of uncompromising hostility towards. His Majesty's Government.»

dikleri Mustafa Sagir'i Ankara Hükümetine karşı propaganda sermayesi olarak kullanmakla kalmadılar. Tutsak değiş tokuşu işini daha geniş bir propaganda konusu yapmaya yöneldiler. İlk akıllarına gelen, Hint Müslümanlarını Mustafa Kemal Paşa aleyhine kışkırtmaya kalkışmak oldu. Mustafa Sagir'in idamından önce, Hindistan'da propaganda kampanyasını hazırladılar. İngiliz Dışişleri yetkilileri, 23 Mayıs 1921 günü, bu kampanyayı tezgâhladılar. Hindistan İşleri Bakanlığı aracılığıyla «Hindistan'da karşı propagandanın» esaslarını saptadılar (103). 30 Mayıs günü Hindistan İşleri Bakanı Mr. Montagu'ya uzun bir yazı gönderildi. Türklerin «şeref sözünü tutmamaları», «insanlık dışı davranışları», «Anlaşmaya saygısızlıkları» anlatıldı. «Bunlardan Hindistan'da propaganda sermayesi yapılabilir» dendi ve yapılması istendi (104).

Bu arada Ağa Han da devreye sokuldu. İngiltere Dışişleri Bakanlığı, Ağa Han'ın ağzından bir telgraf metni hazırladı ve bunu, Ankara Hükümeti Dışişleri Bakanına ulaştırılmak üzere, 7 Haziran 1921 günü İstanbul Yüksek Komiserliğine telledi. Ağa Han'ın imzasını taşıyan bu telgrafta şöyle deniliyordu :

«Ömrü boyunca ve içtenlikle Türk ulusunun iyiliğini istemiş bir kimse olarak, aşağıdaki noktaları ekselanslarının dikkatine sunmak isterim: Bekir Sami Bey'le varılan anlaşmaya göre, İngiltere Hükümeti Osmanlı tutuklularının çoğunu salıverdiği halde, Osmanlı makamları anlaşmanın kendilerine düşen bölümünü şimdiye kadar uygulamamışlardır. Bu davranış yalnız Türkiye'nin ve İslamlığın asil geleneklerine ters düşmekle kalmamakta, aynı zamanda İngiltere ile Türkiye arasında iyi ilişkiler için çalışan benim gibi kimselerin işini de hemen hemen umutsuz hale getirmektedir. Gerçeklerin ekselanslarınca bilinmediğine eminim; bu bakımdan bunları resmen dikkatinize sunuyor ve zavallı tutsakların değiş tokuşu için iki Hükümet arasında Londra'da yapılmış anlaşmanın uygulanmasını salık veriyorum.» (105)

(103) **F. O. 371/6503/E. 6170** — D. G. Osborne'dan Mr. Oliphant'a not. Foreign Office, 23.5.1921.

(104) **ibid** — Curzon'dan Mr. Montagu'ya. Yazı. Londra, 30.5.1921.

(105) **F. O. 371/6503/E. 6555** — Curzon'dan Rattigan'a tel. Londra. 7.6.1921., No. 354.

Roma Büyükelçiliğimiz arşivinde Ağa Han'ın Ankara

Türk sürgünleri iki yıldır Malta zindanında inlerken, sözde «Türk dostu» Ağa Han'ın hiç sesi çıkmamıştı. Türkiye'nin resmen düşmanı olan ülkelerde bile Malta sürgünleri lehine sesler yükselirken, «*ömrü boyunca Türk ulusunun iyiliğini istediğini*» ileri süren para babası Ağa Han'ın ağzını bıçak açmamıştı. Şimdi, İngiliz tutsakları söz konusu olunca, «*zavallı tutsaklar*» diyor, bunların bir an önce kurtarılması için çalışıyordu. Üstelik yalan da söylüyordu. Malta sürgünlerinin «çoğunun» İngilizlerce salıverildiğini iddia ediyordu. Oysa serbest bırakılanlar 40, Malta'da tutulanlar ise 78 kişiydi. Bu ses aslında «sahibinin sesiydi.» Telgrafı çeken Ağa Han değil, İngiliz Dışişleri Bakanlığıydı. Ama, Ağa Han İngilizin ağzıyla konuşurken, hiç değilse Türk ulusunun iyiliği için çalıştığını ileri sürmemeliydi.

İngilizler, basında ve parlamentoda da Ankara Hükümetini suçluyorlar, kampanya yürütüyorlardı. 2 Haziran 1921 günü, İngiliz Avam Kamarasında, Ankara Hükümetinin elindeki İngiliz tutsakları konusunda Dışişleri Bakanlığına soru açıldı. Bunu da fırsat bilen Dışişleri sözcüsü Mr. Harmsworth, Ankara Hükümetine çattı. «İngiliz Hükümetinin Ankara Hükümetinin iyi niyetine güvenmekle yanıldığını» söyledi ([106]).

Bu sıralarda Malta sürgünleri Türkiye'nin de güncel konusuydu. 25 Nisan 1921 günü, Mustafa Kemal Paşa, Bekir Sami Bey ile Malta'dan kurtulup Ankara'ya gelmiş olan Edirne mebusu Mehmet Şeref Bey'i kabul etti. Üç gün sonra Mehmet Şeref Bey, *Hâkimiyet-i Millîye* gazetesinde «Malta Hatıratı — Malta'da Türkler» başlıklı bir yazı dizisi yayımlamaya başladı. Yazı bir ay sürdü. İngilizlerin Malta'da yaptıklarını Türk

---

Hükümeti Dışişleri Bakanına gönderdiği mesajın değişik bir örneği var. Bunda Ağa Han, daha sert konuşuyor. «Türkiye'nin içten dostu ve İslamlığın iyiliğini düşünen bir kimse olarak Ankara Hükümetine ve Meclisine aşağıdaki noktaları şiddetle tavsiye ederim :

1 — Delegelerinizce verilmiş şeref sözünün tutulması ve savaş tutsaklarının serbest bırakılması...» diyor. **(R. B. A. — K. 130/5).** Bu mesaj, Ankara Hükümetine gönderilirken değiştirilmiş ilk mesajın örneğinden ziyade, ikinci bir mesaj gibi görünüyor.

(106) **F. O. 371/6503** - Avam Kamarası tutanakları, 3.6.1921.

kamuoyuna oldukça ayrıntılarıyla duyurdu (107). 30 Nisan 1921 günü, *İkdam* gazetesi de Malta sürgünleri konusunda bir yazı dizisi yayımlamaya başladı. Bu dizi bir hafta sürdü. İngilizlerin Cemal ve Cevat Paşaların Türkiye'ye dönmelerini yasak ettiklerine parmak basıldı. Bu yayınlarda İngilizlerin 40 sürgünü serbest bıraktıkları belirtilirken, öteki sürgünleri Malta'da tuttukları ortaya konuyor, Bekir Sami Bey'in yaptığı anlaşmanın sakatlığı da ortaya çıkarılıyordu. «*Hâkimiyet-i Millîye*» de yazı dizisi devam ederken, 17 Mayıs 1921 günü, İngiliz Yüksek Komiseri Bekir Sami Bey'in Hariciye Vekilliğinden istifa ettiğini Londra'ya telledi (108).

Bekir Sami Bey'in istifasıyla İngilizlerin umudu suya düşüyordu. İngiliz makamları, Londra'da Bekir Sami Bey'e imzalattıkları anlaşmanın Türklerin zararına olduğunu biliyorlar, bunun Ankara Hükümetince kabul edilmeyeceğinden kuşkulanıyorlardı. Ama, Bekir Sami Bey'in imzasına bağlı kalacağını ve İngiliz tutsaklarını serbest bıraktıracağını umuyorlardı. Şimdi bu umutları boşa çıkıyordu.

1 Haziran 1921 günü Ankara Hükümetinin Dışişleri Bakan Vekili Fevzi Paşa, İngiliz Yüksek Komiserine bir telgraf çekti. Şunları bildirdi :

> *«14 Mayıs 1921 günlü telinize karşılık olarak, aşağıda adları bildirilen 10 İngiliz tutsağının serbest bırakılmasına karar verilmiştir. (...)*
> *Bu tutsakların Antalya ve Trabzon limanlarına yollanacağını ve öteki İngiliz yurttaşlarının ise Malta'da tutuklu Türklerin arta kalanları serbest bırakıldıkça salıverileceğini bildirmekle onur kazanırım...» (109)*

Bu kısa telgraf bir aydır susan Ankara Hükümetinin ilk resmî karşılığıydı. Telgrafta, Bekir Sami Bey'in imzaladığı anlaşmadan söz edilmiyordu. Anlaşılan, Ankara Hükümeti bu sa-

(107) Mehmet Şeref, «Malta Hatıratı — Malta'da Türkler», **Hâkimiyet-i Millîye,** 28 Nisan - 28 Mayıs 1337 (1921), No. 171 - vd.

(108) **F. O. 371/6504** — İngiliz Yüksek Komiserliğinden Foreign Office'e tel. 17.5.1921.

(109) **F. O. 371/6503/E. 7074** — Fevzi Paşa'dan İngiliz Yüksek Komiseri Rumbold'a. Tel. Çok ivedi. Ankara, 1.6.1921.

kat anlaşmayı kabul etmek niyetinde değildi. Yalnız, Malta sürgünlerinin üçte bir kadarı salıverildiği için, Ankara Hükümeti de İngiliz tutsaklarının üçte birini serbest bırakacaktı. Öteki İngiliz tutsaklarının serbest bırakılması ise, Malta sürgünlerinin «arta kalanlarının» kurtarılması koşuluna bağlanıyordu. Bu ne demekti? Malta'da arta kalan iki grup sürgün vardı. Birinci grup, İngilizlerin Londra Anlaşmasıyla serbest bırakmayı ilke olarak kabul ettikleri 24 kişiydi. İkinci grup ise İngilizlerin yargılamak istedikleri ve serbest bırakmaya hiç yanaşmadıkları 54 kişiydi.

«Malta'da arta kalan Türkler» sözleriyle Ankara'nın kimleri kastettiği birkaç gün içinde anlaşıldı. 11 Haziran günü İstanbul Hükümeti Hariciye Nazırı Sefa Bey, Ankara Hükümetinin *Malta'daki bütün sürgünlerin* serbest bırakılmasını istediğini İngiliz Yüksek Komiser Vekili Mr. Rattigan'a bildirdi. Sürgünler arasında İngilizlerin iddia ettikleri gibi «suçlu» kimseler varsa, bunlar Türk mahkemelerince yargılanacaklardı. Mr. Rattigan bu habere fena halde sinirlendi. Kemalistlerin bu tutumunun «*İngiltere'ye karşı açık düşmanlıklarının doruk noktası olduğunu*» ileri sürdü. «*Arkalarını Bolşeviklere dayamış olan Kemalistlerle iş yapma umudu bulunmadığını*» söyledi. Durumu Hükümeti'ne yazacağını ekledi ve yazdı ([110])

Üç gün sonra, Ankara'dan daha açık haber geldi. Yeni Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey, Malta sürgünlerinin tümüne karşılık Türkiye'deki tüm İngiliz tutsaklarının serbest bırakılacağını İngiliz Yüksek Komiserliğine bildirdi. «Ya hep, ya hiç» temeline dayanacak bu tutsak değiş tokuşu Bekir Sami Bey'in Londra'da imzaladığı anlaşmanın uygulanması olmayacaktı. Türkiye Büyük Millet Meclisi, Bekir Sami Bey'in imzaladığı anlaşmayı kabul etmiyordu ([111]).

Ankara'nın bu görüşü açıklanır açıklanmaz, Türk - İngiliz kavgası bir kez daha kızıştı. Bu günlerden başlayarak Sakarya zaferine kadar İngilizler, Ankara Hükümetini «anlaşmalara uymamakla», «sözlerini tutmamakla» suçladılar durdular. İngiltere, Londra Anlaşmasında direniyor, bütün İngiliz tutsaklarının en kısa zamanda geri verilmesini istiyor, buna

(110) **F. O. 371/6471/E. 6796** — Rattigan'dan Curzon'a. Şifre tel. İstanbul, 11.6.1921, No. 419.

(111) **F. O. 371/6503/E. 7253.**

karşılık Malta sürgünlerinden yalnız 24 kişiyi salıvereceklerini söylüyordu. Ankara Hükümeti ise «ya hep, ya hiç» diyor, bu görüşünden bir adım bile gerilemiyordu. Türkiye'nin bağımsızlığına ve egemenliğine son derece titiz olan Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti, bir tek Türk yurttaşının bile yabancıların elinde tutsak kalmasına ve hele yabancı memleketlerinde yargılanmasına razı olmuyordu.

26 Haziran 1921 günü, Yusuf Kemal Bey, İngiltere'ye uzun ve kesin bir karşılık verdi. Ağa Han'ın 7 Haziran tarihli mesajına karşılık olarak Londra'ya üç sayfalık bir telgraf yolladı. Güya bu, Ağa Han'a gönderiliyordu, ama Yusuf Kemal Bey, aslında İngiltere'ye karşılık veriyordu. Telgrafı, İngiliz Yüksek Komiserliği aracılığıyla Lord Curzon'a gönderiyor ve bunun Ağa Han'a ulaştırılmasını rica ediyordu. Ankara, Ağa Han'ın mesajının İngiltere Dışişleri Bakanlığınca hazırlanmış olduğunu anlamıştı. Aynı yolla karşılık veriyordu. Bu uzun telgrafta Ankara'nın Hariciye Vekili özetle şunları söylüyordu :

«Türkiye'deki İngiliz tutsakları, Türk yurttaşlarının İngilizlerce yakalanıp sürülmesine karşı bir misilleme olarak tutuklanmışlardı. Hukuka aykırı olarak sürülmüş Türk yurttaşlarını Malta'dan kurtarmak için İngiliz tutsakları rehine olarak tutuluyorlardı. Türkiye Büyük Millet Meclisi bunu Bekir Sami Bey'in Londra'ya gitmesinden önce de birçok kez açıklamıştı. Bekir Sami Bey'e verilen talimatta «Türk halkının çıkarlarını koruması» gerektiği belirtilmişti. Oysa Londra'da yapılan anlaşma Türkiye Büyük Millet Meclisinin kararına açıkça aykırıydı. Bekir Sami Bey yetkisini aşmıştı. Londra anlaşması hiçbir hukukî değer taşımıyordu ve TBMM'ni bağlayamazdı. Türkiye'nin bu anlaşmayı tanımayışının üç nedeni vardı:

1. Londra anlaşması, İngiliz tutsaklarının tümüne karşılık Türk sürgünlerinin yalnız bir bölümünün kurtarılmasını öngörüyordu.

2. Türk yurttaşları üzerinde İngiltere'nin yargı yetkisini tanıyordu. Bu, Türkiye'nin egemenlik hakkına bir saldırı demekti. Versailles ve Saint-Germain antlaşmalarını imzalamış olan Almanya ve Avusturya bile kendi yurttaşlarını Müttefiklerin yargısına bırakmaya yanaşma-

mışlardı (Oysa TBMM Hükümeti Sevr Antlaşmasını imzalamamıştı).

3. Son olarak Londra anlaşmasıyla Türkiye, Malta zindanındaki yurttaşlarını İngiliz hışmından koruma ve kurtarma olanaklarından ve umudundan yoksun bırakılıyordu.

Türkiye ancak Anadolu'daki tüm İngiliz tutsaklarına karşılık Malta'daki tüm Türk sürgünlerinin kurtarılması ilkesine dayanan bir anlaşma yapabilecekti. Türkiye Büyük Millet Meclisi, bu temel üzerinde bir anlaşma yapması için Hükümete yetki vermişti.

Bu arada Türkiye on kadar İngiliz tutsağını salıvermeye karar vermişti. Bunlar Antalya ve Trabzon limanlarına gönderilmek üzereydiler. Ne var ki, Türkiye bu tutsakları Londra Anlaşmasına göre serbest bırakıyor değildi. Malta sürgünlerinin bir bölümü geri gönderildiği için Türkiye de İngiliz tutsaklarının bir bölümünü geri veriyordu.»

Bunları anlattıktan sonra Yusuf Kemal Bey, Ağa Han'a, şimdi siz söyleyiniz, diye soruyordu: «*Tutumumuz, adalete, insanlığa, Türkiye'nin ve İslamlığın asil geleneklerine aykırı mı? Yine siz söyleyiniz: Türkiye'deki bütün İngiliz tutsaklarını salıverdikten sonra bağımsız Türkiye, içlerinde Türkiye'nin kurtuluşu ve İslamın şerefi için kahramanca savaşmış olan yiğit askerlerin de bulunduğu Türk yurttaşlarının Malta zindanında kalmalarını ve sonra yabancı mahkemelerce yargılanmalarını kabul edebilir mi ve etmeli midir?*» *(112)*

Bu sorular aslında Ağa Han'a değil, Lord Curzon'a soruluyordu. Ankara'nın Dışişleri Bakanı, «sana söylüyorum kızım, sen anla gelinim» demek istiyordu. Türkiye'nin cevabı kesin ve susturucuydu.

Hatırlamak yerine olur ki, Ankara'nın bu kesin karşılığı, tam Sakarya'ya doğru büyük Yunan taarruzu arifesinde kaleme alınmıştı. Yunanistan, tarihinin en iddialı, en büyük taarruzuna hazırlanmıştı. Yunan Kralı Konstantin, bir Büyük İskender edasıyla 12 Haziran 1921 günü İzmir'e çıkmış, Yunan or-

(112) **F. O. 371/6503/E. 8225** — İngiliz Yüksek Komiserliği eliyle Bekir Sami Bey'den Lord Curzon'a açık tel. Ankara, 28.6. 1921, No. 155 (Ağa Han'a ulaştırılmak üzere).

dusunun başına geçmişti. Büyük devletlerin Ankara ile Atina arasında arabuluculuk tekliflerini Yunanistan 25 Haziran günü reddetmişti. İki hafta sonra Yunan orduları büyük taarruza geçeceklerdi. Aynı 25 Haziran günü, Yusuf Kemal Bey, Lord Curzon'a kararlı telgrafını göndermişti. Bunun anlamı şuydu ki, en nazik günlerde bile Türkiye, Malta sürgünleri konusunda bir adım gerilemiyor, tek bir yurttaşını bile yabancı mahkemelerine bırakamayacağını kesinlikle açıklıyordu. Türkiye bakımından bu her şeyin üstünde bir egemenlik sorunuydu.

Türkiye gerçekten kesin kararlıydı. Malta sürgünlerinden herhangi bir kişi İngilizlerce bir cezaya çarptırılırsa, Türkiye'deki İngilizler de aynı cezaya çarptırılacaktı. Yusuf Kemal Bey'in karşılığı üzerine İngiliz Dışişleri Bakanlığı yetkililerinden biri, «*Malta'daki Türkleri yargılamadan önce iki kez düşünmemiz gerek. Yoksa Anadolu'daki insanlarımızı barbarca bir misilleme tehlikesinde bırakabiliriz*» dedi (113).

Bu arada Ankara Hükümeti, sözünü tuttu. 1 Temmuz 1921 günü 10 İngiliz tutsağı Antalya limanında İngilizlere teslim edildi. 4 Temmuz günü de Trabzon limanında iki İngiliz tutsağı serbest bırakıldı. Ancak bunların çoğu, İngiliz makamlarının Anadolu'da tutsak olduğunu bile bilmedikleri kimselerdi. İçlerinde iki çocuk ve bir kadın da vardı. Ama, İngilizlerin pek önem verdikleri Yarbay Rawlinson gibi subaylar serbest bırakılmamıştı. İngilizlerin daha önce serbest bıraktıkları 40 Türk sürgünü arasında «bir tek milliyetçi lider yoktu». Rauf Orbaylar, Cemal Paşalar gibi kimseler Malta'da bırakılmıştı. Ankara Hükümeti şimdi buna tıpatıp karşılık veriyordu. Anadolu'dan serbest bırakılan İngilizler arasında da bir tek önemli kişi yoktu. Rawlinson ve arkadaşları, Rauf Beylere, Cemal Paşalara karşılık rehin tutuluyorlardı, tutulacaklardı. Ankara Hükümeti bir kez daha taşı gediğine koymuş oluyordu. İngiliz Yüksek Komiser Vekili Mr. Rattigan, «*serbest bırakılan kişilerin seçimi, Ankara Hükümetinin bizi ne kadar az tatmin etmek niyetinde olduğunu gösteriyor*» dedi (114). Evet, tıpkı İngiltere'nin Ankara Hükümetini pek az tatmin ettiği gibi!

---

(113) **ibid.**

(114) **F. O. 371/6503/E. 7597** — Rattigan'dan Curzon'a. **Şifre tel.** İstanbul, 3.7.1921, No. 480. Ayrıca **ibid. E. 7820.** Rattigan'ın 1.7.1921 günlü, 469 sayılı ve 7.7.1921 günlü, 496 sayılı telleri.

Bundan sonraki günlerde, Malta sürgünleri konusundaki Ankara - Londra ilişkileri kesildi. General Harington, Mustafa Kemal Paşa ile İnebolu'da buluşmak, tutsaklar konusunu da görüşmek istiyordu. Ama Lord Curzon, «*Kemalistlerin peşinde koşmamak*», «*Kemalistlere kur yapmamak*» gerekçesiyle bu görüşmeyi önledi (115). Aslında Londra, başlamak üzere olan büyük Yunan taarruzuna umut bağlamıştı.

Sakarya'ya kadar sürecek büyük Yunan taarruzu başlarken, Malta sürgünlerini kurtarma sorunu bir kördüğüme dönüşmüş bulunuyordu. Taraflar son sözlerini söylemişlerdi. Londra, Anadolu'daki bütün İngiliz tutsaklarına karşılık Malta'dan yalnız 24 sürgünü serbest bırakacağını söylemişti. Ankara ise «ya hep, ya hiç» demişti.

Bu kördüğüm Gordium'da yani Sakarya'da çözülecekti. İkinci İnönü zaferiyle 40 sürgün kurtarılmıştı. Sakarya zaferi ise, Malta sürgünlerinin tümünü özgürlüğe kavuşturacaktır.

16 Sürgünün Kaçışı

Anadolu'da Sakarya Meydan Savaşı yapılırken Malta'da ilginç bir olay patlak verdi: 6 Eylül 1921 günü 16 sürgün Malta Adasından kaçmayı başardılar. Daha önce de iki sürgün kaçıp kurtulmuştu. Bu son kaçış olayı ise, önceden planlanmış büyük bir harekâttı.

Kaçış planının düşünülüp hazırlanması, başarıyla uygulanması İttihatçıların eseridir. Kaçanların da hemen hepsi İttihatçı sürgünlerdir. Bunların arasında bulunan Ali İhsan Paşa (Sâbis), kendi kendine kaçmayı düşünürken, «*İttihatçı nazırlardan Kara Kemal'in komiteci ruhu ve kafası imdadımıza yetişti*» der. Kaçışın nasıl hazırlandığını özetle şöyle anlatır :

Malta'da sürgün bulunan Kara Kemal Bey ile Ermeni kırımından sanık İttihatçı valiler baş başa verip bir kaçış planı hazırlarlar. Kendi aralarında bu iş için para toplarlar. İttihat ve Terakki'nin «mirasından» da yararlanırlar. Dışardan Basri Bey adında süvari subaylığından emekli eski bir İttihatçı ile iliş-

(115) Atatürk - Harington görüşmesi konusunun ayrıntıları için Bkz. Bilâl N. Şimşir, **İngiliz Belgeleriyle Sakarya'dan İzmir'e, 1921 — 1922,** İstanbul 1972, s. 67 - 143.

ki kurulur. Basri Bey, İtalya'da gerekli hazırlıkları yapar. İtalyan kaçakçılarıyla anlaşır. *Tricotti* adında küçük bir İtalyan kaçakçı gemisi bulunur. Becerikli bir Maltız kaçakçı da bu işin ayrıntılarını düzenler. Malta Adasında başka bir Maltız da kaçacak olanlara kılavuzluk etmeyi yüklenir. *Tricotti* gemisi, Tunus'tan sığır yükleyerek 5 Eylül günü Malta'ya gelir. Sığırları adaya rahatça boşaltabilmek için «Marsa Siroco» adlı limana yanaşma izni alır. Bu, Malta'nın ana limanındn ayrı, biraz sapa bir askerî limandır. Kaçakçılığa daha elverişlidir. Önceden hazırlanmış bulunan kaçaklar o gün izinli olarak tutsak kampından dışarı çıkarlar. Yerli polis kılığına girmiş olan Maltız kaçakçının kılavuzluğu ile beşer kişilik gruplar halinde gemiye binerler. Saat 15 - 19 arasında on altı sürgün gemiye yerleşmiş olur. Gemi ambarına doluşurlar. Kaçış planını uygulamayı üzerine almış olan Kara Kemal Bey en son gemiye biner. Onun da gelişiyle *Tricotti* gemisi hemen denize açılır. 7 Eylül akşamı gemi Sicilya'nın Messina şehri yakınında ufak bir limana yanaşır. Kaçaklar geceyi Sicilya'da geçirdikten sonra ertesi günü Napoli'ye yollanırlar. Orada Basri Bey kendilerini karşılar. 9 Eylül günü Roma'ya ulaşan kaçaklara, Ankara Hükümetinin Roma Mümessili Câmi Bey'in yardımıyla pasaportlar hazırlanır. Pasaportlarını alır almaz sürgünler İtalya'dan uzaklaşırlar. Çoğu Almanya'ya gider. Ali İhsan Paşa Anadolu'ya geçer (116).

Ali İhsan Paşa'nın bu anlattıkları İngiliz belgeleriyle de doğrulanmaktadır. Roma'da Basri Bey'le de görüşen İngiliz gizli ajanlarının raporlarına göre olay şöyle geçmiştir :

Kaçışı Basri Bey planlamıştır. Rıfkı Bey adında birisi de kendisine yardım etmiştir. Ankara Hükümetinin Roma Mümessili Câmi Bey ile Bern'de bulunan eski Maliye Nazırı Cavit Bey'in plandan önceden haberleri vardı. Bu iş için İttihat ve Terakki hazinesinden 5.200 İngiliz lirası harcanmıştır. Basri Bey İtalyan arkadaşlarından da destek görmüştür. Sürgünler, hiçbir güçlükle karşılaşmadan güpegündüz gemiye binmişlerdir. Messina'ya çıkmışlar, oradan Roma'ya gitmişler ve 10 - 11 Eylül günleri düzmece pasaportlarla İtalya'dan uzaklaşmışlardır. Plandan İtalyan Hükümetinin haberi yoktur. Ama kaçaklar İtalya'ya çıktıktan sonra İtalyan makamlarından kuşkusuz kolaylık görmüşlerdir. Basri Bey, kendisine yaklaşan İngiliz

(116) Ali İhsan Sâbis, **Harp Hatıralarım**, Cilt V, s. 32 - 36.

ajanına bu işin, hiçbir güçlükle karşılaşılmadan başarıldığını övünerek anlatmıştır. Ayrıca, üç dört ay sonra buna benzer bir darbe daha hazırlayacağını söylemiştir. Rauf Bey ile Kara Vasıf Bey'in kaçmayı kabul etmeyişlerine Basri Bey pek sinirlenmiştir (117).

Rauf Bey, Kara Vasıf gibi sürgünler, İngilizlere namus sözü verdiklerini öne sürerek, kaçmayacaklarını söylemişlerdir. Aslında kurtuluş umutları olduğu için bu tehlikeyi göze almamışlardır. Çünkü bunların serbest bırakılmasını İngilizler ilke olarak kabul etmişlerdi. Kurtuluşları Ankara ile Londra arasındaki anlaşmazlık yüzünden gecikiyordu. Kaçanlar ise kurtuluş umudu en az olanlardı. On altı kişinin hepsi İngilizlerce yargılanmak, cezalandırılmak isteniyordu.

Kaçanların adları şöyledir : 2667 *Ali İhsan Paşa,* 2686 *Sâbit Bey,* 2696 *Nevzat Bey,* 2701 *Bedrettin Bey,* 2704 *Macit Bey,* 2719 *Muammer Bey,* 2723 *Gani Bey,* 2724 *Ahmet Bey,* 2733 *Memduh Bey,* 2737 *Faik Bey,* 2738 *Şükrü Bey,* 2743 *Feyzi Bey,* 2758 *Mahmut Kâmil Paşa,* 2761 *Kara Kemal Bey,* 2774 *Tahsin Bey ve Necmi Bey (118).*

Bu başarılı kaçış olayı İngilizlerin suratına aşk edilmiş bir tokat gibi etki yaptı. «Malta'dan kuş uçmaz» deniyordu. Bu ada, tutukluların «kaçamayacakları bir yer» diye seçilmişti. İngilizlerin Batum askerî cezaevinden Nuri Paşa kaçırılmıştı, Halil Paşa Bekirağa Bölüğü'nden kaçmayı başarmıştı. Ama Malta'dan hiç kimse kaçamaz deniyordu ve İngilizler buna pek güveniyorlardı. İki kişinin daha önce kaçışından sonra bu kez on altı kişinin birden kaçmayı başarması, İngilizleri şaşkına çevirdi, çileden çıkardı. Kaçış olayı duyulur duyulmaz, denize torpidolar salındı. Kaçaklar arandı. Hiçbir ize rastlanamadı. Roma'da diplomatik girişimler yapıldı. Kaçakların İtalya'dan gelip geçmiş, ama hiçbirinin İtalya sınırları içinde kalmamış olduğu öğrenildi. Bundan da bir sonuç alınamadı. Cenova'daki, Roma'daki İngiliz gizli ajanları seferber edildi. Bunlar da ancak kaçışın nasıl başarıldığını saptayabildiler, ama kaçakların

(117) **F. O. 371/6531** — Malta Sürgünlerinin Kaçışıyla ilgili İngiliz İstihbarat Raporu. Cenova, 23.9.1921, No. 382.

(118) Sâbis, **op. cit.,** s. 34. Kaçanların sürgün numaraları İngiliz belgelerinden saptandı. Necmi Bey'in adına İngiliz belgelerinde rastlanamadı.

izlerini bulamadılar. Hele kaçakların hepsinin İngilizlerce «suçlu» diye ayrılmış kişiler olması, olayın önemini bir kat daha arttırmış, İngilizleri büsbütün kahretmişti.

Kaçakları yakalama umudunu yitiren İngilizler, hınçlarını Malta'da kalanlardan almaya kalkıştılar. Sürgün kampında yeniden sıkı tedbirler alındı. Dışarı çıkma izinleri kaldırıldı. Ahmet Emin (Yalman) gibi kimselerin otelde oturmaları yasaklandı. Herkes yeniden kampa toplandı. Sürgünler daha rahat olan Yeni Verdala Kampından telörgülü Polverista Kampına yollandılar. Olaylar çıktı. Telörgüler arkasında hapsedilmek istemeyen sürgünler tartaklandı, sürüklendi, dövüldü. Yeniden sürgünlerin protesto sesleri yükseldi. 10 Eylül 1921 günü Malta Valisi Lord Plumer'e 18 imzalı sert bir protesto dilekçesi verildi. Protestoyu Rauf Bey, Kara Vasıf Bey, Yakup Şevki Paşa, Cemal Paşa, Cevat Paşa, Esat Paşa gibi sürgünler imzalamışlardı. Bunların hepsi suçsuz diye kabul edilmiş, serbest bırakılması daha önce kararlaştırılmış kişilerdi. Yeniden kaba davranışlarla karşılaşmaları, onları âdeta isyan ettirmişti. Dilekçede şöyle diyorlardı:

«Ekselans,

Yeniden kabaca davranışlara uğramamız bizi, aşağıdaki protestoyu dikkatinize sunmak zorunda bıraktı.

Bizler, Mütareke anlaşmasını, Devletler Hukukunu, genel hukuk ve ahlak ilkelerini hiçe sayan İngiliz makamlarınca evlerimizden ve yurdumuzdan kaçırılmış kimseleriz... Bu ilk barbarlığı Malta'da yeni zorbalıklar, saldırılar izledi. Rütbemize, mevkiimize, sürülmemizin aslına bakılmaksızın kürek mahkûmları gibi hapsedildik. Birazcık centilmence şeref duygusu bulunan her İngilizin bundan utanç duyması, kendisini suçlu saması gerekir.

En sonunda 27 Mart 1921 günü resmen serbest bırakıldık. Hemen yola çıkmamız için pasaportlarımız ve öteki işlemlerimiz hazırdı. Serbest bırakılmamız, hapsedilişimizin keyfi olduğu ve kör bir kuvvet hırsıyla yapıldığı anlamına geliyordu: bunun hiçbir haklı nedeni, hiçbir özürü yoktu. Bugünkü İngiliz halkının zihniyetini göstermesi bakımından anlamlıdır ki, bir yıl boyunca uğradığımız kötü davranışlardan ve hapsedilişimizden ötürü hiç kimse bizden özür dilemedi.

Serbest bırakıldıktan sonra buradaki yaşama koşul-

larımız birazcık hafifletildi. Polverista'nın boğucu havasından kurtarılıp daha elverişli olan Verdala'da kalmamıza izin çıktı. Bunun üzerine, bu nisbî özgürlüğümüzü kaçmak için kötüye kullanmayacağımız yolunda söz verdik. 24'ler grubundan hiç kimse verdiği sözün dışına çıkmamıştır.

Günün birinde on altı kişi kaçtı. Bunlar, serbest bırakılacakları kendilerine henüz bildirilmemiş olanlar ve burada bizimkinden değişik koşullar altında tutulanlar grubundandı. Gariptir ki, resmî makamlar, bizim resmen serbest bırakılmış kişiler olduğumuzu unutarak bir öç alma hırsıyla ve önceki hapis hayatını yeniden uygulayarak bizi cezalandırmak istediler.

Özgürlük hakları resmen tanınmış özgür kişiler olarak, bizim bu muameleye gönüllü olarak razı olmamız beklenemez. Görevlilerin elinde ise kaba kuvvet var. Bu kaba kuvvet bizi Polverista'ya götürmek için kullanıldı. Bu dilekçenin altında imzası bulunanlardan birimize, General Sait Paşa'ya ve daha birçok kimseye kabaca davranıldı.

Görevlilerin bu sorumsuz davranışlarını şiddetle protesto ederiz.» (119)

Bunları söyledikten sonra sürgünler Malta Valisi Lord Plumer'den : (i) Kendilerine kabalık eden görevlilerin cezalandırılmasını; (ii) Kendilerinin serbest bırakılmalarının sağlanmasını; (iii) Serbest bırakılıncaya kadar eski nisbî özgürlükten yararlanmalarına izin verilmesini istiyorlardı (120).

Tam Sakarya zaferine rastlayan bu protestoya Malta Valisi ilgisiz kalamadı. Soruşturma açtırdı. Kamp kumandanlarından Binbaşı W. R. Gatt, 12 Eylül günü Malta Garnizon Kumandanına bir rapor verdi. Özetle şunları anlattı :

«On altı kişinin Malta'dan kaçması üzerine, öteki sürgünlerin dışarı çıkma izinleri kaldırılmış, Verdala kampından Polverista kampına götürülmeleri kararlaştırılmıştı. 7 Eylül günü, 16 kişi Polverista'ya götürüldü. Öteki

(119) **F. O. 371/6505/E. 13967** — Malta Valisi Plumer'e 18 imzalı protesto mektubu. Malta, 10.9.1921.

(120) **ibid.**

gitmek istemedi. Ancak kuvvet zoruyla götürülebileceklerini söylediler. Sürgünler pek yüksek rütbeli kişiler oldukları için kuvvet kullanmak uygun görülmedi. Düşünmeleri için kendilerine 24 saat mühlet verildi. 8 Eylül günü saat 15.30'da tutsaklarla yeniden konuşuldu. Yine gitmek istemediler. Saat 16'da muhafızlar arttırıldı. Bunun üzerine durum düzeldi. Yalnız 2700 Albay Cevat ile 2777 Albay Şevket direndiler. Bunun üzerine kollarından yakalanıp götürüldüler. Ama zor kullanılmadı. 2776 Rauf Bey ile 2803 Şevki Paşa, yanlarına iki muhafız verilmesini istediler. Muhafız eşliğinde götürüldüler. Öteki tutsaklar Teğmen Rizzo ile benim (Binbaşı Gatt) tarafından Polverista'ya götürüldüler...» (121)

İngiliz görevlisinin söyledikleri bunlardır. Ama, aslında sürgünler epeyce zorlanmış, tartaklanmış, hatta birkaç kişi sürüklenerek götürülmüştü. Ordu kumandanlığı etmiş generallere, Teğmen Rizzo ve Binbaşı Gatt kumandasındaki erler el kaldırmışlardı. Bu, pek ağır bir şeydi. Üstelik suçsuzluğu kabul edilmiş, serbest bırakılacakları açıklanmış kişilere karşı böyle bir kabalığa girişilmesi suçu daha da ağırlaştırıyordu. Bu bakımdan Valiye protesto mektupları göndermekte sürgünler haklıydılar.

Ahmet Emin Bey, «*Tahkikattan sonra Alay kumandanı herkesten ayrı ayrı özür diledi, kamp kumandanı da bu harekete katıldı, fakat arkadaşlar bununla yetinmediler, kabahatlıların cezalandırılmasını istediler. Mesele böylece kapandı*» der. Ahmet Emin Bey, olayı Ankara'ya da duyurmak için Paris'te Dr. Nihat Reşat (Belger) Bey ile Roma'da İsmail Canbulat Bey'e de birer mektup postalayabilmiştir (122).

Bu olay, İngilizlerin Malta sürgünlerine son kabalıkları, son zulümleri olmuştur. Artık Malta çilesi sonuna yaklaşmıştı. Anadolu'da kazanılan Sakarya zaferi sürgünlere kurtuluş yolunu açmıştı.

---

(121) **F. O. 6505/E. 13967** — Malta Tutsak Kampı Kumandanı Binbaşı W. R. Gatt'tan Malta Garnizon Kumandanına rapor. Malta, Polverista, 12.9.1921.

(122) Ahmet Emin Yalman, **Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim,** Cilt 2, s. 205 - 206.

İstanbul Anlaşması

Sakarya zaferi üzerine İstanbul'daki İngiliz makamları hemen harekete geçtiler. İngiliz tutsaklarını kurtarabilmek için Malta sürgünlerini bir an önce serbest bırakmak gerektiği yolunda Londra'yı uyardılar. Daha doğrusu, üst üste çektikleri telgraflarla Londra'yı sıkıştırmaya başladılar. General Harington, 14 Eylül 1921 günü Londra'ya şunları telledi :

> *«Bir İngiliz gemisinin, sekiz kötü kişi dışında kalan bütün Türk tutsaklarını, diyelim 7 Ekimde, İnebolu'ya ya da gösterilecek herhangi bir limana getireceğini, en uygun aracı olan İzzet Paşa'ya bildirmeyi öneriyorum... Yeni bir güçlük çıkar korkusuyla bu işi çözümlemeyi son derece arzu etmekteyim ve başarıdan umutluyum... Önerimi Yüksek Komiser de destekliyor.»* (123)

15 Eylül günü, Yüksek Komiser Rumbold da Londra'ya aynı yolda bir telgraf çekti. Türklerin 24 İngiliz tutsağına karşılık 48 Türk tutsağının salıverilmesine razı olmayacaklarını, bütün sürgünleri kurtarmak istediklerini hatırlattı. İngiliz tutsaklarına kötü davranmaktan sanık sekiz sürgün dışında kalan bütün Malta sürgünlerinin serbest bırakılması gerektiğini söyledi. Tutsak değiş tokuşu için Ankara ile bir an önce görüşme yapılmasını önerdi. Zaten on altı sürgünün Malta'dan kaçmasıyla durumun epeyce değişmiş olduğunu ekledi. Londra'yı harekete geçirmek için yaklaşan kıştan önce Anadolu'daki İngiliz tutsaklarını kurtarmak gerektiğini savundu. Talimat istedi (124).

İstanbul'daki İngilizler kaygılıydılar. Sakarya zaferiyle durum, Türklerin lehine dönmüştü. İnisiyatif Ankara'ya geçmişti. Artık Kemalistlerin peşinde koşmayı bir onur meselesi yapmıyorlardı. Tersine bir an önce Ankara'yı tatmin etmeyi düşünüyorlardı. Bunun için Yüksek Komiser, kışın yaklaşmasını gerekçe olarak öne sürüyordu. Oysa İngiliz tutsakları daha önce de Anadolu'da bir kış geçirmişlerdi ve o zaman İngiliz Yük-

---

(123) **F. O. 371/6504/E. 10411** — Harington'dan İngiltere Savunma Bakanlığına. Şifre tel. Yıldırım. İstanbul, 14.9.1921, No. 982.

(124) **F. O. 371/6504/E. 10419** — Rumbold'dan Curzon'a. Şifre tel. İstanbul, 15.9.1921, No. 613.

sek Komiserliği hiç «kış geliyor» diye kaygılanmamıştı. General Harington ise, açıkça «yeni bir güçlük çıkar korkusu» içinde olduğunu bildiriyor, bir an önce İngiliz tutsaklarını kurtarabilmek için, Türk sürgünlerini salıvermeyi savunuyordu. Gerçekten «güçlük çıkarma» sırası Ankara'ya gelmiş görünüyordu. Herhalde İngilizler artık yan çizebilecek durumda değillerdi. Bununla birlikte Harington ile Rumbold, İngiliz tutsaklarına kötü davrandığı ileri sürülen sekiz sürgünün salıverilmemesini öneriyorlardı. Londra'nın buna razı olmayacağını sanıyorlardı.

Oysa, Londra'daki hava da değişmişti. Türk zaferini gören İngiltere Harbiye Bakanlığı, sekiz sürgünün yargılanmasından da vazgeçmişti. 19 Eylül günü, Lord Curzon, İngiltere'nin bütün Malta sürgünlerini serbest bırakabileceğini, sekiz sürgünün yargılanmasından da vazgeçildiğini İstanbul Yüksek Komiserine telledi. Bunun General Harington'a da duyurulmasını istedi. Tutsak değiş tokuşu için görüşmelere başlanması talimatını verdi ([125]).

21 Eylül günü, hem General Harington, hem Sir H. Rumbold, İstanbul Hükümeti Hariciye Nazırı İzzet Paşa'ya birer nota verdiler. Tutsak değiş tokuşu için aracılık etmesini istediler. General Harington, Türk sürgünlerinin Trabzon'a ya da Ankara Hükümetinin göstereceği herhangi bir limana getirileceğini, ancak sekiz sürgünün Malta'da ya da İstanbul yakınında bir yerde yargılanması gerektiğini söyledi. Buna karşılık İngiliz tutsaklarının serbest bırakılmasını istedi. Malta'dan kaçmış on altı kişi hakkında İngiltere'nin sorumluluk yüklenemeyeceğini de ekledi. İngiliz Başkomutanı, bu işte aracılık etmesi için İzzet Paşa'ya âdeta yalvarıyordu. «*Bu soruna tatminkâr bir çözüm bulma zamanı gelmiştir*», «*Bu insanların bunca uzun süren tutsaklığına bir son vermenin tam zamanıdır*» dedi. Bu sorunun «*hiçbir siyasal anlamı ve yararı bulunmadığını*» da ileri sürdü ([126]).

Yüksek Komiser Rumbold da Harington'un görüşlerine katıldığını, «*zaman kaybedilmeden bu sorunun çözümlenmesi ge-*

(125) **F. O. 371/6504/E. 10411** — Curzon'dan şifre tel. Londra, 19.9. 1921, No. 525.

(126) **H. N. A.-MÜT. 60/6** — Harington'dan Ahmet İzzet Paşa'ya. Nota. İstanbul, 21.9.1921.

rektiğini» söyledi ve önerilerin Ankara'ya iletilmesi, kıştan önce kabul ettirilmesi ricasında bulundu (127).

İngiliz Yüksek Komiserliği ile Başkomutanlığı 23 ve 24 Eylül günleri Ahmet İzzet Paşa'ya birer nota daha verdiler. Başkomutanlık, Malta sürgünlerini Türkiye'ye getirmek için gemi bulmaya çalışıldığını bildiriyor ve İngiliz tutsaklarının salıverilmesi için ne yapıldığını soruyordu (128). Sir H. Rumbold ise, serbest bırakılacak İngiliz tutsakları listesine Söke'de bulunduğu anlaşılan üç İngilizin daha eklenmesini istiyordu. Bunların adlarını bildiriyordu (129).

İngilizler, Ankara Hükümetiyle doğrudan doğruya ilişki kurmuyorlar, İstanbul Hükümetini araya sokmak istiyorlardı. O sıralarda Ankara ile Londra arasında yarı resmî ilişki bile yoktu. Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinin Roma'da bir diplomatik temsilciliği vardı ve Paris'te de bir temsilcilik açılması için çalışılıyordu. Ama Londra'da Ankara'nın bir temsilcilik açması henüz söz konusu bile değildi. Aynı şekilde İngiltere'nin de Ankara'da herhangi bir yarı resmî temsilciliği bile yoktu. Bu bakımdan Ankara ile görüşmek için İstanbul Hükümetinin aracılığı «en uygun yol» gibi görünüyordu. Bununla birlikte Ankara Hükümetinin İstanbul'da bir temsilcisi vardı. Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti İkinci Reisi Hamit (Hasancan) Bey, aynı zamanda İstanbul'da Ankara Hükümetini temsil ediyordu. Ahmet İzzet Paşa, İngilizlerden aldığı notaları Hamit Bey'e iletti.

Ankara Hükümeti, İstanbul Hükümetinin aracılığını kabul etmedi. İstanbul'daki İngilizlerin Ahmet İzzet Paşa ile değil, Ankara temsilcisi Hamit Bey ile görüşmeleri gerektiğini bildirdi. Tutsak değiş tokuşu konusunu İngiliz Yüksek Komiserliği ile görüşmek için Hamit Bey'e yetki verdi. Ankara'nın bu görüşü, 28 Eylül 1921 günü İngiliz Yüksek Komiserine bildirildi. Ertesi gün Yüksek Komiser Rumbold, Ankara temsilcisi Hamit Bey ile masa başına oturdu. Yanında İngiliz Başko-

---

(127) **ibid** ve **F. O. 371/6505/E. 10963** — Rumbold'dan İzzet Paşa'ya. Nota. İstanbul, 21.9.1921.

(128) **ibid.** İngiliz Başkomutanlığı adına Albay Gribbon'dan İzzet Paşa'ya. Nota. İstanbul, 23.9.1921.

(129) **ibid.** Rumbold'dan İzzet Paşa'ya. Nota. İstanbul, 24.9.1921, No. 7581/24/21.

mutanlığı temsilcisi Albay Gribbon da vardı (130). İstanbul Hükümeti aradan çekilmiş, doğrudan doğruya Ankara - Londra görüşmeleri başlamış oldu. Altı ay önceki Londra Konferansından beri ilk kez, Londra ve Ankara temsilcileri yüz yüze gelip masa başına oturmuş oluyorlar ve görüşmelere başlıyorlardı.

29 Eylül 1921 günü, İstanbul'daki İngiliz Büyükelçiliği binasında başlayan görüşmelerde Hamit Bey, Hükümetinin görüşlerini İngiliz Yüksek Komiserine açıkladı. Ankara Hükümeti, önce tutsak değiş tokuşu konusunun iki Hükümetin resmî temsilcileri arasında doğrudan doğruya görüşülmesini, araya başkalarının sokulmamasını istiyordu. İngiliz Yüksek Komiseri bunu hemen kabul etti. Sonra Ankara Hükümeti, Malta sürgünleriyle İngiliz tutsaklarını toptan değiş tokuş etmek istiyordu. İngiliz tutsakları, Malta sürgünlerini kurtarmak için elde tutuluyorlardı, serbest bırakılacaklardı. Buna karşılık Malta'daki 75 sürgünün hepsinin geri verilmesini istiyordu. Bunlar içinde bulunan ve İngiliz tutsaklarına kötü davranmaktan sanık oldukları ileri sürülen sekiz sürgün de geri verilecekti. Suçları varsa bu sekiz kişi, Türk mahkemelerince yargılanıp cezalandırılacaktı. Çünkü tutsaklara kötü davranmak Türk kanunlarınca da suç sayılıyordu. İngiliz Yüksek Komiseri, bu konudaki karşılığını 1 Ekim günü bildireceğini söyledi. Bundan sonra değiş tokuş yöntemleri konuşuldu. Birinci görüşme bu kadarla kaldı (131).

Aynı görüşme sonunda Hamit Bey, İngiliz Yüksek Komiserine bir nota verdi. Notada Ankara Hükümetinin Anadolu'daki İngiliz tutsaklarına karşılık olarak Malta'daki 75 Türk sürgününün serbest bırakılacağı yolunda dolaylı olarak yapılan öneriyi kabul ettiği, sürgünler arasında bulunan ve İngiliz tutsaklarına kötü davranmakla suçlanan 7 - 8 kişinin Türk mahkemelerince yargılanacakları tekrarlanıyordu. Notanın sonunda, bu öneri İngilizlerce kabul ediliyorsa, İngiliz tutsaklarının Karadeniz limanlarına gönderilebilmeleri için teslim zamanından Ankara'ya haber verilmesi isteniyordu (132).

Yüksek Komiser Rumbold, bu ilk görüşmeyi hemen Londra'ya telledi : «*İngiliz tutsaklarının serbest bırakılmalarını sağ-*

(130) **F. O. 371/6505/E. 11192** — Rumbold'dan Curzon'a rapor. İstanbul 4.10.1921, No. 921.

(131) **ibid.** Aynı rapor.

(132) **ibid.** Hamit Bey'den Rumbold'a. Nota. 29.9.1921.

lamak için toptan değiş tokuşu (all for all exchange) kabul etmeniz gerektiği açıktır. Öbür gün bunu Hamit Bey'e bildirmeyi öneriyorum. İngiliz savaş tutsaklarını en geç 15 Ekimde teslim alabileceğimizi umuyorum» dedi (133).

1 Ekim 1921 Cumartesi günü, Hamit Bey ile Rumbold yine buluştular. İngiliz Yüksek Komiseri, sekiz sürgünün de «kayıtsız şartsız» Türk Hükümetine teslim edileceğini açıkladı. Hamit Bey'e bir de nota verdi. Bunda şöyle deniyordu :

> *«İngiliz Yüksek Komiseri, bütün Türk tutsaklarının bütün İngiliz tutsaklarıyla değiş tokuş edilmesini İngiltere Hükümeti adına kabul etmektedir.*
>
> *Şu sırada Malta'da bulunan ve İngiliz savaş tutsaklarına kötü davranmakla suçlanan sekiz Türk'ü de kapsayan bütün Türk tutsakları, bir İngiliz gemisiyle İnebolu limanına getirileceklerdir. İngiliz tutsakları da aynı yere yollanmış olacaklardır. İki tarafın subaylarınca yoklaması yapılacak tutsaklar orada değiş tokuş edileceklerdir. Değiş tokuş ayrıntıları Hamit Bey ile özel olarak görevlendirilecek İngiliz subayları arasında görüşülecektir.*
>
> *Anadolu'da kalmak isteyecek beyaz ırktan İngiliz tutsaklarının yine de İnebolu'ya yollanacakları ve orada Yüksek Komiserin ve General Harington'un temsilcilerine bu konuda ifade verecekleri tabiîdir.*
>
> *İngiliz Yüksek Komiseri, Hamit Bey'e verilen iki listede adları geçenler dışında, Milliyetçi makamlarca Anadolu'da tutulan başka İngiliz yurttaşları varsa bunların da Türk tutsaklarıyla değiş tokuş edilmek üzere İnebolu'ya yollanmalarında ısrar etmek zorundadır.*» (134)

İki görüşme ve iki nota ile hemen hemen anlaşmaya varılmış oluyordu. İngilizler bütün Türk sürgünlerini İnebolu'ya getirmeye razı olmuşlardı. Hamit Bey, Anadolu'daki bütün İngiliz sürgünlerinin İnebolu'da toplanmasının güç olacağını, zaman alacağını söyledi. Söke'de bulunan üç İngilizin İzmir'e ya da Antalya'ya yollanmasını, Erzurum'da bulunan Rawlinson ve arkadaşlarının da Trabzon limanında teslim edilmesini öner-

(133) **F. O. 371/6504/E. 10870** — Rumbold'dan Curzon'a. Şifre tel. Çok İvedi. İstanbul, 29.9.1921, No. 639.

(134) **F. O. 371/6505/E. 11192** — Rumbold'dan Hamit Bey'e. Nota. İstanbul, 1.10.1921.

di. Ankara Hükümeti, İngiliz listelerinde gösterilmemiş İngiliz tutsakları bulunursa onları da teslim etmeye razıydı. İngilizlerin bir kaygısı, Anadolu'da kalmak isteyecek tutsaklar konusuydu. Gerçekten bazı Hintli askerler İngiliz ordusundan kaçıp Anadolu'ya sığınmışlardı. İngilizlere teslim olmayı istemiyorlardı. İngilizler bu konuda pek direnmediler. Ancak «beyaz ırktan» olan tutsaklar üzerinde durdular. Ankara, bu konuda güçlük çıkarmadı.

İngilizler ayrıca, bu görüşmelerde Ankara Hükümetinin siyasal sorunları da ortaya atabileceğinden kaygılanıyorlardı. Ama Hamit Bey siyasal sorunları deşmedi. Yalnız tutsak değiş tokuşunu görüşmekle yetindi. İngiliz Yüksek Komiseri rahatladı. Görüşmeyi Lord Curzon'a anlatırken, «*tahminimin tersine, Hamit Bey siyasal sorunlara herhangi bir imada bulunmadı*» dedi (135).

Ankara siyasal koşullar öne sürmeyince tutsak değiş tokuşu için bir engel kalmıyordu. Artık uzlaşma olmuş sayılabilirdi. Bununla birlikte bazı ufak tefek sorunların çözümlenmesi için Hamit Bey ile İngiliz Yüksek Komiserliği arasında birkaç yazışma daha oldu. Bu yazışmalar yapılırken Anadolu'daki İngiliz tutsakları en yakın limanlara yollanmaya başlandı. 12 Ekimde Yüzbaşı Campbell Kayseri'den İnebolu'ya doğru yola çıkarıldı. 14 Ekimde Yarbay Rawlinson Erzurum'dan Trabzon'a götürüldü. Diyarbakır'da da Britanya yurttaşı birkaç Hintli vardı. Ancak Yusuf Kemal Bey bunları tutsak değil, «mülteci» sayıyordu. Bunlar Türkiye'ye sığınmış kimselerdi (136).

İngiliz tutsakları Anadolu içlerinden limanlara doğru yollanırken, aynı zamanda Malta sürgünlerinin de yola çıkarılmaları gerekiyordu. Ama İngiliz Yüksek Komiseri hâlâ kuşkuluydu. İngiliz tutsaklarının geri verilmesi için Ankara Hükümetinin son dakikada beklenmedik koşullar ileri sürebileceğinden kaygılanıyordu. Sürgünleri Malta'dan yola çıkarmadan önce Ankara Hükümetinden güvence bekliyordu. Şimdiye kadar notalar alınıp verilmişti. Hamit Bey, Yusuf Kemal Bey'den aldığı telgrafların örneklerini İngiliz Yüksek Komiserine vermişti. Ama bir anlaşma imzalanmamıştı. İngiliz Yüksek

(135) **F. O. 371/6505/E. 11192** — Rumbold'dan Curzon'a rapor. İstanbul, 4.10.1921, No. 921.

(136) **F. O. 371/6505/E. 11689** — Rumbold'dan Curzon'a yazı. 18.10. 1921. Eki, Yusuf Kemal Bey'in tarihsiz telgrafı çevirisi.

Komiseri en azından imzalı bir belge istiyordu. 23 Ekim 1921 sabahı, Hamit Bey, İngiliz Yüksek Komiserine imzalı bir mektup verdi. Bunda, tutsak değişimiyle ilgili İngiliz notalarını Ankara'ya yolladığını bildiriyor, Söke'deki üç İngilizin de İngiliz makamlarına teslim edilmesini ve Anadolu'dan ayrılmak isteyen Hintli Britanya yurttaşlarının da salıverilmesini Hükümetine önerdiğini söylüyor ve «*umuyorum ki Ankara Hükümetinin karşılığı olumlu olacaktır*» diyordu (137).

İngiliz Yüksek Komiseri, bu mektubu da yeterli bulmadı. Tercümanlarından Mr. Matthews'u, Hamit Bey'e yolladı. Yeni bir belge istedi. Bunun üzerine Hamit Bey, Mr. Matthews'la birlikte aşağıdaki belgeyi kaleme aldı ve imzalayıp İngiliz Yüksek Komiserine yolladı:

> *«Aşağıda imzası bulunan ben, Hamit Bey, Anadolu'daki her ırktan Britanya tutsakları ile Malta'da tutuklu her sınıf Osmanlı tutsaklarını, «tüme tüm» («tout pour le tout») esasına göre ve İstanbul'daki İngiltere Yüksek Komiserinin bana verdiği 1, 10 ve 21 Ekim tarihli muhtıralar ile 4 Ekim 1921 tarihli mektuptaki koşullara uygun olarak, değiş tokuş etmeyi Ankara'daki Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti adına kabul ettiğimi beyan ederim.»*
>
> *İstanbul, 23 Ekim 1921 (imza) A. Hamit (138).*

Ankara Hükümeti adına imzalanmış bu belge İngilizleri tatmin etti. Anlaşma ya da uyuşma böylece tamamlanmış oldu. Malta'dan demir almak zamanı geldi.

Toptan Kurtuluş

Tutsak değiş tokuşu 30 Ekim 1921 günü, İnebolu limanında yapılacaktı. 25 Ekim Çarşamba günü sürgünler Malta'dan yola çıkarıldılar. Malta Genel Valisi Lord Plumer, bunu Londra'ya şöyle rapor etti:

(137) **F. O. 371/6505/E. 11932** — Hamit Bey'den Rumbold'a. Mektup. İstanbul, 23.10.1921.

(138) **F. O. 371/6505/E. 11932.** Aslı Fransızca olan bu belgenin biraz değişik bir çevirisi için bkz. Jaeschke, **op. cit.**, s. 193-194.

«Sayıları 59 kişi olan Malta'daki bütün Türk sürgünleri 25 Ekim günü öğleden sonra «Chrysanthemum» ve «Montenol» gemilerine bindirildiler.

Sürgünlerin kısa zamanda yurtlarına gönderilecekleri yolunda ilk kapalı haber alındığı zaman, bu iş için elde yalnız «Montenol» gemisi vardı ve bu gemide yolcuların rahat edebilmeleri için Bahriye, elinden geleni yaptı.

Sürgünleri yola çıkarmak için biraz zaman geçeceği anlaşılınca, «Montenol»dan daha elverişli bir gemi sağlanması için girişimler yapıldı ve Amiral de Robeck «Chrysanthemum» gemisini de emrime verdi. Bu, «Montenol»deki sıkışıklığı biraz azalttı. Sürgünler iki bölüme ayrıldı. On yedi seçkin Türk; «Chrysanthemum»a, kırk iki kişi de «Montenol»e bindirildi. Daha iyi durumda olan birinci gemiye ayrılanlar, mevkilerine, rütbelerine ve sağlık durumlarına göre seçildiler. «Montenol»de barınma olanakları elden geldiği kadar düzeltildi ve bu gemideki Türklerin rahatını sağlamak için altı Maltız hizmetçi yanlarına verildi.

Makul ölçüde sürgünlerin konforunu sağlamak için Donanma yetkililerinin elden gelen her şeyi yaptıklarını görmekten memnun kaldım. Sağlanan olanaklar bugünkü koşullarda en iyisiydi.

Ayrıca, sürgünlerle gemi kaptanı arasında irtibatı sağlamak için, bu sürgünlerin yanında görev yapmaya alışmış iki subay seçilip her biri bir gemiye verildi.

Yolculuğa elverişli olup olmadıkları bakımından bütün sürgünler doktor muayenesinden geçirildi. Yolculuk sırasında çok muhtemel olarak doktora ihtiyaç olmayacaksa da, sürgünler arasında paylaştırılmış dört Türk doktoru vardır ve bunlar ivedi bir durum için elde hazırdır.

Sürgünler alacakları olmadığı yolundaki senedi imzalamayı reddettiler ve Malta'ya sürülmüş olmalarından dolayı tazminat isteğinde bulunmak niyetinde olduklarını söylediler. Ama buradaki hesapları kapatıldı...

Sürgünleri İngiliz gemilerine bindirmekle, bunların muhafazası ve bakımı ile ilgili sorumluluk Krallık Donanmasına geçmiştir.» (139)

---

(139) **F. O. 371/6505/E. 12511** — Malta Valisi ve Başkumandanı Lord Plumer'den İngiltere Savunma Bakanlığına rapor. Valetta, Malta, 29.10.1921, No. 4133 (A).

Malta Valisi, derin bir «oh» çekerek bu son cümleyi kaleme almış olmalıdır. Büyük bir yükten kurtulmuştu. İki buçuk yıldır Türk sürgünleri kendisini çok uğraştırmıştı. Daha doğrusu Malta sürgünlerinin derdini, çilesini, yükünü çeken hemen hemen yalnız Lord Plumer olmuştu. Kendisi İstanbul Yüksek Komiserliğince âdeta bir olupbitti karşısında bırakılarak tatsız bir yükün altına sokulmuştu. Dalga dalga Malta'ya yollanan Türk sürgünlerini yedirip içirmekten barındırıp muhafaza etmeye kadar, bütün işler onun omuzlarındaydı. Çemberi kırıp kaçmayı başaran sürgünlerin hesabı ondan sorulmuştu. Sürgünler yüzünden çıkan bütün olaylardan sorumlu tutulan oydu. Hele sürgünlerin bitmek tükenmek bilmeyen kavgalarına, sızlanmalarına ilk göğüs germek durumunda kalan yine oydu. Sürgünler, bütün hınçlarını Lord Plumer'in yüzüne boşaltmışlardı. Londra ve İstanbul'daki İngiliz yetkililerinin politikası yüzünden Mareşal ve Lord Plumer, kimi zaman bir «Marko Paşa,» kimi zaman da neredeyse bir «şamaroğlanı» durumunda kalmıştı. Sürgünler kendisine söylenmedik şey bırakmamışlardı. Lord Plumer, Londra ile sürgünler arasında sıkışıp kalmıştı. Ne sürgünlere, ne de Londra'ya dert anlatabilmişti. Kısacası, Türk sürgünleri iki buçuk yıldır bu sakin ve yaşlıca Valinin keyfini, rahatını, çok kaçırmıştı. Bu tatsız durum sürüp gitmişti. Nihayet Malta Valisi, bu sürgünlerin tümünü gemiye yükleyebildiği günü görmüştü. Artık «sorumluluk Donanmaya geçti, benden gitti,» diyordu.

İlk kurtulan Malta Valisi oluyordu. Türk sürgünlerine gelince, onlar da artık kurtuluş yolundaydılar. Kuyruk kuyruğa iki külüstür gemi Akdeniz'e açılmıştı. Daha iyice olan «Chrysanthemum» gemisi önde gidiyordu, bunda 17 yolcu vardı. «A» Sınıfı deniyordu. Bu on yedi kişi çoğunlukla paşalardan oluşuyordu. Adları şöyleydi :

2732 Tuğgeneral Süleyman Numan Paşa, 2756 Mithat Şükrü Bey, 2770 General Mürsel Paşa, 2772 General Cemal Paşa, 2773 General Cevat Paşa, 2775 Esat Paşa, 2776 Amiral Rauf Bey, 2782 General Ali Sait Paşa, 2784 Süleyman Nazif Bey, 2792 General Rafet Paşa, 2793 General Ali Paşa (Albay Kel Ali Bey), 2794 Senatör Seyyit Bey, 2797 General Abdüsselâmi Paşa, 2800 Mustafa Abdülhalik Bey, 2803 General Yakup Şevki Pa-

şa, 2807 General Faik Paşa ve 2786 İslâm Ali, Ali Sait Paşa'nın uşağı (Üçüncü mevkide) (140).

«B» Sınıfı adı verilen «Montenol» gemisinde yolculuk eden 42 sürgünün adlarıyla numaraları da şöyle sıralanmıştır:

2687 Veli Necdet Bey, 2696 Dr. Berki Bey (141), 2705 Hüseyin Kadri Bey, 2706 Rifat Efendi, 2712 Hilmi Musa Bey, 2742 Zülfi Bey, 2767 Binbaşı Arif Bey, 2781 Numan Efendi, 2778 Albay Vasıf Bey, 2785 Celâl Nuri Bey, 2787 Ahmet Emin Bey, 2788 Muammer Bey, 2789 Hilmi Abdülkadir Bey, 2790 Mehmet Hasan Bey, 2791 Enis Avni (Aka Gündüz) Bey, 2795 Mehmet Kâmil Bey, 2798 Reşat Bey, 2799 Hacı Ahmet Bey, 2801 Albay Basri Bey, 2804 Murat Bey, 2805 Ali Cenani Bey, 2808 Ali Nazmi Bey, 2809 Binbaşı Nazım Bey, 2810 İlyas Sami Bey, 2811 Âtıf Bey, 2814 Binbaşı Burhanettin Bey, 2815 Mehmet Rıfat Bey, 2816 Mehmet Nuri Bey, 2817 Mehmet Ali Bey, 2819 Albay Mehmet Adil Bey, 2777 Albay Şevket Bey, 2768 Nuri Bitlisî Efendi, 2806 Andavallıoğlu, 2680 Albay Ahmet Tevfik Bey, 2679 Yarbay Mehmet Tevfik Bey, 2694 Yüzbaşı Cemal Bey, 2700 Albay Cevat Bey, 2707 Binbaşı Mazlum Bey, 2710 Binbaşı İbrahim Hakkı Bey, 2745 Yüzbaşı Tahir Bey ve 2820 Yüzbaşı Mehmet Rüştü Bey (142).

Bu 42 kişiden biri olan Ahmet Emin Yalman Malta'dan yurda dönüş yolculuğunu şöyle anlatır:

> *«Kurtuluş haberi geldikten sonra, herkes memlekete telgraflar çekti. Artık içimizde zerre kadar kuşku kalmamıştı, korkunç tutsaklığın sonu görünmüştü. Yalnız derhal yola çıkmanın mümkün olmaması içimizi sıkıyordu. Duyduğumuza göre mübadele Trabzon'da olacaktı. İçerlerde bulunan İngiliz esirlerinin sahile gelmesine lüzum vardı. Bu da bizim Malta'dan vapurla Trabzon'a gitmemizden fazla zaman alacaktı...*

(140) **ibid.** «Chrysanthemum» gemisi kaptanı J. M. Scott'un 25.10. 1921 günlü teslim alma belgesi.

(141) Burada belgenin aslında bir yanlışlık var. Berki Bey'in sürgün numarası 2698'dir. 2696 numara ise Nevzat Bey'indir. Belgede sürgünün adı mı, yoksa numarası mı yanlış saptanamadı.

(142) **ibid.** «Montenol» gemisi reisi G. L. Capley'in 25.10.1921 günlü tesellüm belgesi.

Nihayet bir gün «Filan tarihte yola çıkılacak» diye kesin haber geldi. Hemen eşyalarımızı topladık. Silahlı askerlerin beraberinde olsa da dışarı çıkarak eşya noksanlarımızı tamamlamak için izin istedik. Bu isteğimiz sert ve haşin bir tavırla reddedildi... En büyük kolaylık olmak üzere, bir dükkâncının zindana eşya getirmesine izin verildi. Bu dükkâncıdan bir hayli eşya aldık. Yeni yol çantaları bulmak güçtü, fazla paramız da yoktu. Bundan faydalanan İngiliz erleri eski torba ticaretine kalkıştılar ve bu iş zindanda çok ileri gitti...

Maltız uşakların büyüsü tutmuş olacaktı ki, biz bir türlü Malta'dan ayrılamıyorduk. Nihayet hareket günü geldi. O gece kimsenin gözüne uyku girmedi. Sabahleyin erkenden kalktık... Gözlerimiz zindana varan yokuşa dikilmişti. Bizi almaya gelecek arabaların buradan yukarı çıkmasını bekliyorduk. O gün mükemmel bir taşıt gemisi İstanbul'a hareket edecekti.

Birkaç saatlik bekleyişten sonra bir subay geldi. Taşıt gemisinin bizi alamayacağını, başka vapur da olmadığı için, akşam «Mentenol» (Montenol) isminde bir petrol gemisiyle yola çıkacağımızı bildirdi. Petrol gemisine bineceğimize hiç memnun olmadık. İngiliz donanmasına mensup binlerce gemi arasından bir petrol gemisinin seçilmesi bize âdeta bir suikast yapıldığı hissini verdi. Bununla beraber Malta'dan ayrılmak hevesi her düşünceden ağır basıyordu. Akşamı bekledik. Akşam, yolculuğun sabaha kaldığına dair haber geldi. Ertesi sabah hareket, iki gün sonraya bırakıldı. İngilizler bizi serbest bırakmazdan evvel yeni cehennem azabına uğratmak istemiş ve bu emellerine fazlasıyla erişmişlerdi.

«Montenol» de kamara olmadığı, güvertede elli işçi çalışarak bizim için âdeta bir saray yapıldığı, yelken bezinden kamaralar meydana getirildiği, herkese her türlü istirahat imkânlarını verecek birer hücre ayrılacağı haberleri geliyordu. Bu haberler içimizi rahatlaştırmadı. Petrol tankerine karşı protestolarda bulunduk. Nihayet Kurmay Heyeti, içimizden on on iki (aslında on yedi) Paşa için «Krizantem» (Chrysanthemum) adında küçük bir vapur vermeye, diğer elli küsur (aslında 42) arkadaşı petrol gemisine bindirmeye karar verdi. Bütün şikâyetlerimize cevap olarak başka gemi olmadığı bildiriliyordu.

rada ortaya çıktı. Trabzon kumandanı, Yarbay Rawlinson ile üç arkadaşını teslim edebilmek için karşılığında dört Türk sürgününün geri verilmesini istedi. Ankara'dan bu yolda talimat aldığını söyledi. Gerçekten ilk fikir buydu. Yusuf Kemal Bey, bunu 20 Ekimde Hamit Bey aracılığıyla İngiliz Yüksek Komiserliğine de bildirmişti. Ama sonradan bu görüşten vazgeçilmişti. Trabzon Kumandanının bu değişiklikten herhalde haberi yoktu. Kumandan karşılıksız tek bir İngiliz tutsağını teslim etmeyeceğini söylüyor ve direniyordu. Yeniden Ankara'yla telgraf yazışmaları oldu. Trabzon Kumandanıyla İngiliz Albayı ve Macit Bey arasında tartışmalar saatlerce sürdü. En sonunda Trabzon Kumandanı, Ankara'dan yeni talimat aldığını, Yarbay Rawlinson ile arkadaşlarını teslim edeceğini bildirdi. Albay Baird'den, Türk sürgünlerinin İnebolu'da Türk makamlarına teslim edileceğini bildiren imzalı bir belge aldı. Ancak bunun üzerine İngiliz tutsaklarını teslim etti. Gemi yedi saat Trabzon'da kaldıktan sonra aynı gün akşam üzeri ayrıldı ve 31 Mayıs günü randevu yeri İnebolu'ya döndü (144).

29 Ekim Cumartesi günü «Centaur» adlı bir İngiliz savaş gemisi de İstanbul'dan Karadeniz'e açıldı. Bunun içinde İngiliz değiş tokuş heyeti vardı. Heyet, General Franks, Binbaşı Jones ve Yüzbaşı Armstrong'dan oluşuyordu. Bu geminin görevi de Zonguldak'taki İngiliz tutsaklarını aldıktan sonra İnebolu'ya gitmek ve değiş tokuşu tamamlamaktı. Gemi, 30 Ekim günü, Zonguldak'tan birkaç İngiliz yurttaşını alıp İnebolu'ya yollandı. Zonguldak'taki öteki İngiliz yurttaşları hazırlıklarını tamamlamadıklarını bildirerek kendilerinin dönüşte alınmalarını istemişlerdi. 31 Ekim Pazartesi sabahı, «Centaur» gemisi de İnebolu'ya vardı. Malta'dan gelen «Montenol» ve «Chrysanthemum» gemileri de aynı gün İnebolu'ya ulaşmışlardı. Dört İngiliz gemisiyle Türk ve İngiliz tutsaklarının toplandığı İnebolu limanında değiş tokuş yapılacaktı. Son dakikada en çetin güçlük burada çıktı. Değiş tokuş işi neredeyse suya düşecekti.

İngilizler, Türkiye'de bulunmayan altı Hintli, altı İngiliz ve iki tercümanın da adını Türk makamlarına vermişler, bunların da teslim edilmesini istemişlerdi. Bu konuda direniyorlardı. Türk makamları ise, bu kimselerin bütün aramalara rağmen

(144) **F. O. 371/6505/E. 13323** — Albay Baird'den General Franks'a rapor. İstanbul, 4.11.1921, ve Albay Baird'den Trabzon Kumandanına yazı. 30.10.1921.

bulunamadığını söylüyorlardı. Aslında İngilizler, bu kimselerin Türkiye'de bulunup bulunmadıklarını kesinlikle bilmiyorlardı. Hazırladıkları listeden kendileri de emin değillerdi. Trabzon'dan getirilen Yarbay Rawlinson da bu kimseleri tanımadığını söylemişti. İnebolu'ya getirilmiş bulunan Yüzbaşı Campbell de Anadolu'da anılan kimseleri görmediğini bildirmişti. Ama, İngiliz değiş tokuş heyeti Başkanı General Franks direniyordu. Macit Bey yeniden Ankara ile haberleşti. 31 Ekim günü Yusuf Kemal Bey'den bir telgraf aldı. Ankara Hükümetinin Hariciye Vekili, Anadolu'da bulunan bütün İngiliz tutsaklarının kıyılara gönderildiğini, sözü edilen altı Hintli, altı İngiliz ve iki tercümanın ise «memleketimizde bulunmadıklarını» söylüyor, sonradan bazı İngilizler ortaya çıkarsa bunların hemen teslim edileceklerini bildiriyor ve değiş tokuşun tezelden yapılmasını istiyordu. Macit Bey, Ankara'nın telgrafının yeterli bulunmasını ve değiş tokuşa başlanılmasını istedi.

31 Ekim günü, bu tartışmalarla geçti. Başka güçlükler de ortaya çıktı. «Chrysanthemum» gemisi, şiddetli fırtınada demir tutturamamıştı, İnebolu açıklarında tutunamıyordu. Bu geminin kaptanı Scott, ancak 50 ton kömürü kaldığını, derhal İstanbul'a geri dönmesi gerektiğini de bildirmişti. İçindeki on yedi sürgünü İnebolu'ya boşaltmadan geminin gerisin geriye dönmesi, değiş tokuş işini suya düşürebilirdi. Bu on yedi sürgünün öteki gemilere boşaltılmasına kalkışıldı. Ama deniz adamakıllı kabarmış olduğu için, sandallar gemiye yaklaşamadı, tutsaklar yine «Chrysanthemum»da kaldı. Dalgalarla boğuşma akşama kadar sürdü. Sürgün gemisi ancak akşam üzeri demirleyebildi. General Franks, «çok şükür ikinci demiri tuttu» diye nefes aldı.

O akşam İngiliz Heyeti Başkanı General Franks, İstanbul'dan telsizle talimat istedi. Yusuf Kemal Bey'in verdiği güvencenin yeterli bulunmasını önerdi. Ayrıca, İnebolu'ya kadar gelmiş olan Rawlinson ve arkadaşlarını kurtarmak gerektiğini ekledi. Geceleyin İstanbul'dan talimat geldi. Değiş tokuşun hemen yapılması isteniyordu.

Değiş tokuşun artık yapılabileceğini bildirmek üzere, 1 Kasım sabahı sat 8'de, Macit Bey ile Albay Baird, sandalla İnebolu'ya yollandı. Ama fırtına yüzünden sandal kıyıya varamadı, gerisin geriye döndü. Biraz sonra büyükçe bir Türk kayığı «Centaur» gemisine gelebildi. Onun aracılığıyla kıyıya haber ulaştırıldı. Saat onda ikinci bir Türk kayığı değiş tokuş işiyle

görevlendirilmiş, İnebolu mevki Kumandanı Kemal Bey'i gemiye getirmişti. Kemal Bey, İngiliz tutsaklarının teslim edileceklerini bildirdi ve böylece son uyuşmaya varılmış oldu (145).

İnebolu önünde otuz saat kadar beklenmiştir. Bu bekleyiş, Ahmet Emin Yalman'ın deyimiyle, sürgünlere «*cehennem azabı*» gibi gelmiştir. Hele bir ara değiş tokuş işinin suya düştüğü, sürgünlerin Malta'ya geri götürülecekleri söylentileri çıkınca, sinirler epeyce gerilmiştir. Yalman «*çıldırmak işten bile değildi*» der (146). En sonunda 1 Kasım 1921 Salı günü öğleden sonra sürgünler İnebolu'ya boşaltılmıştır. Deniz biraz durgunlaştığı için, boşaltma karanlık basmadan önce tamamlanmıştır.

Sürgünlerden on bir kişi, İstanbul'a dönmeye karar vermişlerdir. Bunlar yine aynı İngiliz gemileriyle İnebolu'dan İstanbul'a götürülmüşlerdir. Bu on bir kişinin adları şöyledir:

2706 Hoca Rıfat Efendi, 2756 Mithat Şükrü (Bleda), 2781 Numan Usta, 2785 Celâl Nuri (İleri), 2787 Ahmet Emin (Yalman), 2788 Muammer Bey, 2784 Süleyman Nazif Bey, 2791 Aka Gündüz, 2794 Senatör Seyyit Bey, 2814 Binbaşı Burhanettin Bey ve 2819 Albay Adil Bey (147).

Geri kalan 48 kişi, İnebolu'ya çıkmıştır. Atatürk'ün «hoşgeldiniz» telgraflarıyla karşılanmışlardır. Bunlar arasında bulunan Hüseyin Rauf Orbay, «*Elhamdülillah tahliye edildik. Saat öğleden sonra ikide, Allahü Azimüşşan'a şükürler olsun, vatan toprağına İnebolu'da bastık. Hüsnü kabul gördük. Mustafa Kemal Paşa'nın 'hoş geldiniz' telgrafıyle karşılandık*» der (148).

Türk - İngiliz ilişkilerinin tatsız bir olayı böylece kapanmış olur. Türkler bakımından bu mutlu bir sondur.

Rauf Bey ve sürgün arkadaşları, üç gün İnebolu'da dinlendikten sonra, 4 Kasım 1921 Cuma sabahı Ankara yolunu tutarlar...

Türk sürgünleri yurtlarına döndükten sonra, İngiliz makamlarının kendi aralarında bir tartışma başlar. Tartışma konusu, sürgünler için Malta'da yapılan masraflardır. Bu mas-

---

(145) **F. O. 371/6505/E. 13323** — General Franks'dan General Harington'a rapor ve ekleri. İstanbul, 4.11.1921.

(146) Yalman, **op. cit.**, s. 219 ve 222.

(147) **F. O. 371/6505/E. 13323.** General Franks'ın 4.11.1921 günlü raporu. Yalman, **op. cit.** s. 222.

(148) «Rauf Orbay'ın Hatıraları», **Yakın Tarihimiz**, Cilt 3, s. 311.

rafları hiçbir İngiliz Bakanlığı üzerine almak istemez. Tartışma uzar gider. Bu, kitabın konusu dışındadır.

Yıllar sonra, eski Malta sürgünleri İngiliz Hükümetinden tazminat isteme konusunu da ortaya atarlar. Lozan Antlaşmasına göre bir Türk - İngiliz Hakem Mahkemesi kurulmuştur. İngilizler, kılı kırk yararcasına, Türk Hükümetinden çeşitli tazminat isterler ve alırlar. Bu arada, 1927 yılında Malta sürgünleri de aynı karma Hakem Mahkemesine başvururlar. Davacıların başında altı kişinin adları geçer: *Eczacı Mehmet Bey, Albay Celâl Bey, Mahmut Kâmil Paşa, Ahmet Emin (Yalman), Esat Paşa (Işık) ve Mustafa Abdülhalik (Renda).* Bir örnek dava olarak, davayı Ahmet Emin (Yalman) Bey açmıştır. İngiliz Hükümetinden 5400 liralık tazminat ister. Davacıyı, avukatını dinledikten sonra Mahkeme, 29 Haziran 1927 günü yetkisizlik kararı verir. Ahmet Emin Bey'den, 240 lira tutan mahkeme giderlerini ödemesi istenir ([149]).

Malta sürgünleri, tazminat davasını kaybetmişlerdir.

Sonuç

Mondros Mütarekesi üzerine, İngilizlerin Türkiye'de başlattıkları «insan avı», önce, Mütarekeye karşı Türk direnişini kırmak amacını gütmüştür. Türk yurdunun yağmalanıp parçalanması biçimindeki bir «Mütareke uygulaması»na Türklerin direnebilecekleri gözden uzak tutulmuyordu. İlk direnişin de cephelerdeki askerlerden gelebileceği düşünülüyordu. Gerçekten 1918 sonlarında direniş belirtileri görülmeye başlanmıştı. Bunu kırmak için İngilizler öncelikle cephelerdeki Türk komutanlarını kara listeye geçirmişler, kovalamaya girişmişlerdir. İlk Malta adayları bu komutanlar olmuştur.

«Subay avı»nın hemen arkasından İttihatçıların kovalanmasına başlanmıştır. İşbirlikçi Damat Ferit Paşa'nın sadrazamlığa gelişiyle, 1919 yılının ilk yarısında İttihatçılara amansız bir savaş açılmıştır. Bununla İngilizler, bir yandan Türkiye'de ulusal direniş akımını önceden söndürmek, öte yandan da İttihatçılardan hesap sormak istemişlerdir. Türklere dikte

(149) Bu davanın tutanakları ve Mahkemenin verdiği karar örneği için Bkz. **F. O. 371/12323.**

edilecek öldürücü barış koşulları açıklanınca Türkiye'de patlamalar olabileceği, bunun da İttihatçılardan gelebileceği hesaplanıyordu. Büyük başları yurt dışına kaçmış, parti olarak kendi kendilerini dağıtmış olmakla birlikte İttihatçılar, yine de Türkiye'de en örgütlü siyasal güçtü. O günün milliyetçileri sayılıyorlardı. Barış koşullarına karşı ancak İttihatçı örgütten direniş gelebilirdi. Bu bakımdan İngilizler, İttihatçılara ağır bir yumruk indirmeyi gerekli görüyorlardı.

Aynı zamanda İngilizler, İttihatçılardan geçmişin hesabını sormaya kararlıydılar. Türkiye'yi Birinci Dünya Savaşına İttihatçılar sokmuştu. Türkler dört yıl boyunca bütün cephelerde sonuna kadar yalnız İngilizlere karşı kıyasıya savaş vermişlerdi. İngilizler, tarihlerinde ilk kez mecburî askerlik usulünü koymuşlar, ulusça topyekûn savaşa girmek zorunda kalmışlardı. Böyle bir savaşa alışık değillerdi. Büyük deniz savaşları bir yana, «küçük savaşlarla büyük İmparatorluklar kurmuş» bir ulustu İngilizler. On dokuzuncu yüzyıl, «Büyük Victoria'nın küçük savaşları» ile doludur. Kendi çocuklarını kolay kolay kırdırmazdı İngilizler. Birinci Dünya Savaşının ilk yıllarında da yine öncelikle sömürge askerlerini ateşe sürmüşlerdi. Ama bu savaş çok uzamış, sömürge askerleri azalmıştı. Savaşın son yıllarında İngilizler kendi çocuklarını cepheye sürmek zorunda kalmışlardı. Bundan, Türkleri sorumlu tutuyorlardı. Türkler yüzünden bu savaşın iki yıl fazla uzadığını, bu iki yıl boyunca su gibi İngiliz kanı döküldüğünü söylüyorlardı. Şimdi İttihatçılardan bunun hesabı sorulacak, öcü alınacaktı.

Bundan başka İttihatçılar, İngilizlerin sömürgeci çıkarlarını tartışmaya başlamışlar, İngiliz sömürgelerinde kazan kaynatmaya kalkışmışlardı. Cihat fetvalarıyla, Teşkilat-ı mahsusalarıyla, ihtilalci bildirileriyle sömürge halklarını İngiliz efendilerine karşı ayaklandırmaya çalışmışlardı. İngilizler, İttihatçıların panislamist, pantürkist kışkırtmalarını gözlerinde olduğundan fazla büyütmüşlerdi. Sömürgelerde başlayan kaynaşmalarda, çok zaman, «Türk parmağı», «İttihatçı entrikası» aramışlardı. Üstelik İttihatçı - İngiliz savaşı sürüp gidiyordu. Mütareke döneminde İttihatçılar, Bolşeviklerle işbirliğine kaymışlar, Doğu'ya İslam-Bolşevikliği fikirleri yaymaya başlamışlardı. Bu, Hindistan'ın güvenliği bakımından İngilizleri bir kat daha ürkütmüştü. 1920'lerde İttihatçıları Kemalistlerden çok daha tehlikeli görüyordu İngilizler.

İngilizlerin İttihatçı düşmanlığına, İtilafçıların düşmanlığa varan partizanlığı eklendi. Yerli yabancı işbirliğiyle İttihatçılar, av hayvanları gibi kovalandılar, sorgusuz cezaevlerine tıkıldılar. Türkiye'deki düşmanları da düşük İttihatçılardan tarihsel hesap sormak istiyorlardı ve İngilizlerce teşvik ediliyorlardı. İngilizler önce İttihatçıların Türk mahkemelerince yargılanıp cezalandırılabileceklerini düşündüler. Ama çok geçmeden bunun yapılamayacağını, Damat Ferit Paşa Hükümetinin de İttihatçıları idam ettirmeye gücünün yetmeyeceğini anladılar. Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey'in asılması, yurtta sert tepki yarattı. Yunan'ın İzmir'e ayak basmasıyla Türkiye'de kaynaşmalar başladı. Büyük Sultanahmet mitinginde İstanbul halkının siyasal tutukluları kurtarmak için Bekirağa Bölüğü'ne yürüyeceği söylentileri çıktı. İngilizler, bundan, sanki Bastille'in zaptı gibi bir ihtilal başlangıcı olacakmışçasına ürktüler. Damat Ferit Paşa'nın da isteği üzerine tutuklu İttihatçılardan bir bölümünü alıp Malta Adasına sürdüler. 1919 yılında sürgüne yollananların büyük çoğunluğu İttihatçılardı.

İttihatçılardan sonra Kemalistlere savaş açıldı. İlk kovalanan Kemalist, Mustafa Kemal Paşa'nın kendisi oldu. Paşa, Samsun'a çıktıktan sonra aylarca kovalandı. İstanbul'a çekilmek, tuzağa düşürülmek istendi. İlk zamanlarda İttihatçılıkla Kemalistlik arasında bir ayrım yapılmıyordu. Ama Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'da başlattığı ulusal kurtuluş hareketinin İttihatçılık olmadığı açıklıkla anlaşıldıktan sonra da Kemalistlere karşı savaş sürdürüldü. Son Osmanlı Meclisinin Anadolu'da değil de işgal altındaki İstanbul'da toplanması, bir bakıma Kemalistlere karşı hazırlanmış bir tuzaktı. İngilizler, Anadolu'da yakalayamadıkları Kemalistleri İstanbul'a çekip topluca ele geçirmeyi düşünmüşlerdi. Bunu bir ölçüde başardılar. Anadolu'dan mebus seçilen Kemalistler, İstanbul'a toplandılar, göz göre göre İngilizlerin ağına düştüler. 16 Mart 1920 günü, İstanbul resmen işgal edilince, İngiliz polisi Meclisin kapısına dayandı. Mustafa Kemal'in yakın arkadaşlarından bazı mebusları tutukladı. Ondan sonraki günlerde de başkentteki Kemalistler teker teker avlandılar. 1920 yılında Malta'ya sürülenler öncelikle Kemalistlerdi.

İngilizlerin sürgün politikası öncelikle Türk Kurtuluş Savaşını boğmak amacını gütmüştür. Gerçekten seçkin Kemalistlerin veya Millicilerin yakalanıp sürülmeleri, Müdafaa-i Hukuk örgütü için geçici bir darbe olmuştur. Sürülenlerin bazıları

bu örgütün Temsilciler Heyeti üyeleri, yani yöneticileriydiler. Bunları o sıralarda pek ihtiyaç duyulan hizmetlerinden yoksun kalındı. Ama bu darbe, Türk Kurtuluş Savaşını çökertememiştir. Bu noktada İngilizler tarihsel yanılgıya düşmüşlerdir. Geri kalmış sömürgelerde toplumun önderlerini safdışı etmekle sömürgeciler emellerine ulaşabiliyorlardı. Halkları boyunduruk altına alabiliyorlardı. Bu yöntem sömürgeci İmparatorluklarda sık sık başarıyla kullanılmıştı. Ne var ki, Türk ulusu İngilizlerin Asya ve Afrika'da tanıdıkları sömürge halklarından çok değişikti. Türkler, yüzyıllarca bağımsız yaşamışlardı; İmparatorluk yönetmişlerdi; üstelik oldukça ileri düzeyde ulus bilincine erişmişlerdi. Bilinçlenmiş bir ulusun içinden 100 - 150 kişinin yakalanıp sürülmesi, o ulusu boyunduruk altına almaya yetemezdi ve yetmemiştir.

İngilizin sömürgeci silahı, Türkiye'de geri tepmiştir. Sürgün politikası ters sonuç vermiştir. Türk kurtuluş hareketini söndürmek şöyle dursun tersine, daha da alevlendirmiştir. Kovalanan İttihatçılar, Anadolu'daki Kurtuluş Hareketinin ilk çekirdeğini oluşturdular. İstanbul'daki «insan avı», Anadolu'ya geçişleri kamçıladı. Birçok kimse İngilizlerin pençesine düşmektense Anadolu'ya atlamayı kendisi için bir kurtuluş olarak gördü. Atladıktan sonra da, köprüleri atarak, Kurtuluş Savaşına katıldı. İngilizlerce yakalanıp sürülen mebuslardan kat kat fazlası Anadolu'ya geçti. Bunlar, ilk Türkiye Büyük Millet Meclisini kurdular. Son Osmanlı Meclisi, Malta ile Ankara arasında paylaşılırken, Mustafa Kemal Paşa aslan payını kendisine çekti. Anadolu'ya doğru bu akında, İngiliz zulmünün kamçılayıcı etkisi de bulunduğu kuşkusuzdur. Bu zulümler, Osmanlı - Türk aydınını bir ölçüde aymazlıktan uyandırdı. Bu aydın tipi, Moskof'u düşman bellemişti, ama İngilizin de düşman olabileceğini kavramakta güçlük çekiyordu. Kıran kırana dört yıl süren Türk-İngiliz savaşından sonra da, Türklerle İngilizler arasında bir düşmanlık doğmadığı propagandası Türkiye'de yaygındı, ustaca yayılıyordu. Hele büyük savaşın galibi İngilize karşı Osmanlı Türk aydınını direnişe inandırabilmek büsbütün zor bir işti. Ancak ensesinde İngiliz polisinin soluğunu duyduktan sonradır ki, birçok kararsız kişi Anadolu'ya geçip Mustafa Kemal Paşa'ya katılmaya karar verebilmiştir. İngilizler, bu insanları Malta ile Ankara şıklarından birini seçmek zorunda bırakmakla, istemeyerek Türk Kurtuluş Savaşına hizmet etmişlerdir. Malta sürgünleri olayının bu bakımdan Kur-

tuluş Savaşına yararlı etkisi de olmuştur. Mustafa Kemal Paşa, bundan ustaca yararlanmayı bilmiştir. İstanbul'un işgalinden iki ay sonra İngilizler, bu savaşı kaybettiklerini kavramışlardır. Türk ulusal direnişi çökmemiştir. Tam tersine, Ankara'da yeni bir devlet doğmuştur. Damat Ferit Paşa, 1920 yılı ortalarında da hâlâ Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının yakalanıp Malta'ya sürülmesini İngilizlerden ister. İngilizler bu isteği artık «saçma» bulurlar. İstanbul'daki Kemalistleri yakalamanın ise, ulusal hareketi bundan böyle pek etkilemeyeceğini düşünürler. Hareket, artık kişileri aşmış, ulusal nitelik kazanmıştır. Hareketin asıl önderlerini Anadolu'da yakalamaya İngilizin gücü yetmediğine göre, Türk Kurtuluş Savaşını bu yoldan boğmak olanağı kalmamıştı. «İnsan avı» ve sürgün politikası, anlamını yitirmiş olur. Kovalamalar, sürgüne yollamalar yavaşlar.

Ama ele geçirebildikleri İttihatçılarla Kemalistleri İngilizler cezalandırmaya kararlıydılar. Sürgünler yargılanacaklardı. Öç alma, hukuksal kisveye büründürülecekti. Müttefiklerarası bir mahkeme kurulacaktı. Bunu öngören hükümler Sevr Antlaşmasına da kondu. Osmanlı Hükümeti, bu mahkemenin yargı yetkisini tanımayı kabul etti. Sürgünler, «savaş yasalarıyla törelerini çiğnemiş» kişiler, yani «savaş suçluları» sayılıyorlardı. Daha somut olarak, üç sınıf suç söz konusu ediliyordu. Bunlardan biri İngiliz savaş tutsaklarına kötü davranmak, ikincisi Ermeni kırımı, üçüncüsü ise «Mütarekeyi çiğnemek» suçuydu. Küçük subaylar grubu, birinci suçtan yargılanmak isteniyordu. İngilizler, özellikle Kutelamara'da Türklere tutsak düşen İngiliz askerlerine kötü davranıldığını, bunların Irak'tan İç Anadolu'ya kadar yürütüldüğünü ileri sürüyorlar, bir kısım Malta sürgünlerinden bunun hesabını sormak istiyorlardı. Ama delil toplamaya sıra gelince iş sarpa sardı. Ciddî bir şey bulunamadı. Sonunda İngiliz Başsavcılığı, ancak sekiz sürgünün bu suçtan yargılanabileceğine karar verdi. Küçük rütbeli bu subayların, yargılansalar bile mahkûm edilebilecekleri çok kuşkuluydu.

İttihatçılar ise genellikle «Ermeni kırımı» suçuyla yargılanmak isteniyorlardı. «Kırım» (katliam), aslında bir propagandaydı. İngilizler Çanakkale'ye saldırırken Doğu Anadolu'da da Ermeniler ayaklanmış, daha doğrusu ayaklandırılmıştı. Van gibi bazı yerleri işgal eden Ermenilerle savaşılmıştı. Bir Türk-Ermeni savaşı olmuştu, ama kırım yapılmamıştı. Ondan sonra da bir tedbir olarak Ermeniler Suriye ve Lübnan'a sürülmüşler-

di. Bu olayı İngilizler dünyaya bir «kırım» olarak göstermişlerdi. Şimdi bu sözde kırımın hesabını soracaklardı. Harıl harıl suç delilleri arandı. Bu arada Amerikan Dışişleri arşivleri de altüst edildi. Türkler temize çıktı. Tarihî bir iftiradan kurtuldu. Ama İngilizler bunu açığa vurmadılar. Kırım yapıldığını gösteren tek bir delil bulunamadı. İttihatçıları kırım suçuyla yargılamak politikası fiyaskoyla sonuçlandı. İngiltere'nin müttefikleri de bu İngiliz propagandasına alet olmadılar. Fransa ve İtalya, Müttefiklerarası mahkeme kurulmasına yanaşmadılar. Yine de İngilizler İttihatçıların peşlerini bırakmadılar. Almanya'ya kaçmış olan İttihatçı liderleri ele geçirebilmek için büyük çaba ve para harcadılar. Avrupa'da da İttihatçılar fellik fellik arandı, soluk soluğa kovalandı. Ele geçirilemediler. Yargılanamadılar. Sonunda Talât Paşa Berlin'de, Sait Halim Paşa da Roma'da vurduruldu. İttihat ve Terakki İktidarının bu iki sadrazamını vuranlar kiralık Ermeni katilleriydi Vurduran ise İngiliz Entelijans servisidir, denilebilir. Tiflis'te vurulan Cemal Paşa için aynı şeyi söylemek güçtür.

Kemalistlere gelince, İngilizler bunları «Mütarekeyi çiğnemek», «Mütareke anlaşmasına karşı direnmek» suçuyla yargılamak niyetindeydiler. Ama Anadolu'daki Türk Kurtuluş Savaşı, ulusal bir nitelik kazanınca, bu suçun hiçbir anlamı kalmadı. Mondros Mütarekesine ve Sevr Antlaşmasına karşı direnenler tek tek kişiler değil, tümüyle Türk ulusuydu. Türk ulusunu toptan yakalayıp yargılamaya İngilizin gücü yetemezdi. Zamanla İngilizler, «Mütarekeyi çiğnemek» suçundan söz etmez oldular. Malta'daki Kemalistler, durdukları yerde temize çıktılar. Ama yine de serbest bırakılmadılar. İngilizler, bunların Anadolu'ya geçmelerini önlemek istiyorlardı. Özellikle sürgün paşaların Kurtuluş Savaşına katılmalarını önlediler, geciktirdiler. Bu dönemde Kemalistler, Malta'da yargılanmak için değil, Anadolu'daki İngiliz tutsaklarına karşılık rehine olarak tutuluyorlardı.

Salt hukuksal açıdan bakınca, Malta sürgünleri olayı, İngilizler için yüz karasıdır. Yerleşmiş hukuk kuralları çerçevesine sığmaz. İnsanlar keyfî olarak tutuklanmışlar, sürülmüşlerdir. Bir iki yıl yargılanmadan cezaevlerinde tutulmuşlar, özgürlükten yoksun bırakılmışlardır. Sorguya çekilmemişler, mahkeme önüne çıkarılmamışlardır. Sürgünlere neyle suçlandıkları bile söylenmemiştir. Suçlu idiyseler yargılanmaları, suçsuz idiyseler salıverilmeleri gerekirdi. İngilizler sürgünleri

ne yargılayabilmişler, ne de serbest bırakmışlardır. Hak, hukuk bayraktarlığı yapan İngilizler için bu olay gerçekten yüz kızartıcıdır. Haklı olarak yerilmiştir. Bu olayda suçlu olan İngiliz yöneticileridir, denilebilir.

Yüzeysel bir bakışla, Malta sürgünleri olayı Nazilerin kovuşturulmalarını anımsatır. İttihatçıların Nazilere, Malta'da kurulması düşünülmüş mahkemenin de Nürnberg Mahkemesine benzetilebileceği sanılabilir. Hatta İngilizlerin o dönemde ileri bir hukuk anlayışının öncülüğünü yaptıkları bile bir an için düşünülebilir. Devletlerarası ceza hukukunun henüz gelişmediği, kodifiye edilmediği bir dönemde, İngilizlerin savaş suçluları kavramını ortaya atıp bunları yargılamak için çaba harcadıkları, ama «anlayışsız» Müttefiklerinden bile destek görmedikleri sanılabilir. Böyle bir yüzeysel değerlendirme çok yanıltıcı olur. Malta olayı hukuksal değil, siyasal bir olaydır. İngilizler adalet peşinde değil, çıkar peşinde koşmuşlardır. Osmanlı İmparatorluğu'nun paylaşılmasından aslan payını almak, zaferin meyvelerini toplamak ve Doğudaki sömürge düzenini sürdürmek istiyorlardı İngilizler. Bunu engellemek isteyen Türklere düşman kesilmişlerdi. Yenik düşen öteki ülkelerde «savaş suçluları» kovalanmamıştı. Almanlar, Bulgarlar, Avusturyalılar topluca yakalanıp sürülmemişlerdi. Müslüman Türk'e karşı bu ayrıcalı davranış, İngiltere'nin müttefiklerince bile tepkiyle karşılanmıştı. Fransızlar olayı protesto etmişlerdi. Altında İngiliz çıkarları yatan, ırk düşmanlığı, din düşmanlığı biçimine bürünen bu siyasal olayı hukuksal nedenlerle yorumlamaya kalkışmak bile yersiz olur. Başta Atatürk olmak üzere, Türk Kurtuluş Savaşının önderlerini «savaş suçlusu» sayan bu sömürgeci politikada hukuksal objektiflik aramak anlamsızdır. Malta olayı, başka olaylarla karşılaştırılmaz, başka olaylara benzetilemez.

Düşük İttihat ve Terakki iktidarı elbette yargılanabilirdi. Koskoca bir İmparatorluğu batıran kişilerden elbette hesap sorulabilirdi. Ama bunun hesabını sormak İngiliz sömürgecisine düşmezdi. İttihatçılardan sorulacak hesap, İngilizin keyfine göre, «Ermeni suçu», «Mütarekeyi çiğnemek suçu» gibi sözde suçlardan ötürü değil, gerçek suçlardan dolayı olması gerekirdi. Her ulusal felaketten sonra sorumlular aranır, bunlardan hesap sorulur. Hesabı soran o ulusun kendi mahkemeleri olur. Mütareke döneminin İstanbul Hükümetleri, işgalcilerle işbirliği yaparlarken ağır yanılgıya uğramışlardır. Düşmanın key-

fine göre hareket etmişlerdir. İngiliz buyruğunu Osmanlı yasalarından daha üstün, daha geçerli saymışlardır. Türkiye'nin egemenlik haklarını, Türk mahkemelerinin bağımsızlığını çiğnemişler, çiğnetmişlerdir. İşgalcilerin kulu kölesi, oyuncağı olmuşlardır. Suçluları seçerken, suçları saptarken, hiç tarafsız ve bağımsız davranılmamıştır. «İttihatçı avı»na o kadar politika, o kadar kişisel düşmanlık karıştırılmıştır ki, suçluyu suçsuzdan, haklıyı haksızdan ayırma olanağı kalmamıştır. Ağırbaşlılıkla, tarafsızlıkla yargılama yapılamamıştır. İşgalci düşmanın isteğine göre yapılan yargılamalar ise, haklı olarak tepkiyle karşılanmıştır. Hele hesap sorulabilecek insanlar yabancı düşman eline düşünce, büsbütün mağdur sayılmışlar, kahramanlar gibi yurda dönmüşlerdir. Olaylar giderek tersine dönmüştür. İttihatçılar büyük çoğunlukla partizanlığı bir yana bırakıp dürüstçe Kurtuluş Savaşına katılmışlardır. Onların siyasi muhalifleri İtilafçıların bir bölümü ise, partizanlık yüzünden gittikçe işgalci düşmanlarla işbirliğine saplanmışlar ve Kurtuluş Savaşına cephe almışlardır. Anadolu'daki ulusal hareketin İttihatçılık olmadığı anlaşıldıktan sonra da İtilafçıların bir bölümü saplantılarından kendilerini kurtaramamışlardır. Bu tutumları onları vatan haini durumuna düşürmüştür. Sonunda yargılanma sırası işbirlikçi İtilafçılara gelmiştir.

Malta sürgünleri olayı, Ankara ile Londra arasında uzun bir kavga konusu olmuştur. Mustafa Kemal Paşa, İngilizlere kendi silahlarıyla karşılık vermiştir. Malta sürgünlerine karşılık olarak, Anadolu'daki İngilizleri tutuklatmıştır. Bundan sonra Malta sürgünleriyle İngiliz tutsaklarının kaderleri birbirine bağlanmıştır. Sürgün - tutsak değiş tokuşu için harcanan çabalar, yapılan pazarlıklar, Anadolu'daki savaşın gidişine paralel yürümüştür. Birinci İnönü zaferinden sonra İngilizler, Malta sürgünlerinden bir bölümünü İngiliz tutsaklarıyla değiş tokuş etmeye razı olmuşlardır. Yunan orduları yeniden saldırıya geçince bundan caymışlardır. İkinci İnönü zaferi üzerine İngilizler yeniden bir dönüş yaparak 40 sürgünü salıvermişlerdir. Ama bunların içinde Atatürk'ün yakın arkadaşları yoktu. Mustafa Kemal Paşa da buna karşılık İngilizlerin çok önem verdikleri tutsakları Anadolu'da alıkoymuş, önemsiz İngilizleri geri vermiştir. Atatürk, tek bir sürgünün bile yabancı mahkemelerce yargılanmasını kabul etmemiş, bütün sürgünlerin kurtarılması için çalışmış, bu uğurda sonuna kadar direnmiştir. Ancak Sakarya zaferi üzerinedir ki, İngilizler toptan değiş to-

kuşa yanaşmışlardır. İngiliz gemileri, sürgünleri götürdükleri gibi geri getirmişlerdir. Anadolu'daki İngiliz tutsakları da geri verilmiştir. Kavga, Mustafa Kemal'in tam zaferiyle sonuçlanmıştır.

Bir yıl sonra, ulusal kurtuluş da gerçekleşti. Yunan orduları denize döküldü. Ulusça bayram şenlikleri içinde Mehmetçik yeniden İstanbul'a dönerken, İngiliz gemileri paniğe kapılmış yığınla insanı yurt dışına kaçırıyorlardı. Bunlar, Kurtuluş Savaşı boyunca düşmanla işbirliği yapmış olanlardı. Kasım 1922'de de «Malaya» adlı İngiliz zırhlısı yine Malta Adasına bir «sürgün» götürdü. Bu da, «*Allah'tan sonra İngiltere'ye güveniyorum*» diyen ve İngilizlere sığınan son Osmanlı Padişahı Mehmet Vahidettin idi. Bir tarih sayfası böylece kapandı.

Malta sürgünlerinin serüvenleri üzerine de bir çift söz etmek gerekirse, denebilir ki, bu olayın olumlu ve olumsuz etkileri olmuştur. Sürgünler, bir iki yıl özgürlükten yoksun, yurttan uzak, eş ve dostlarından ayrı kalarak acı çekerken, sürgün yaşamından bir ölçüde yararlanmışlardır da. Kitap okumuşlardır. Yabancı dil öğrenmişlerdir. Bildikleri yabancı dillere yenilerini eklemişlerdir. Çeviri yapmışlardır... İngilizleri daha yakından tanımışlardır. Az çok yeni değer yargıları kazanmışlardır.

Kurtuluştan sonra sürgünlerin büyük çoğunluğu Kurtuluş Savaşına, yeni devlet yönetimine katılmışlardır. İçlerinden Atatürk devrimlerine yürekten bağlı pek çok kimse çıkmıştır. Yüksek devlet görevleri almışlardır. Hatta sürgünlerin, İngilizleri yakından tanımalarından bile yararlanılmış gibidir. Yıllar sonra, Türkiye ile İngiltere arasında dostluk ve ittifak bağları kurulurken, eski Malta sürgünlerinden iki kişi Türkiye'nin Londra Büyükelçiliğine atanmıştır.

Buna karşılık, sürgünler içinden «nankörler» de çıkmıştır. Cumhuriyetin ilk yıllarında, devrimlere başlayan Atatürk'e kafa tutmaya kalkışan gazetecilerin, başkaldıran İttihatçıların, sırt çeviren eski ülkü arkadaşlarının Malta sürgünleri arasından da çıktığı görülmüştür. Atatürk'ün devrimci Halk Partisine karşı ilk tutucu muhalefet partisini kuranlar arasında eski Malta sürgünleri vardı. Hatta Atatürk'e İzmir suikastını hazırlayanlardan bazıları da eski Malta sürgünleriydi. Bunlara bakarak, Atatürk'e karşı Malta'da nankörlük tohumlarının atılıp atılmadığı sorusu akla gelir. Bu konuda belgelere rastlamadık. Ama sürgünlerden

bazılarının Malta olayından yeterince ders almadıkları söylenebilir. Bunlar, gerçekten cezalandırılmak istenirken, Atatürk sayesinde kurtulmuşlardır. Bu ucuz kurtuluş, eski İttihatçıları yüreklendirmiş olabilir. Bu yüreklilikle yine kötü politikacılığa dönmek isterlerken, sonuncu kez yanılgıya uğramışlar ve İzmir suikastı olayıyla kendi kendilerinin sahneden silinmelerini hazırlamışlardır. Yakın geçmişten, Bekirağa Bölüğü'nden, Nemrut Mustafa Harp Divanından ve Malta sürgününden yeterince ders alabilmiş olsalardı, İttihatçılığın üzerinden sünger geçmek için bir de İstiklal Mahkemesini işletmeye belki gerek kalmazdı. Evet, belki.

Olaya, kişilerin «nankörlüğü» ya da aymazlığı açısından ziyade, daha derinden bakmak uygun olur. Aslında yeni Türkiye tarihsel bir oluşum geçiriyordu. Bu oluşumun kendine özgü bir iç dokusu, bir iç mantığı vardı. Kişileri aşıyordu. Malta'da her nasılsa bir arada bulunmuş eski kader yoldaşlarının, sonunda, bir «yol ayrımına» gelmeleri kaçınılmaz gibiydi. Çarpıcı biçimde İstiklal Mahkemesinde karşı karşıya geldiler. Mahkeme işletildi. Hükümler verildi. Hükümler giyildi. Bir tarih dönemi kapandı. Buna, «tarihsel determinizm» demek, pek yanlış olmaz, sanırız.

MALTA'YA SÜRÜLENLERİN LİSTESİ

(Sürgündeki numara sıralarına göre)

2667 **Ali İhsan Paşa (Sâbis)**, Eski Altıncı Ordu Komutanı, 23, 24, 30, 52, 54, 87, 89, 90, 91, 92, 93, 112, 218, 228, 298, 349, 350, 354, 357, 383, 384, 385

2668 **İbrahim Ahmet**, Onbaşı, Ali İhsan Paşa'nın Emir Onbaşısı, 92

2675 **Hüseyin Cahit (Yalçın)**, İstanbul Mebusu, Gazeteci, 57, 58, 97, 109, 219, 253, 307, 340, 353, 369, 370

2676 **Celâl Bey**, Albay, 95, 405

2677 **Şerafettin Efendi**, Yüzbaşı, 95

2678 **Hazım Bey**, Binbaşı, 95

2679 **Mehmet Tevfik Bey**, Yarbay, 44, 95, 232, 339, 340, 354, 398

2680 **Ahmet Tevfik Bey**, Albay, 65, 95, 229, 232, 340, 342, 354, 398

2681 **Ömer Bey**, Binbaşı, 95

2682 **Tevfik Hadi Bey**, Siyasî Polis Müdürü, 109, 218, 339, 340, 353, 354, 369

2684 **Yusuf Ziya Bey**, Emekli Binbaşı, İttihat ve Terakki Üyesi, 109, 219, 339, 340, 353, 369

2685 **Habip Bey**, Bolu Mebusu, 67, 98, 109, 219

2686 **Mehmet Sâbit Bey**, Sıvas Valisi, 44, 72, 97, 109, 218, 228, 244, 354, 357, 385

2687 **Veli Necdet Bey**, Dahiliye Nazırlığı Müsteşarı, 109, 218, 228, 354, 398

2688 **Hasan Fehmi Bey**, Sinop Mebusu, 67, 98, 109, 219

2689 **Ali Fethi Bey (Okyar)**, Eski Sofya Elçisi, Dahiliye Nazırı, 66, 98, 109, 218, 252, 269, 291, 339, 340, 353, 369, 370

2690 **Tahir Cevdet Bey**, Ankara Valisi, 71, 109, 218, 228, 343, 354

2691 **Rahmi Bey**, İzmir Valisi, 57, 58, 97, 109, 218, 284, 327, 339, 347, 353, 369

2692 **İsmail Canbulat Bey**, Dahiliye Nazırı, 57, 58, 71, 97, 109, 218, 228, 289, 349, 353, 369

2693 **Mithat Bey,** İttihat ve Terakki Partisi Sekreteri, 109, 219, 340, 353, 359, 360, 367
2694 **Cemal Efendi,** Yüzbaşı, 95, 229, 232, 340, 342, 354, 398
2695 **Abdülgani Bey,** Yarbay, 95
2696 **Nevzat Bey,** Yüzbaşı, 109, 218, 228, 354, 385, 398
2697 **Mümtaz Bey,** Emekli Yarbay, 109, 219, 339, 353, 369
2698 **Fazıl Berki Bey,** Çankırı Mebusu, 67, 98, 109, 219, 228, 354, 398
2699 **Dr. Halil Bey,** Yüzbaşı, 95
2700 **Ahmet Cevat Bey,** Albay, İstanbul Merkez Kumandanı, 69, 81, 90, 98, 109, 229, 232, 286, 287, 340, 342, 388, 398
2701 **İbrahim Bedrettin Bey,** Diyarbakır Valisi, 58, 109, 219, 228, 354, 385
2702 **Âtıf Bey,** Ankara Mebusu, 71, 73, 74, 98, 109, 218, 223, 339, 353, 369
2703 **Ferit Bey,** İttihat ve Terakki Sekreteri, 109, 219, 339, 353, 369
2704 **Macit Bey,** Sayıştay Memuru, 104, 219, 228, 354, 385
2705 **Hüseyin Kadri Bey,** Karesi Mebusu, 58, 98, 110, 219, 340, 353, 369, 398
2706 **Hoca Rifat Efendi,** İttihat ve Terakki Temsilcisi, 110, 218, 228, 354, 398, 404
2707 **Mazlum Bey,** Binbaşı, 69, 95, 229, 232, 340, 342, 354, 398
2708 **Ahmet Haydar Bey,** Binbaşı, 95, 339, 340, 353, 369
2709 **Sami Bey,** Albay, 95, 339, 340, 353, 369
2710 **İbrahim Hakkı Bey,** Binbaşı, 95, 232, 339, 340, 354, 398
2711 **Mustafa Asım Bey,** Of Mutasarrıfı, 110, 219
2712 **Hilmi Bey,** Kırklareli Mutasarrıfı, 44, 110, 219, 228, 354, 398
2713 **Aziz Cihangiroğlu,** Kars Şûrası Adalet Bakanı (Mümessili), 112, 340, 353, 369
2714 **Pavlo Jamusev,** Kars Şûrası Rum Üyesi, 112
2715 **Hasan Han Cihangiroğlu,** Kars Şûrası Savunma Bakanı, 112, 353, 369
2716 **Mehmet Bey Alibeyzade,** Kars Valisi, 112, 314, 315, 353, 369
2717 **İbrahim Cihangiroğlu,** Kars Şûrası Başkanı, 111, 112, 353, 369
2718 **Zekeriya Zihni Bey,** Edirne Valisi, 73, 110, 219, 228, 349, 353, 369
2719 **Ahmet Muammer Bey,** Konya Valisi, 44, 71, 72, 91, 97, 110, 218, 228, 350, 354, 357, 385
2720 **Musa Bey Salahov,** Kars Polis Müdürü, 112, 340, 353, 369
2721 **Yusuf Bey Yusufoğlu,** Kars Şûrası Gıda Bakanı, 112, 340, 353, 369

2722 **Tauchitgin Memlejeff,** Kars Emniyet Müdürü, 112, 340, 353, 369
2723 **Gani Bey,** İttihat ve Terakki Temsilcisi, 71, 110, 218, 228, 354, 385
2724 **Ahmet Bey,** Sıvas Valisi, 58, 110, 219, 228, 354, 385
2725 **Radjinski Matroi,** Kars Şûrası Rus Üyesi, 112, 340, 353, 369
2726 **Vafiades Stefani,** Kars Şûrası Rum Sosyal Yardım Bakanı, 112
2727 **Muhlis Bey Mehmetoğlu,** Kars Şûrası P.T.T. Genel Müdürü, 112, 340, 353, 369
2728 **Salâh Cimcoz Bey,** İstanbul Mebusu, 67, 98, 110, 219, 339, 340, 353, 369
2729 **Mehmet Sabri Bey,** Saruhan Mebusu, 110, 219
2730 **Süleyman Sudi Bey,** Lazistan Mebusu, 58, 98, 110, 219, 340
2731 **Ubeydullah Efendi,** İzmir Mebusu, 98, 110, 194, 340, 341, 353, 369
2732 **Dr. Süleyman Numan Paşa,** Ordu Sağlık Müfettişi, 58, 73, 74, 98, 110, 218, 228, 232, 279, 342, 350, 354, 397
2733 **Memduh Bey,** Musul Valisi, 44, 97, 110, 218, 228, 350, 354, 385
2734 **Hayri Efendi Ürgüplü,** Şeyhülislam, 67, 72, 75, 98, 110, 219, 270, 271, 273, 340
2735 **Saip İbrahim Pirzade,** Devlet Şûrası Başkanı, Nazır, 67, 71, 75, 81, 82, 110, 219, 228, 350, 353, 369
2736 **Ahmet Nesimi Bey,** Hariciye Nazırı, 67, 71, 75, 81, 98, 110, 219, 228, 350, 353, 369
2737 **Faik Bey,** Merzifon Kaymakamı, 218, 228, 354, 385
2738 **Şükrü Bey (Kaya),** Mülkiye Müfettişi, 98, 110, 219, 228, 238, 354, 357, 385
2739 **Hacı Ahmet Paşa,** Enver Paşa'nın Babası, 98, 110, 219, 305, 339, 340, 353, 369
2740 **Rıza Hamit Bey,** Bursa Mebusu, 58, 110, 219, 339, 340, 353, 369
2741 **Yakup Gallus,** 229
2742 **Zülfi Bey (Tiğrel),** Diyarbakır Mebusu, 73, 136, 137, 220, 339, 340, 353, 367, 398
2743 **Feyzi Bey (Pirinççioğlu),** Diyarbakır Mebusu, 71, 73, 136, 137, 218, 228, 354, 385
2744 **Sarafoğlu Michel,** Osmanlı Ordusunda Teğmen, Tercüman, 137
2745 **Tahir Bey,** Yüzbaşı, 137, 229, 232, 340, 342, 354, 398
2746 **İzzet Basri,** Diyarbakır Askerlik Dairesi Kâtibi, 137
2747 **Mehmet Hilmi Bey,** Emekli Yüzbaşı, 137
2748 **Abdullah Murgan,** Çavuş, 137

2749 **Mehmet Abed,** Er, 137
2750 **Mustafa Sıtkı,** Onbaşı, 137
2751 **Şevket Ziya Bey,** Süvari Teğmeni (Fahrettin Paşa'nın Yaveri), 27, 137
2752 **Fahrettin Paşa (Türkkan),** Medine Kumandanı, 25, 26, 27, 30, 135, 136, 137, 228, 350, 353, 369, 371
2754 **Prens Abbas Halim Paşa,** Nafıa Nazırı, 97, 107, 220, 339, 350, 353, 369, 370
2755 **Prens Sait Halim Paşa,** Sadrazam, 64, 66, 72, 75, 80, 81, 97, 107, 219, 228, 237, 251, 254, 262, 275, 344, 345, 348, 350, 353, 369, 370, 387, 410
2756 **Mithat Şükrü (Bleda),** İttihat ve Terakki Genel Sekreteri, Burdur Mebusu, Maarif Nazırı, 57, 58, 72, 81, 97, 107, 219, 228, 237, 238, 350, 353, 367, 397, 400, 404
2757 **Hacı Adil Bey,** Mebusan Meclisi Başkanı, 58, 97, 107, 219, 238, 307, 340, 353, 369
2758 **Mahmut Kâmil Paşa,** Eski Beşinci Ordu Komutanı, 58, 97, 107, 218, 228, 350, 354, 385, 405
2759 **Ziya Gökalp,** Üniversite Hocası, Akdağ Madeni Mebusu, 57, 58, 80, 81, 83, 97, 107, 108, 218, 253, 339, 340, 353, 369
2760 **Halil Bey (Menteşe),** Meclis Başkanı, Nazır, 66, 71, 75, 81, 97, 108, 219, 228, 237, 251, 256, 279, 281, 350, 353, 369
2761 **Kemal Bey (Kara Kemal),** İaşe Nazırı, 97, 108, 220, 228, 357, 383, 384, 385
2762 **Ali Münif (Yeğena),** Nafıa Nazırı, 66, 71, 75, 81, 97, 108, 219, 228, 295, 350, 353, 369
2763 **Ahmet Şükrü Bey,** Maarif Nazırı, 67, 72, 74, 75, 81, 97, 108, 220, 228, 288, 350, 353, 369
2764 **Ahmet Ağaoğlu,** Üniversite Hocası, Gazeteci, Yazar, Afyon Mebusu, 70, 98, 108, 218, 228, 251, 263, 350, 353, 369
2765 **Hüseyin Tosun Bey,** Erzurum Mebusu, 58, 97, 108, 220, 340, 353
2767 **Mehmet Arif Bey,** Binbaşı, 169, 340, 357, 398
2768 **Nuri Bitlisî Yusuf,** Çavuş, 169, 228, 354, 398
2769 **Nuh Eyüp,** Mürsel Paşa'nın Emireri, 170, 339
2770 **Hakkı Mürsel Paşa (Bakû),** Tümen Komutanı, 25, 29, 30, 31, 170, 206, 208, 340, 353, 397
2771 **Çürüksulu Mahmut Paşa,** Senatör, 170, 171, 175, 339
2772 **Mehmet Cemal Paşa (Mersinli),** Harbiye Nazırı, Isparta Mebusu, 22, 23, 91, 123, 144, 146, 152, 153, 155, 171, 175, 188, 189, 191, 192, 222, 229, 233, 234, 340, 342, 348, 349, 350, 353, 355, 367, 378, 382, 386, 397

2773 **İsmail Cevat Paşa (Çobanlı),** Erkân-ı Harbiye-i Umumî'ye Reisi, 22, 23, 98, 112, 152, 153, 171, 175, 192, 222, 229, 233, 234, 340, 342, 348, 349, 350, 353, 355, 367, 378, 386, 397
2774 **Hasan Tahsin Bey,** Erzurum ve Şam Valisi, 73, 171, 175, 188, 189, 191, 223, 228, 229, 234, 342, 350, 354, 385
2775 **Dr. Mehmet Esat Paşa (Işık),** Hilal-i Ahmer Cemiyeti Reisi, «Millî Kongre»nin Kurucusu ve Başkanı, 171, 172, 175, 309, 311, 340, 341, 353, 367, 386, 397, 405
2776 **Hüseyin Rauf Bey (Orbay),** Bahriye Nazırı, Sıvas Mebusu, 17, 18, 19, 20, 64, 119, 148, 149, 150, 151, 152, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 169, 173, 174, 175, 176, 188, 192, 340, 341, 353, 367, 382, 385, 386, 388, 397, 400, 404
2777 **Ahmet Şevket Bey (Galatalı),** Albay, İstanbul Merkez Kumandanı, 145, 173, 175, 229, 233, 341, 342, 349, 350, 353, 355, 367, 388, 398
2778 **Mustafa Vasıf Bey (Kara Vasıf),** Sıvas Mebusu, 119, 145, 146, 157, 162, 163, 165, 167, 169, 173, 174, 175, 188, 192, 341, 353, 367, 385, 386, 398
2779 **Mehmet Şeref Bey (Aykut),** Edirne Mebusu, 174, 175, 191, 315, 316, 341, 353, 359, 367, 377, 378
2780 **Ahmet Falk Bey (Kaltakkıran),** Edirne Mebusu, 174, 175, 191, 315, 316, 341, 353, 359, 367
2781 **Numan Usta,** İstanbul Sosyalist Mebusu, 174, 175, 191, 341, 353, 398, 404
2782 **Ali Sait Paşa,** Eski Yemen Kumandanı, 179, 339, 353, 397
2783 **Ebüzziyazade Velit Bey,** İstanbul Gazeteciler Cemiyeti Başkanı, 180, 339, 340
2784 **Süleyman Nazif Bey,** Vali, Yazar, Şair, 180, 252, 313, 339, 340, 353, 397, 400, 404
2785 **Celâl Nuri (İleri),** Gelibolu Mebusu, Gazeteci, 67, 180, 188, 191, 229, 262, 339, 340, 341, 353, 398, 404
2786 **İslâm Ali,** Ali Sait Paşa'nın Yemenli Evlatlığı, 180, 339, 353, 398
2787 **Ahmet Emin (Yalman),** «Vakit» Gazetesi Yazarı, 67, 119, 178, 180, 181, 229, 253, 254, 255, 279, 290, 291, 339, 340, 341, 343, 353, 386, 388, 398, 401, 404, 405
2788 **Mehmet Muammer Bey,** İstanbul Polisi Siyasî Kısım Müdürü, 181, 339, 340, 341, 353, 398, 404
2789 **Hilmi Abdülkadir Bey,** Emekli Binbaşı, 181, 182, 228, 354, 398
2790 **Eczacı Mehmet,** İşadamı, 181, 182, 228, 312, 313, 354, 398, 405

2791 **Aka Gündüz (Enis Avni) Bey,** «Alay» Gazetesi Başyazarı, 182, 339, 340, 341, 353, 398, 404
2792 **Rafet Paşa,** Eski Samsun Kumandanı, 72, 182, 228, 354, 397
2793 **Kel Ali Bey (Çetinkaya),** Afyon Mebusu, 53, 182, 190, 341, 359, 397
2794 **Ali Seyyit Bey,** Senatör, 182, 183, 184, 187, 339, 353, 397, 404
2795 **Mehmet Kâmil Bey,** Musullu Gazeteci, 194, 228, 354, 398
2796 **Mustafa Kırzade (Acenta Mustafa),** Tacir, 194, 228, 343, 354
2797 **Dr. Abdüsselâmi Paşa,** Eski Yemen Kumandanı, Emekli General, 194, 339, 353, 397
2798 **Mustafa Reşat Bey,** İstanbul Siyasî Polis Müdürü, 67, 194, 228, 354, 398
2799 **Hacı Ahmet Bey,** Sıvas İttihat ve Terakki Delegesi, 194, 228, 354, 398
2800 **Mustafa Abdülhalik (Renda),** Bitlis Valisi, 194, 223, 228, 350, 354, 397, 405
2801 **Basri Bey,** Yarbay, Cevat Paşa'nın Damadı, 194, 228, 354, 398
2802 **Agâh Bey,** 194, 339
2803 **Yakup Şevki Paşa (Subaşı),** Dokuzuncu Ordu Kumandanı, 15, 24, 25, 29, 30, 31, 54, 94, 110, 185, 187, 194, 195, 206, 207, 222, 229, 233, 340, 342, 349, 350, 353, 355, 367, 368, 397
2804 **Murat Bey,** 194, 228, 354, 357, 398
2805 **Ali Cenani Bey,** Antep Mebusu, 189, 191, 195, **223, 228, 252,** 317, 318, 350, 353, 398
2806 **Andavallı Mehmet Ağa,** 195, 228, 354, 398
2807 **Süleyman Faik Paşa,** 195, 223, 228, 244, 350, 354, 398
2808 **Ali Nazmi Bey,** 71, 195, 228, 354, 398
2809 **Mehmet Nazım Bey,** 196, 228, 354, 398
2810 **Hoca İlyas Sami Bey (Mus),** Muş Mebusu, 71, 98, 189, 192, 196, 223, 228, 354, 398
2811 **Mehmet Âtıf Bey,** 196, 228, 354, 398
2812 **Süleyman Necmi Bey,** 196, 228, 350, 354
2813 **Sefer Bey,** 196, 228, 354
2814 **Burhanettin Hakkı Bey,** 196, 224, 228, 354, 398, 404
2815 **Mehmet Rıfat Bey,** 196, 224, 228, 354, 398
2816 **Mehmet Nuri Bey,** 196, 223, 228, 354, 398
2817 **Mehmet Ali Bey,** 44, 196, 228, 354, 398
2818 **Cemal Oğuz Bey,** 72, 196, 228, 354
2819 **Mehmet Adil Bey,** 197, 228, 350, 354, 398, 404
2820 **Mehmet Rüştü Bey,** 197, 354, 398

KAYNAKLAR

I — Yayımlanmamış Arşiv Kaynakları :

A) Türk Arşivleri :

1) **Dışişleri Bakanlığı Arşivleri,** Ankara (Kısaltmalarda **D.B.A** olarak gösterilmiştir).
   — Müt. Kutu 70, Dosya I.
   — Tür. Türkiye - İngiltere (1919-32), Kutu 48, Dosya 2.
2) **Osmanlı Hariciye Nezareti Arşivleri,** Babıâli İstanbul (Kısaltmalarda **H.N.A.** olarak gösterilmiştir).
   MÜT. Kutu 53.
3) **Türkiye'nin Roma Büyükelçiliği Arşivleri,** Roma (Kısaltmalarda **R.B.A.** olarak gösterilmiştir).
   — Kutu 130, Dosya 5.

B) İngiliz Dışişleri Arşivleri, Public Record Office, Londra.

1) **F. O. 371 serisi.** «Genel Yazışmalar» adını taşıyan bu serinin Türkiye ile ilgili ciltlerinde, Malta sürgünleri üzerine 17 cilt belge vardır. Bunların hepsi kullanıldı. Bu ciltler sırayla şunlardır :

Cilt	4172	Cilt	5089	Cilt	6498	Cilt	6502
»	4173	»	5090	»	6499	»	6503
»	4174	»	5091	»	6500	»	6504
»	4175	»	5153	»	6501	»	6505
						»	12323

2) **F. O. 406 serisi.** «Gizli Yayınlar» adını taşıyan bu seriden iki cilt kullanıldı :
   Cilt 40 ve 41.

II — Kitaplar :

ATATÜRK (Gazi Mustafa Kemal), **Söylev (Nutuk);** TDK 3. baskı, Ankara, 1966.

ATATÜRK'ün Tamim - Telgraf ve Beyannameleri, 1917 - 1938, Ankara, 1961.

Falih Rıfkı ATAY, **Çankaya,** Cilt I, Tarihsiz, Birinci baskı.

Doğan AVCIOĞLU, **Millî Kurtuluş Tarihi,** İstanbul, 1974.
Celâl BAYAR, **Ben de Yazdım,** Cilt I, İstanbul, 1967.
Yusuf Hikmet BAYUR, **Türk İnkılâbı Tarihi,** Cilt III, Kısım I, Ankara, 1953.
Ali Fuat CEBESOY, **Millî Mücadele Hatıraları,** İstanbul, 1953.
Mücellitoğlu Ali ÇANKAYA, **Yeni Mülkiye ve Mülkiyeliler Tarihi,** Cilt III, Ankara, 1968.
Cevat DURSUNOĞLU, **Millî Mücadelede Erzurum,** Ankara, 1946.
Genelkurmay Baş. Harp Tarihi Dairesi, **Türk İstiklâl Harbi, I, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı,** Ankara, 1962.
Mahmut GOLOĞLU, **Sivas Kongresi,** Ankara, 1969.
Gotthard JAESCHKE, **Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri,** Ankara, 1971.
Feridun KANDEMİR, **Peygamberimizin Gölgesinde Son Türkler. Medine Müdafaası,** İstanbul, 1974.
Mazhar Müfit KANSU, **Erzurum'dan Ölümüne kadar Atatürk'le Beraber,** Cilt I, Ankara, 1966.
Kâzım KARABEKİR, **İstiklâl Harbimiz,** 2. baskı, İstanbul, 1969.
Halil Paşa (KUT), **İttihat ve Terakki'den Cumhuriyete : Bitmeyen Savaş,** İstanbul, 1972.
«Rauf ORBAY'ın Hatıraları», **Yakın Tarihimiz,** Cilt I ve III.
Yunus NADİ, **Ankara'nın İlk Günleri,** İstanbul, 1955.
Ali İhsan SÂBİS, **Harp Hatıralarım,** Cilt 5, Ankara, 1951.
Dr. Selâhi R. SONYEL, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika,** Cilt I, Ankara, 1973.
M. Taylan SORGUN, **Halil Paşa. Bitmeyen Savaş,** İstanbul, 1972.
Bilâl N. ŞİMŞİR, **İngiliz Belgelerinde Atatürk,** Cilt I, Ankara, 1973.
Bilâl N. ŞİMŞİR, **İngiliz Belgeleriyle Sakarya'dan İzmir'e, 1921 - 1922,** İstanbul, 1972.
Fevziye Abdullah TANSEL, **Ziya Gökalp Külliyatı - II : Limni ve Malta Mektupları,** Ankara, 1965.
Dr. Selâhattin TANSEL, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar,** Cilt II, Ankara, 1973.
Ahmet Emin YALMAN, **Yakın Tarihimizde Gördüklerim, Geçirdiklerim,** Cilt 2, İstanbul, 1970.

BİLGİ YAYINLARI/BİLGİ DİZİSİ

Bilâl N. Şimşir Malta Sürgünleri
Hasan Pulur Olaylar ve İnsanlar
Robert P. Finn Türk Romanı İlk Dönem : 1872 - 1900
Cüneyt Arcayürek Açıklıyor
Demokrasinin İlk Yılları 1947 - 1951
Yeni İktidar Yeni Dönem 1951 - 1954
Bir İktidar Bir İhtilal 1955 - 1960
Yeni Demokrasi Yeni Arayışlar 1960 - 1965
Demirel Dönemi, 12 Mart Darbesi 1965 - 1971
Ulusal İrade Savaşımı, Çankaya'ya Giden Yol 1971 - 1973
Hıfzı Veldet Velidedeoğlu
Devirden Devire I
Devirden Devire II
Devirden Devire III
Maurice Duverger Sosyal Bilimlere Giriş
Maurice Duverger Siyasal Partiler
M. Hasaneyn Heykel Kahire Dosyası
S. Allende Şili'de Sosyalist Eylem
A. Taner Kışlalı Öğrenci Ayaklanmaları
Y.A. Petrosyan Sovyet Gözüyle Jöntürkler
Bilge Umar İzmir'de Yunanlıların Son Günleri
Ernest Mandel Avrupa Meydan Okuyor
Wright Mills İktidar Seçkinleri
A. Kollantai Marksizm ve Cinsel Devrim
Prof. Ziya Gökalp Mülayim Kooperatifçilik
Sweezy - Baran - Magdoff Çağdaş Kapitalizmin Bunalımı
Armando Uribe Kara Kitap/Şili'de Amerikan Darbesi
Niyazi Berkes Türk Düşününde Batı Sorunu
Niyazi Berkes İslamlık, Ulusçuluk, Sosyalizm
Gilles Martinet Beş Komünizm
Mümtaz Soysal Güzel Huzursuzluk
İlhami Soysal Günün İçinden
Ergun Aybars İstiklal Mahkemeleri
Nadir Nadi Sil Baştan
Sadun Tanju Kutsal İnekler
Feroz ve Bedia Turgay Ahmad Türkiye'de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi
Faruk Yener Müzik Kılavuzu
Toygar Akman Sibernetik Yaratıcılık
Dr. Rafet Erten Bizden Çocuğa
Dr. B. Spock Çocuk Bakımı ve Eğitimi

Kurtuluş Savaşımızın karanlıkta kalmış kimi yönlerini gözler önüne seren bir yapıt sunuyoruz okurlarımıza: MALTA SÜRGÜNLERİ.

Malta Adası, KurtuluşSavaşı sırasında, o günlerdeki aydınların belleğine kazınmış bir addır. Pek çok insan için korkulu bir düştür Malta. Çoğu İstanbul'da bulunan paşalar, komutanlar, ya da İstanbul dışında etkin olabileceği düşünülen insanlar, binbir türlü düzenle ele geçirilerek yakalanırlar. Padişah Hükümetiyle işbirliği yapan İngilizlerce toparlanarak sonu belirsiz bir yolculuğa çıkmak üzere gemilere tıkılırlar. Onlarınki yakalanmak değil, tam anlamıyla avlanmaktır. Sinsice İngiliz tuzağına düşerler teker teker. Bir yandan Anadolu'da Kurtuluş Savaşı sürerken, bir yandan da Malta Sürgünleri sorunu çıkmıştır Mustafa Kemal'in, savaşanların karşısına.

[illegible] Malta Sürgünleri? Çoğunu tanırız. Şimdiye dek kaynaklarda yalnızca Malta'ya sürülmüş edildikleri bildiğimiz ünlü kişilerdir. Neden sürüldüklerini, sürülmelerinin iç yüzünü, kurtulmak için bireysel çabalarını bütün ayrıntılarıyla [illegible] MALTA SÜRGÜNLERİ, değerli araştırmacı Bilâl N. Şimşir'in [illegible] belgelere dayanarak ustalıkla kaleme aldığı [illegible]inç bir araştırma kitabıdır.

[illegible] pa[illegible]